

TC
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

İLK DÖNEM İSLÂM TARİHİNDE HABERLEŞME
(RÂŞİD HALÎFELER DÖNEMİ SONUNA KADAR)

Mehmet ŞİMŞİR

DOKTORA TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL

KONYA

2011

BİLİMSEL ETİK SAYFASI.....	iv
TEZ KABUL FORMU.....	v
ÖNSÖZ.....	iv
ÖZET.....	x
SUMMARY.....	xi
KISALTMALAR.....	xii
AÇIKLAMALAR.....	xiii

GİRİŞ

İNSANLIK TARİHİNDE HABERLEŞME USULLERİ VE İNSANLAR ARASINDA HABERLEŞMENİN ÖNEMİ

1. Araştırmanın Kaynakları ve Kullanılan Metot.....	1
2. Haberleşmenin İnsanlık tarihindeki Önemi ve Haberleşme usullerinin Tarihçesi.....	6
2.1. İnsanlar ve Toplamlar Arası Haberleşmenin Önemi.....	6
2.2. Haberleşmede Kullanılan Usullerin Tarihi Gelişimi.....	9
2.2.1. Haberleşmede Kullanılan İlk Yöntemler.....	9
2.2.2. Çeşitli Bölge ve Devletlerdeki Uygulamalar.....	12
2.2.3. İslâm Dininin Haberleşmeye Bakış Açısı.....	28

BİRİNCİ BÖLÜM

İLK DÖNEM İSLÂM TARİHİNDE HABER ALMADA KULLANILAN USULLER

1. İstihbarat Faaliyetleri ile Haber Alma Usulleri.....	36
1.1. İslâm Öncesi Dönem ve Bu Dönemdeki Uygulamalar.....	36
1.1.1. Farklı Bölgelerdeki Uygulamalar.....	36
1.1.2. Araplardaki Uygulamalar.....	37
1.2. İslâm Sonrası Dönem ve Bu Dönemdeki Uygulamalar.....	39
1.2.1. İstihbarat ve Casusluk Faaliyeti.....	39
1.2.2. Keşif Hareketleri ile Bilgi Toplama.....	60
1.2.3. Vaatlerle Bilgi Alma.....	68

1.2.4.	Açık Görevlendirmeler ile Gizli Bilgi Elde Etme.....	71
1.2.5.	Sorgulama Yöntemi ile Bilgilenme.....	78
2.	Ticaret Yol ve Kervanları ile Haber Almadaki Fonksiyonları.....	86
2.1.	Ticaret Yol ve Kervanlarının İşlevleri.....	86
2.2.	Haberleşme Açısından Kullanımları.....	90
3.	İz Sürme sanatı ve Haber Almada Kullanım Yönleri.....	96
3.1.	İz Sürme İşinin Cahiliye Toplumundaki Önemi ve Bu Alanda Meşhur Olanlar.....	96
3.2.	Haberleşme Alanında Kullanımı.....	101

İKİNCİ BÖLÜM

İLK DÖNEM İSLÂM TARİHİNDE HABER ULAŞTIRMADA KULLANILAN USULLER

1.	Haber Ulaştırma Yöntemi Olarak Parola ve Bayrak Kullanma Usulü.....	107
1.1.	Parola Kullanımı.....	107
1.2.	Bayrak Kullanımı.....	119
2.	Haber Ulaştırma Yöntemi Olarak Şiir, Hutbe ve Hitâbet Usulü.....	125
2.1.	Cahiliye Döneminde Şiirin Etkisi ve Muallakât-ı Seb'a.....	125
2.2.	Hz. Peygamber (s) Döneminde Şâir ve Şiir.....	128
2.2.1.	Hz. Peygamber (s)'in Şiire Olan Yaklaşımı.....	128
2.2.2.	İslâm'a Karşı Şiir Propagandası.....	131
2.2.3.	İslâm'ın Şiir Yolu ile Müdafaası ve İslâm'ın Meşhur Şâirleri.....	135
2.3.	Hulefâ-i Râşidin Döneminde Şiir ve Şâir.....	139
2.4.	Hitâbet ve Hutbe Yöntemi.....	140
2.4.1.	Cahiliye Döneminde Hitâbet ve Hutbe.....	140
2.4.2.	Hz. Peygamber (s) Döneminde Hitâbet ve Hutbe.....	145
2.4.3.	Halifeler ve Meşhur Hatiplerin Hitâbet ve Hutbeleri.....	152
3.	Haber Ulaştırmada Şâyia Usulü.....	158
3.1.	Bu Yöntemin Bilinçsiz Olarak Kullanımı.....	158
3.2.	Bu Yöntemin Bilinçli Olarak Kullanılması.....	161
4.	Haber Ulaştırmada Kullanılan İlân Verme Usulü	171

4.1. İslâm Öncesi Uygulamalar.....	171
4.2. İslâm Sonrası Uygulamalar.....	174

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLK DÖNEM İSLÂM TARİHİNDE HEM HABER ALMA HEM DE HABER ULAŞTIRMADA KULLANILAN USULLER

1. Haberleşme alanında Ulak ve Elçi Gönderme Usulü.....	185
1.1. Ulak Usulü ve Dönemler Göre Uygulama Şekilleri.....	185
1.2. Elçilik ve Devlet Arası Diplomasi.....	193
2. Haberleşme Alanında Mektup ve Mektuplaşma Usulü.....	211
2.1. İslâm Öncesindeki Mektup ve Mektuplaşma.....	211
2.2. İslâm Sonrası İslâm’a Dâvet Yöntemi Olarak Mektup.....	215
2.3. Diplomatik İlişkiler Bağlamında Mektup, Mühür ve Resâil Dîvanı....	220
3. Haberleşme Alanında Pazar ve Panayırların Kullanımı Usulü.....	227
3.1. Pazar ve Panayırların Önemi.....	227
3.2. Arap Yarım Adası’nda Meşhur Pazar ve Panayırlar.....	230
4. Haberleşme Alanında Hac ve Umreden İstifade Etme.....	232
4.1. İslâm Öncesi Hac ve Umre.....	232
4.2. İslâm Sonrası Hac ve Umre.....	234
5. Haberleşme Alanında Başka Kavimlerden Etkilenme.....	240
5.1. Farklı Bölge ve Milletlerin Yaşayışları.....	240
5.2. Millet ve Bölgelerin Birbirlerine Etkileri.....	242
6. Haberleşme Alanında Berîd Teşkilâtının Kuruluş ve İşleyişi.....	247
6.1. İslâm Öncesi Posta Teşkilâtı ve Berîd Kelimesinin Anlamı.....	247
6.2. İslâm Sonrası Berîd Teşkilâtı ve İşleyişi.....	250
6.3. Ribât, Han ve Kervansarayların İlk Örnekleri ve Fonksiyonları.....	257
6.4. Ribâtların Posta Menzilleri Olarak Kullanımları.....	264
SONUÇ.....	266
BİBLİYOGRAFYA.....	269
ÖZGEÇMİŞ.....	290

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin

Adı Soyadı	Mehmet ŞİMŞİR
Numarası	044146011001
Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı/İslam Tarihi Bilim Dalı
Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐
Tezin Adı	İLK DÖNEM İSLÂM TARİHİNDE HABERLEŞME (RÂŞİD HALİFELEK DÖNEMİ SONUNA KADAR)

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin imzası
(İmza)

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mehmet ŞİMŞİR		
	Numarası	044146011001		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı/İslam Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐	Doktora ☐	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL		
	Tezin Adı	İLK DÖNEM İSLÂM TARİHİNDE HABERLEŞME (RÂŞİD HALİFELER DÖNEMİ SONUNA KADAR)		

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan İlk Dönem İslâm Tarihinde Haberleşme (Râşid Halifeler Dönemi Sonuna Kadar) başlıklı bu çalışma 18/07/2011 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Ünvanı, Adı Soyadı	Danışman ve Üyeler	İmza
Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL	Danışman	
Prof. Dr. M. Ali KAPAR	Üye	
Prof. Dr. Mikail BAYRAM	Üye	

ÖNSÖZ/TEŞEKKÜR

İnsanlar arası haber alma ve haber ulaştırma işlemlerinin kökenleri insanlık Tarihi kadar eskidir. Zira insanoğlu hem fıtrattan getirdiği özellikler hem de yaşamlarını devam ettirmek için muhtaç oldukları etkileşim, maddi manevi alış-veriş, iletişim ve güvenlik sebepleri ile imkânlar ölçüsünde çeşitli yolları kullanarak sürekli bir haberleşim içerisinde olmuştur.

Bazen yaşamsal olanaklarını daha ileri noktalara getirebilmek, bazen mevcut hayatîyetlerini devam ettirebilmek için gerek kendi toplumları içerisinde gerekse civar toplum ve devletlerle sürekli bir haber alma ve haber ulaştırma ağına ihtiyaç duymuşlardır. Bu nedenle farklı zaman ve şartlarda değişik usullerle haberleşme şekilleri oluşturmuşlar ve bu hayatî ihtiyaçlarını gidermeye çalışmışlardır. En ilkel toplumlardan en modern toplumlara ve devletlere varıncaya kadar tüm insanlık tarihi bu konu hakkında örneklerle doludur. Ciddi, güvenilir, hızlı ve anlaşılabilir bir haberleşme sistemine sahip olan toplum ve devletler varlıklarını devam ettirme ve her sahada ilerleme imkânını elde etmişlerken haberleşme alanında zayıf kalan toplum ve devletler ise varlıklarını uzun süre devam ettirememişlerdir.

Devlet ve milletler için bu denli hayatî bir önemi hâiz olan haberleşme konusu ulaşılan kültür ve medeniyetin de en temel etkeni durumundadır. Bu sebeple İslâm Kültür ve Medeniyetinin temellerinin atıldığı ilk dönemlerde haberleşmenin durumu son derece önem arz etmektedir. İlk Dönem İslâm Tarihi çalışmaları içerisinde maalesef özgün bir çalışma ile bu konunun aydınlatılmamış olması bizi bu çalışmaya sevk etmiştir.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında incelediğimiz dönem ile ilgili vereceğimiz bilgilerin daha iyi anlaşılması için insanlık tarihinin bu devre kadar olan kısmında haber alma ve haber ulaştırmada kullanılan genel ve özel usuller ile İslâm Dininin konuya bakışından bahsedilmiştir. Birinci Bölümde, araştırmamıza konu olan dönemde haber almada kullanılan istihbarat faaliyetleri, ticaret yol ve kervanları ile iz sürme sanatı konumuz açısından incelenmiştir. İkinci Bölümde, haber ulaştırmada kullanılan parola, bayrak, şiir, hutbe, hitâbet, haberlerin kulaktan kulağa yayılması ve ilân ederek haber verme yöntemlerinden örnekleri ile

bahsedilmiştir. Üçüncü Bölümde ise hem haber alma hem de haber ulaştırmada kullanılan ulak, elçi, mektup, pazar ve panayırların etkisi, başka kavimlerden etkilenme, ribât, han, kervansaray, posta menzilleri, hac ve umre ile berîd teşkilâtının kuruluşu hakkında yapılan araştırmada elde edilen bilgiler yorumlanarak sunulmuştur.

Bu çalışmamızda konunun tespitinden yazım sonrası kontrollere varıncaya kadar yardımlarını esirgemeyen, kıymetli görüş ve yönlendirmelerinden istifade ettiğim çok değerli hocalarım Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL, Prof. Dr. M. Ali KAPAR ve Prof. Dr. Mikail BAYRAM beylere teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Mehmet ŞİMŞİR

KONYA-2011

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mehmet ŞİMŞİR		
	Numarası	044146011001		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı/İslam Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐	Doktora ☐	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL		
	Tezin Adı	İLK DÖNEM İSLÂM TARİHİNDE HABERLEŞME (RÂŞİD HALİFELER DÖNEMİ SONUNA KADAR)		

ÖZET

İnsanlar arası haberleşme ve bilgi alış verişinin kökenleri insanlığın ilk dönemlerine kadar uzanmaktadır. Zira insanlık gerek yaratılış özellikleri gereği gerekse yaşamını devam ettirebilmek için imkânlar ölçüsünde sürekli bir haberleşme içerisinde olmuştur. Çünkü haberleşme, hem hayatîyetlerini devam ettirmek hem de yaşam koşullarını daha iyi noktalara getirebilmek için vaz geçilmez bir husustur.

Bu nedenle insanlık tarihi haberleşme konusunda her dönemde yoğun bir faaliyet ve gelişme göstermiştir. En ilkel toplumlardan en modern toplum ve devletlere varıncaya kadar tüm insanlık tarihi bu konu hakkında örneklerle doludur. Devlet ve milletler için bu denli hayatî bir önemi hâiz olan haberleşme konusu, aynı zamanda o devlet ve milletlerin kültür ve medeniyette ulaştıkları seviyenin en temel belirleyicisi durumundadır. Bu açıdan İslâm Kültür ve Medeniyeti'nin temellerinin atıldığı ilk dönemlerde haberleşmenin durumu son derece önem arz etmektedir. Bu kadar ehemmiyetli olmasına rağmen akademik alanda haberleşme konusunda bir çalışmanın bulunmaması bizi doktora tezi olarak bu konuyu araştırmaya sevk etmiştir.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş Kısmında, ilk dönem İslâm tarihine gelinceye kadar haberleşmede kullanılan genel ve özel usuller ile İslâm Dininin konuya bakışından bahsedilmiştir. Birinci Bölümde, haber almada kullanılan yöntemlerden, İkinci Bölümde, haber ulaştırmada ve bilgi aktarımında kullanılan metotlardan, Üçüncü Bölümde ise, hem haber alma hem de haber ulaştırmada kullanılan usullerden bahsedilmiştir.

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mehmet ŞİMŞİR		
	Numarası	044146011001		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı/İslam Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐	Doktora	☐
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL		
	Tezin İngilizce Adı	COMMUNICATION OF DURING IN THE FIRST PERIOD OF ISLAMIC HISTORY (UNTIL THE END OF THE RIGHTLY-GUIDED CALIPHS)		

SUMMARY

The roots of intelligence and communication are goes to the first periods of humankind. Humankind has always been in communication as far as the means allow it to pursue his life and also as a characteristic part of their creation.

They always felt the need to have a network of communication to maintain their lives and to improve their vital means. For this reason, they have developed and improved different networks of communication. From the very primitive society to modern societies, every community has networks of communication. Societies who developed a sophisticated communication network have survived, while the others vanished from the scenes of history. Hence, communication is one of the most important indicators of culture and civilization. Still, this area of early Islamic history has not been subject to sufficient research.

This dissertation consists of an introduction and three chapters. In the introduction we have summarized the pre-Islamic history of communication and methods used for it. We have discussed the viewpoint of Islam on this issue. In the first chapter, we have discussed the methods used for intelligence. The second chapter deals with methods for communication, especially for conveying information. The third chapter deals with methods for both receiving and conveying information and intelligence.

KISALTMALAR

AÜİFD.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Byy.	: Basım Yeri Yok
Bsk.	: Baskı
bkz.	: Bakınız
DGBİT.	: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DİA.	: Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Edr.	: Editör
H.	: Hicri
M.	: Miladi
MEB. İA.	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
nşr.	: Neşreden
s.	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
Sad.	: Sadeleştiren
SÜİFD.	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Thk.	: Tahkik
Trz.	: Tarihsiz
Ter.	: Tercüme
V.	: Vefat
vb.	: Ve Benzeri
vd.	: Ve Diğerleri
vs.	: Vesaire
Yay.	: Yayınlar, Yayınları

AÇIKLAMALAR

- 1) Özellikle ilk bölümlerde sahicfedeki dipnot bölümünün çok yer kaplamaması için ilk dipnottan itibaren müellif ve eserlerin kısa isimleri kullanılmış, gerekli künye ve uzun isimleri kaynakça kısmında verilmiştir.
- 2) Ansiklopedi maddelerinden yapılan alıntılarda madde yazarı var ise yazar ve tırnak içerisinde madde ismi, cilt ve sahife numarası şeklinde, madde yazarı belirtilmemiş ise Ansiklopedi ismi ve yine tırnak içerisinde madde ismi, cilt ve sahife numarası ile birlikte zikredilmiştir.
- 3) Bazı müelliflerin birden fazla eseri kullanılmış olabildiğinden dipnot kısmında karışıklığa meydan vermemek için a.g.e. ve a.g.m. kısaltmaları kullanılmamış, eser isimlerinin kısa künye olarak her sefer yazılması usulü takip edilmiştir.
- 4) Kitap ciltleri rome rakamıyla, dergi sayıları ise normal rakam ile belirtilmiştir.
- 5) Kaynak eser birden fazla ciltten oluşuyor ise cilt ve sayfa numarası (Örnek: I/255), tek ciltlik bir eser ise sadece sayfa numarası verilmiştir. (Örnek: s.18)

GİRİŞ

İNSANLIK TARİHİNDE HABERLEŞME USULLERİ VE İNSANLAR ARASINDA HABERLEŞMENİN ÖNEMİ

1. Araştırmada Kullanılan Metot ve Kaynaklar

Araştırmamız, başlığından da anlaşılacağı üzere kültür ve medeniyet sahasında önemli bir etkiye sahip olan geniş bir konudur. Konumuz, tek bir şahıs, tek bir dönem ve tek bir bölgeyi içermekten öte, geniş bir zamanı kapsamı, birçok önemli tarihî şahsı ilgilendirmesi ve birçok bölge ile ilgisinin bulunması ve özel ama kapsamlı bir konu olması sebebiyle metot ve kaynak açısından fazlaca geniş bir yelpazeden istifade etmeyi zorunlu kılmıştır.

Bilindiği üzere ilk el kaynaklar diye ifade edebileceğimiz temel İslam Tarihi kaynaklarımızın genel yapısı, daha çok siyasî tarihi, rivayetlere dayanarak aktarma şeklinde olduğundan bütün kaynakları, tezimizin konuları açısından gözden geçirmenin zorluğu aşikârdır. Zira bu kaynaklarımızda tez konumuzla alakalı bir alt başlığı bulabilmek mümkün değildir. Bu sebeple anılan geniş zaman dilimi için başvurulmuş tüm temel kaynaklarımız gözden geçirilerek rivayet edilen olaylar içerisinde bizimle ilgisi bulunan konulardaki anlatımlar âdeti kırıntı bilgiler şeklinde bulunup çıkarılabilmektedir. Bu tür bilgilere ulaşabilmek için de birçok kaynağı taramak gerekmiştir. Öyle ki, aynı olayı anlatan kaynaklarımızdan bazen üçte biri, bazen beşte birinde tez konumuz ile ilgili bir rivayete rastlanabilmektedir. Çünkü bu kaynaklarımızın temel yaklaşımı belirttiğimiz gibi daha ziyade siyasî tarihi aktarım ya da ensâb ve tabakât kitaplarında olduğu gibi bir şahsın hayatından bahsetmek veya ta coğrafya, fütûh ve şehirler ile ilgili yazılmış eserlerde olduğu gibi belirli bazı bölgeleri ve bu bölgelerin fetihleri ile ilgili anlatımlardan oluşmaktadır. Bu nedenlerle bu kitaplarımızdan sonra Emvâl, Hisbe, Haraç, Ahkâmü's-Sultâniyye, Siyer ve Meğâzî, Dinler ve Mezhepler Tarihi, Edebiyat ve Dil, İslam Hukûku, Kültür ve Medeniyet içerikli eserler ile günümüzde yapılan özel çalışmalar mahiyetindeki Makâle, Yüksek Lisans ve Doktora tez çalışmaları ile Ansiklopedilere müracaat etmek durumu hâsıl olmuştur. Bu şekilde çalışmamızın süresi boyunca aslî ve tâlî olmak üzere takriben dört yüz kaynak taranmıştır. Elbette konu ile ilgili daha fazla tâlî kaynak ve çalışma bulunabilirdi. Ama özellikle belirtmeliyiz ki, tez konusunun belirlenmesi aşamasından tez yazım işinin sonuna kadar düzenli olarak tâlî kaynak bulabilmek için yazılan makâle, yapılan tez ve yayınlanan eserler takip edilmiştir.

Şimdi taramış olduğumuz bu kaynakları konularına göre istifade ettiğimiz açılardan

kısaca sunmak istiyoruz.*

Hacmi artırmamak için bibliyografya kısmında tam künyeleri verilmiş olduğundan burada eserlerin sadece müellif isimlerini zikrettik. İstenirse müelliflerin ve eserlerinin tam ismi için ilgili bölüme bakılabilir. Öncelikli olarak İslam Tarihi kaynakları içerisinde ilk akla gelen ve genel bir İslam Tarihi anlatımı hüviyetinde bulunan kitaplar gözden geçirilmiştir. Halîfe b. Hayyât (v.240/852), Taberî (v.310/992), İbn Kuteybe (v.276/889), İbn Abdi Rabbih (v.327/938), İbn Asâkir (v.571/1175), İbnü'l-Esîr (v.630/1233), İbnü'l-Kayyım (v.751/1350), Zehebî (v.748/1347), İbn Kesîr (v.774/1372) ve İbn Haldun (v.808/1405)'nun genel tarih kitabı özelliği olan eserleri incelenmiştir. Yine aynı anlatım özelliğine sahip ama bu eserlere göre daha sonraki zamanlarda ve hatta yaşadığımız yüz yıl içerisinde yazılmış kaynaklardan, Dıyarbekrî (v.990/1582), Süyûtî (v.911/1505), Lütfî Paşa (v.971/1564), A. Cevdet Paşa (v.1312/1895), Hitti, P. K., Brockelmann, Ceatânî, Hudarî Bek ve Şiblî Mevlâna'nın eserleri baştan sona incelenmiştir. Malum olduğu üzere bu kaynaklar daha çok siyasî tarihi yıllık aktarım şeklinde vermekte ve çoğunlukla benzer rivayetleri aktarmaktadırlar. Bu anlatım tarzı içerisinde konumuz ile ilgili olabilecek rivayetleri bulup, değerlendirme ve karşılaştırmalar yapmak sureti ile bu eserlerden istifade etmiş olduk.

İslam Tarihi kaynakları içerisinde daha çok kişilerin hayat hikâyelerinden bahseden Ensâb ve Tabakât kitapları araştırmamız esnasında şahısların konularımızla alâkalı faaliyetleri açısından incelenerek faydalanma yoluna gidilmiştir. Bu metotla aradığımız bilgiyi ulaştırmak zor olsa da konumuzla ilgili faaliyetleri bilinen belirli bazı şahıslar üzerinde yoğunlaşarak kısıtlı da olsa özel ve çok değerli bilgiler elde etmiş olduk. Bu açıdan genel tarih kitaplarından sonra bu eserlerden çok önemli bilgilere ulaşmış olduk. Bu eserlerden özellikle İbn Sa'd (v.230/844), Zübeyr b. Bekkâr (v.256/869), Belâzürî (v.279/892), Cehşiyârî (v.331/942), Kindî (v.350/961), İbnü'n-Nedîm (v.385/995), Ebû Nuaym el-İsfahânî (v.430/1038), İbn Abdi'l-berr (v.463/1071), İbnü'l-Esîr (v.630/1233) ve İbn Hacer (v.852/1313)'in eserleri ile Âlûsî, Abdulvahâb Sâbûnî ve Kandehevî'nin çağdaş eserlerinden de faydalandık.

Araştırmamız içerisinde özellikle Hz. Peygamber (s) dönemi ile alakalı bilgiler için genel tarih kitaplarının yanı sıra çoğunlukla Siyer ve Meğâzî kitaplarına müracaat ettik. Öncelikli olarak İbn Hişâm (v.213/828) olmak üzere Zührî (v.124/742), İmam Muhammed

* Kaynak eserlerden bahsedilirken tam künyeleri Kaynakça kısmında verildiği için kısa künyeleri kullanılmıştır. İstenildiği takdirde tam künye ve eserin tam ismi için kaynakça kısmına müracaat edilebilir.

(v.189/805), Vâkıdî (v.207/882), Mes'ûdî (v.346/957), İbn Hazm (v.456/1063), Beyhakî (v.458/1066), Süheylî (v.581/1185), İbnü'l-Cevzî (v.597/1200), İbn Seyyidi'n-Nâs (v.734/1333), Zehebî (v.748/1347), İbn Kesîr (v.774/1372), Semhûdî (v.911/1505), Halebî (v.975/1044), Abdusselâm Hârûn, Ahmed Emîn, Abdullah Berkî ve Asım Köksal'ın ilgili eserlerini dikkatli bir şekilde inceledik. Ayrıca hadis külliyyatımız içerisinde konumuzla alakalı bilgileri tespit edebilmek için başta “Kütüb-i Tis'a” diye ifade edilen dokuz temel hadis kitabını taradık. Bilindiği üzere bu dokuz kitap; İmam Mâlik (v.179/795), Ahmed b. Hanbel (v.241/855), Dârimî (v.255/869), Buhârî (v.256/870), Müslim (v.261/874–75), İbn Mâce (v.273/887), Ebû Davud (v.275/888), Tirmizî (v.279/892), ve Nesâî (v.303/924)'nin eserlerinden oluşmaktadır. Bunların yanı sıra Ebu Hanîfe (v.150/767), Abdurrazzâk (v.211/826), İbn Ebi Şeybe (v.235/849), Hâkim (v.405/1015), Beyhakî (v.458/1066), Münzirî (v.656/1258), Nevevî (v.676/1277), İbn Hacer (v.852/1313), Aclûnî (v.1141/1730), Mansûr Ali en-Nâsîf, Kâmil Mîras ve İbrahim Canan'ın gerek kendi eserleri gerekse derleme niteliğinde olanlarını gözden geçirdik.

Konumuzun bazı kısımlarında müracaat edilen Kur'an ayetlerinin tefsirleri için tefsir kitaplarına baktık ki bunlardan başlıcaları özgün yaklaşımları ve dirâyet diye ifade edilen şahsî yorumları sebebiyle şu müelliflerin eserleri olmuştur; Zemahşerî (v.538/1143), Cessâs (v.370/980), Râzî (v.606/1209), Sâbûnî ve Elmalılı Hamdi Yazır.

Bazı olaylar ve şahıslar tarihte derin izler bırakmıştır. Bu nedenle İslam Tarihi alanından ayrı bir tarih bilimi olarak ortaya çıkan Dinler ve Mezhepler Tarihi ile ilgili eserler de çalışmamızda yararlandığımız kaynaklar içerisinde olmuştur. Bu kaynaklar bazen çeşitli grup ve mezheplerin ortaya çıkmasına sebep olan olayları, şahısları ve faaliyetlerini aktarırken kastı o olmasa da tezimizde kullanabileceğimiz özel bilgileri barındırmaktadır. Bu açıdan ilk el ve ikinci el olarak ayırabileceğimiz müelliflerin şu eserlerinden oldukça istifade ettik. İlk el olarak; Minkârî (v.212/827), Bağdâdî (v.429/1037), İbn Hazm (v.456/1063), Şehristânî (v.548/1153), İbnü'l-Kayyım (v.751/1350). İkinci el olarak; Ali eş-Şâbî, Murtazâ Askerî, Vloten, Wellhausen, Ethem Ruhi Fığlalı, Abdurrahman Küçük, Ahmet Akbulut ve Mehmet Aydın'ın eserlerinden istifade ettik.

Bazı terimlerin açıklanması, edebiyat ve dil ile ilgili konumuz açısından gerekli bilgilerin tedârik edilebilmesi için de eski ve yeni Arapça, Osmanlıca ve Türkçe lügâtlerle, edebiyat ve dil konularında temel kaynak niteliğinde olan müelliflerin eserlerine müracaat ettik. Bunların önemlileri şunlardır; Câhız (v.255/868), Rıza Seyit Şerif (v.406/1016), Nuveyrî (v.732/1331), İbn Manzur (v.771/1369), Firûzabâdî (v.816/1413), Zebîdî (v.893/1487), Âsım

Efendi (v.1236/1820), Şemsettin Sami (v.1904), M. Zeki Pakalın (v.1972), Ömer Rıza Kehhâle, Tuleymât Ğâzî, Ahmed Subhi Furat, Ali Özek, Şevki Dayf, Ahmet Zeki Safvet, Ali Rıza Alp, Mehmet Doğan ve Serdar Mutçalı.

Yine tezimizde bazı bölge yapılarından, şehirler ve buraların fetihlerinden bahseden fütûhât, coğrafya ve şehir anlatımları eserlerinden istifade ettik. Zira bu eserler bahsi geçen konularda bilgiler verirken haberleşme konusunda yararlanabileceğimiz farklı mâlûmâtları aktarmaktadırlar. Bu açıdan incelediğimiz bazı eserler şunlardır; Vâkıdî (v.207/882), Ezrakî (v.223/837–838), İbn Abdilhakem (v.257/871), İbn Şebbe (v.262/876), Belâzürî (v.279/892), İbn A'sem (v.314/926), Makdîsî (v.375/985), Yâkut el-Hamevî (v.626/1228), Dahlân (v.1304/1925), el-Cenâbî, Mustafa Cezar ve Yılmaz Can.

İslam Tarihi kaynakları içerisinde özellikle idare sistemi ile idarecilerin durum ve tutumları hakkındaki bilgilerin derlenmiş olduğu ve genel bir isim olarak “Ahkâmu's-Sultâniyye” ya da “el-İmâme ve's-Siyâse” diye adlandırılan kitaplar da araştırmamızda sıklıkla başvurduğumuz eserler olmuştur. Çünkü bu kitaplarda tezimizin işaret ettiği yönetimle ilgili haberleşme usulleri hakkında özel bilgilere rastlanabilmektedir. Yine aynı şekilde yönetimin tasarrufları ile ilgili bilgilerin bulunduğu Hisbe, Emvâl ve Harâc kitaplarına da bakmak, bilgi elde edinilebilecek bir durum arz etmiştir. Bu nedenle daha çok şu müelliflerin bu konular hakkındaki eserlerine araştırmamızda yer verdik; Ebû Yûsuf (v.182/798), Ebû Ubeyd (v.224/838), İbn Kuteybe (v.276/889), İbn Ferrâ (v.426/1034–1035), Mâverdî (v.450/1058), Nizâmü'l-Mülk (v.489–490/1096), İbn Tiktakâ (v.660/1262), İbn Ebi'r-Rebi' (v.688/1289), İbnü'l-Ühuvve (v.729/1329).

İslam Tarihi Bilim Dalında ilk dönemlerde özel bir konu olarak görülmediği için müstakil bir eser olarak kaleme alınmamasının yanı sıra, genel anlatımın içerisinde bile çok fazla yer bulamayan Kültür ve Medeniyet ile alakalı anlatımlar, ilk el kaynaklarda daha ziyade kırıntı bilgi, küçük teferruatlar olarak bulunabilmektedir. Bu nedenle araştırmamıza konu edindiğimiz ilk el kaynakları bu açıdan da gözden geçirmiş olmamıza rağmen daha sonraki dönemlerde yazılmış olan İslam Kültür ve Medeniyeti ile ilgili kitapları tespit ederek gerekli incelemeleri yaptık. Sonraki dönemlerde bu tür eserler kaleme alan müellifler genel kitaplar içerisinde buldukları Kültür ve Medeniyet ile ilgili bilgileri derlemiş durumdadırlar. Bu sebeple bizim temel kaynaklarda rastlayamadığımız bazı özel bilgiler için bu kaynaklara müracaat ettik. Özel ve önemli bazı tespit ve yorumları bu kaynaklardan aktardık. Bunlardan en önemlileri şunlardır; Birçok araştırmacının katkısı ile oluşturulmuş olan Bütün Yönleri ile Asr-ı Saâdet'te İslâm eserinin yanı sıra, Ali Mazhârî, Hasan İbrahim Hasan-Ali İbrahim Hasan,

Hasan İbrahim Hasan, Barthold, Hasan Hüseyin el-Hâc, Veccia Vaglieri Laura, Corci Zeydan, Subhi, Salih, İ. Hakkı Uzunçarşılı, Yusuf Ziya Kazıcı ve İsmet Kayaoğlu.

Araştırmamızda açıklamaya çalıştığımız bazı kurum ve bunlarla ilgili terimler için tanınmış ve genel kaynaklar hüviyetinde olan Ansiklopedilere, ilgili maddelere bakmak üzere müracaat ettik. Diyanet Vakfı ve MEB. İslâm Ansiklopedileri başta olmak üzere Anabritanica, Bilgilik (Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi), Türk Ansiklopedisi, Meydan Larousse, Selçuklular, İnönü ve Türk Dil ve Edebiyat Ansiklopedilerini ilgili maddeler hakkındaki araştırmalardan istifade ederek kullandık.

İncelediğimiz İlk Dönem İslam Tarihi dönemine gelinceye kadar insanlık tarihinin Haberleşme konusundaki durumunu izah etmek, asıl tez konusu dönemimizin anlaşılmasına yardımcı olacağından bu dönem ile ilgili eser araştırması yaptık. Mensubu olduğumuz bilim dalının dışında kalan bu dönem için gerekli kaynakları tespit edip araştırmak biraz güç oldu. Ancak İletişim ve Haberleşme Tarihi ile Eski Dönem Devlet ve Milletler Tarihi hakkında yazılmış araştırma kitaplarına imkânlar ölçüsünde müracaat ettik. Sema Altunel, Kemal Balkan, John Malek Baines, Atilla Bir, China Post, Selim Eyüboğlu, Gibbon, Şemsettin Günaltay, Jeanneney, Salim Koca, Kramer, Arif Müfit Mansel, Emre Öztürk, Herodotas, Yusuf Ziya Özer, Güngör Karağuz-Osman Doğanay, M. Hüdayi Şentürk, Mevrure Tosun-Kadriye Yalvaç, Hüner Tuncer, Tahsin Hasan Uçankuş, Mücteba Uğur, Korkmaz Alemdar, Ünal Uyguç, Firuzan Kınal ve Casım Avcı gibi araştırmacıların eserlerinden bakış açımızı, ufukumuzu genişletmesi açısından istifade ettik.

Ayrıca tezimizin direkt konusu ile alakalı olmasa da alt başlıklarımız ve genel temaya uygun araştırmalar mahiyetinde bulunan eserlerden, özellikle yaptığımız taramalar sonucunda ulaştığımız makâle, yüksek lisans ve doktora tezlerinden istifade etmeye gayret gösterdik. Bunlardan bazıları şunlardır: H. İbrahim Acar, Aselî Bessâm, Abdurraûf Avn, İsrâfil Balcı, Hanefî Palabıyık, Bülent Çetinkaya, Halit Çil, Nadir Karakuş, Sıddık Korkmaz, Kasım Kurtulan, Abidin Sönmez, Şiblî Nu'mânî, A. Rıza Temel, M. Zeki Terzi, Ahmet Yaman, Hüseyin Üstüner, Kadri Yıldırım, Mustafa Baktır, Cemal Çetin ve Feyyaz Gölcüklü. Bu tür araştırmalar içerisinde Mahfuz Söylemez ve Nesimi Yazıcı'nın haberleşme ve berîd konularını içeren makâlelerini hassaten belirtmek gerekir. Zira bu araştırmalar tezimiz açısından kendilerinden üst seviyede istifade edilebilecek, temel yaklaşım ve bilgileri sunan birer özellik arz etmektedirler. Bu sahada yapılmış nadir araştırma hüviyetini taşımaktadırlar.

Yine aynı şekilde tezimiz içerisindeki konular hakkında önemli tespit ve yorumlar içeren ve alanlarında çok detay olup, ancak çok dikkatli araştırmalarla ulaşılabilecek noktaları

barındıran, mümtaz birer yere sahip Kettânî, M. Fuat Köprülü, Ahmet Önkal ve M. Ali Kapar'ın eserleri kendilerinden istifade ettiğimiz kaynaklar olmuştur. Hassaten zikretmek istediğimiz bir kaynak eser de Osman Tural vd.'lerinin hazırlamış olduğu PTT Genel Müdürlüğü'nün yayınları arasında çıkan Posta Teşkilatının ilk gününden günümüze geçirdiği evreleri çok değerli bilgilerle sunan eserdir. Bu kaynak eser kendisinden üst düzeyde istifade ettiğimiz bir yayın olmuştur. Son olarak burada zikretmek istediğim kaynak; çalışmaları ile İslam Tarihi Bilim dalında özel bir yere sahip olmuş, sunduğu yeni ve orijinal bilgilerle ufuklar açan Muhammed Hamidullah'ın eserleridir. Tezimizde bu müellifin yaklaşık on iki eserinden üst düzeyde istifade ettik. Bu eserler mektuplardan elçilere, istihbarattan şurta teşkilatına, ticaretten devlet idaresine, hukûkî hayattan iktisâdî hayata, siyer bilgilerinden genel tarih bilgilerine, iletişimden haberleşmeye kadar çok geniş bir yelpazede, çok değerli tespitleri ortaya koymaktadır.

Burada zikrettiğimiz eserlerin dışında daha birçok esere müracaat ederek tez başlığı olarak belirlediğimiz konuda araştırmamızı tamamlamış olduk.

2. Haberleşmenin İnsanlık Tarihindeki Önemi ve Haberleşme Usullerinin Tarihçesi

2.1. İnsanlar ve Toplamlar Arası Haberleşmenin Önemi

İnsanın yaşamsal gereksinim ve donanımlarının ifadesi olarak zikredebileceğimiz fitratı, diğer insanlar, tüm canlılar ve etrafındaki her şeyle kombine bir hayatı zorunlu kılmaktadır. Bu sebeple insanlar sürekli etraflarından haberdar olma ihtiyacı hissetmişlerdir. Diğer yandan insanoğlu tarih boyunca doğayı tanıma, kontrol etme ve kendi istek ve beklentileri doğrultusunda biçimlendirmeyi içten gelen baskın duyguları sebebiyle hep arzu etmiştir. Bu açıdan ihtiyaç duyduğu ve gerekli gördüğü iletişim sistemini, bizzat insanın kendisi oluşturmuştur. Toplamlar, değişik sorunlarla karşılaşmışlar ve eldeki imkânlar ölçüsünde de çözümler üretmişlerdir. İnsanoğlu, insanlık tarihi kadar eski olan haberleşme ihtiyaçlarını karşılaştıkları sorunlar ve bunlara buldukları çözümlerle çeşitli araçlar üreterek yerine getirmişlerdir.¹ Haberleşme ya da iletişim sahasında da bu şekilde hareket etmişlerdir.

İnsanın bizzat kendisi haber nakletmede aslî fonksiyon sahibi durumundadır. Bunun yanında atlılar, posta arabaları, güvercinler vb. geçmişte kullanılan en önemli haberleşme araçları olmuşlardır. Bunlardan başka ateş, duman, boynuz ve davul sesi, taş baskı ve tahta baskı eski zamanlarda kullanılan diğer haberleşme araçlarıdır.

¹ Önkal, Ahmet, Rasûlullah'ın İslâm'a Dâvet Metodu, s.436.

Yaşamsal önemi hâiz olan bu alan ilk andan itibaren şekil ve ulaşım biçimi açısından sürekli bir gelişme arz etmiştir. Özellikle matbaanın bulunuşuyla başlayan teknik, ekonomik ve sosyal gelişmelerle birlikte yeni haberleşme araçları kullanılmaya başlanmıştır.²

Kişiler ve topluluklar arasında ortak semboller aracılığıyla gerçekleştirilen haberleşme, ya karşılıklı (yüz yüze) ya da karşılıklı olmayan (dolaylı) biçimde yürütülür. Yüz yüze haberleşmede kişiler karşılıklı olarak haberleşirler. Birbirlerine soru sorabilir, sorularına cevap alabilirler. Haberi alanın aynı anda cevap verme olanağı bulunan bu tür haberleşmeye örnek olarak şunlar sayılabilir: Konuşmalar, toplantılar, demeçler, konferanslar, seminerler, tartışma grupları, telli-telsiz telefon, elektronik posta (e-mail) vb. Yüz yüze olmayan haberleşmede ise haberi alanın aynı anda yanıtlama imkânı yoktur. Bu özelliği taşıyan haberleşme üçe ayrılır: “Yazılı veya resimli haberleşme”, “Sesli haberleşme”, “Sesli ve görüntülü haberleşme.” Haberleşme bir başka açıdan “Bireyler arası haberleşme” ve “Kitle haberleşmesi” olmak üzere ikiye ayrılır: Kitle haberleşmesi, kitle haberleşme araçlarından yararlanılarak insan toplulukları arasında yapılan haberleşmedir.³

Haber, Arapça bir kelime olup sözlükte; bir şeyi tecrübe etmek, bilmek anlamına gelen (Ha-be-re) fiil kökünden gelen bir isim olup, “Sözle veya yazıyla bildirilen ve nakledilen şey.” demektir.⁴ Haber’in çoğulu “Ahbâr”, çoğulunun çoğulu “Ahâbir”dir.⁵ Aynı anlamda “Nebe” kelimesi de kullanılmaktadır. “Haber”, “doğruya da yalana da ihtimali olan ve bir hüküm bildiren sözleri ifade etmekle genel bir anlama sahipken, “nebe” daha hususi bir anlamda kullanılmaktadır. Bazı âlimler, bir habere “Nebe” denilebilmesi için şu şartları aramışlardır; Büyük fayda sahibi olması ve kendisiyle kesin (veya zann-ı gâlib derecesinde) bilgi hâsıl olması.⁶ Buna göre, kendisiyle kesin bilgi hâsıl olan ve fayda temin edilen şeye “Nebe” denirken, haber, “Doğruya da yalana da delâleti ihtimal dâhilinde olan söz.”dür.⁷

Türkçede haber; “Yeni olmuş bir şey hakkında ilk alınan bilgi”, “Bilgi, ilim, malumat”, “Ağızdan ağza gelen söz” anlamında kullanılması yanında, “Peygamber sözü,

² Türkmen, Ali, İslâm İletişim Hukûku, s.316–317; Uyguç, Ünal, Radyo Televizyon Haberciliği, s.37.

³ Türkmen, Ali, İslâm İletişim Hukûku, s.315–316; İçel, Kayıhan, Kitle Haberleşme Hukûku, s.6; Uyguç, Ünal, Radyo Televizyon Haberciliği, s.29–30.

⁴ Heyet, el-Mu’cemu’l-Vasît, I/215.

⁵ İbn Manzûr, Lisânu’l-Arap, IV/227.

⁶ Sabûnî, Tefsîru Âyâtî’l-Ahkâm, II/471.

⁷ Heyet, el-Mu’cemu’l-Vasît, II/215.

hadis” ve “isim cümlelerindeki yüklem”i ifade etmek için de kullanılmaktadır.⁸

Arapça asıllı “Muhâbere” kelimesinin Türkçeleşmiş halindeki “Haberleşme”, “Karşılıklı haber iletimi”nden ibarettir ve asıl unsuru “Haber”dir. Modern Arapça’da “İ’lâm” kelimesiyle karşılanan ve karşılıklı mesaj alışverişini ifade eden iletişimde, bu eylemin asıl unsurunu oluşturan “Mesaj” her çeşit haber, bilgi, ileti, imaj, düşünce ifadesi olabilir. Eğer mesaj bir haber değeri taşıyorsa yapılan işlem haberleşme olarak nitelenebilir.⁹

Haberleşme, değişik şekillerde tanımlanmakla birlikte, bütün haberleşme tanımlarında aynı unsurlar yer almaktadır. Bunlar; bir yanda haberi veren (kaynak), diğer yanda haberi alan ve bir de haberi simgeleyen mesaj olmak üzere üç ögeden ibarettir.¹⁰ Haberleşme kelimesi, Arapça kökenli “Haber” kelimesinin Türkçe’de işteşlik bildiren “1-e-ş” ekiyle birleşmesinden türetilmiş bir eylem adıdır. Arapça kökenli olmasına rağmen, genellikle İngilizce “communication” kelimesine karşılık olmak üzere, haberleşme şöylece tanımlanmaktadır: *“Haberleşme; bilgi, düşünce ve tutumların ortak semboller sistemi aracılığıyla, kişiler arasında değiş tokuş edildiği bir süreçtir”*¹¹ Haberleşme, *“Haberlerin kişiler arasında iletişimi”* şeklinde de tanımlanabilir.¹²

İnsanlık tarihi kadar eski olan haberleşme ihtiyacı, insanları ilk çağlardan beri bu konuda organizasyon yapmaya yöneltmiştir. Günümüzde yapılan birçok araştırma eski çağlardan itibaren birçok devlet veya imparatorluğun kendi posta ve haber alma teşkilâtı kurduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim İslâm kurumları arasında da haberleşmeyi sağlayan ve postacılık faaliyetlerini sürdüren bir teşkilât vardır ve bu da berîd adı ile bilinmektedir.¹³

İşte bütün bu açıklamalarla insanî bir ihtiyaç olarak karşımıza çıkan insanlar arası bilgi alıp verme diğer ifadesi ile haberleşme yaşamsal bir önemi hâizdir. Zira gerek birey gerek toplum ve devletler mevcudiyetlerini devam ettirebilmek, tehlikelerden korunabilmek, ilerleme kaydedilmek için sürekli bir haber alıp haber verme işleminin içerisinde bulunmak zorundadır. Doğru bir haberleşme -iletişim- sağlanabilirse birey ve toplum yaşamsal ihtiyaçlarını, güvenlik ve tekâmülünü sağlıklı gerçekleştirebilir. Aksi durumda ise zarar görme, geri kalma, hatta yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Çünkü insan topluluklarını ve

⁸ Alp, Ali Rıza, Büyük Osmanlı Lügât, I/462.

⁹ Gündüz, Eren, İslâm Hukûkunda Haberleşme ve Haberleşme Hürriyeti, s.8.

¹⁰ İçel, Kayıhan, Kitle Haberleşme Hukûku, s.4.

¹¹ Uyguç, Ünal, Radyo Televizyon Haberciliği, s.27; İçel, Kayıhan, Kitle Haberleşme Hukûku, s.4.

¹² Gündüz, Eren, İslâm Hukûkunda Haberleşme ve Haberleşme Hürriyeti, s.8.

¹³ Söylemez, M. Mahfuz, “Berîd Teşkilâtının Menşesine Dair Bazı Yeni Bulgular”, İslâmiyât, c. IV, Sayı: 2, s.139.

kurdukları beraber yaşama ve korunma organizasyonu olan devletlerini devam ettirebilmek içerideki olumsuzluklara çözümler bulmaktan daha çok kendileri gibi örgütlenmiş diğer toplum ve devletlerin verebileceği zararlara karşı dirençli, aktif ve hazırlıklı olmalarına bağlıdır. Buda diğer insanlar ve devletler hakkında sürekli bir haberdarlık durumu ile mümkün olabilir. Bu açıdan bireyden ziyade toplum ve devletin ciddi bir haberleşme örgütü ve haberleşme ağına sahip olması zorunludur.

2.2. Haberleşmede Kullanılan Usullerinin Tarihî Gelişimi

2.2.1. Haberleşmede Kullanılan İlk Yöntemler

Konuşarak duygu ve düşüncelerini karşısındakine aktaran insanoğlu, tarih boyunca haberleşme ihtiyacını gidermek için çeşitli yollar aramıştır. Görsel işaretlerden ateş, duman, ışık, ayna, akustik işaretlerden; davul, boru ve ısıklı çalma buna örnek olarak gösterilebilir.¹⁴ Kızılderililer Kuzey Amerika'nın bozkırlarında çok uzak mesafelere dumanla haber ulaştırmakta idiler.¹⁵ İşareti veren Kızılderili, ateşin üzerinde bir örtü sallayarak yükselen dumana çeşitli biçimler verir ve uzakta işareti bekleyen gözcü dumanın aldığı biçimlere göre haberi yorumlardı.¹⁶ Afrikalı zenciler ise bazı olayları davul çalarak haber verirlerdi. Her davul vuruşunun ayrı bir anlamı vardı. Haber birbirinden belirli uzaklıklarda bulunan davulcudan davulcuya iletilir, böylece kısa sürede haber kilometrelerce öteye ulaşırdı. (savaş tamtamu gibi)¹⁷ Elbette bu tür bir haberleşme şeklinde zaman ve alan sınırlıdır. Zaman geçtiğinde veya alan değiştiğinde artık o haberi almak ve muhafaza etmek gibi bir durum söz konusu değildi. Bu mahzur sebebiyle zaman içerisinde farklı yöntem arayışları nesne yazı, sayma çubukları, ip düğüm yazısı, piktogram, hesap taşları vs. metotlar ortaya konulmuştur.*

Bütün bu çabalar ve tekâmülün sonucu olarak insanlık M.Ö. 3200'lü yıllarda yazıyı icat etmiş ve yazılı haberleşme usullerine geçilmiştir.¹⁸ Haber, çoğu zaman insandan insana

¹⁴ Uçankuş, Tahsin Hasan, Arkeoloji, s.676.

¹⁵ Öztürk Emre, Kızılderili Tarihi, s.89.

¹⁶ Bilgilik, Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi, XIV/65.

¹⁷ Jeanneney, Jean-Noel, Başlangıcından Günümüze Medya Tarihi, s.20.

* Nesne Yazısı: Çeşitli nesnelerin belirli bir sıraya göre dizilmesinden oluşan yazı çeşidi.

Sayma Çubukları: Genellikle hayvancılıkta kullanılan ve malın adedini belirtmeye yarayan çubuklar.

İp Düğüm Yazısı: Belirli aralıklarla düğümlenmiş iplerden oluşan ve her rengin farklı bir anlam taşıdığı ip yazısı.

Piktogram: Bir haber vermek üzere kaya üzerine yazılan veya çizilen resimler.

Hesap Taşları: Gönderilen malları simgeleyen işaretlerin, killi toprağa sarılarak, kilin üzerine mallar sayısı kadar çizgi çizilmesiyle oluşan hesap sistemi. bkz. Tural, Osman vd., Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı, s.5.

¹⁸ Memiş, Ekrem, Eskiçağda Mezopotamya, s.173.

doğrudan aktarılamadığı gibi ilk kaynaktan alındığı şekilde hedefine ulaşamaz. İlk kaynak ile hedef arasında haberleşme araçlarını elinde bulunduran kişiler veya kurumlar tarafından değişikliğe uğratılabilir. Bu bakımdan asıl kaynak insan olmakla beraber¹⁹ ilk kaynaktan itibaren haber ile en son alıcı arasındaki bütün insanî unsurları haberin kaynağı olarak saymak gerekir. Zaten haberleşmenin unsurlarından ilkinin haber veren yerine kaynak olarak ifade edilmesi buna işaret etmektedir.²⁰

Haberlerin pek çok çeşidi bulunmaktadır;

1-) Yer itibariyle: İç haberler, dış haberler.

2-) Zaman itibariyle: Vaki olmuş ya da vukû' tekerrür eden olaylara ilişkin haberler, ansızın meydana gelmiş olaylara ilişkin haberler.

3-) Konu itibariyle: Siyasî haberler, ticarî haberler, toplumsal haberler, edebî haberler, kültürel haberler, teknolojik haberler, sağlık haberleri, turizm haberleri, adlî haberler, askerî haberler, spor haberleri, bilimsel haberler vb.

4-) Önem itibariyle: Önemli haberler, önemsiz haberler.

5-) Takdim şekli itibariyle: Özet haberler, ayrıntılı haberler.

6-) Verildikleri araçlar itibariyle: Kişilerin doğrudan verdiği haberler, çeşitli haberleşme araçlarıyla verilen haberler.

7-) Amaçlılık itibariyle: Amaçlı haberler (duyuru, tanıtım, propaganda), amaçsız haberler.

8-) Açıklık-gizlilik itibariyle: Açık haberler, gizli haberler.²¹

Bu kısa açıklamalardan sonra insanlık tarihi kadar eski olan haberleşmenin yani uzaktan iletişimin, mesafeye ve coğrafi şartlara göre (mesela; yüksek yerlerde ateş yakarak, dumanla, aynayı güneşe tutup yansıtarak, davul veya tamtamlar, barut kullanarak, güvercinle, kervanlar veya yolcular vasıtası ile atlı habercilerle²² ve yaya peykler, gemiler²³ gibi yeni teknik usullerle) zamanla gelişerek tarihin her devresinde olageldiğini²⁴ ifade edebiliriz.

¹⁹ Şelebî, Kerem, el-Haberu's-Sahâfî ve Davâbituhu'l-İslâmî, s.68.

²⁰ İçel, Kayıhan, Kitle Haberleşme Hukûku, s.5.

²¹ Türkmen, Ali, İslâm İletişim Hukûku, s.313-315.

²² Şentürk, M. Hüdaî, "Osmanlılarda Haberleşme ve Menzil Teşkilâtına Genel Bir Bakış", Türkler, XIX/446.

²³ Ali Mazharî, Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları, s.361; Köprülü, M. Fuat, "Berîd", MEB. İA., II/541.

²⁴ Çetin, Cemal, XVII-XVIII Yüzyıllarda Konya Menzilleri, s.4.

Bütün bu araçların içinde tarihin hemen her döneminde özellikle de tezimizin konusunu teşkil eden dönem açısından çok önemli bir yere sahip olan at ve devenin haberleşmede işgal ettiği yere binaen bunlarla ilgili kısa bir bilgiyi burada aktarmayı uygun görüyoruz.

Deve; dünyanın coğrafi şartları ağır olan birçok yerinde kendisinden vaz geçilemeyen bir araç olmuştur. Özellikle incelediğimiz tarihî zaman dilimi ve bölgesi açısından da yani Araplar içinde deve ayrı bir yere sahip olmuştur. Arabın savaş hayatında olduğu gibi barış hayatında da temel direğidir. Uzun seferlerinde yolu üzerindeki çölleri onun yardımıyla aşar, etini yer, sütünü içer, yününden ördüğü kilimlerle çadırını kurar, derisinden de kalkan ve zırhını yapar, savaş için eğitir, yetiştirir ve üzerinde savaşır, silahlı hücumdan onunla korunur, geceleyin konakladığı ordugâhının etrafında onunla bir koruma engeli oluşturur.²⁵ Deve, +70 ile -52 dereceler arasında yaşayabilir. 50 derece sıcaklıkta sekiz gün aç susuz kalabilir. on dakikada ağırlıklarının üçte biri oranında su içer. Bu miktar kimi zaman 130 litreyi bulabilmektedir. İki kat kirpikleriyle, kum fırtınalarına karşı gözünü korumaktadır. Dikenle bile beslenmenin yanında, besinlerden ve sudan vücudunda devir yaptırarak maksimum istifade sağlar. Sıcak ve soğuktan koruyucu kürkü vardır. Kuma batmayacak genişlikte ve kızgın kumdan etkilenmeyecek kalınlıkta deriye sahip ayaklarıyla tam bir çöl uzmanıdır.²⁶ Bu açıdan Araplar birçok işlerinde deveyi kullanmışlardır. Elbette haberleşme aracı, yani habercilerin gidiş gelişleri içinde kullanmışlardır. Çünkü çetin şartlar altında da normal zamanlarda da kendisinden hızlı aynı zamanda dayanıklı bir ulaşım ve iletim aracı olarak istifade edilebilmektedir. Devenin önemini Hz. Ömer şu sözleriyle ortaya koymuştu: “Eğer Allah rızası için yapılan savaşlarda kullanılan develer olmasaydı, ben insanları ve yurtlarını hiçbir vakit koruyamazdım.”²⁷

At; insanlar nezdinde atların eskiden beri süregelen önemli bir yeri vardır. Dünyanın dört bir tarafında kendisinden hızlı bir ulaşım aracı olarak yararlanılmıştır. Özellikle Araplar da atlarıyla övünmüşler, neseplerini yazmışlar, soylarının temizliğine dikkat etmişler, onlar hakkında kitaplar telif etmişlerdir. Meydanın efendisi olması, vur-kaç taktiğine imkân tanınması, binicisine sırtının sığınak olması, savaş alanındaki manevra üstünlüğü, hücumda ve geri çekilişteki atikliği, haberciler için hızlı bir vasıta olması gibi üstün özellikleri, atın çokca

²⁵ Avn, Abdurraûf, el-Fennu'l- Harbî fî Sadri'l-İslâm, s.122.

²⁶ Yalçın, Cavit, Düşünen İnsanlar İçin, s.38-39.

²⁷ Belâzürî, Fütûh, s.10.

kullanılmasını sağlamıştır.²⁸

Hz. Ömer, Medine'ye yakın korulukta at çiftliği kurmuştu. Buraya düzenli olarak gider, atların bakım ve eğitimini denetlerdi. Denetlemeleri esnasında, at yetiştirmedeki bilgi ve becerisinden dolayı Selmânü'l-Hayl olarak anılan Selmân b. Rebîa el-Bâhilî'yi de yanına alıyordu. Selmân, atların bakım, yetiştirme, eğitim ve tedavisine nezaret ediyor, safkan ve melez atları birbirinden ayırt edebiliyordu. Halife onu, Kûfe ordugâhındaki atların teftişine tayin etmişti. Celûla savaşından sonra, insanları melez at edinmekten alıkoymak üzere, safkan Arap atından başkasına ganimetten pay verilmedi.²⁹ Halife melez ve safkan atlarda şüphe ettiğinde Selmân b. Rebîa'yı çağırırdı. Selmân yere su dolu bir kova koyar, atları teker teker kovanın başına getirirdi. Suyu içip içmemesine göre atları ayırt ederdi.³⁰

Atların terbiye ve semizleşmesine büyük önem verilirdi. Amr b. el-Âs: *"Kendini şişman atını zayıf yapan adamı, vazifesini iyi yapmamış addederim. Askeri nasıl denetliyorsam, atları da öyle denetleyeceğim. Geçerli bir mazereti olmaksızın kimin atını zayıf görürsem, o kişinin tahsisatından o nispette keserim."* diyerek, bu konunun önemini ortaya koymuştur.³¹ Bununla birlikte özel olarak at yetiştiriciliği de teşvik edilmiştir. H.17/M.638 yılında Basra'da künyesi Ebû Abdillâh, adı Nâfi olan ve burada ilk hayvan yetiştirici olarak bilinen bir kimse vardı. Atlarını otlattığı Dicle kenarındaki bir toprağı Hz. Ömer'den istedi. Hz. Ömer de, Muğîre b. Şu'be'ye mektup yazarak, ekin eken ve kimse at yetiştirmezken tay yetiştiren bu adama yardım etmesini, istediği toprak haraç arazisi değilse ve buraya haraç suyu akmyorsa ona vermesini emretti.³² Hz. Osman'da kendi halifelik döneminde hem özel hem de devlete ait at ve develer için koruluklar edinmiştir.³³

2.2.2. Çeşitli Bölge ve Devletlerdeki Uygulamalar

Tarihin her döneminde tüm insan toplulukları ve devletlerinin haberleşme için organizasyonlar oluşturmaya gayret ettiklerini daha önce ifade etmiştik. Şimdi tarihte önemli yer işgal eden toplum ve devletlerin konumuzla ilgili yönlerini ele almaya çalışacağız. Özellikle yazının icadı ile başlayan ve daha çok mektuplaşma ile cereyan eden haberleşme örneklerinden ulaşabildiklerimizi, haberleşmede kullanılan yaya ve vasıtalı haberciler ile yol

²⁸ Avn, Abdurraûf, el-Fennu'l-Harbî fî Sadri'l-İslâm, s.124.

²⁹ İbn Kuteybe, Uyûnu'l-Ahbâr, I/155.

³⁰ İbn Abdi Rabbih, el-Ikdu'l-Ferîd, I/154-155.

³¹ Zeydan, Corci, İslâm Medeniyeti Tarihi, I/194.

³² Belâzürî, Fütûh, s.504-505.

³³ Taberî, Târîh, IV/347; Yakûbî, Târîh, II/174; Hasan İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, II/28-29.

ağlarını ve buradan hareketle haberleşmenin şekillerini ortaya komaya çalışacağız.

Tarihte ilk defa meclislerin kurularak demokrasinin yaşandığı Sümer Devleti, bugün Irak'ta Fırat ve Dicle ırmaklarının arasında, Mezopotamya olarak adlandırılan topraklarda kurulmuştur. Yazıyı bulduktan sonra altmış sekiz edebî türde, eser bırakan Sümerlerde³⁴ haberleşme ile ilgili ipuçları veren belgeler de mevcuttur. Bunların başında “Enmerkar ve Aratta Beyi” adlı Sümer Destanı gelir. Yaklaşık dört bin yıl önce yaşamış bir kâtip tarafından kil tablet üzerine çivi yazısı ile Sümerce yazılmış olan destanda, yazılışından yaklaşık bin yıl önce yaşanmış politik bir olay hikâye edilmektedir. Eserde, Uruk şehrinde hüküm süren Enmerkar isimli Sümer kahramanı ile Aratta Beyi arasında geçen hükümlanlık, vergi alma ve baş kaldırma gibi konular işlenirken, Aratta Beyi ile Enmerkar arasında haber getirip götürün habercilerden de bahsedilmekte olup habercilerle ilgili şu ifade dikkat çekmektedir: “*Enmerkar’ın habercisi İsumud, kırlarda av arayan Ejder gibi yolculuğa atıldı.*”³⁵

Sonuç itibariyle bu eser bize yaklaşık beş bin yıl önce Sümer şehir kralları arasında haberleşmenin her şehir kralının kendi seçtiği habercilerle sağlandığını anlatması bakımından önem arz etmektedir. Bu haberleşmeler bazen habercinin sözlü mesaj taşımasıyla bazen kılıçla savaş mesajı verip söze gerek kalmadan nesneyle iletişim şeklinde ve bazen de yazılı tabletle olmuştur. Bu yazılı tablet mektuptur. Mektup kelimesinden Sümer yazıtlarında sıkça bahsedilmekte olup, hatta mizahi olarak Maymun Larissa’nın annesine yazdığı mektup metni bile yazıtlarda yer almakta, Sümerli bir şâir, haberin hızlı iletimine verilen önemi gösteren şu dizeleri günümüze aktarmaktadır: “*Bir haberci, haberi yetiştirmek için oğlağı kovalayan kurt gibi acele ediyor.*”³⁶

Sümerler ile ilgili olarak ele geçen bu belgeler onların yazıyı bulmadan önce de haberleşme işlemini gerçekleştirdiklerini göstermektedir. Ancak bugüne kadar yapılan kazılarda bulunan az sayıda kil tablet mektuplar, Guti Krallığı’nın Mezopotamya’yı istilası döneminden kalmıştır. Bu mektuplardan birinde: “*Sen tarlanı sürmene bak, Gutiler gelip malını almaya kalkarlarsa, ben seni korurum*” denilmektedir. Bir başka mektupta ise: “*On bin Guti adamının Navaratim isimli bir kadının komutasında Larsa Şehrinden kuzeye doğru çıktıkları*” bildirilmektedir.³⁷

Yaklaşık M.Ö. 2200’lü yıllarda Gutiler’in Mezopotamya istilası döneminden kalmış

³⁴ Memiş, Ekrem, Eskiçağda Mezopotamya, s.173.

³⁵ Kramer, Samuel Noah, s.14–24.

³⁶ Kramer, Samuel Noah, s.112, 233.

³⁷ Tural, Osman vd., Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı, s.7.

olan bir Sümerli şâire ait şiirde ise Guti İstilasını anlatılırken, Sümerlerde postanın günlük hayatın bir parçası olduğu da farkında olmadan günümüze şu şekilde aktarılmıştır: *“Gutiler bütün memleketi çekirgeler gibi kaplamışlardı. Kimse onlara karşı koyamıyordu. Bütün Sümer’de kara ve deniz nakliyatı durmuştu. Postacı yola çıkmıyor, gemici yelkenini açmıyor, balıkçı avlanamıyordu, bir kuzu, yarım kile arpaya değiştiriliyordu.”*³⁸

Posta Teşkilâtının var olduğunu bildiğimiz Sümerlerde, atlı haberciler Şehir Beyleri arasındaki haberleşmeyi sağlarken, şehir içi haberleşmeyi de yaya haberciler sağlıyordu.³⁹ Başlangıçta etrafı güçlü devletlerle çevrelenmiş küçük bir şehir krallığı olan Bâbil, Kral Hammurabi (M.Ö.1728–1686) döneminde tüm Mezopotamya’ya hâkim bir idârî merkezi haline gelmişti. Hammurabi, Sümer’in izlerini tamamen silip yerine mensup olduğu Sami İmparatorluğunu koyarak, devletine milli bir damga vurmuştur. Bu dönem de Bâbil âdeta dünyanın nabzının attığı şehir haline gelmiş ve Bâbil Medeniyetinden söz edilmeye başlanmıştır. Dönemin önemli ticaret merkezi olup yönetimi Mari Kralı Zimri-Lim’in elinde iken Hammurabi tarafından fethedilen (M.Ö. 1763) Mari şehrinde bulunan mektuplar, Hammurabi’nin Mari, Asur ve Larsa krallarıyla karşılıklı mektuplaştığını göstermektedir.⁴⁰

Ayrıca; Mısır Firavunları ile Bâbil, Asur ve ufak Suriye beylikleri arasında alıp verilen ve Mısır’da Tel-el-Amarna arşivinde bulundukları için bugün Tel-el-Amarna mektupları diye tanınan Akkadca mektuplar, M.Ö. 14. yüzyılda Ön Asya’da uluslararası mektuplaşma ve uluslararası dil kullanma anlayışını da günümüze yansıtmaktadır.⁴¹ Hammurabi’nin Tel-el-Amarna’da bulunan mektupları bugün İngiltere’de British Museum’da sergilenmektedir.⁴²

Bâbil’de mektupları genel olarak devlet mektupları ve özel mektuplar olarak vasıflandırabiliriz. Bâbil mektuplarının başlıca vasfı ağızdan söyleniyormuş gibi olmalarıdır. Bâbil İmparatorluğu Hammurabi Kanunları’yla da ünlüdür. 112. maddede şöyle denilmektedir: *“Eğer bir adam, yolda (seyahatte) bulunuyorsa ve elindeki gümüş, altın, kıymetli taş veya malı bir başka adama verip, bu (eşyayı) başka bir yere nakil için yollarsa, o adam yollanacak ne varsa yollanan yere vermeyip (kendi üzerine) alırsa, nakledilecek malın sahibi o adamın, vermediği ve nakliyesini yapmadığı ne varsa ispat edecek, bu kimse*

³⁸ Memiş, Ekrem, Eskiçağda Mezopotamya, s.75.

³⁹ Christel Rüster-Erich Neu, Hethitisches Zeichenlexikon, s.305-369’den nakleden; Tural, Osman vd., Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı, s.7.

⁴⁰ Memiş, Ekrem, Eskiçağda Mezopotamya, s.117–119.

⁴¹ İnönü Ansiklopedisi, IV/8.

⁴² Günaltay, M. Şemsettin, Yakın Şark, Elam ve Mezopotamya, s.509–521.

kendisine verilenin beş katını nakledilecek malın sahibine verecektir."⁴³

Günümüzde kargo olarak sınıflandırdığımız hizmetin hukûkî düzenlemesini andıran bu madde, Bâbil'de posta işlerinin ne kadar ileri düzeyde olduğunu göstermektedir. Ancak sistemin işleyişini ayrıntılı olarak anlatan bir belge henüz bulunamamıştır. Hammurabi Kanunları halen Paris'te Louvre Müzesinde sergilenmektedir.⁴⁴

Anadolu ile Asur arasındaki ticarî ulaşımnda eşek ve katır kullanılıyordu. Çivi yazılı mektuplarda bu eşek kervanlarından çokça söz edilmektedir. Bu dönemde mektuplar bu kervanlarla taşınmıştır. Bu zamanda Kaniş'ten Asur'a giden iki yol vardır. Kuzey ve Güney Yolu denilen bu iki kervan yolu da Fırat üzerinden dolaşüyor, Darende, Gürün yolu ile Kayseri (Kültepe)'ye ulaşıyordu. Güney yolu da Kayseri Develi üzerinden Toroslari aşıyor, Çukurova'ya iniyordu.⁴⁵ Herodot'un "Kral yolu" dediği bu önemli yol Akdeniz kıyılarından İran içlerine kadar giden büyük anayoldu. Bu yol, Batı Anadolu'daki Efes'ten başlayarak Sardes'e buradan da Frigya'ya uzanarak, Kızılıрмаğı geçtikten sonra da Kapadokya'ya varıyordu. Yol Kapadokya'dan güneye dönerek Külek Boğazından Kilikya'ya iniyordu. Kilikya kapılarında bu yolun muhâfazası için iki kale yapılmıştı. Yol, Kilikya'dan üç günde Fırat boylarına dayanıyor, buradan da Sus'a ulaşıyordu. Kervanlar bu uzun yolu yüz on bir günde, süratle giden çaparlar (postacılar) ise doksan günde alıyorlardı. Yollarda Herodot'un "Stathmos" dediği konak yerleri vardı. Yolda yer yer kurulmuş olan "Aggaruilerde" (Çaparhâne) harekete hazır atlar ve çaparlar bulunurdu. Bir önceki çaparhânededen kalkan çaparlar, göturdükleri mektupları ve emirleri ilk gelen çaparhânedede atlarıyla harekete hazır diğer çaparlara veriyor, kendileri de hayvanlarıyla orada kalarak dinlenerek, nöbet bekliyorlardı. Bu suretle gece gündüz hareket edebilen çaparlar, kral emirlerini süratle imparatorluğun dört bir yanına götürüyorlardı.⁴⁶

İkinci büyük yol, İmparatorluk merkezi olan Sus'tan Mısır'a uzanan yoldu. Bu yol I. Darius'dan önce; Dicle ve Fırat'tan geçer sonra Suriye'ye inerek, burada biri denizden, diğeri karadan olmak üzere ikiye ayrılırdı. Denizden giden yol Fenike'nin Tir veya Sidon limanlarında sona ererdi. Bu limanlarda kervan yükleri, askerler ve yolcular, harekete hazır gemilere nakledilir, denizden Mısır'a sevk olunurlardı. Kara yolu ise Filistin'e iner, oradan çöl yoluyla Süveyş Kanal'ında son bulurdu. Daha önceleri Suriye ve Filistin üzerine ordu

⁴³ Tosun, Mebrure-Yalvaç, Kadriye, Sümer, Bâbil Asur Kanunları ve Amrni-Şaduqa Kanunları, s.195.

⁴⁴ Merniş, Ekrem, Eskiçağda Mezopotamya, s.118.

⁴⁵ Uçankuş, Tahsin Hasan, Arkeoloji, s.340.

⁴⁶ Herodotas, Târîh, s.405.

sevk eden Firavunların da yaptırdığı gibi, çöl yolunda, susuzluğu önlemek üzere, belirli yerlerde su vâhâları ve kılavuzlar bulundurulurdu. Darius, Nil'in bir kolu ile Akdeniz'i Kızıldeniz'e bağladıktan sonra Sus-Mısır yolu kullanımıyla, denize intikal etmişti. Bu yol, Akdeniz'den Kızıldeniz'e iniyor, Babü'l-Fendeb'ten sonra Ummân Deniziyle Basra Körfezine gidiyor, imparatorluk payitahtı Us'ta son buluyordu. Bu suretle Pers İmparatorluğu hânedanı Ahamanişlerin ağırlık merkezi olan Huzistan ve Pers bölgelerini Mısır'a ve Akdeniz'e bağlıyordu. Bu büyük yollardan başka imparatorluğun muhtelif bölgelerini doğrudan doğruya merkeze veya birbirlerine bağlayan ikinci derecede yollar vardı. Bunlar Sardes'den Karadeniz kenarındaki Sinop'a, Ninova'dan Sardes'e, Bâbil'den; Suriye'ye, Ninova'ya, Sus'a giden yollardı. Ahamanişler bu yolları tamir ettirmişlerdi. Öyleki posta teşkilâtı bu yolları kullanarak haber iletimini hızlı sağlamıştır. Devlet çaparlarına "Aggarui" adını verilmektedir. Ksenofon (Xenophânes) garuilerin tesisini, Kuraş'a dayandırarak bu kelimenin Mada'lardan geçtiği şeklinde belirtmektedir.⁴⁷

Asur ve Kaniş krallıklarında olduğu gibi Karkemiş Krallığında da haberleşme tablet mektuplar ve elçiler vasıtasıyla sağlanmış, tablet mektuplar ticaret kervanlarıyla taşınmıştır. Kral mektupları da özel haberciler veya elçilerle gönderilmiştir.⁴⁸

Piramit ve Firavunları ile ünlü Mısır Uygarlığının başlangıcını; tarihçi Eduard Meyer, M.Ö. 3200'lü yıllara kadar çıkartmaktadır. Alman Scharff ve İngiliz Hall ile öteki mimarlara göre de Mısır tarihi M.Ö. 3000 yılında başlar.⁴⁹ Mısır'da Firavun sülaleleri yönetime gelmeden önceki tarihe "Eski Mısır Dönemi" adı verilir. Eski Mısır'da kabile hayatının devam ettiği zamanlarda resim yapma şeklindeki yazı, bir büyük olayı hatırlatmak veya çeşitli kabileler arasında ara sıra baş gösteren önemli olaylarda haberleşme amacıyla kullanılmıştır. Bu sebeple, Mısır'da devlet teşkilâtının oluşmasıyla kralların emir ve iradelerinin halk arasında doğru anlaşılması için iletişim aracı olan yazıya ihtiyaç duyulmuş ve hiyeroglif yazısı icat edilmiştir. Bu yazıların esası eski resmetme usulüdür. Bir fikir, bir maksat resmedileceği zaman o resimlere birer harf veya birer hece vazifesi verilmiştir; tam bir şekil resmedilecek yerde yavaş yavaş resmin teferruât ve ayrıntısı atılarak, ana çizgiler bırakılmış ve buna da zamanla biçim verilerek hiyerogliften hiyeratik şekle ve resimden çivi yazısına geçilmiştir.⁵⁰ Resim yazısı, bilhassa resmî metinlerde büyük binaların ve heykellerin,

⁴⁷ Günaltay, Şemsettin, İran Tarihi, s.283–285.

⁴⁸ Tural, Osman vd., Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı, s.12.

⁴⁹ Lissner, Ivar, Uygarlık Tarihi, s.27–30; Özer, Yusuf Ziya, Mısır Tarihi, s.26–27.

⁵⁰ Özer, Yusuf Ziya, Mısır Tarihi, s.26–27.

direklerin süslenmesinde kullanılmıştır. Yavaş yavaş işaretler ve resimler kâtiplerin kalemleri altında kısaltılmış, ayrıntılar atılmış, resimlerin yalnız çerçevesi kalmıştır. Hiyeroglifin bu kısaltılmış şekli hiyeratik yazıya dönüşmüştür. Mısır İmparatorluğunun başlangıcından beri mektuplar, taş levhalar, deriler, tahtalar bilhassa siyah veya kırmızı mürekkeple ve bir kamış kalemle papirüs yaprakları üzerine, bu yazı ile yazılmıştır.⁵¹

Yazının yaygınlaşması, ticaret ve ulaşımın gelişmesiyle haberleşme ve posta da gelişmiştir. Mısır'ın ünlü firavunlarından III. Amenofis, siyasî basiret ve ince diplomasi itibarıyla o asrın en yüksek şahsiyetlerinden biridir. Bunun zamanında Mısır sarayı diplomasinin merkezi olmuş ve Tel-el-Amarna'da Firavunlarla çeşitli Asya hükümdarları arasındaki ilişkilere dair çok kıymetli bir mektup arşivi oluşmuştur. 1888'de tesadüfî olarak keşfedilen bu mektup arşivinde, bin iki yüz kadar mevcut tuğla levha vardı. Bu tuğla mektuplar çivi yazısı ve Akad Lisanı ile yazılmıştır. Firavun saraylarında Asya Lisanlarını bilen kâtipler, bu mektupları Akad Lisanı ile yazmışlar ve gelen mektupların çevirilerini yapmışlardır. Tuğla levhalar III. Amenofis (1370–1405) devrinde ve IV. Amenofis'in ilk devre saltanatında (1352–1370) Firavunlarla Mitanni Kralları, Asur, Bâbil, Kıbrıs, Kilikya, Hitit Kralları arasında ve diğer taraftan Suriye Prensleri ile Kanânî Prensleri ve buralara idare için Firavunlar tarafından atanan valiler arasında cereyan etmiş olan mektuplardan ibarettir. Tel-el-Amarna'daki bazı mektuplardan Mısırlıların Bâbil Kralı ile de ittifak etmiş oldukları anlaşılmaktadır. Bâbil Kralı Burnaburyaş tarafından bir kervan tertip edilmiş ve bununla Firavuna hediyeler gönderilmiştir. Kervan Akka civarında eşkıya taarruzuna uğrayarak yağma edilmiş ve adamları katledilmiştir. Bundan şikâyet eden Burnaburyaş, *“Kanan senin memleketindir ve kralları senin adamlarıdır. Malları iade ettir ve adamlarımı öldürenleri öldür. Kanın intikamını al. Eğer öldürmezsen bundan sonra da benim adamlarımı ve senin devlet temsilcilerini öldürmeye başlayacaklar ve aramızda haberleşme ve ulaşım kesilecektir. Hükmettiğin yerler de itaatten çıkacaklardır”* diye yazmıştır.⁵² Tel-el-Amarna Arşivindeki mektuplardan o dönemin tarihi aydınlanmakta Ortadoğu ve Mısır'daki eski uygarlıklarda haberleşme ve ulaşım verilen önem ortaya çıkmaktadır. Mısır'da Firavunlar fethettiği ülkelerde o yerin halkından “Angariye” adlı vergi almaktadır. Bu vergiyle halk, Mısır da dâhil olmak üzere fethedilen ülkelerde askerî ve idârî görevlilerin, yanı sıra Firavunun postacılarının da masraflarını karşılamaktadır.⁵³ Buradan da Mısır'da güçlü bir posta

⁵¹ Tural, Osman vd., Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı, s.12.

⁵² Tural, Osman vd., Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı, s.16–17.

⁵³ Özer, Yusuf Ziya, Mısır Tarihi, s.26–27.

teşkilâtının varlığı ortaya çıkmaktadır.

Tarihte ilk posta teşkilâtının Persler tarafından kurulduğu birçok araştırmacı tarafından ortaya konulmaktadır. Bilindiği gibi, Pers idârî sistemi, bir tür eyalet sistemi olan satraplıklar (eyaletler) şeklindeydi. Devlet yirmi satraplığa ayrılmıştı. Her eyaletin başındaki satrap o yörenin halkından seçilirdi. Satrapın icraatlarını merkezi hükümete haberdar etmek üzere görevli şahıslara da “çeşm-i şah” denilirdi.⁵⁴ Resim yazısı ne Mısır’da, ne de Sümerlerde icat edilmişti. Bu insanlar, bu topraklara gelmeden önce, ortak hayat yaşadıkları Orta Asya’nın derinliklerinde, fikirlerini birbirlerine yazı ile anlatmak lüzumunu hissedecek kadar medeniyet yolunda ilerlemiş ve resim yazısı ile haberleşmeye başlamışlardı. Bunlar Mısır ve Mezopotamya’ya yerleştikten sonra da bu yazıyı kullanarak tarih sahnesine girmişlerdir.⁵⁵

Pers imparatorlarından II. Kuros, posta hizmetlerini ve hatlarını oluşturmaya özel önem verdi. Kurduğu imparatorluğun genişlemesi sonucu, koşucuların hızı, çabuk haber iletmeye yetmeyince, atlı servisler düzenledi. Yunan tarihçisi Ksenofon’un verdiği bilgiye göre Kuros, bir atın hiç beslenmeden bir gün boyunca ne kadar yol alacağını hesaplatmış ve bu mesafelere göre posta istasyonları oluşturarak, bu istasyonlarda dinlenmiş at ve haberciler bulundurmıştı. Haberler istasyondan istasyona süratle ulaşırdı. Pers posta hattı, Sus, Erbatan ve Bâbil’e haber iletmek üzere çeşitli yönlerde dağılan bir biçimde düzenlenmişti.⁵⁶ Persler, krallığa tabi tüm ülkeleri baştanbaşa kat eden bir yol şebekesi ve bu yollar üzerinde düzenli bir posta teşkilâtı meydana getirmişlerdir. Bu yollar arasında yüz on bir posta istasyonunu kapsayan “Kral Yolu” büyük önem taşır.⁵⁷

İran’da Sâsânîlerin kurduğu devletin (M.S. 237–627) haberleşme sistemi, Pers sistemiyle hemen hemen aynıdır. Devlet haberleşmesi merkezi yönetimin eyaletlerle olan bağlantısını sağlamak için kurulmuştur. Özel kişilerin sistemin olanaklarından yararlanması söz konusu değildir. Sâsânî haberleşme sistemi; bakımlı, önemine göre hayvan ve personele sahip istasyonların bulunduğu yollarda haberleri ve yöneticileri taşımakla görevliydi. Haber iletimiyle görevli personel, atlı ya da yaya habercilerden oluşuyordu. Bu yaya haberciler, istasyonların Suriye’deki oranla birbirine daha yakın olduğu İran’da kullanılıyordu. Atlılar iletilecek haberin önemine göre beraberlerinde bir, iki ya da üç at götürürler, durmaksızın yol

⁵⁴ Harekât, İbrahim, “Berîd”, DİA., V/499–500.

⁵⁵ Özer, Yusuf Ziya, Mısır Tarihi, s.30–32.

⁵⁶ Madran, Emre, “Posta: Hizmetlerinin Doğuşu”, Yeni Koleksiyon Dergisi, s.18.

⁵⁷ Mansel, Arif Müfid, Ege ve Yunan Tarihi, s.257–262.

alırlardı. Doğal koşulların farklı olduğu Suriye’de at yerine posta develeri kullanılıyordu.⁵⁸ Doğudaki haberleşmenin kesintisiz sürmesi rastlantılar sonucu değildir. Doğuda merkezi devlet geleneği aralıksız sürmüştür. Çin ve Hindistan’la ticaretin yapıldığı geleneksel İpek Yolunu kontrol altında tutan Sâsânî Devleti, haberleşme olanaklarını devlet yönetimi için arttırırken, gelişen yol ve artan güvenlikten fayda sağlamıştır. Bu dönemde tüccarların devlet haberleşmesinin olanaklarından yararlanması hâlâ söz konusu değildir. Ama gerçekleştirilen iyileştirmelerden yararlandıkları da açıktı. Sâsânîler önemli ölçüde gelir sağladıkları transit ticaretini çeşitli yollarla ele geçirmek isteyen Bizans İmparatorluğu ve Göktürk’lerle sürekli çekişme halindeydiler. Bu, onların bir bakıma iyi haber kaynaklarına ne kadar gereksinim duyduklarını açıklamaktadır.⁵⁹

Sâsânîler Döneminde posta teşkilâtına düzenli gelir sağlanmıştı. Bu sebeple İmparatorluk merkezi Ctesjohon’un (Medâin) da bulunduğu Mezopotamya’da bu teşkilâtın giderlerini karşılamak amacıyla, geniş araziler kamulaştırılmıştı.⁶⁰ Sâsânîler’de posta teşkilâtına “Berîd Teşkilâtı” denilmekteydi.⁶¹

M.Ö. VIII. yüzyıldan başlayarak kara ve deniz ulaşımının artmasıyla Yunanlılar, Ege kıyılarına, Kıbrıs’a ve Doğu Akdeniz’e ulaşmışlar, Fenikelilerden yazıyı öğrenerek, mektupla haberleşmeye başlamışlardır.⁶² Eski Yunan’da en güçlü ve hızlı genç koşucular haberci olarak seçilirdi. Bu koşucular inanılmaz mesafeleri yine inanılmayacak kadar kısa zamanlarda koşarak haber iletirlerdi.⁶³ M.Ö. 490 yılında en tanınmış habercilerden biri olan Marathon’lu Yunan haberci Pheidippides,⁶⁴ Atina’ya kadar olan kırk iki kilometrelik yolu o kadar kısa zamanda koşmuştur ki, yorgunluktan ölmeye yakın, sadece “*Zafer bizim!*” diyebilmiştir.⁶⁵ Bu koşucular Eski Yunan’da “Hemerodrome” olarak isimlendirilmişti. Kral Darılx yönetimindeki Pers ordusu Yunanistan’ı işgal ettiğinde, Atinalılar, Hemerodrome Phidippos’u yardım istemek üzere Sparta’ya göndermişler ve Phidippos, bir gün, bir gece süresinde iki yüz yirmi km yol almıştı.⁶⁶ Bu ifade elbette bir insanın bu kadar bir zamanda böylesine bir mesafeyi

⁵⁸ Tural, Osman vd., Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı, s.32.

⁵⁹ Alemdar, Korkmaz, Türkiye’de Çağdaş Haberleşmenin Tarihsel Kökenleri, s.37–39.

⁶⁰ Harekât, İbrahim, “Berîd”, DİA., V/499–500.

⁶¹ Söylemez, M. Mahfuz, “Berîd Teşkilâtının Menşesine Dair Bazı Yeni Bulgular”, İslâmiyat, c. IV, Sayı: 2, s.142.

⁶² Mansel, Arif Müfid, Ege ve Yunan Tarihi, s.124–127.

⁶³ Madran, Emre, “Posta Hizmetlerinin Doğuşu”, Yeni Koleksiyon Dergisi, s.15.

⁶⁴ Eyüboğlu, Selim, “Haberleşme, Optimizm ve Distopya”, Düünden Yarına Haberleşmenin Serüveni, s.9.

⁶⁵ Madran, Emre, “Posta Hizmetlerinin Doğuşu”, Yeni Koleksiyon Dergisi, s.15.

⁶⁶ Eyüboğlu, Selim, “Haberleşme, Optimizm ve Distopya”, Düünden Yarına Haberleşmenin Serüveni, 2006, s.8–

katetmesine müsait bir zaman dilimi değildir. Anlaşılan o ki; çok hızlı bir haber iletim işini ifade etmek için olay abartılarak aktarılmıştır. Mühim olan hızlı haber ulaştırmak için bu şekilde çok süratle hareket edebilen koşucuların bulunması ve bunlardan istifade edilmiş olmasıdır.

Sparta ve İthaka gibi çeşitli Grek devletlerinde gizli haberleşmenin bir biçimi olarak “Skytale” kullanılırdı. Bu haberleşme biçimi M.Ö. VII. yüzyılda Yunanistan’da da yaygın kullanılmaktaydı. “Skytale” iki adet tamamen eşdeğer dairesel kesitli çubuktan oluşur; çubuklardan biri telgraflaşacak memura verilir, diğeri ise arşivde muhafaza edilirdi. Telgraf kendisi sarmal şeklinde çubuğa sarılı bir deri şeridin üzerine yazılırdı. Şerit açıldığında yöntemi bilmediği için anlamsız bir yazı elde edilir. Uzaktaki memur ise deri şeridi kendi skytalesine taktığında yazı tekrar okunabilir hale gelirdi. Burada söz konusu olan on yedi cm. çapında eşdeğer iki adet dairesel kesitli çubuktur. On cm. genişliğindeki beyaz deri şerit az yatırılarak şerit kenarları birbirlerine değecek şekilde çubuğun üzerine sarılır, bu şekilde metin, sarılı çubuğun üzerine mürekkeple, antik harfler kullanılarak, çubuk eksenine paralel bir şekilde yazılırdı. Metnin okunaklı olduğuna karar verildikten sonra şerit çözülür, deri şerit ikiz çubuğa sarıldığında sarmallar yan yana gelince anlam özgün çubukta olduğu gibi açık bir şekilde tekrar ortaya çıkardı. Ancak şeridin üzerinde harflerden oluşan metni en kabiliyetli filolog bile okuyamazdı, işte skytale’in sırrı buydu.

Telgraf metni (kelime aralıkları ve noktalamasız altı satır halinde)

“te l g r a f ı n k e n d i s i s a r m a l
Ş e k i l i n d e ç u b u ğ a s a r ı l a b i
r d e r i ş e r i d i n ü z e r i n e y a z
ı l ı r ş e r i d a ç ı l d ı ğ ı n d a y ö
n t e m i b i l m e y e n i ç i n a n l a m
s ı z b i r y a z ı e l d e d i l i r
deri şerit üzerindeki şifrelenmiş metin (şerit burada 11 sütun halinde verilmiştir)
t r n e d t l e e l g r
m r i i a ş b f e i i r

l n i m k d e e i y n
 n e d ü n i z i s e ç
 ı r ı s ı n a n a r e n
 m y l a a a l z m ş ı
 s e l ı k ı z ı r b i ş i
 n e r d r y e i a ç t z
 u a ı b ç e u ı l ğ l d
 a d e s ı e a ğ d r ı ı ı
 n l l d i ı a r b y i ö”⁶⁷

Yunan Şehir Devletleri, Persleri yendikten sonra Perslerin posta sistemini benimsemeye, düzenli posta ve haberleşmeye geçmişlerdir. Yunanlıların Perslerden aldığı posta sistemi ileriki yıllarda Büyük İskender Devleti ve Roma İmparatorluğunca da benimsenmişti.⁶⁸

İskender fethedeceği ülkeler hakkında önceden bilgi toplattırarak sefere çıkarıp, fethettiği ülkelerde birtakım şehirler kurmak suretiyle orduları için askerî üsler kurmuştu. Aynı zamanda geniş ülkesi için ticaret ve ulaşım önem vermiş, Persler’den kalan yol şebekesini onararak genişletmişti. Bunun yanında ordusunun geçtiği yolları mühendislerle ölçtürmek ve konakları tespit ettirmek suretiyle de sonraki dönem İskenderiye’li bilgin Eratostenes’e coğrafya araştırmaları için bir zemin hazırlamıştı.⁶⁹ Bütün bu çalışmaların sonucunda da düzenli bir posta teşkilâtını kurarak imparatorluğun içinde olan her olaydan anında haberdar olma imkânını sağlamıştı.⁷⁰ Bu dönemde haberleşmede hızlı koşuculardan da yararlanılırdı. Mesela, Büyük İskender’in hizmetinde olan Giritli Philonides’in dört yüz seksen stadia’yı (altmış sekiz kilometre) dokuz saatte koştuğu söylenir. Tarihçilere göre Büyük İskender’in hizmetinde olan “Ladas” isimli bir habercinin koşarken kumda bıraktığı izleri güçlkle seçilebilirdi.⁷¹

Arkeolojik bulgulara göre, dünyada organize bir iletişim sistemine sahip olan ilk

⁶⁷ Bir, Atilla-Mustafâ Kaçar, “Antik Haberleşme” Dünden Yarına Haberleşmenin Serüveni, s.20–21.

⁶⁸ Tural, Osman vd., Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı, s.24.

⁶⁹ Mansel, Arif Müfid, Ege ve Yunan Tarihi, s.457.

⁷⁰ Mansel, Arif Müfid, Ege ve Yunan Tarihi, s.455.

⁷¹ Madran, Emre, “Posta Hizmetlerinin Doğuşu, Yeni Koleksiyon Dergisi, s.15–16.

ülkelerden birisi olan Çin’de haberleşme aracı olarak önceleri düğüm mektuplar kullanılmıştı. Düğüm mektup, ikincil kumaş şeritlerin sarktığı bir kumaş şeridinden ibaretti. Sarkan ikincil şeritlerde, çeşitli boyut ve biçimlerde düğümler vardı ve her ikincil, bir kodu temsil ederdi. Ayrıntılar ise şeridin rengi, sarımı ve düğümlerle anlatılırdı.⁷² Eski Çin’de Ateş kuleleri de bir başka haberleşme aracı idi. Moğolistan’ın içinde Yinshan Dağı’nın ortalarında ortaya çıkartılan Qing Hânedanlığı Dönemi’ne ait iki yüz km. uzunluğundaki büyük duvar üzerinde; bir km. aralıklarla küçük, beş km. aralıklarla da büyük ateş kuleleri ve istasyonlar inşa edilmiş olduğu görülmüştü. Bundan başka Çin’de farklı haberleşme şekillerinden de faydalanılmıştır: Davul ve fener ateşiyle yapılan akustik-optik iletişim ile esas olarak taşımayla yapılan posta dağıtımı gibi. Bildiğimiz anlamda ilk Çin Postası, Yin-Shang Hânedanlığı Döneminde başlamış ve Zhou Hânedanlığında gelişerek ileriki yılların posta anlayışına temel model oluşturmuştu. Konfüçyüs, *“Zhou Hânedanlığında iletişim, sosyal ve ekonomik reformlarla aynı zamanda kendi niteliklerini oluşturmak üzere gelişme kaydetmiştir.”* diyerek o dönemde posta hizmetlerinin ne kadar gelişmiş olduğunu açıklamıştı.⁷³

Eski Çin’de, kâğıt icat edilmeden önce mektuplar bambu ve ahşap tahtalara yazılmıştır. Yapılan kazılarda, bu tür yazı malzemeleri ile üzerine yazılmış mektuplar da bulunmuştur. Gahsu İlinde ortaya çıkarılan bambu kâğıtları buna güzel bir örnektir. Bunların arasında, yürüyerek dağıtılan sıradan mektuplar ile “Expres” olarak işaretlenmiş olan ve atlı kuryelerce dağıtılması gereken acil mektuplar bulunmaktaydı. Doğu Han Hânedanlığında dokümanların ve mektupların niteliği değişmiş, bambu ve ahşap levhalardan kâğıda geçilmişti. “Mektup” terimi de bu dönemde kullanılmaya başlanmıştı. Bu gibi değişiklikler taşıma açısından kolaylık sağlamış, ağırlık büyük oranda azalarak dağıtım hızlanmıştı. Bu durum dağıtım için yük arabası kullanımını da ortadan kaldırmış, atlı dağıtım benimsenmişti. Daha sonraları, Wei Döneminde (M.S. 220–265) “Fa Cao” ünvanlı ve Başbakan’a bağlı çalışan posta yöneticilerinin emri altında organize olan posta sistemi çok ilerlemişti. Diğer iki krallık olan Shu ve Wu’ya karşı savunma gereklilikleri sebebiyle, stratejik postalar oluşturuldu. Büyük bir kısmı postayla dağıtılan çok fazla askerî doküman vardı. Taşıma işleri yaya, atlı, iki tekerlekli arabalar ve gemilerle yapılmaktaydı. Çin tarihinde “Posta Kanunları” adıyla ilk özel düzenleme ise Jin Döneminde yapılmıştı. Sui ve Tang dönemlerinde düzenlenmesi daha da gelişti. Tang Döneminde (M.S. 581–618) posta düzenlemeleri ayrıntılı olarak kaydedilmişti. Düzenlemelerin içeriği esas olarak cezaya nasıl karar verileceği

⁷² Madran, Emre, “Posta Hizmetlerinin Doğuşu”, Yeni Koleksiyon Dergisi, s.15–16.

⁷³ Tural, Osman vd., Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı, s.25.

hakkındaydı. “Kanun” ceza kanunuydu. Tang yasalarında posta hakkında dokuz madde vardı. Bunlar evrak teslimini hızlandırma, evrak birikmesini engelleme ve evrak güvenliğini sağlama ile ilgiliydi. Ayrıca posta personeline bazı öncelikler tanınmaktaydı. Tang Döneminde (M.S. 581–618) deniz ve karayoluyla posta iletişimi oldukça ilerlemişti. Başkentten diğer bölgelere on altı ana hat vardı ve bu hatlar yollar boyunca tüm ülkeyi dolaşmaktaydı. Song Hânedanlığı Döneminde, asker postacı denilen kişiler, sivillerin yerine getirildi. Artık posta, askerler tarafından yönetiliyordu, kuryeler askerdı ve tüm harcamalar askerî harcamaydı. At tedariki, çetele tanzimi ve doküman dağıtımının denetlenmesi askerler tarafından yapıyordu. Song Hânedanlığından önce yalnızca resmî dokümanlar postayla dağıtılıyordu. Hiç bir özel mektup, kendilerinin bile olsa, postayla teslim edilmiyordu. Wei-Jin Döneminde, taziye ve tebrik mahiyetli özel mektupların teslim edilebileceği şekilde düzenleme yapıldı. M.S. 618 yılında İmparator Gaozu, resmî görevliler arasındaki özel mektup dağıtımını yasaklayan talimatın kaldırılması için özel bir ferman yayınladı. Böylelikle memurların özel mektuplarının dağıtımını hakkında düzenlemeler yapıldı. Özel mektuplar yalnızca yürüyerek dağıtılıyordu, bu tür mektupların acil olarak dağıtılmaları yasaktı. Tüm bunlar memurlar içindi, siviller postayı kullanamıyordu.⁷⁴

Han Hânedanlığı (M.Ö. 206-M.S. 220) Döneminde posta sistemi başkent merkez olacak şekilde, diğer illere de yayılmıştı. Tüm bölgeler, ana iletişim ve taşıma hatları ve dağıtım sistemleriyle birbirine bağlanıyordu. “İpek Yolu”nun açılması, batı ve doğu bölgeleri arasındaki ekonomi ve kültür alışverişini olduğu kadar postayı da geliştirmişti. Yol boyunca memur ve kuryelerin dinlenip ihtiyaçlarını gördüğü çok sayıda konaklama yerleri yapılmıştı. Dağıtılan postaların önem derecesine göre, varış yerine ulaştırılmasının güvenli, programlı ve hızlı olması önem arz ediyordu. Yürüme ve araba ile dağıtım için günlük yüz km.’lik hızlı iletim öngörülürken, atlı dağıtım için bu sınır iki yüz km. idi. Han Hânedanlığında mühür çok önemliydi ve göndericinin kendisince yapılması gerekmekteydi. Gönderi, önce iplerle ve alıcının adının olduğu tahtadan bir kâğıtla bağlanıyordu. Daha sonra açılmayı engelleyecek şekilde mühürleniyordu. Gönderiler, taşıyıcının teslim alma ve gönderme zamanının not edileceği şekilde ayarlanıp, mühürleniyor ve teftiş için kaydediliyordu.⁷⁵

Eski Türkler haber alma ve ulaştırma metotları içerisinde Yam, Ulak, Sa’i, Kasid, Peyk gibi isimler verdikleri koşucu habercileri kullanmışlardır. Yine casusluk şeklinde bilgi toplama için Ulak, Yam, Çapar gibi isimler verdikleri görevlileri ve Çaparhâne, Yamhâne gibi

⁷⁴ China Post, A Brief History of China Post, s.22–45.

⁷⁵ Tural, Osman vd., Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı, s.25–26.

yerleri kullanmışlardır.⁷⁶

Moğollar ve İlhaniler de Yamhâne, Emevi ve Abbâsi Devletleri ile Ortaçağda şarkta kurulan diğer İslâm devletlerinde, ayrıca Mısır Memlûklülerin de “el-Berîd”, Safavîlerde “Çaparhâne”⁷⁷ gibi isimlerle anılan haberleşme teşkilâtı, Osmanlı Devletinde fonksiyonları daha da genişletilerek “Menzil Teşkilâtı” olarak isimlendirilmiştir. Osmanlı’da haberleşme bahsedilen teşkilât vasıtası ile Ulak adı verilen görevliler tarafından yürütülmüştür.⁷⁸

Büyük Hun İmparatoru Mete (Oğuz Kağan)’nın Çin İmparatoriçesi Lu’ya gönderdiği mektuplar başta olmak üzere, diğer Hun İmparatorlarının Çin İmparatorlarına yazmış oldukları birçok mektup bugün hâlâ Çin arşivlerinde bulunmaktadır. Özellikle Çin elçileri mektup taşımanın yanı sıra casusluk da yaparlardı. Bundan dolayı Çin elçileri sürekli gözetim altında tutulurlardı.⁷⁹ Hun yasalarına göre hiçbir Çin elçisi itimat belgesiyle Çin İmparatoruna ait mektupları otağın dışındaki görevlilere teslim etmeden huzura kabul edilmezlerdi.⁸⁰ Hun İmparatorluğunda haberleşme görevini yürüten atlı ulak ve elçiler, Kağan’a ait güvenilirlik nişanesi taşırlardı. Bu nişaneleri göstererek yollarının üzerindeki bütün kabilelerden ücretsiz koruma ve yiyecek temin ederlerdi, böylece mektupların ve haberlerin hızla yerine ulaşması sağlanırdı. Gidecekleri mesafenin uzaklığı ile orantılı olarak alınan yardımlar, ücreti ödenmek şartıyla Çin elçilerine de sağlanırdı.⁸¹ Ülke sınırları içerisinde atlı ulaklar, İmparatorun mektuplarını alıcısına en kısa zamanda ulaştırırlarken, ülke sınırları dışında komşu imparatorlara yazılan mektuplar da elçiler vasıtasıyla gönderilirdi.⁸²

Roma, haberleşme sistemini en iyi şekilde örgütlemişti. Öyle ki, haberciler hem yolların bakımıyla, hem de yolların işleyişiyle görevlendirilmiştir. Roma’da geliştirilen bu sistem, haberlerin yanı sıra, yöneticileri, askerleri ve beraberlerindeki eşyaları taşımaya da yarıyordu. Roma’nın siyasal çekişmeleri bu sistemin işlerliğini bir bakıma canlı tuttu. Galya seferine çıkan Caesar’ın İtalya’da yaşananlardan haberdar olması bu sistem sayesindeydi. İmparator Augustus’un giriştiği ve imparatorluğa iki yüz yıla yakın bir dönem için şekil veren düzenlemeler döneminde, Cursus Publucus yeni bir düzene kavuşturuldu. Sistem iki farklı

⁷⁶ Köprülü, M. Fuad, “Berîd”, MEB. İA., V/548–549.

⁷⁷ Köprülü, M. Fuad, “Berîd”, MEB. İA., V/541-549; Harekât, İbrahim, “Berîd”, DİA., V/498-500; Spuler, Barthold, İran Moğolları, 1987, s.459–463.

⁷⁸ Halaçoğlu, Yusuf, XIV-XVII Yüzyıllarda Osmanlıda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı, s.165.

⁷⁹ Koca, Salim, “Büyük Hun Devleti”, Türkler, I/697–701.

⁸⁰ Ögel, Bahaeddin, Türk Kültür Tarihine Giriş, VII/10.

⁸¹ Koca, Salim, “Büyük Hun Devleti”, Türkler, I/716–717.

⁸² Tural, Osman vd., Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı, s.34.

kısımdan oluştu: Angarice ve Parangarice. Birincisi imparatorluk haberlerinin ve postadan yararlanma izni alan kişilerin taşınmasıydı. Parangarice ise, sistem için gerekli araba, at, yiyecek, yem ve malzemenin sağlanmasının yanı sıra, yol kenarında oturan herkese yol için gerekli çalışmaların yapımına katılımı gerektiriyordu. Bu düzenlemenin iki yararı oldu. Birincisi, devlet kontrolünün artmasını sağladı, ikincisi de zorunlu katılma sayesinde yol yapımı ve bakımı sağlandı.⁸³ Augustus'un giriştiği yeni düzenlemeler çerçevesinde haberleşme sisteminin örgütlenmesi en küçük ayrıntıya kadar hesaplandı. Sorumluları için genellikle sıkıntı getiren bu yöntem, Septumus Severus döneminde (M.S. 193–211) kaldırıldı. Bu karar devlet haberleşme sisteminin izinsiz olarak başka kişilerce kullanılmasını önleme kaygısı da vardı. Septumus Severus bu konuda kesin yasaklar koyarken, tüm giderleri hazineye yükledi.⁸⁴ Romalılar, İran (Pers) İmparatorluğunun resmî posta teşkilâtını taklit ederek, aynı tarzda yeni bir posta teşkilâtı kurmuşlardır. Bu yeni devlet postası (Cursus Publicus), büyük menzil teşkilâtına, posta hayvanlarına, yolcuların ihtiyacını temin edecek vasıtalarla sahipti.⁸⁵ İlk zamanlarda cursus publicus sadece imparator tarafından ya da “Diplomata” denilen özel izinle başka kişiler tarafından kullanılırdı. “Diplomata” giderek birçok kişiye verildi. Bu kişiler, bedava seyahat ile yetinmeyerek, istasyonlarda ücretsiz yer, içer ve kalırlardı. Roma ileri gelenlerinin özellikle rağbet ettikleri bu sistemin tüm giderleri, istasyonlar çevresinde yaşayan talihsiz halk tarafından karşılanırdı. Bu durumu gören bazı İmparatorlar, Cursus Publicus'un yozlaşmaması için çeşitli önlemler almak istemişler, ancak başarılı olamamışlardır. Sonuçta İmparator Nevra, bu istasyon giderlerinin devlet tarafından karşılanmasını sağlama yoluna gitmiştir.⁸⁶ Roma İmparatorluğu, çağının en ileri haberleşme sistemlerinden birini kurup geliştirmiştir. Bunun yanında ateş kuleleri de haberleşmede kullanılmıştır.⁸⁷

Bizans İmparatorluğunun haberleşme sistemi Roma Cursus Publicus'unun devamıdır. İmparator emirleri, önemli haberler, kamu yöneticileri, memurlar, yerli ve yabancı diplomatlar ile piskoposlara ait resmî yazılar ve vergi evrakları bu sistemle taşınırdı. Esas olarak posta devlet tekelindeydi. Özel kişilerin yararlanabilmesi ancak imparatorun ya da temsilcilerinin iznine (Evection) bağlıydı. Sistemin doğuda ve batıda en iyi işlediği dönem IV. yüzyıldır. Yollar, konaklama yerleri, hayvanlar ve arabalar bu dönemde bakımlıydı. Piskoposlar,

⁸³ Tural, Osman vd., Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı, s.25–26.

⁸⁴ Alemdar, Korkmaz, Türkiye’de Çağdaş Haberleşmenin Tarihsel Kökenleri, s.23–26.

⁸⁵ Barthold W.-Köprülü M. Fuad, İslâm Medeniyeti Tarihi, s.274–275.

⁸⁶ Madran, Emre, “Posta Hizmetlerinin Doğuşu”, Yeni Koleksiyon Dergisi, s.18.

⁸⁷ Tural, Osman vd., Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı, s.31.

memurlar yolculuklarında bu örgütlenmeden yararlanırlardı. Ayrıca asker ihtiyaçların karşılanabilmesi için gerekli para ve malzeme de bu örgütlenme sayesinde taşınırdı. Yollar boyunca Roma sistemine benzer Mansionesler ve Mutationesler yapılmıştı. Birinciler konaklama olanaklarına sahip kervansaraylardı. Genellikle bir günlük aralıklarda yapılmışlardı. Mutationes, iki mansiones arasına yapılmış durak yerleriydi. Bu yollar üzerinde araba ve atlar gidip gelirdi. Atlar özellikle habercilere ayrılmıştı. Bizans haberleşme sisteminin giderleri, bakımı yolların geçtiği yöre halkınca karşılanırdı. Bu VI. yüzyılda Justinien döneminde de böyle devam etti. Ancak kaynaklar bu sistemin onun zamanından başlayarak önemini yitirdiğini göstermektedir. Curcus Publucus altıncı yüzyıldan itibaren Anadolu’da sadece İran sınırına ulaşan yol üzerinde korundu. Anadolu ve Suriye yollarında atların yerine eşekler kullanıldı. Bunların hızı azaltması sebebiyle, posta sisteminin etkinliğinin azaldığı düşünülebilir. Bizansın son dönemlerinde haber iletimi artık sadece özel ulak sistemiyle yürütülebilir oldu. 1424 yılında Macaristan’da bulunan VIII. Jean’ın babası II. Manuere gönderdiği ve İstanbul’a dönüş haberini bildiren mektubu getiren haberci sadece bir yabancı dil bildiğinden Bizans başkentinde kime ne getirdiğini güçlkle anlatabilmişti.⁸⁸ Bizans, güney doğu sınırlarını sürekli tehdit altında tutan Arapların akınlarına karşı ateş kulelerini kullandı. Bu sistem, Tarsus’tan başlayarak İstanbul’a kadar birbirini gören yüksek tepe ya da kuleler üzerinde işaret iletimi esasına dayanıyordu. Bu görsel telgraf sayesinde güney sınırına yapılan bir saldırı bir saat içinde İstanbul’a iletilebiliyordu. Bu sistem dokuzuncu yüzyılda, III. Michel (M.S. 842–867) zamanında bilinmeyen nedenlerle kullanılmaz oldu.⁸⁹

İnka Uygarlığı, Güney Amerika’nın beş bin yedi yüz altmış m. yüksekliğindeki And yaylalarında gelişmişti. İnkalar Güney Amerika Kızılderili Uygarlığının son dönem temsilcileriydi. İnkalar’ın “Amauta” adını taşıyan, tarihçi yetiştiren okulları da vardı. Amautalar kral sülalesinin tarihini ve ölmüş kralların başardıkları işleri ezberlemişlerdi. İnkalarla ilgili tek tarihsel kaynak XVI. yüzyılda zamanının olaylarını yazmakla görevli İspanyol tarihçilerinin, İnka bilgilerinin geleneklerine dayanarak yazdıkları tarihlerdir. İspanyollar, İnkaların boyalı tarihlerini ve istatistik arşivlerini de öğrendiler. Bunlar “Quipi” diye adlandırılan, çeşitli renklerde boyanmış düğümlü iplerdi. Yaşayan ansiklopediler olan Amautaların varlığı; insanlığın yaratılışıyla başlar ve Francisco Pizarro’nun tutsağı Atahualpa ile sona erer. 1200 yılından sonra Kuzko tahtından on üç kral birbirini izlemiştir.

⁸⁸ Tural, Osman vd., Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı, s.31.

⁸⁹ Alemdar, Korkmaz, Türkiye’de Çağdaş Haberleşmenin Tarihsel Kökenleri, s.27–28.

1200 yılı, İnkâ egemenliğinin başlangıcı sayılır. Aslında bu krallar az çok efsanelerle ilgili kişilerdir. Gerçek İnkâ tarihi Yamki Paçakutek'in tahta çıktığı tarih olan 1438'de başlar. İnkâ sülalesinin tarihi birbirini izleyen uzun bir savaş ve fetih sürecidir. Krallar yerlileri köle durumuna sokarlar, kendilerine boyun eğen toplulukları haraca bağlarlar, baş kaldırmaları ezerler. İnkalar aynı zamanda son derece etkili bir yönetime dayanan parlak emperyalisttirler.⁹⁰ İnkalar sanat alanından çok örgütlenme alanında gelişmiştir. Sağlam bir biçimde yapılan ve bakımı da çok iyi sağlanan karayolları şebekesi, kentleri birbirine bağlıyordu. İnkâ yolları, Kuzko'dan imparatorluğun her noktasına buyrukların ve haberlerin ulaşılmasını sağlıyordu. İmparatorluğun tümünde koşucu konakları vardı. Haberleri konaktan konağa ileten bu koşucular sekiz gün içinde bir mektubu, Kuzko'nun iki bin kilometre ötesine kadar ulaştırırdı.* Kaldırım taşlı geniş yolları vardı. Lama kervanlarıyla ordular, resmî kuryeler ve kralın buyruğu altındakiler bu yolları kullanırlardı.⁹¹ Büyük Okyanus kıyılarıncı uzanan bin iki yüz kilometre uzunluğunda ve sekiz metre genişliğinde olan İnkâ yolu, hemen hemen hiç yağmur yüzü görmeyen çöllerden geçirdi. Yol kenarlarında, bir metre yüksekliğinde Çin Seddi'nin gösterişsiz haline benzeyen taş duvarlar vardı. İnkalar yollarına çıkan bataklıklar üzerine setler yapmışlar, gölleri aşmak içinde teknelerden köprü kurmuşlardır. Dağları aşmak için uçurumların kıyılarını sarmaşıklarla birbirine bağlayarak köprüler inşa etmişler, tünel açmışlar ve kayalıklara geniş merdivenler yaparak ulaşımını sağlamışlardır. Altı ya da on sekiz kilometrede bir, ulaşım yollarında konaklar vardı. Özel olarak bu iş için yetiştirilen İnkâ koşucuları buyrukları ve haberleri bir yerden başka bir yere ulaştırırken bu konaklarda kalırlar ve ihtiyaçlarını giderirlerdi. Bir gün boyunca haberciler iki yüz kilometrelik yol kat ederlerdi. İnkâ İmparatorluğunun büyüklüğünü sağlayan yollar aynı zamanda İspanyolların atlı arabalarının ve adamlarının nalları altında yok olup gitti.⁹²

Kısaca ifade etmeye çalıştığımız bu insanlık kültür ve medeniyet tarihinde önemli yere sahip insan toplumları ve devletleri, kuzeyinden güneyine, doğusundan batısına tamamında gerek kendi buluşları ile gerek kendilerinden önceki ya da çağdaşları tarafından bulunmuş ve kullanılan haberleşme yöntemleri ve araçlarını kullanmışlar, eldeki mevcut yapıyı daha da sağlamlaştırmak ve geliştirmek için çaba sarf etmişlerdir. Bu da bize her bir toplum ve devlet için sağlıklı, güvenilir ve hızlı bir haberleşme ağının ne kadar önemli olduğunu

⁹⁰ Tural, Osman vd., Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı, s.33.

* Bu hızlı iletimi anlatmak için abartılı bir aktarım olarak görünmektedir.

⁹¹ Ivar, Lissner, Uygarlık Tarihi, s.243–245.

⁹² Tural Osman vd., Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı, s.34.

göstermektedir.

2.2.3. İslâm Dininin Haberleşmeye Bakış Açısı

İslâm dini tüm insanlığı birlikte yaşamaya çağıran bir dindir. Bu sebeple de insanların bir arada yaşayacakları kuralları vaz etmiştir. Birbirleri ile geçimlerini temin etmek üzere iyi, güzel şeyleri emretmiş, zararı dokunacak şeyleri ise yasaklamıştır. Bu ilahi öğretilerini tebliğ yani haber etme, uyarma şekli ile tüm insanlığa ulaştırmayı hedeflemiştir. İşte Peygamberliğin özü de burada yatmaktadır. O’nun görevi insanları haberdar etmek ve insanlara örnek olmaktır. Diğer bir ifade ile Peygamberliğin temeli Allah’tan alınan vahyi insanlara haber vermek üzere bina edilmiştir. Durum böyle olunca Hz. Âdem (as)’dan Hz. Muhammed (s)’e gelinceye kadar bütün peygamberler yaşadıkları asrın tüm iletişim imkanlarını kullanarak haber ulaştırma çabasını göstermişlerdir. Bir örnek olma açısından Kur’an-ı Kerimde Hz. Nuh (as)’ın bu konudaki durumu şöyle ifade edilmiştir;

“Nuh şöyle dedi: “Ey Rabbim! Gerçekten ben kavmimi gece gündüz (imana) dâvet ettim. Fakat benim dâvetim ancak onların kaçıışını artırdı.”

“Kuşkusuz sen onları bağışlayasın diye kendilerini her dâvet edişimde parmaklarını kulaklarına tıkadılar; elbiselerini büründüler; inanmamakta direndiler ve büyük bir kibir gösterdiler. Sonra ben onları açık açık dâvet ettim. Sonra onlarla, hem açıktan açığa, hem de gizli gizli konuştum. Dedim ki; Rabbinizden bağışlanma dileyin; Çünkü O, çok bağışlayandır.” (Nuh, 71/5–10.)

Hz. Muhammed (s) de bu haber verme görevini gerek şifahi gerekse yazılı olarak en güzel şekilde yerine getirmiştir.⁹³ Hz. Peygamber (s)’in tüm insanlığa ve cinler âlemine Rabbinin vahyini haber verme görevi Kur’anın birçok ayetinde beyan edilmiştir.* Bu sebeple Hz Peygamber (s), her türlü yolu kullanarak (Hitâbet, hutbe, şiir, mektup, elçi, ulak, ilân vs.) haber verme işleminde bulunmuştur.

Kur’an’da “Haber” kelimesi iki ayette, çoğulu “Ahbâr” üç ayette, “*Bir nesneyi gereği gibi bilmek için yoklayıp sınamak, bir şeyin iç yüzünden haberdar olmak*” manasındaki “Hubr” mastarı iki ayette ve Esmâ-i Hüsnâ’dan olup “*Her şeyin iç yüzünden haberdar olan*” manasındaki “Habîr” kelimesi kırk dört ayette yer almaktadır. Bir ayette de “*Bilen, vâkıf olan*” anlamında kula nispet edilmektedir. “Nebe” kelimesi çoğulu “Enbâu” ile birlikte yirmi

⁹³ Abdulvahâb Hallâf, İslâm Teşri’ Tarihi, s.14.

* “(ey Muhammed!), Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütlerle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et...” (Nahl, 16/125) Daha Fazlası için bkz; Sebe’, 34/28; Cin, 72/2; Mâide, 5/67; En’am, 6/19; Âl-i İmrân, 3/20 vd.)

dokuz ayette geçmektedir.⁹⁴ Bu tespitler ışığında Kur'an'a göre haber şöyle tanımlanabilir: *“Haber, muayyen bir zamanda vukûa gelen veya vukûa gelecek olan ve toplumda çok sayıda insanı ilgilendiren ve etkileyen olaylara ilişkin, doğruya da yalana da ihtimali bulunan, doğruluğu tahkike tabi kılınan, önem arz eden ve fayda sağlamak amacıyla başkalarına nakledilen her tür bilgidir.”*⁹⁵

“Muhâbere”, “Berîd”, “Tecessüs” ve benzeri kelimelerle Hz. Peygamber (s) döneminden beri İslâm'da idare hukûku bahislerini içine alan “Ahkâm-ı Sultâniye” kitapları ile İslâm tarihlerinin ilgili bölümlerinde sözü edilen bu kavram modern Arapça'da yaygın olarak “İ'lam” ve “İttisal” kelimeleriyle de ifade edilmektedir. Ayrıca “İstihbarat” sözcüğü de farklı manalarda olmak üzere bu alanda hem Arapça'da hem de Türkçe'de kullanılmaktadır. Aralarında anlam farklılıkları olsa da bu kavramların hepsinde ortak olan mana haberleşmedir. Yani bunlar haber alma ve verme işleminin bir tür ifadeleridir. Hz. Peygamber (s) Medine'ye geldikten sonra derhal siyasî organizasyona girişerek, kuracak olduğu devletin temellerini atmaya yönelmiştir.⁹⁶ Bu maksatla Arap, Yahudi, az sayıda Hristiyan ve çeşitli topluluklardan oluşan Müslim ve Gayr-i Müslimlerin temsilcilerini, Enes b. Mâlik'in evinde toplayarak onlarla istişare etmiş ve Medine'de bir site-devletinin kurulması teklifinde bulunmuştur.⁹⁷ Bu faaliyetler Hz. Peygamber (s)'in sadece dini meseleler değil, idârî işlerle ilgili de girişimlerde bulunduğunu göstermektedir. İncelediğimiz konu bağlamında bu bilgi, bizim için Hz. Peygamber (s)'in tavrını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Bu giriş bilgilerinden sonra İslâm dini açısından toplum içi ve toplumlar arası haberleşmenin büyük önem arz ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Bundan ötürü İslâm, haber alma ve haber verme konularında belirli şartlar getirmiştir. Önem atfettiği bu konuda uyulması gereken kurallar koymuş, konunun titizlikle cereyan etmesini sağlamıştır. Bu sebeple şu soruların cevapları bu açıdan önemlidir.

- 1) İslâm'a göre haberleşme hürriyetinin çerçevesi nedir?
- 2) Bu hürriyetin ferde ve devlete tanıdığı haklar ve yüklediği ödevler nelerdir?
- 3) Kamu yararı için ferdin haberleşme özgürlüğü kısıtlanabilir mi veya tamamen serbest bırakılmalı mıdır? Bu husustaki ölçüler nelerdir?

⁹⁴ Çanga, Kur'an-ı Kerîm Lügâti, s.162, 495.

⁹⁵ Gündüz, Eren, İslâm Hukûkunda Haberleşme ve Haberleşme Hürriyeti, s.11.

⁹⁶ Hamîdullah, Muhammed, Hz. Peygamberin Savaşları, s.52.

⁹⁷ Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, I/189.

4) Kişi veya devlet haberleşme faaliyetini yürütürken hangi sınırlar içinde hareket etmelidir? Devlet haber almada ve yaymada sadece kendi yararını gözeterek ferdin sahip olması gereken özgürlük alanına girebilir mi?

5) Haberleşme faaliyeti ahlakî ve hukûkî değerlerden bağımsız bir kazanç yolu olabilir mi?

İslâm'a göre insan şerefli (mükerrerem) bir varlıktır. Her insanın kendine özgü bir kişiliği ve kişiliğine bağlı bir takım hakları vardır. Bu hakların neler ve ne kadar oldukları İslâm Hukûkunda belirlenmemiştir. İslâmî hükümlerle yasaklanmayan her konuda insanın hakları vardır. Bu hakların korunması ile ilgili İslâm Hukûkunda pek çok hüküm bulunmaktadır. Hz. Peygamber (s), meşhur Veda Hutbesinde bu hakların teminat altına alındığını ilân etmiştir. İslâm Hukûkunun genel maksadı da canı, malı, ırz ve namusu korumaktır. Dolayısıyla haberleşme yoluyla kişilik haklarına tecavüz anlamına gelebilecek eylemler -aşağıda ele alınacak zarûret halleri dışında- genel olarak İslâm Hukûkunda yasaklanmıştır. Bu açıdan başkalarının ayıp ve kusurlarının araştırılması (tecessüs), gıybet, koğuculuk, iftira, gizli konuşmaların dinlenilmesi ve başkalarına nakledilmesi, özel hayat alanına ilişkin haberlerin alınması ve yayılması, yargı kararıyla suçu sabit olmadıkça bir kimseye suçlu denilmesi, sanıklardan ve şahitlerden işkence ve tehdit ile ifade almak gibi fiiller caiz değildir. Ancak bu fiillerden işlenmesinin hukûka aykırı görülmediği bazı haller vardır ve bu hallerin dikkatli bir şekilde tespit edilmesin gerekmektedir.⁹⁸

Kur'an'da başkalarının gizli hallerine nüfuz etmeğe çalışmayı (Hucurât, 49/12) ve başkalarının evlerine sahibinden izin almaksızın girmeyi yasaklayan (Nûr, 24/27) ve evlere normal kapılarından girmeyi (Bakara, 2/189), gözleri bakılması yasak olandan çevirmeyi (Nûr, 24/30-31) emreden hükümler yer almaktadır. Ancak bazı durumlarda istisnalar ve zorunluluklar devreye girmektedir.

Ali Haydar Efendi tarafından “*Bir kimse memnû’u tenâvül etmediği takdirde helâki müstelzim olan haldir*” diye tanımlanan zarûret halinin oluşması için İslâm Hukûkçuları şu şartları ileri sürmüşlerdir:

- 1) Tehlikenin mevcut olması,
- 2) Tehlikenin fiilen mevcut olması,
- 3) Tehlikenin kaçınılmaz olması,

⁹⁸ Türkmen, Ali, İslâm İletişim Hukûku, s.328-331; Acar, H. İbrahim, “Özel Hayatın Gizliliği ve Korunması”, s.1-30; Aydın, Hakkı, Mukâyeseli Hukûkta İşkence Yasağı, s.117.

- 4) Tehlikenin mülci olması,
- 5) Helal yoldan giderme imkânı olmaması,
- 6) Tehlikenin bulunduğu kesin kanaat sahibi olunması.⁹⁹

Zarûret halinde işlenen fiilde ise şu iki şart aranır:

- 1) İşlenen fiilin hukûkî esaslara uygun olması,
- 2) Zarûret miktarını aşmamak.¹⁰⁰

Hiz. Peygamber (s)'in ve Râşid halifelerinin tecessüs mevzuundaki tatbikatı ve İslâm Hukûkçularının bunlarla ilgili ortaya koydukları görüşler¹⁰¹ incelendiğinde, zarûret kavramının tecessüsün (haber alma hakkının) meşru sınırını belirlemede temel bir ölçü olduğunu göstermektedir. Dinin, ferdin, toplumun ve devletin yararına olacak bilgilerin toplanması, yani haber elde etme ve yine aynı gerekçelerle haberler ulaştırmanın doğal olarak bir uygulama sahası açtığı görülmektedir.

Gelinen bu noktada, haber alma ve yayma haklarının kişilik haklarıyla çakıştığı durumlarda kamu yararının üstünlüğü yanında ölçüleri yukarıda tespit edilen zarûret prensibine göre hareket edilmesi hukûka uygun olacaktır. İslâm Hukûkunda kamu yararı gereği haberleşme hürriyetinin sınırlandırılabilmesine dair hükümler de vardır. Ali Türkmen tarafından yapılan bir doktora tezinde bir araya getirilen bu hükümler incelendikten sonra kamu yararının gerektirdiği sınırlamaların doğurduğu yasaklar şöylece sıralanmıştır:

- a. Dinleri tahkir etmek,
- b. Ülkenin güvenliğini tehlikeye düşürecek haberleri yayınlamak,
- c. Devletin askerî ve idârî sırlarını ifşa etmek,
- d. Kamu nizamını ihlal sonucunu doğurabilecek yalan haberleri yayınlamak,
- e. Milleti ve yabancı milletleri tahkir etmek,
- f. Toplum, meşru amme nizamına karşı isyana teşvik etmek,
- g. Anarşizmi ve suç işlemeyi teşvik etmek,
- h. Askerleri itaatsizliğe teşvik etmek,

⁹⁹ Baktır, Mustafa, s.231–250.

¹⁰⁰ Baktır, Mustafa, s.250–256.

¹⁰¹ Duğmî, Muhammed Râkân, et-Tecessüs ve Ahkâmuhû fi'ş-Şerâti'l-İslâmiyye, s.117–141.

1. Adâletin tecellisini engellemek için hakimleri ve mahkemeleri etkileyecek yayınlarda bulunmak,

i. Aile hayatının mahremiyetini ihlal etmek, toplum ahlakını tahrip edici, edep ve iffete aykırı ve gençleri ahlaksızlığa yöneltici yayınlarda bulunmak,

k. Kamunun sağlığını olumsuz yönde etkileyici yayın yapmak.¹⁰²

Haberleşme hürriyeti içerik olarak haber, düşünce, fikir ve kanaatleri bilmek, öğrenmek, bunlara ulaşmak, bunları toplamak, yorumlamak, eleştirebilmek ve iletişim araçlarıyla yayabilmek haklarını kapsamaktadır.¹⁰³

Haberleşme hürriyeti olumlu ve olumsuz olmak üzere iki anlam içermektedir. Bu hürriyet, kişi ve toplum yararına kullanılabileceği gibi, kişiye ve topluma zarar vermek amacıyla da kullanılmak istenebilir. Bu açıdan onu zararlı unsurlardan temizleyip kişi ve toplum yararı için kullanılabilir hale getirmek, ihlaller karşısında nelerin korunması gerektiğini bilmek için haberleşme hürriyetinin olumlu ve olumsuz muhtevasını tespit etmek gerekmektedir.¹⁰⁴

Tecessüs mevzuunda hazırlamış olduğu Yüksek Lisans tezinde Muhammed Râkân Duğmî, meşru olan fiilleri üç madde altında ele alır:

1) Devletin fertler ve topluluklar hakkında onlardan yararlanmak için tecessüste bulunması,

2) Devletin halkın hallerinden haberdar olması ve suçluları takibi,

3) Düşman hakkında bilgi toplama.¹⁰⁵

Ahkâm-ı Sultâniye mevzunda yazılmış klasik eserlerde de, sultana halk içinde gözcüler (Uyûn) ve casuslar tutulması tavsiye edilir ve bunun yöneticinin hakkı olduğu belirtilir.¹⁰⁶ Bu tür eserlerde casusluk sisteminin halk efkârının umumi durumunu anlamak için gerekli olduğu belirtilmekle kalmaz, aynı zamanda hükümdarın önemli mevkilere tayin ettiği memurların vazifelerini nasıl ifa ettiklerini kendisine bildirmesi için onların yanına meçhul kişiler görevlendirmesi, her çeşit insanla doğrudan temas edebilmeleri için casuslara

¹⁰² Türkmen, Ali, İslâm İletişim Hukûku, s.378–379.

¹⁰³ Dönmezer, Sulhi, Basın ve Hukûku, s.205 vd.

¹⁰⁴ Gölcüklü, Feyyaz, Haberleşme Hukûku, s.15.

¹⁰⁵ Duğmî, Muhammed Râkân, et-Tecessüs ve Ahkâmuhû fi’ş-Şerâti’l-İslâmiyye, s.117–139.

¹⁰⁶ Mâverdi, Nasîhatü’l-Mülûk, s.276; İbn Ebî’r-Rabî’, Sülûkü’l-Melik fi Tedbiri’l-Memâlik, s.122–123.

“tacir, seyyah derviş, yolcu ve ilaç satıcısı” kıyafetinde giyinmelerini tavsiye edilir ve bununla devletin elde edeceği menfaatin, icra kuvvetinin başında bulunan kimsenin memurların hareketlerinden devamlı haberdar olması ve muhtelif yönetim birimlerinin çalışmalarında ortaya çıkabilecek bir yolsuzluğa derhal son verebilmesi olduğunu belirtilir.¹⁰⁷

Haberin kaynağı konusunda incelenmesi gereken önemli bir konu, dedikodu ve şayianın muteber bir haber kaynağı olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği hususudur. Haberin özellikleri ve tahkik edilmesi ile ilgili verilere bakıldığında, İslâm Hukûkuna göre normal şartlarda dedikodu ve şayiaya itibar edilemeyeceği görülür. Ancak İslâm Savaş Hukûku tatbikatında dedikodu ve şayianın kullanılabileceğini gösteren örnekler vardır. Hendek savaşında meşhur Nuaym b. Mesud olayı üzerine Hz. Peygamber (s)’in, müşriklerle mücadelesinde vecize haline gelen “*savaş hile ve tatbikten ibarettir*” mealindeki (el-harbu hud’atün)¹⁰⁸ hadisi bu konuda temel dayanak durumundadır. Ancak bu hadisteki “Hile” kavramının yalan anlamına gelmediğine dikkat etmek gerekir. Hz. Peygamber (s)’in davranışları incelendiğinde, orada başvuru olan yöntemin düşmanı yanıltma olduğu görülür.* Aksine davranışların İslâm’da fık olarak nitelendiğini görmekteyiz. Nitekim Cessas, “fetebeyyenû” (Hucurât, 49/6) ifadesinin, fâsık kimsenin şehâdetinin kesinlikle kabul edilmemesini gerektirdiğini, çünkü bütün şehâdetlerin birer haber olduklarını ve diğer haberlerin de böyle olduklarını, bunun için de hukûkî hiçbir meselede fâsıkın şehâdetinin kabul edilemeyeceğini söyler.¹⁰⁹ Kurtubî de, fık hali tespit edilen kimsenin bütün haberlerde sözünün batıl olduğunu, çünkü haberin bir emanet olduğunu ve fıkın ise onu yok eden bir karîne olduğunu ifade eder.¹¹⁰

Kur’an’da, pek çok ayette sözü dinleyip güzeline uyma (Zümer, 39/18), haberleri tahkik etme (Hucurât, 49/6), çirkin sözlere kulak vermeme ve zandan kaçınma (Necm, 53/28; Hucurât, 49/12) gereğine temas edilir. Haberi alan kişi, onu hemen kabul etmek yerine araştırmalı, kaynağını tahkik etmeli, mesajın mahiyetini ve amacını kavramaya çalışarak onu iyi anlayabilmeli, doğru haber alma yeteneğine sahip olmalıdır. Bir haber karşısında onu alan kişinin tepkisinin ne olması gerektiği ile ilgili olarak, Hz. Âişe’ye zina iftirasında bulunulduğu meşhur İfk hadisesi üzerine inen şu ayetler oldukça çarpıcıdır:

¹⁰⁷ Şirvani, Hârûn Han, İslâm’da Siyasî Düşünce ve İdare Üzerine Araştırmalar, s.160.

¹⁰⁸ Buhârî, Cihâd, 157; Müslim, Cihâd, 18.

* Hz. Peygamber (s)’in başvurduğu hilenin vasıfları için bkz. Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, s.1039.

¹⁰⁹ Cessâs, Ahkâmü’l-Kur’an, V/278.

¹¹⁰ Kurtubî, el-Câmiu li Ahkâmi’l-Kur’an, XVI/312.

“Siz onu ağızdan ağza alıp veriyorsunuz ve hakkında hiç bilginiz olmayan bir şeyi düşünüp taşınmadan hemen ağzınıza alıyorsunuz ve onu önemsiz bir şey sanıyorsunuz. Oysa o, Allah yanında büyük bir günahtır. Onu işittiğiniz zaman, “bunu konuşmamız bize yakışmaz, hâşâ bu büyük bir iftiradır” demeniz gerekmez miydi?” (Nûr, 24/15–16)

“Onu işittikleri zaman, inanan erkek ve kadınların, kendiliklerinden güzel bir zanda bulunup, “bu apaçık bir iftiradır” demeleri gerekmez miydi?” (Nûr, 24/12)

Başka ayet ve hadislerde de haber verme, haber yayma konusunda titiz davranılması gerektiği vurgulanmıştır. Örneğin, *“İyice bilmediğin şeyin ardına düşme...” (İsra, 17/36)*

“Güneşi görür gibi şahitlik ediniz”¹¹¹, “...Her hangi bir kimseye karşı nefretiniz, sizi adâletten sapma günahına itmesin. Adil olun. Bu, Allah’a karşı sorumluluk bilinci duymaya en yakın olan davranıştır. Ve Allah’a karşı sorumluluğunuzun bilincinde olun. Şüphe yok ki Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır.” (Mâide, 5/8), “Bir kimsenin duyduğu her şeyi başkalarına nakletmesi, ona yalan/günah olarak yeter”¹¹², “...Yalan kötülüğe, kötülük de cehenneme götürür.”¹¹³

Bazı hallerde yalan söylenebileceğine delâlet ettiği ileri sürülen hadislerin de “zarûretler mahzurları mubah kılar” ve “zarûretler kendi miktarlarıncı takdir olunurlar” kaideleri ışığında yorumlanması daha doğru gözükmemektedir. Asl olan doğru bilginin alınıp verilmesidir.

Haberin kaynakları; düzenli ve kurumsal haberin kaynakları ile düzensiz haberin kaynakları olarak ikiye ayrılabilir. İkinci grupta ise dedikodu ve şayia başta gelir.¹¹⁴ Kur’an-ı Kerîm’de haberlerin, kaynakları araştırılmak suretiyle doğruluklarının tespit edilmesi gerektiğine işaret eden ayetler vardır. Hucurât Suresinin altıncı ayetinde fâsık bir kimsenin getirdiği haberin araştırılması emredilir. (Hucurât, 49/6) Aksi halde ona itimat edilemez.

İslâmî açıdan haberin kaynağının güvenilirlik şartları, yerli veya yabancı oluşunda değil, haber veren kişinin (muhabir) veya kurumun vasıflarında şekillenir. Haberleşme sürecinin hangi aşamasında olursa olsun, muhabirin kişiliği ve insanlar arasındaki güvenilirliği, verdiği haberin kabul edilirliliğini büyük ölçüde belirlemektedir. Muhabir gerekli şartları taşıyorsa haber metni üzerindeki incelemeye geçilebilir. İslâm Hukûkunda haberin

¹¹¹ Askalânî, Bülûğu’l-Merâm, Şehâdât, 1433.

¹¹² Ebû Dâvûd, Edep, 4340.

¹¹³ Buhârî, Edep, 69; Müslim, Birr, 103.

¹¹⁴ Türkmen, Ali, İslâm İletişim Hukûku, s.310.

güvenilirlik şartları, hadis rivayetinde Müslümanların bulup geliştirdikleri “İsnat Sistemi”nde oldukça ileri bir seviyede incelenmiş bulunmaktadır.¹¹⁵ İslâm âlimlerinin isnat sistemiyle hadisler için uyguladıkları ölçüler sadece hadis nakli ile sınırlı tutulmamalıdır. Aynı ölçüler önem taşıyan bütün haberlerin tahkiki için de uygulanabilir.

Bu bilgilerden hareketle İslâm’a göre haber alma ve haber ulaştırmada belirli kurallara uymak, gelen haberleri değerlendirirken gerekli kıstasları uygulamak gerekmektedir. İslâm kaynaklarına göre haberleşmede temel kıstaslar şu şekilde karşımıza çıkmaktadır:

- a. Müslümanları, çevrelerinde olup biten olaylar hakkında bilgilendirmek,
- b. Müslümanları iç ve dış tehlikelerden haberdar etmek,
- c. İslâm’ın mesajını bütün insanlara duyurmak, dâvet ve tebliğ görevini yerine getirmek, İslâmî hükümleri tanıtmak,
- d. Haksızlık, zulüm ve fitneye karşı mücadele edenlere destek olmak,
- e. Müslümanlara zarar veren yayınlara karşı durmak,
- f. İslâm düşmanlarının işine yarayacak haberlerin neşrine engel olmak.¹¹⁶

İşte bu sebeplerle İslâm’a göre; *“meşru tüm yollardan ciddi, güvenilir, hızlı, örgütlü bir haberleşme ağının kurulması gerekmektedir.”* görüşünün konu ile ilgili söylenebilecek bir sonuç olduğu karşımıza çıkmaktadır. Zira İslâm’ın ilk uygulayıcısı durumunda bulunan Hz. Peygamber (s)’in döneminin şartlarında mevcut, kullanılabilir tüm yollarla haberleştiğini görmekteyiz. İleride yeri geldiğinde detaylı açıklayacağımız üzere O, mevcut yöntemlerin (elçi, ulak, casus, mektup, ateş yakma, hutbe, ilân ederek haber verme, istihbarat, şiir vs.) birçoğundan istifade ederek bu işlemi gerçekleştirmiştir.

¹¹⁵ Yardım, Ali, Hadis, s.164.

¹¹⁶ Türkmen, Ali, İslâm İletişim Hukûku, s.325.

BİRİNCİ BÖLÜM

İLK DÖNEM İSLÂM TARİHİNDE HABER ALMADA KULLANILAN USULLER

1. İstihbarat Faaliyetleri ile Haber Alma Usulleri

Devlet ve toplumların güvenlikleri için etrafları ile sürekli ilgilenmeleri gerekmektedir. Civar devlet ve toplumların hertürlü hareketlerini takip etmeleri hayatî bir meseledir. Bu nedenle çeşitli yöntemler kullanılarak haberler elde etme faaliyetleri hiç terk edilmeden devam ettirilmiştir. İstihbarat faaliyetlerinin temelinde de bu etken bulunmaktadır. Bu başlık altında tarih içerisinde devletlerin konu ile ilgili tutumları ile özellikle incelediğimiz dönem ve bölgelerdeki faaliyetler irdelenecektir.

1.1. İslâm Öncesi Dönem ve Bu Dönemdeki Uygulamalar

1.1.1. Farklı Bölgelerdeki Uygulamalar

İnsanoğlunun var olması ve toplumlar oluşturmamasından bu yana istihbarat faaliyetleri hep var olagelmıştır. Arapça “Cesse” kökünden, “Gözetleyen, araştıran” manasında isim olan casus kelimesi, “*Düşmanın sırlarını araştırıp bilgi sızdıran, düşman içerisinde çeşitli yıkıcı faaliyetlerde bulunan kişi*” anlamına gelmektedir.¹¹⁷ Dünyanın en eski askerî eserlerinden olduğu ifade edilen “Harp Sanatı” adlı eserinde Sun Tzuu, istihbaratın vaz geçilemez bir iş olduğunu vurgulayarak şunları söylemiştir: “*Akıllı bir hükümdarın veya komutanın düşmanını yenerek topraklarını işgal ve sıradan kişilerin elde edemeyeceğini elde etmesini mümkün kılan unsur, düşman hakkında daha önceden bilgi sahibi olmasıdır. Bu bilgileri ancak casuslar vasıtası ile elde edebilir. Casuslar beş gruba ayrılır: Mahallî, resmî memurlar, milliyet değiştirenler, ikili çalışanlar, düşman içine sızıp geri dönenler. Bu beş casus hep beraber çalıştıklarında hiç kimse bu gizli sistemi keşfedemez. Buna “İplerin Mükemmel İdaresi” denir. Bu, hükümdarın en çok değer verdiği teşkilâttır. Birinci tür casusluk; o bölgelerde yaşayan insanlardan istifade etmek, ikinci tür casusluk; düşmanın memurlarını kullanmak, üçüncü tür casusluk; düşman casuslarını yakalayıp kendi amaçları için kullanmak, dördüncü tür casusluk; düşmanı yanıltmak için bazı şeyleri açıkça yapmak, bu bilgileri casusların kendi idarecileri için rapor etmelerine müsaade etmek, beşinci tür casusluk ise; düşman kamplarına sızarak edinilen bilgilerle geri dönmek. Önsüzisi ve üstün zekâsı olmayan bir kişiden iyi bir casus olması beklenemez. Casuslar açık sözlülük ve cömertlik olmadan idare edilemez. Casusluğun beş türünde de amaç düşman hakkında bilgi toplamaktır. Casuslar harpte en*

¹¹⁷ Yiğit, Yaşar, “İslâm Ceza Hukûkunda Casusluk Suçu ve Cezası”, Diyanet İlmi Dergi, Sayı: 3, s.39; Kallek, Cengiz, “Casus”, DİA., VII/163.

önemli unsurlardır. Çünkü ordunun hareket kabiliyeti onlara bağlıdır.”¹¹⁸

Tarih içerisinde haberin gizli tutulması, düşman eline geçmemesi, geçse bile içeriğinin anlaşılamayacak biçimde hazırlanması gibi sorunlar ortaya çıktığında istihbarat için birçok yöntem uygulamaya konulmuştur.

Mesela; Eski Yunan’da, kölelerin saçları tıraş edilir ve kafa derileri üzerine mesaj yazılırdı. Kölenin saçı uzadıkça mesaj gözükmeye olurdu. Mesajın okunması için habercinin gittiği yerde saçın tıraş edilmesi yeterliydi. Bu yöntemin bir yararı da kölenin kendi kafasında yazılı haberi okuyamamasıydı.¹¹⁹

Sparta ve İthaka gibi çeşitli Grek devletlerinde gizli haberleşme usulü olarak ise “Skytale” kullanılmıştır. Bu konuda önemli bir uygulama olarak elimizde bulunan “Skytale” ile eski Türklerdeki uygulamalar hakkında geniş malumatı giriş bölümünde zikrettiğimiz¹²⁰ için burada yeniden tekrarlamak istemiyoruz.

Muharebe esnasında hasmını öldürmek en tabii muhariblik haklarından kabul edilmiş, yakalandıkları takdirde düşman casuslarını öldürmekde hiçbir mahzur görülmemiştir. Yakalanan bir casus en yüksek cezanın mı en hafif cezanın mı tatbik edileceği veya artık casusluktan vazgeçip ileride rahat duracağına dair söz alınıp serbest mi bırakılacağı meselesi, tamamen yüksek askerî şeflerin takdirine kalmıştır. Yakalanan casuslar, bildikleri haberi söylemeleri için bazen işkenceye tabi tutulmuşlardır. Bu normaldir ve şimdiye kadar hiçbir devlet, bu işten feragat ettiğine dair bir beyanda bulunmamıştır. Hiç kimse de casusluk teşkilâtından veya haber alma teşkilâtından vazgeçtiğini beyan etmemiştir. Ayrıca İslâm Hukûkçuları kadın, erkek farkı gözetilmeden yakalanan casusun aynı akıbete tabi tutulacağını bildirmiştir. Casusluk şüphesi ile töhmetlendirilen bir kimsenin adil bir mahkeme huzurunda muhakeme edilmesini talep ve kendisini müdafaa hakkının mevcudiyeti hususunda hiçbir ihtilaf yoktur. Harp icabı kısa ve kestirme muhakeme usulü tercih edilse de İslâm’ın adâlet anlayışı hiçbir ferdin kanuni usul ve mahkemeye tabii tutulmaksızın cezalandırılmasına müsaade etmemektedir.¹²¹

1.1.2. Araplardaki Uygulamalar

Diğer tüm devlet ve toplumlar gibi Arap alemide idârî işlemlerini yürütmek,

¹¹⁸ Tzuu, Sun, “Harp Sanatı”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, s.73.

¹¹⁹ Herodotos, Târîh, s.405–406.

¹²⁰ bkz. s.20–21, 24.

¹²¹ Hamîdullah, Muhammed, Hz. Peygamber’in Savaşları, s.191–192.

güvenliklerini temin için bir takım tedbirler almış, idârî bazı yapılanmaları hayata geçirmişlerdir. Bunların başında da ilk göze çarpan Dâru'n-Nedvedir.

Dâru'n-Nedve, ileri gelen insanların yönetimle ilgili kararlar aldığı bir merkez olmakla birlikte, harp, barış vs. kararların alındığı, nikâh törenlerinin yapıldığı, ekonomik gidişatın tartışıldığı bir yönetim birimi olma özelliğini de üzerinde taşımıştır.¹²² Müşrikler, her dönemde olduğu gibi cahiliye döneminde de çok önemli bir yere sahip olan istihbarat işinde bu yapıyı yani Dâru'n-Nedve'yi bir merkez olarak kullanmışlardır.¹²³

Bundan başka Arap Yarım Adası'nda bulunan Arap kabile ve aşiretleri çevrelerinde olup biten olaylardan haberdar olabilmek için çeşitli bölgelere adamlar yerleştirmiş, bu casuslar önemli gördükleri gelişmeleri kabile reislerine haber vermişlerdir. Bu işleyişin cahiliye döneminde mevcut bir sistem olduğunu bize şu olay göstermektedir; Tayyi kabilesinin lideri olan Adiy b. Hâtim, döneminde etrafında olup bitenlerden haberdar olabilmek, kendisi ve toplumunu gerektiğinde koruma altına alacak tedbirleri hayata geçirebilmek için bu şekilde casuslar yerleştirmişti. Medine'de bulunan casusları kendisine Hz. Peygamber (s)'in Hz. Ali'yi Fûls putunu yıkmak için üzerlerine gönderdiği haberini iletince alelacele Şam'a kaçmış hatta bazı ev halkını yanına alma fırsatını bulamamıştır. Daha sonra Adiy'in Müslüman olmasına da vesile olan kız kardeşi Saffânî Müslümanlara esir düşmüş, Hz. Peygamber (s) onu serbest bırakmış, çeşitli hediyeler vermiş, o da kardeşine durumu bildirerek onun da Müslüman olup kurtulmasını sağlamıştı.¹²⁴

Hz. Peygamber (s)'in nübüvvetinin ilk yıllarında Mekkeli müşrikler gerek Hz. Peygamber (s)'i gerek Müslümanları hep gizli şekilde takip etmişlerdir. Bir gün Sa'd b. Ebî Vakkâs, gizlice namaz kılmak için Hz. Peygamber (s)'in yanına geldiğinde, müşriklerden bir grup onu takip etmiş, Sa'd, Hz. Peygamber (s)'in yanına gelince, bulundukları bu yeri casuslar Kureys'e haber vermiş, yapılan baskında aralarında kavga çıkmış ve Sa'd bu esnada müşriklerden birisine yaptığı darp sonucunda onun kafasını yarmış ve bu İslâm dini için akan ilk kan olmuştur.¹²⁵ Bu olay Kureys'in öteden beri yaptığı istihbarat çalışma şekillerinden birisinin sonucu idi.

Yine buna bir örnek olarak Hz. Peygamber (s)'in gizlice tebliğ faaliyetinde bulunduğu

¹²² Muhammed Rıza, Muhammed Rasûlullah, s.125; Zeydan, Corci, İslâm Medeniyeti Tarihi, I/36; Çağatay, Neşet, Başlangıçtan Abbâsilere Kadar İslâm Tarihi, s.93.

¹²³ Üstüner, Hüseyin, Hz. Peygamber Devrinde İstihbarat, s.2.

¹²⁴ İbn Hişâm, Sîre, IV/225; Vâkıdî, Meğâzî, III/988; İbn Sa'd, Tabakât, II/164; İbn Seyyid, Uyûn, II/207.

¹²⁵ İbn Hişâm, Sîre, I/253.

zamanlarda, Mekkeliler de onu adım adım takip etmelerini zikredebiliriz. Özellikle hac mevsiminde o bölgeye gelenlerle yaptığı görüşmeleri izliyorlardı. Bunun için Hz. Peygamber (s) bazen insanları açıktan dâvet ederek dikkat dağıtırken bazen de çok gizli görüşmeler yapıyordu. Ama yine de Mekke yönetimince görevlendirilen casuslar onu sürekli takip ediyorlardı. Medineli Müslümanlarla I. Akabe Biatı olarak bilinen buluşmasında Hz. Peygamber (s); “*Ey Ensar Topluluğu! Konuşun ve kısa tutun. Üstümüzde gözler var!*”¹²⁶ Diyerek çok dikkatli davranılmasını istemiş ve casuslara karşı tedbir almıştır.

1.2. İslâm Sonrası Dönem ve Bu Dönemdeki Uygulamalar

Hz. Peygamber (s) dini tebliğ vazifesini yerine getirebilmek için tüm meşru yolları kullanmıştır. İlk andan itibaren hem mesajını iletmek, hemde İslam’ı ve Müslümanları korumak, güvenliklerini temin için alınması gereken tedbirleri almak üzere gayret sarf etmiştir. İlk zamanlarda gizli olarak gerçekleştirdiği bu faaliyetler açısından istihbarat kurallarını mümkün olduğu kadar işletmiştir. Bu yeni filizlenmekte olan bir hareket ve yapılanma için zaruri bir durumdur. Açıktan tebliğe geçtiği, gücünü artırdığı ve artık devletleşme sürecine girdiği dönemde ise istihbarat işine köklü ve sağlam bir yapılanmayı ve emniyeti tesis için çok daha fazla yer vermiştir. O’nun bu tavrı özellikle idârî alanda başarıya ulaşmasında büyük bir etkidir. Bu tavrını kendisinden sonra gelen Halifeleri de aynen sergilemişlerdir. Aşağıdaki başlıklarda bu uygulamalar tarihsel dönem olarak ayrıntılı olarak ifade edilecektir.

1.2.1. İstihbarat ve Casusluk Faaliyetleri

Hz. Peygamber (s) istihbarat konusuna çok büyük önem vermiştir. Vahyin inmeye başladığı ve tebliğin emredildiği ilk zamanlarda cahiliye dönemindeki mevcut istihbarat uygulamalarına benzer uygulamalardan istifade etmiş ve bu hususta çeşitli yollar kullanmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Dârülharb’de casus bulundurma¹²⁷ keşif kolları çıkarma,¹²⁸ casus kullanma,¹²⁹ devriye çıkarma¹³⁰ ve tarafsız kişilerden bilgi alma.¹³¹ O’nun döneminde bilgi

¹²⁶ Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, s.53.

¹²⁷ Hamîdullah, Muhammed, Hz. Peygamber’in Savaşları, s.198.

¹²⁸ Buhârî, Sayd, 16; İbn Hacer, İsâbe, I/418–419.

¹²⁹ Ebû Süfyan’ın kervanına Buseybes (Besbes), Hendek savaşında Müşriklerle Huzeyfe b. Yemân casus olarak gönderilmişti. bkz. Müslim, İmâre, 45, Cihâd, 36; Ebû Dâvûd, Cihâd, 92.

¹³⁰ Hendek savaşında yiyecek sıkıntısı çeken Mekkelilere Hayber’den gönderilen yirmi deve yükü arpa ve hurma Müslüman devriyelerince ele geçirilmişti. bkz. Hamîdullah, Muhammed, Hz. Peygamber’in Savaşları, s.127–128.

¹³¹ Bedir savaşından önce Hz. Peygamber Mekke kervanı hakkında yaşlı bir adamdan bilgi almıştı. Bkz. İbn Hişâm, Sîre, II/268.

toplanması için gerçekleştirilen casusluk işleminde öncü birlikler, casuslara yardımcıları ve esirler de kullanılmıştır.¹³²

Arapça “Cesse” kökünden “Gözetleyen, araştıran” manasında isim olan “Casus” kelimesi, “*düşmanın sırları araştırıp, bilgi sızdıran, düşman içinde çeşitli yıkıcı faaliyetlerde bulunan kişi*” anlamında olup bu faaliyet sırasında göz önemli bir fonksiyon icra ettiğinden Arapçada “Göz” anlamına gelen “Ayn” adı da verilmiştir.¹³³ Kur’an-ı Kerîm’de de bu kelime fiil olarak “Tecessüs” şeklinde geçmektedir.¹³⁴

Hiz. Peygamber (s) barış ve savaş halinde üstünlük sağlamak amacıyla düşmanın siyasî, askerî ve iktisadî faaliyetlerine dair istihbarat çalışmalarına büyük önem vermiştir. O, istihbarat çalışmalarına bizzat katıldığı gibi önemli savaşların hemen hepsinde de düşman hakkında bilgi toplayacak gözcüler göndermiş ve düşman ülkesinde yaşayarak merkeze bilgi aktaran casuslar görevlendirmiştir.¹³⁵

Kur’an-ı Kerîm’de düşmana karşı kuvvet hazırlamak ve onu gözetlemek emredilir.¹³⁶ Hiz. Peygamber (s), düşman hakkında iyice bilgi toplama ve tam haber alma yanında kendi maksat ve niyetlerini karşı taraftan saklama veya düşmanın casusluğunu önlemek için çeşitli tedbirler aldığı bilinmektedir.¹³⁷ “*Muhaberesiz muharebe olmaz*” kaidesine göre hareket eden Hiz. Peygamber (s), bu işe Mekke döneminde gereken ehemmiyeti vermiş, hicret esnasında istihbarattan istifade etmiş, devletini kurduktan sonra da bu yöntemi daha çok geliştirmiştir.¹³⁸ Bazı zamanlar Hiz. Peygamber (s), bütün yolları, askerî ehemmiyete hâiz haberlerin sızmasını önlemek maksadıyla hususî şahıslarla kapatmıştır.¹³⁹ O, düşmanın her türlü haberlerine ulaşmanın yollarını aramışken karşı tarafa bu fırsatı vermemiş, müslümanları “Ketum” olmaları hususunda uyarmış, kendisi de buna titizlikle riayet etmiştir.¹⁴⁰ Örneğin, orduyu sefere göndereceğinde develerin boyunlarındaki ses çıkaran zilleri söktürmüş,¹⁴¹ kendi

¹³² Aselî, Bessâm, Fennu’l-Harbi’l-İslâmî, I/43; Avn, Abdurraûf, el-Fennu’l-Harbî fî Sadri’l-İslâm, s.213–215.

¹³³ Kallek, Cengiz, “Casus”, DİA, VII/163.

¹³⁴ Hucurât, 49/12.

¹³⁵ İbnü’l-Kayyım, Zâdu’l-Meâd, II/68; Kapar, M. Ali, Hiz. Muhammed’in Müşriklerle Münasebeti, s.157; Kallek, Cengiz, “Casus”, DİA, VII/163.

¹³⁶ bkz. Enfâl, 8/60; Tevbe, 9/5.

¹³⁷ Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, II/1035.

¹³⁸ Ağırman, Mustafâ, “Asr-ı Saâdette Ordu ve Savaş Stratejisi”, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdette İslâm, IV/67.

¹³⁹ Hamîdullah, Muhammed, İslâm’da Devlet İdaresi, s.189.

¹⁴⁰ İbn Hişâm, Sîre, IV/39–42; İbn Kesîr, Bidâye, VI/332–335, Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, II/995.

¹⁴¹ Buhârî, Cihâd, 138.

hareketinin istikametini daima gizli tutmuştur.¹⁴² Tebûk seferi istisna Mekke'nin fethinde,¹⁴³ Hayber'in fethinde¹⁴⁴ ve diğer savaşlarında düşmanlarını habersiz yakalamıştır.¹⁴⁵

Bu bilgileri öncelikle aktardıktan sonra Hz. Peygamber (s) ve Hulefâ-i Râşidîn döneminde bu söylediklerimize örnek teşkil edebilecek olayları artık zikredebiliriz.

İslâm'ın ilk yıllarında gerek toplanma yeri gerekse gizli haberleşme merkezi olarak ashâbdan Erkam b. Ebi'l-Erkam'ın Harem'in içinde bulunan evi kullanılmıştır. Buraya gelenlere İslâm anlatıldığı gibi müşriklerin karşı hareketleri ile ilgili bilgilerde buraya ulaştırılır ve burada değerlendirilirdi.¹⁴⁶ Dâru'l-Erkam, böyle bir merkez olarak seçilirken, Kâbe'nin arsası üzerinde oluşu, oraya giren ve çıkanların pek belli olmayışı, kalabalık bir çevrede oluşu, halk ile temas kolaylığı gibi bazı özellikler göz önünde tutulmuş olabilir.¹⁴⁷ Bu merkez İslâm Tarihinde çok önemli bir yer işgal etmiş ve “*Falanca, Rasûlullah (s)'ın Dâru'l-Erkam'a girip orada İslâm'a gizlice dâvete başlamasından önce müslüman olmuştu.*” denilerek tarih düşülmüştür.¹⁴⁸ Dâru'l-Erkam'ın işleyişi ve fonksiyonu klasik İslâm Tarihi kaynaklarında oldukça dikkatle üzerinde durulan ve ilgi çeken bir konu olmuştur.¹⁴⁹ Zira kanaatimizce burası sadece bir gizlenme ve ibadet yeri olarak kalmamış, bunun daha da ötesinde bir gizli bilgi toplama ve bilgi dağıtım merkezi olarak işlev görmüştür. Medine'ye hicretten sonra buranın yerini Mescid-i Nebevî ve onun içindeki Ashâb-ı Suffe'nin almış olduğunu görmekteyiz. Burası da artık devlet işlerinin görüşüldüğü, bilgi alış verişinin gerçekleştiği bir merkez olmuştur.¹⁵⁰

Hz. Peygamber, Mekkelilere İslâm'ı açıkça ilân ettiği sıralarda Mekke dışında da faaliyette bulunmuş, dışarıdan da haberdar olabilmek için Hac için Mekke'ye gelenlerle gizli görüşmeler ve dâvet içerisine de girişmişti. Bunlardan birisi de Hac mevsiminde Mekke'ye

¹⁴² Buhârî, Cihâd, 102.

¹⁴³ İbn Hişâm, Sîre, IV/42.

¹⁴⁴ İbn Hişâm, Sîre, III/342.

¹⁴⁵ Ağırman, Mustafa, “Asr-ı Saâdette Ordu ve Savaş Stratejisi”, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdette İslâm, IV/80.

¹⁴⁶ İbn Sa'd, Tabakât, III/242–243; Ezrakî, Ahbâru Mekke, II/260; Hâkim, Müstedrek, III/502; İbn Abdi'l-Berr, İstîâb, I/131; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, I/74; İbn Hacer, İsâbe, I/28.

¹⁴⁷ Köksal, Asım, İslâm Tarihi, I/231.

¹⁴⁸ İbn Sa'd, Tabakât, III/243; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ', I/4.

¹⁴⁹ İbn Hişâm, Sîre, I/281–282; Belâzürî, Ensâb, I/116; Taberî, Târih, II/216; Hâkim, Müstedrek, III/502; Yakûbî, Târih, II/24; Mes'ûdî, Mürûc, II/282; İbnü'l-Cevzî, el-Vefâ bi Ahbâri'l-Mustafâ, I/181; İbn Hazm, Cevâmi', s.51; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, II/367; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ', II/4, Târih, s.146; İbn Hacer, İsâbe, II/33; Halebî, İnsânu'l-Uyûn, I/456; İbn Abdi'l-Berr, İstîâb, I/131; Diyarbekrî, Târih, I/293; Zürkânî, I/272; Kastallânî, Mevâhib, I/60; İbn Seyyid, Uyûn, I/99; İbn Kesîr, Bidâye, II/60, III/31 vd.

¹⁵⁰ Ashâb- ı Suffe için bkz. Ahmed b. Hanbel, II/418; Hâkim, Müstedrek, I/91; İbn Sa'd, Tabakât, I/255.

gelen Medinelileri İslâm’a dâvet girişimidir. Bu olayda yani meşhur olarak I. ve II. Akabe Biatleri diye bilinen bu girişim, aynı zamanda ciddi birer istihbarat faaliyeti örneğini teşkil etmiştir. Bu sayede Mekkeliler hiç farkına varmadan, İslâm yayılma politikasına hız vermiş oluyor, sessiz bir şekilde işlemler yürütülüyordu. Böylece tedbirli ve akıllı bir şekilde ilerlenmiş oluyordu.¹⁵¹ II. Akabe Biatinde ciddi bir istihbarat ve karşı istihbarat faaliyetlerinin olduğunu görüyoruz. Öyle ki sayıları yetmiş üçü erkek, ikisi kadın yetmiş beş kişi¹⁵² o gece diğer Medineli Müslüman olmamış kimselerinde bulunduğu kervanın içerisinde Hamîdullah’ın ifadesi ile yüklerinin yanından kayakuşu gibi sürünerek¹⁵³ gecenin üçte biri geçince¹⁵⁴ gizlice orayı terk ettiler ve gruplar halinde Akabe’ye geldiler. Bu planlı, tedbirli ve başarıyla hayata geçirilmiş bir uygulama olmuştur. Gecenin üçte biri geçtikten sonra buluşma yapılması her ne kadar Mekkeliler takip üzere yoğunlaşmış olsa da dikkatin en az olacağı bir vakitti. Yine takibin veçhesini ortaya koyacak bazı rivayetler gözümüze çarpmaktadır. Şöyle ki; Bu biat gerçekleşikten sonra dışarıda *“Ey konak yerlerinde konaklayan halk! Ey iki dağ arası halk! Ey Kureyş cemaati! Müzemzem ile yanında bulunan ve dinlerini değiştirmiş olanların sizinle savaşmak için sözleşmiş olduklarından haberiniz yok mudur?”* Diye yüksek bir sesle bir kimse nida etti. İşitilen bu ses Kureyş müşriklerinden Münebbih b. Haccâc’ın sesine benzetildi. Herkes bu sestten korktu. Hz. Peygamber (s), *“Bu ses sizi korkutmasın. Bu Allah’ın düşmanı İblis’indir. Bu Akabe’nin şeytanıdır. Bu İbn Üzeyb’dir, dinle Ey Allah’ın düşmanı! Senin de hakkından geleceğim”*, dedikten sonra Medineli Müslümanlara konak yerlerine dağılınız diye emretti.¹⁵⁵ Bazı araştırmacılara göre bu biatlerde Mekke müşriklerinden birisi Hz. Peygamber (s) ve Medinelileri izlemiş, bu toplantıyı yakından takip etmiştir.¹⁵⁶ *“Bu casus diye nitelenen kişi aslında hırsızlık kastı ile orada dolaşan sıradan bir insandı”*, diyenlerde olmuştur.¹⁵⁷ Evet, o dönemde hırsızlık yaygındı. Ama kanaatimizce o insan, tanınmamak için kendisinin bir hırsız zannedilmesini arzu ediyor olabilir. Zira basit bir kimsenin işi olsa idi, Hz. Peygamber (s) öyle bir tepki verip bu kimsenin iblisin izinde bir kimse olduğunu söylemez, bu hâdise Medine ile ilgili ilişkiler açığa çıkması sebebiyle hicreti

¹⁵¹ Abdüsselam, Hârun, Tehzib, s.83–84; Köksal, Asım, İslâm Tarihi, VI/29–30; Algül, Hüseyin, İslâm Tarihi, I/259–260.

¹⁵² İbn Hişâm, Sîre, II/454–466; Diyarbekrî, Târîh, I/317; Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, I/157; Ceatânî, İslâm Tarihi, II/350.

¹⁵³ Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, s.54.

¹⁵⁴ İbn Hişâm, Sîre, II/ 441.

¹⁵⁵ İbn Hişâm, Sîre, II/447; Diyarbekrî, Târîh, I/319.

¹⁵⁶ Hattâb, Muhammed Şit, Peygamber Ordusunun Tarihi, s.15.

¹⁵⁷ Berki, A. Himmet-Keskioglu, Osman, Hatemu’l-Enbiya, Hz. Muhammed ve Hayatı, s.156.

fiilî olarak başlatan bir olay durumuna gelmezdi. Bu gelişmelerden sonra Mekkeliler, casuslarından edindikleri bilgilerin doğruluğunu araştırmak üzere Abdullah b. Übey b. Selûl ve Medinelilere sorular sormuşlardır. İbn Selûl haberi olmadığını, eğer böyle bir şey olsa idi kendisinin bundan mutlaka haberdar olacağını söylemiştir.¹⁵⁸ Medineli yeni Müslümanların da yeminle bunu yalanlamalarına¹⁵⁹ rağmen Kureyşliler haber kaynaklarının doğruluğundan emindiler ki, hemen Medinelilerin arkasından adamlar gönderdiler, bunlar yolda Sa'd b. Ubâde ve Münzir b. Amr'a yetiştiler. Bu iki kimseden her ikisi de nakib idi. Münzir'i yakalayamadılar ama Sa'd'ı iple kollarından bağlayarak, döverek Mekke'ye geri götürdüler.¹⁶⁰

Hiz. Peygamber (s) ve Hiz. Ebû Bekir, hicret sırasında, Abdullah b. Ebû Bekir ve Âmir b. Fuheyre'yi istihbarat toplamakla görevlendirmişler, onlar da gündüz sürekli halkın arasında dolaşarak, Dâru'n-Nedve'den sızan haberleri dinlemişler, geceleri duyduklarını ve müşahedelerini haber etmişlerdir.¹⁶¹ Ayrıca gizli haber kaynaklarından birisi de Hiz. Peygamber (s)'in halalarından Rukaykâ idi. O, ortalıkta dolaşan habere binaen kendisine suikast girişimi olacağını haber vermiştir.¹⁶² Sevr mağarasında iken de Hiz. Peygamber (s)'e Mekke'den haberler getiren halası Rukaykâ İslâm'ı kabul eden ilk kadınlardandı. Bu kadın, Müslüman Hâşimî kadınlar arasında özel bir yere sahip olduğu gibi o dönemde Mekkeliler içinde önemli bir kimse idi.¹⁶³ Bu vasıflarından istifade ile O, Mekkeliler ile ilgili haberleri onlardan rahatlıkla öğrenebiliyor ve hemen Hiz. Peygamber (s)'e bu haberleri ulaştırıyordu. Her ne kadar birçok İslâm âlimi hicret öncesi Mekkelî müşriklerin Ebû Cehil'in teklifi ile her bir kabilede bir temsilci ile Hiz. Peygamber (s)'i öldürme planını¹⁶⁴ kendisine Cibril haber verdi görüşünü söyleseler de,¹⁶⁵ Hamîdullah'ın da ifade ettiği gibi bu haberi O'na halası Rukaykâ da vermiş olabilir.¹⁶⁶ Abdullah b. Ebû Bekir'in Sevr mağarasına gizlenildiği sırada böyle bir görevle görevlendirilmesinde becerikli, zeki, sır saklayan ve yaptığı işi kimseye

¹⁵⁸ İbn Hişâm, Sîre, II/448; Diyarbekrî, Târîh, I/319.

¹⁵⁹ Diyarbekrî, Târîh, I/319; Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, s.56.

¹⁶⁰ Diyarbekrî, Târîh, I/319; Halebî, İnsânu'l-Uyûn, II/19; Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, s.96.

¹⁶¹ İbn Hişâm, Sîre, II/325; Buhârî, Menâkıbu'l-Ensar, 45, Salât, 86, Meğâzî, 28; Halebî, İnsânu'l-Uyûn, II/34–39.

¹⁶² Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, I/161–162.

¹⁶³ Savaş, Rıza, Asr-ı Saâdetde Kadın ve Aile Hayatı, BAI., IV/237.

¹⁶⁴ İbn Hişâm, Sîre, II/481–482, Diyarbekrî, Târîh, I/321–322; Ceatânî, İslâm Tarihi, III/56.

¹⁶⁵ İbn Hişâm, Sîre, II/482; Diyarbekrî, Târîh, II/263; Abdüsselam, Hârun, Tezhib, s.92.

¹⁶⁶ Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, I/161–162; Hamîdullah, Muhammed, Hiz. Peygamberin Savaşları, s.175; Hamîdullah, Muhammed, İslâm Tarihine Giriş, s.78–79.

sezdirmeyen bir yapıda olması önemli olmuştur. Zira bu özellikler casusluk yapan bir kimse için son derece önemli özelliklerdir. Yani onun bu iş için tercih edilmesi gelişi güzel bir seçim değil, bilinçli bir tercih olmuştur. Ayrıca bu esnada olup bitenleri mağaradakilere haber veren kimselerden Hz. Ebû Bekir'in kölesi Âmir b. Führeyre de bu özelliklere sahip olduğu için tercih edilmiştir. O'da Mekke'den elde ettiği bilgiler ile koyunlardan sağdığı sütü onlara ulaştırıyor, kendisi ve Abdullah b. Ebû Bekir'in mağaraya gelip gittiği belli olmasın diye geçtikleri yerlere koyunları sürüyor ve ayak izlerini kaybettiriyordu.¹⁶⁷ Hz. Ebû Bekir'in kızının akşamları mağaraya yiyecek getirdiğine dair rivayetler ise tartışma konusudur. Zira mağara Mekke'ye bir buçuk saatlik bir mesafede olup, genç bir kız çocuğunun o dönemde gece vakti böyle bir görevi yapabilmesi zor görünmektedir.¹⁶⁸ Ama şunu ifade edebiliriz ki; Hz. Peygamber (s) bu esnada birden fazla şahıstan bilgi akışı sağlamıştır. Bunun sebebi de, bunlardan birinin yakalanması durumunda diğerinin devreye girerek istihbarat işinin aksamamasının düşünülmesindendir. Hz. Peygamber (s) bu konudaki titizliği ile Mekkelilerin casusluk şebekesini bertaraf etmiş, Mekkelilerin etrafa saldıkları habercilerin hepsinin gayretini boşa çıkarmıştır.¹⁶⁹

Hz. Peygamber (s)'in Medine'de yaptığı ilk işlerden birisi Huzeyfe'ye, “*Bana Müslümanların isimlerini yazınız*” diye emirde bulunmasıdır. Huzeyfe'nin de bin beş yüz kişinin ismini yazdığı nakledilmektedir.¹⁷⁰ Bir başka hadiste gazveye gidenlerin isimlerinin yazılması, sahâbilerin âdeti olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷¹ Buna “Dîvanü'l-Ceyş” denilmesi veya “Dîvanü'l-Ceyş”in çekirdeği kabul edilmesi mümkündür. Bu uygulama bir istihbarat bilgisi temin uygulamasıdır.¹⁷² Yani Hz. Peygamber (s) ilk olarak böyle bir istihbarat bilgisi edinme işine girişmiş olduğunu görmekteyiz.

Hz. Peygamber (s)'in bir gazaya gitmek isteyince, gideceği ciheti ve maksadını tevriyeli kelimeler içinde gizlemeyi âdet edindiği¹⁷³ sıkça ifade edilen bir bilgidir. Hatta Ka'b b. Mâlik Tebûk seferini anlatırken, Hz. Peygamber (s) bu savaşa gelinceye kadar herhangi bir

¹⁶⁷ İbn Hişâm, Sîre, II/486; Buhârî, Menâkıbü'l-Ensar, 45, Salât, 86, Meğâzî, 28; Diyarbekrî, Târîh, I/330.

¹⁶⁸ Berki, A. Himmet-Keskioğlu, Osman, Hatemü'l-Enbiya, Hz. Muhammed ve Hayatı, s.163.

¹⁶⁹ İbnü'l-Kayyim, Zâdu'l-Meâd, II/59; Hamîdullah, Muhammed, Hz. Peygamber'in Savaşları, s.159; Ağırman, Mustafa, “Asr-ı Saâdetde Ordu ve Savaş Stratejisi”, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdetde İslâm, IV/69.

¹⁷⁰ Buhârî, Cihâd, 181.

¹⁷¹ Buhârî, Cihâd, 140.

¹⁷² Bu konuda bkz. Mustafa el-Azamî, “Asr-ı Saâdetde Yazı, Vahiy ve Kâtipleri”, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdetde İslâm, I/370.

¹⁷³ İbn Hişâm, Sîre, IV/39; Buhârî, V/130.

yere savaş için gittiğinde o yeri söylemeyip, başka bir yere gider gibi görüldüğünü belirtir.¹⁷⁴ Bu uygulama hem bilgiyi gizli tutarak bertaraf etmek, hem de hedefe ulaşmada engel teşkil edebilecek istihbarat çalışmalarına karşı koymak için kullanılmıştır. Buda haberleşme açısından istenilmeyen haber almaların önüne geçmek içindir. Bedir harbine çıkılacağında Hz. Peygamber (s) kervana değil fakat müşriklerle çarpışmak üzere Medine’den Bedir’e gidileceğini önceden tasarlamış –belki de bu emir kendisine ayet ile belirtilmişti, bkz. Enfal, 42- iken hiç kimseye bu söylenmemiştir. İlk olarak hedefin kervan olduğu intibahının verilmesinde hem casusların bu bilgiyi müşriklere ulaştırması hem de Müslümanlar arasında henüz savaşa hazır bulunmayıp, böyle bir harp için çıkıldığı söylense geri kalacakların varlığı tehlikesi önemli olmuştur. Nitekim Ayet-i Kerîm’e de bu durum ifadesini bulmuştur.¹⁷⁵ Başka bir görüş olarak kervan üzerine yürüme noktasında bile iştahsızlık göstererek geride kalanların varlığı ifade edilmektedir.¹⁷⁶

Medine’den kervana yönelik bir harekâtın gerçekleşeceğini hisseden Ebû Süfyân, kervanda bulunan Zamzam b. Amr’ı yirmi miskal veya yirmi dinar altın karşılığı kiralayıp, Tebûk’ten acele Mekke’ye göndermiş, Kureyşlilere kervanın önünü Hz. Peygamber (s)’in kestiğini, mallarını kurtarmak için acele bir ordu hazırlayıp gelmeleri gerektiği bildirdi. Zamzam, Mekke’ye ulaşınca devesinin burnunu kesmiş, semerine ters binmiş, gömleğinin önü ve arkasını yırtmış, Mekke vadisinin ortasında avazı çıktığı kadar bağırmaya başlamış; *“Ey Kureyş Cemaati! Muhammed ve arkadaşları ticaret kervanınızın önüne geçmiştir. İmdat! İmdat!”* diyordu.¹⁷⁷ O günün şartlarında bu en hızlı haber ulaştırma yöntemidir. Görüldüğü gibi hızlı, gizli ve güvenli bir şekilde çok önemli bir haberi ulaştırmak için ücretli adam tutulmuştur.

Aslında Hz. Peygamber (s)’in savaş stratejisi olarak bu olaya baktığımızda müthiş bir hamle olduğunu görürüz. Zira Mekkelilerle direkt bir meydan okuma ve akabinde zamanı ve yeri üzerinde anlaşılmış harp meydana gelseydi, bu durumda Müslümanların zafer elde etmeleri çok mümkün olamazdı. Çünkü o dönem için müşrikler hem sayı, hem teçhizat olarak çok daha üstün durumdaydılar. Şimdi ise Müslümanların karşısında alelacele hazırlanmış ve amacı kervandaki mallarını kurtarmak olan bir ordu vardı. Kervanı kurtardığı zaman Ebû Süfyân tekrar bir haberci ile geri dönmelerini, mallarını kurtardığını ve artık savaşa gerek

¹⁷⁴ Buhârî, Cihâd, 102; Müslim, Tevbe, 53.

¹⁷⁵ bkz. Enfâl, 8/5–6.

¹⁷⁶ Belâzürî, Ensâb, I/288.

¹⁷⁷ İbn Hişâm, Sîre, II/258; Vâkıdî, Meğâzî, I/28; Belâzürî, Ensâb, I/290; Zehebî, Târîh, I/31; İbn Kesîr, Bidâye, III/257.

kalmadığını ilette, ancak haberci kendisine Ebû Cehil'in bunu kabul etmeyerek yürüyüşüne devam ettiğini cevap olarak getirince durumun farkına varmıştır. “*Vâh Kavmime! Bu azgınlıktır, azgınlık ise eksikliktir ve uğursuzluktur*” dedi.¹⁷⁸ Bu tavır Ebû Süfyân'ın Hz. Peygamber (s)'in savaş stratejisini anladığını, olayın iç yüzünü fark ettiğini göstermektedir. Biz burada çok kısa zamanda hızlı haber ulaştırıcılarla haber gönderip haber alınmış olduğunu da görmekteyiz.

Hz. Peygamber (s) Bedir harbinde görevlendirdiği casuslar sayesinde an be an kervanın hareketlerini takip ediyordu. Kervan ve kervan için ordu hazırlayıp yola çıkan Mekke müşriklerinin durumları bu gözcüler vasıtası ile Hz. Peygamber (s)'e ulaşmış, O'da ashâbı ile kervan mı, yoksa ordu üzerine mi yürümek konusunda istişarede bulunmuştur. Çoğunluk birçok sebepten ordu üzerine yürümek yerine kervana yönelmeyi tercih edince Hz. Peygamber (s); “*Kervan deniz sahiline doğru geçti gitti, Ebû Cehil ise üzerinize geliyor*” diyerek ne kadar güçlü bir istihbarî haber alma gücüne sahip olduğunu göstermiştir. Kervan yerine gelmekte olan ordu üzerine yürümenin daha hayırlı olacağı konusunda orduyu, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Sa'd b. Muâz vb. sahâbilerin de desteği ile ikna etmiştir.¹⁷⁹ Bu esnada müşriklerde istihbarat faaliyetinde bulunmuşlar, Cumah oğullarından Umeyr b. Vehb'i casus olarak göndermişlerdir. O da İslâm ordunun içine girmiş, ardındaki vadileri dolaşmış ve geri gelmiştir. Müslümanların sayıları, teçhizatları, psikolojik durumları ve Hz. Peygamber (s)'e sadakatleri hakkında bilgileri getirdi. Onun getirdiği haberlerden memnun olmayan Mekkeliler haber getirmesi için bu kez Ebû Üsâme el-Cuşemî'yi görevlendirdiler.¹⁸⁰

Bedir savaşının Müslümanların lehine sonuçlanmasından memnun olmayan Yahudi Benî Nâdir Kabilesinin şeflerinden biri olan Ka'b b. Eşref'in hemen Mekke'ye gidip müşrikleri kışkırtması ve intikam için teşvik ederek bu konuda yardım edeceğini de bildirmesi üzerine Hz. Peygamber (s) bunu haber almış ve küçük bir askerî birliği bu şahsın şatosuna göndererek kendi evinde öldürtmüştü.¹⁸¹ Böylece bir fesat hareketini zamanında aldığı istihbarat sayesinde önlemişti.

Bedir savaşına sebep olan kervanın hareketini,¹⁸² Uhud savaşından önce müşriklerin

¹⁷⁸ Vâkıdî, Meğâzî, I/43.

¹⁷⁹ İbn Hişâm, Sîre, II/266–267; Vâkıdî, Meğâzî, I/48; Taberî, Târih, II/273; İbn Kesîr, Bidâye, III/265.

¹⁸⁰ İbn Hişâm, Sîre, II/274; Vâkıdî, Meğâzî, I/62; Taberî, Târih, II/278; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/123.

¹⁸¹ Hamîdullah, Muhammed, Hz. Peygamber'in Savaşları, s.164.

¹⁸² İbn Sa'd, Tabakât, II/11.

Medine'yi muhasaraya girişeceklerini ve bu uğurda civar kabilelerle ittifaklar yaptığını¹⁸³ zamanında haber alan Hz. Peygamber (s)'in Mekke içinde bir casusunun bulunduğunu,¹⁸⁴ bu casusun da Hz. Abbâs olduğu belirtilmektedir.¹⁸⁵ Meşhur olduğu üzere Hz. Abbâs b. Muttalib, Hz. Peygamber (s)'in emri ile hicret etmemiş, Mekke'de kalmış, durumunu da gizli tutarak, oradaki Müslümanlara kuvvet sağlamak ve destek olmak, Mekke'de olup bitenleri Medine'ye bildirmekle görevlendirilmişti. Medine'ye gelmek istediği zaman, Hz. Peygamber (s), ona; *“Sen bulunduğun yerde daha güzel cihat etmekteisin, senin Mekke'de oturman daha hayırlıdır”* diye cevap yazdırmıştı.¹⁸⁶ Hz. Abbâs, Uhud savaşı öncesinde, Kureyş müşriklerinin çarpışmak için hazırlanıp Medine'ye yürüyecekleri sırada, durumu dehal Hz. Peygamber (s)'e yazarak bildirdi.¹⁸⁷ Hz. Abbâs, yazıp mühürlediği ve üç gün içerisinde Hz. Peygamber (s)'e ulaştırılmak şartıyla Ğıfâr oğullarından kiraladığı bir adama teslim ettiği yazısında şöyle diyordu; *“Kureyşliler senin üzerine yürümek için derlenip toparlanmışlar, sana doğru yürümektedirler. Üç bin kişi, iki yüz atlı, yedi yüz zırhlı, üç bin develeri var”*¹⁸⁸ Ğıfarlı adam, Hz. Peygamber (s)'e Kuba'da iken yetişti, Abbâs'ın mektubunu ona verince Ubey b. Ka'b okudu. Hz. Peygamber (s) mektubun içeriğini gizli tuttu.¹⁸⁹

Uhud savaşından sonra Mekkelilerin Medine'ye baskın için geri gelecekleri haberleri üzerine Hz. Peygamber (s) istihbarat edinmek, bölgeye gözcü ve ajanlar çıkartmak istediği bir sırada Adal ve Kâre kabilelerinin kendilerine din öğretmeni istekleri fırsat kabul edilerek ashaptan altı-yedi kişi belirlendi. Bunlar görünüşte din öğretimi için gidecek olsalar da bölgeden bilgiler toplayıp Medine'ye ulaştırmak asıl görevleri idi. Ancak yolda Hüzeyl okçuları bu sahâbilerinin farkına vardılar. Yolda Medine hurması çekirdekleri bulup onları takip ederek, iz sürmeye başladılar. Sonunda ashâbın sığındığı dağın başında onları sıkıştırarak, yakalayıp esir etmek ve müşriklere satmak üzere hücum ettiler. İçlerinde Hubeyb b. Adiy, Zeyd b. Desinne ve Abdullah b. Târik'in dışındakileri şehit ettiler.¹⁹⁰ Böylelikle bu yolla elde edilecek bir istihbarat bilgisinden mahrum kalınmış oldu. Yakalanmalarında

¹⁸³ İbn Hişâm, Sîre, III/226.

¹⁸⁴ Hamîdullah, Muhammed, Hz. Peygamber'in Savaşları, s.160.

¹⁸⁵ Ağırman, Mustafa, “Asr-ı Saâdetde Ordu ve Savaş Stratejisi”, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdetde İslâm, IV/70.

¹⁸⁶ İbn Sa'd, Tabakât, IV/31; İbn Abdî'l-Berr, İstîâb, II/812; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, III/165; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ', II/72.

¹⁸⁷ İbn Sa'd, Tabakât, II/37; İbn Seyyid, Uyûn, II/2-3.

¹⁸⁸ Vâkıdî, Meğâzî, I/204; Belâzürî, Ensâb, I/313-314.

¹⁸⁹ Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, s.68.

¹⁹⁰ Vâkıdî, Meğâzî, I/354; Abdurrezzâk, el-Musannef, V/353; Ahmed b. Hanbel, II/294; İbn Sa'd, Tabakât, II/55; Taberî, Târih, III/39; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/167, Üsdü'l-Gâbe, II/120; İbn Kesîr, Bidâye, IV/63.

yedikleri Medine hurması çekirdeklerini gelişi güzel yola atarak izlerinin sürülmesine fırsat vermeleri etkili olmuştur. Bu ajanlık yapacak, gizli bilgiler götürüp getirme işini yerine getirecek kimselerin farkında olması gereken bir casusluk kuralı idi. Yapılan hata acı bir sona sebep olmuştur.

Medine’de Yahudiler İslâm aleyhine sürekli bir faaliyet içerisinde bulunuyorlar ve buradaki haberleri gizlice müttefiki olan müşriklere bildiriyorlardı. İslâm düşmanlarının yararına bir takım gizli bilgiler edinebilmek için Hz. Peygamber (s) ve Müslümanların toplantılarına casus olarak geliyorlardı. Bu münafık Yahudiler arasında Sa’d b. Huneyf, Zeyd b. Lusayt, Nû’mân b. Evfâ b. Amr, Osman b. Evfâ, Dâis, Süveyd, Mâlik b. Kavkâl, Râfi b. Hureymile, Silsile b. Berhâm, Kinâne b. Sûriya gibi şahıslar bilinmektedir.¹⁹¹ Bu Kur’an ayeti ile de sabit olmuş bir vâkıdır. Mâide suresi 41. ayette şöyle buyrulmuştur;

“Kalbleri inanmamışken, ağızlarıyla, “İnandık” diyenler, Yahudilerden yalana kulak verenler ve başka bir topluluk hesabına casusluk edenlerden inkâra koşanlar seni üzmesin. Sözleri asıl yerlerinden değiştirirler de, “Böyle bir fetva size verilirse alın, verilmezse kaçının” derler. Allah’ın fitneye düşmesini dilediği kimse için Allah’a karşı senin elinden bir şey gelmez. İşte onlar Allah’ın, kalplerini arıtmak istemediği kimselerdir. Dünyada rezillik onlarıdır. Onlara ahirette de büyük azab vardır.”

Yahudilerin bu yaptıklarının aynısını münafıklar da yapmaktaydılar. Züvey b. Hâris, Cûlâs b. Süveyd, Nebtel b. Hâris, Ebû Habîbe b. Ez’âr ve Muattib b. Kuşayr gibi isimler¹⁹² Hz. Peygamber (s)’in yanında bulunur, ondan duyduklarını münafıklara ve düşman olanlara bildiriler, Hz. Peygamber (s)’i tahkir edici anlatımlarda bulunurlardı. Onların bu faaliyetleri Tevbe 49, 54, 61, 75, Nisâ 60, 107, Âl-i İmrân 118–120, 154, Ahzab 12, 13, Münâfikûn 1–8, Haşr 11–17, vb. birçok ayette kınanmıştır. Münafıkların İslâm aleyhinde gizli faaliyetleri Hz. Peygamber (s) tarafından alınan tedbirlerle devamlı takip edilmeye çalışılıyordu. Bu tedbirlerden en önemlisi ise içeri sokulan casuslar tarafından onların durumları hakkında sürekli bilgi edinilmesidir. Münâfikûn Suresi ile münafıkların durumu ayetlerle de sabit olduğu zaman Hz. Peygamber (s) bu tecessüs görevini hakkıyla yerine getiren Zeyd b. Erkam için, onun kulağından tutarak; *“İşte bu, Allah yolunda kulağı ile vazifesini yerine getirmiş olan gençtir”*¹⁹³ demiştir. Bir başka rivayette de o’nun için *“Ey Zeyd! Yüce Allah seni*

¹⁹¹ İbn Hişâm, Sîre, II/173; Belâzürî, Ensâb, I/285–286.

¹⁹² İbn Hişâm, Sîre, II/168.

¹⁹³ İbn Hişâm, Sîre, III/305.

doğruladı”¹⁹⁴ demiştir. Hz. Peygamber (s), münafıklara yönelik istihbaratta sır kâtibi kullanmış¹⁹⁵ ve münafıklarla ilgili bilgilerini sadece Huzeyfe ile paylaşarak onu sırdaşı yapmıştı.¹⁹⁶ Sırdaşı olan Huzeyfe, aynı zamanda Hz. Peygamber (s)’in ordu kâtipliğini de yapmıştır.¹⁹⁷ İbn Haldun bu konuda “*Sultanın sırlarını saklamak ve bu sırların yayılarak sultanın uyruğuyla olan iyi münasebetlerine zararı dokunmaması için yazı ve haberleşmelerini idare etmek üzere, sır kâtipliği görevi ihdas edildi.*”¹⁹⁸ demektedir.

Hz. Peygamber (s)’in istihbarat çalışmaları içinde zikredebileceğimiz bir başka örnekte, Benî Mustalık kabilesinin Müslümanlar üzerine askerî birlikler göndermek için hazırlık yaptıkları haberlerini alınca durumun araştırılması görevini Büreyde b. Husayb el-Eslemî’ye vermesi ve onu casusluk görevi ile bölgeye göndermesidir.¹⁹⁹ Büreyde gitmeden önce ajanlığının ortaya çıkmaması için gerektiğinde İslâm ve Hz. Peygamber (s) aleyhinde konuşma iznini de aldı. Benî Mustalık’ın yurduna vardığında kendisinden şüphelenmeleri ve kim olduğu ne için geldiğini sorduklarında, Büreyde -yapılan hazırlıkları da görünce- onlara “*Ben de sizden birisiyim, Şu adam için (Hz. Peygamber (s)’i kastederek) hazırlık yaptığınızı işittim ve gördüm, onun ve yandaşlarının kökünü kazıyayım diye size katılmak üzere geldim*” dedi. Benî Mustalık’ın lideri Hâris b. Ebî Dırâr hemen orduya katılmasını söyledi. Böylece tüm durumu öğrenme ve Medine’ye ulaştırma imkânını elde etmiş oldu. Elde edeceği bilgileri edindikten sonra daha fazla birlik toplayarak geri dönme gerekçesi ile oradan ayrıldı.²⁰⁰ Durumu Hz. Peygamber (s)’e rapor etti. Hz. Peygamber (s) bu gelen haberler üzerine ashâbı ile istişare ederek sefere çıkma kararı aldı. Hz. Peygamber (s)’in bu casusluk vasıtası ile haber alma işine aynı şekilde Benî Mustalık kabilesi de müracaat etmişti. Onların bilgi toplamak üzere Medine’ye gönderdikleri casusları Bak’â’da yakalandı. Hz. Ömer onu sorguya aldı. Yapılan sorgulamanın sonunda geliş amacı netleşti. Casus olduğunu itiraf etti. Hz. Peygamber (s) şahsı değerlendirdi, kendisine düşmanlıktan vazgeçme, Müslüman olma teklifinde bulundu ise de kabul etmemede ısrar edince bu İslâm aleyhine casusluk suçuna karşılık boynu vurularak idam edilme cezası verildi ve infaz gerçekleşti.²⁰¹

¹⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, IV/373; Buhârî, Tefsir, Münâfîkûn, 1; Müslim, Sıfatu’l-Münâfîkîn, 2, 3, 4.

¹⁹⁵ Kettânî, et-Terâtîbü’l-İdâriyye, I/203.

¹⁹⁶ İbnü’l-Esîr, Üsdü’l-Gâbe, I/468; Kettânî, et-Terâtîbü’l-İdâriyye, I/98–99.

¹⁹⁷ Kettânî, et-Terâtîbü’l-İdâriyye, I/203, 297.

¹⁹⁸ İbn Haldun, Mukaddime, I/606.

¹⁹⁹ Vâkıdî, Meğâzî, I/404; İbn Sa’d, Tabakât, II/63.

²⁰⁰ Vâkıdî, Meğâzî, I/404–405.

²⁰¹ Vâkıdî, Meğâzî, I/406; Halebî, İnsânu’l-Uyûn, II/584–585.

Aynı şekilde casusluk faaliyetinde bulunanlara verilen idam cezası ile ilgili bir örnek de Seleme b. Ekvâ'dan gelen şu rivayettir: “Hz. Peygamber (s) bir seferde iken içlerine müşriklerden bir casus geldi ve ashâbın yanına oturdu, onlarla konuştu arkasından oradan ayrıldı. (Bunun casus olduğu bildirilince) Hz. Peygamber (s): “*Onu bulup öldürünüz!*” buyurdu.” Seleme b. Ekva bu adamı yakalayıp öldürdü. Hz. Peygamber (s) casusun üzerindeki eşyası ve bineğini ona ganimet olarak vermiştir.²⁰²

Bu ve benzer birçok rivayetten anladığımız kadarıyla Mekkeli Müşrikler, düşmanları Medine Devleti ile ilgili sürekli bir istihbarat faaliyeti içerisinde olmuşlardır. Medine’deki Hz. Peygamber (s)’in âdeti her hareketi takip ediliyordu. Bu takibi ve haber alma işini farklı şekillerde gerçekleştiriyorlardı. Mesela; Umre yapmak üzere Medine’den ayrılan Hz. Peygamber (s)’in haberi Mekke müşriklerine ulaştığında, Mekke yönetimi Vir ve Veza’ dağlarına varıncaya kadar etraftaki dağlar üzerine on tane gözcü yerleştirmişlerdi. Bu gözcüler “*Muhammed şöyle şöyle yapıyor*” diye gördüklerini en yakındaki dağdakine o da en yakınındakine haber vererek durumu Mekke içlerine kadar ulaştırmış oluyorlardı.²⁰³

Hz. Peygamber (s) civar kabile ve devletlerle mektuplar vasıtası ile haberleşiyor, mektup gönderiyor ve kendisine mektuplar geliyordu. Civar devletlerden gelen mektuplar çoğunlukla gönderilen milletlerin kendi dilinden oluyor ve onları okuyabilmek içinde Medine’de bulunan, o kavimden olan kimselere okutturuluyordu. Bu ise mahrem bilgilerin, devlet içerisinde kalması gereken bazı hususların ifşasına sebep olabiliyor ya da o kimsenin yanlış bir bilgi aktarımı sebebiyle ilişkileri tehdit altına sokabiliyordu. Bundan dolayı Hz. Peygamber (s) bir tedbir olarak güvendiği ve devlet yazışmalarında da kullandığı bazı kimseleri yabancı milletlerin dillerini okuma ve yazmaya yönlendirmiştir. Kâtiplerinden Zeyd b. Sâbit’e “*Sen Yahudilerin yazılarını benim için öğren! Çünkü ben, Allah’a yemin olsun ki bana ait yazılarda onlara hiç güvenmiyorum*” dedi. Kısa sürede İbrâniceyi öğrenince bu kez kendisine Süryâniceyi de öğrenme emrini verdi. Artık gelen ve gönderilecek olan İbrânice ve Süryânice yazıları Zeyd b. Sâbit yazmaya ve okumaya başlamış oldu.²⁰⁴

Mûte savaşı için Hz. Peygamber (s)’in Medine’den ordu çıkardığı haberi Şurahbil b. Gassân’a ulaşınca yüz bini aşkın askerden oluşan bir ordu hazırladı ve Müslümanların hareketlerini takip etmek üzere yollara casuslar çıkardı.²⁰⁵ Bu da bize o dönemde birçok

²⁰² Buhârî, Cihâd ve Siyer, 173; Müslim, Cihâd ve Siyer, 45.

²⁰³ Vâkıdî, Meğâzî, II/579.

²⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, V/186; Zehebî, Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ’, II/307; İbn Abdi’l-Berr, İstîâb, II/538.

²⁰⁵ Vâkıdî, Meğâzî, II/759–760; İbn Sa’d, Tabakât, II/128–129.

devlet ve toplum için haber alma yollarının başında gözcülük ve casusluğun geldiğini göstermektedir.

Hiz. Peygamber (s) Mekke'nin fethi için şehri kuşattığında Mekkelilerin korkularını artırmak ve ordunun sayısının kalabalık olduğunu göstermek hatta biraz daha kalabalık olduğu zannedilsin diye Merru'z-Zehrân'da on bin ateş yakılmasını emretmişti.²⁰⁶ O ana kadar Hiz. Peygamber (s) kendi ordusu dâhil hiç kimseye Mekke için yola çıkıldığını söylememiş ve bu niyeti gizli tutmuştu. O noktaya varılınca artık Mekkelilerin İslâm ordusunu karşılarında görmeleri onlar için hiçbir şeyi değiştirmeyecekti. Çünkü artık tedbir alma gibi bir zaman ve fırsatları kalmamıştı. İstihbarat toplamak üzere yola çıkan Ebû Süfyân, Hakîm b. Hizâm ve Büdeyl b. Verkâ yanan ateşleri, kişneyen atları karşılarında görünce şaşırdılar. Hatta bu çok ateş yakan kalabalığın İslâm ordusu olabileceğini bile ilk etapta akıllarına getiremediler. Başka topluluk ve kavimlerin isimlerini sayarak “*Bunlar olabilir mi, şunlar olabilir mi?*” deyip durdular. Ama bu kadar çok yanan ateşin tanıdıkları hiçbir kabileye ait olamayacağını da biliyorlar ve hayrete düşüyorlardı. Hiz. Peygamber (s)'in bu ateş yakma işi, birden karşılarına çıkıverme hadisesi bu şekilde Mekkelileri acze düşürdü, ye'se kapıldılar. Artık direnecek halleri bile kalmamış oldu.²⁰⁷ Hiz. Peygamber (s) düşmanın istihbaratını engelleyerek böyle büyük bir fethi gerçekleştirmiştir. Bu durum ordunun zaferi için haber alma ve karşı tarafın haber almasına engel olmanın ne kadar ehemmiyetli olduğunu göstermektedir.

Hiz. Peygamber (s)'in harekât için sefer emri verdiği son birlik olan Üsâme b. Zeyd komutasındaki birliğe direktif olarak “*Yanına kılavuzlar al, casus ve gözcüleri önden ilerlet sonra savaşa çık, Allah'ı inkâr edenlerle çarpış*”²⁰⁸ emrini vermesi de O'nun bu konudaki tutumunu ifade eden en güzel son örnektir.

Veda Haccından Medine'ye dönülmesinin akabinde Hiz. Peygamber (s)'in hastalanmış olduğu bilgisinin burada bulunan civar devlet ve kabile casusları tarafından hemen merkezlerine haber edilmesi sebebiyle yalancı Peygamberlerin ortaya çıkmaya başladığı rivayet edilmektedir.²⁰⁹ Bu durum o dönemde casusların haberlerinin etkin olduğunu gösteren başka bir örnektir. Peygamberlik iddiaları hasta döşğinde Hiz. Peygamber (s)'e ulaşınca O,

²⁰⁶ Vâkıdî, Meğâzî, II/814; İbn Sa'd, Tabakât, II/135; Beyhakî, Delâil, V/39.

²⁰⁷ İbn Hişâm, Sîre, IV/42; Vâkıdî, Meğâzî, II/814; Taberî, Târîh, III/117; Buhârî, Meğâzî, 48; İbn Kesîr, Bidâye, IV/288.

²⁰⁸ Vâkıdî, Meğâzî, III/1117; İbn Sa'd, Tabakât, II/189–190.

²⁰⁹ İbn Haldun, Târîh, II/61.

Vebr b. Muhannis ile gönderdiği talimatlarda tüm valilere gerekli tedbirleri almalarını emretmiştir. Esvedü'l-Ansî ile Müseylimtü'l-Kezzâb'a mektuplar göndermiştir.²¹⁰

Hiz. Peygamber (s) vefat ettiğinde Hiz. Ömer'in Peygamber (s)'in ölmediğini söyleyip feveran ettiği şeklindeki rivayetler iyi tahlil edilmelidir. Zira İslâm'ı en iyi bilenlerden birisi olan Hiz. Ömer'in, ölüm hadisesini kabul etmemesi, bu konuda aşırı duygusal bir hale kapılarak İslam inancına aykırı söz ve davranışlar sergileyecek kadar kendinden geçmiş olduğunu söylemek en azından Hiz. Ömer'e karşı büyük bir haksızlık olur. Yalancı peygamberlerin zuhur etmiş olduğu, Üsâme'nin sefere gönderilmek üzere bulunduğu, münafıkların yoğun bir faaliyete girişmiş oldukları, Hiz. Peygamber (s)'in kendi yerine idareyi ele alacak bir kimseyi açıkça tespit etmemiş olması, ensar ve muhacirin, hatta Ensar'ın bile kendi içerisinde (Evs ve Hazrecliler olmak üzere) başa gelmek için mücadeleye başlamak tehlikesinde oldukları bir ortamda cerayan eden bu hâdise, Hiz. Ömer'in istihbarata yönelik bir tedbir hareketi olarak görmek gerekmektedir. Bu konu ile ilgili mütaalaları ilerleyen sayfalarda izah ettiğimiz için burada daha fazla bilgi vermiyoruz.*

Hiz. Ömer'in iç ve dış tehditlere karşı siyasî ve idârî bir boşluğun oluşmaması için vefat haberinin gizli tutulmasını istemesi büyük bir istihbarî tedbir idi. İlk anda söylediği cümleler de bunu göstermektedir, O'nun söylediği cümleler şunlardı: *“Rasûlullah vefat etmemiştir,”²¹¹ münafıklar yok olmadıkça Rasûlullah ölmez,²¹² hiç kimseden Muhammed öldü dediğini işitmeyeyim, yoksa kılıcımı onun boynuna vururum!*²¹³ *Vallahi Ben Allah'ın, Rasûlullah'ı öldü diyen münafık adamların dillerini kestirinceye kadar yaşatacağını umuyorum!*²¹⁴ Bu cümlelerin, Hiz. Ömer'in yeni Halife seçilip görev başına geçinceye kadar vefat haberinin duyulup, düşmanları ve fitne odaklarını harekete geçme fırsatı vermemek üzere aldığı bir tedbir olduğu açıktır.

Hiz. Peygamber (s) dönemi ile ilgili bu kadar örnek verdikten sonra Halifeler dönemi ile ilgili örneklere geçmeden önce o gün için önemli bir uygulama olarak karşımıza çıkan Ases uygulamasından da bahsetmek istiyoruz.

Ases kelime olarak Arapça “Asse” fiil kökünden ism-i fâil olup “Bekçi” anlamına

²¹⁰ İbn Sa'd, Tabakât, I/273; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/338; İbn Kesîr, Bidâye, VI/308; İbn Haldun, Târîh, II/61.

* Daha geniş bilgi için bkz. s.160.

²¹¹ İbn Sa'd, Tabakât, II/267; Belâzürî, Ensâb, I/563.

²¹² İbn Sa'd, Tabakât, II/267.

²¹³ Ebû Hanîfe, Müsned, Mısır, 1327, s.36.

²¹⁴ Zührî, Meğâzî, s.132-133; Abdurrezzâk, el-Musannef, V/484.

gelen “Ass” kelimesinin çoğuludur.²¹⁵ Fiil olarak “Asse”, “Yeussu, assen ve asesen” şeklinde söylenen Ases şüphelileri araştırmak (izlemek) için gece dolaşmaya denir.²¹⁶ Ases İslâm’ın ilk dönemlerinden itibaren kullanılan bir güvenlik ve haber alma görevlisi olmuştur. Gece bekçiliği olarak bilinen bu görev, şüpheli iş ve kişileri tespit etme işlevini yerine getiriyordu.²¹⁷ Ases görevlisi ve görevi, Şurta (polis) görevlisi ve görevi ile tarih boyunca içiçe olmuştur. Bundan dolayı Ases’e Şurta dendiği gibi, Şurta’ya da Ases dendiği olmuştur.²¹⁸ Ayrıca, Sâhibu’ş-Şurta, Sâhibu’l-Medine, Sâhibu’l-Ases, Hâkim, Arîf gibi isimler kullanılmıştır.²¹⁹ Sâhibu’l-Ases, eskiden Mağrib’de: Hâkim, Endülüs’te: Sâhibu’l-Medine, Tunus ve Kayravan’da ise Arîf diye adlandırılıyordu.²²⁰

Hiz. Peygamber (s) halk uyuduğunda geceleyin bu görev için ashaptan bazılarını görevlendirmişti. Bu şahıs geceleyin şehrin asayişini bozabileceklerin araştırmasını yapıyordu.²²¹ Ases uygulamasına örnek olarak; Hiz. Âişe’den nakledilen bir hadiste şöyle denilmektedir: *“Rasûlüllah (s) Medine’ye yeni geldiği sırada bir gece uyuyamadı ve şöyle buyurdu: “Keşke salih bir adam olsa da gece beni korusa.!” Derken o sırada bir gürültü duyduk. Rasûlüllah; “Kim o” dedi. Adam “Sa’d b. Ebî Vakkâs” dedi. Rasûlüllah (s), ona “niçin geldin” deyince o şu karşılığı verdi: “Rasûlüllah hakkında içime bir korku düştü, onu korumaya geldim.” Bunun üzerine Rasûlüllah ona dua etti ve uyudu.”*²²² Yine Hiz. Peygamber (s)’in, Büdeyl b. Verkâ, Evs b. Sâbit, Evs b. Arâbe, ve Râfi b. Hudeyc’i Medine bekçiliğinde (hars) görevlendirdiği kaydedilmektedir.²²³ İbn Sa’d da ise şu bilgi verilmektedir: Hiz. Ömer şüpheli ve zanlı kimselere karşı sert davranan ilk kimsedir. O Rüveysid es-Sakaffi’nin bir dükkân olan evini yakmış, şarapçı olan Rebîa b. Ümeyye b. Halef’i de Hayber’e sürgün göndermişti. O görevi sırasında Medine’de bekçilik yapan, kırbaç (dirre) taşıyan ve onunla tedip eden ilk kişidir. Öyle ki kendisinden sonra *“Ömer’in kırbacı, sizin kılıcınızdan daha heybetlidir”* denmiştir.²²⁴ Ayrıca Abdullah b. Ömer’in on dört yaşlarında iken bir gazaya

²¹⁵ Özcan, Abdulkadir, “Asesbaşı”, DİA., III/464.

²¹⁶ Kettânî, et-Terâtîbü’l-İdâriyye, II/51.

²¹⁷ İbn Sa’d, Tabakât, III/1, 202; İbnü’l-Esîr, Bidâye, III/109; Kettânî, et-Terâtîbü’l-İdâriyye, I/292.

²¹⁸ Atar, Fahreddin, İslâm Adliye Teşkilâtı, s.175, Kettânî, et-Terâtîbü’l-İdâriyye, II/51.

²¹⁹ Özcan, Abdulkadir, “Asesbaşı”, DİA., III/464.

²²⁰ Kettânî, et-Terâtîbü’l-İdâriyye, II/51.

²²¹ Muhammed Şerif er-Rahmi, Nizâmu’ş-Şurta, s.51; Özcan, Abdulkadir, “Asesbaşı”, DİA., III/464.

²²² Buhârî, Cihâd, 70; Müslim, Fedâilu’s-Sahâbe, 40; Tirmizî, Menâkıb, 27.

²²³ Kettânî, et-Terâtîbü’l-İdâriyye, II/51; Ayrıca bkz. İbnü’l-Esîr, Üsdü’l-Gâbe, I/174.

²²⁴ İbn Sa’d, Tabakât, III/281–282.

katılmak istediğini, Hz. Peygamber (s)’in onu küçük görerek Evs. b. Sâbit el-Ensârî ve Evs b. Arâbe ve Râfî b. Hudeyc ile şehrin koruması için görevlendirdiği zikredilmektedir.²²⁵

Enes b. Mâlik’in rivayetinde Hz. Peygamber (s)’in bizzat kendisinin gece gözcülüğüne çıktığı rivayet edilmektedir. Mezkûr rivayette Medine’de gece baskın endişesi yaşandığı bir anda Hz. Peygamber (s), bir ata binmiş, etrafı gözetlemiş, onunla birlikte başka atlılar da gece gözcülüğüne çıkmışlardır. Dönüşte, korkulacak bir şey olmadığı, bindiği at ile ilgili de “*Atı bir derya gibi bulduk*” dediği rivayet edilmektedir.²²⁶

Hz. Peygamber (s) zamanındaki Ases uygulamaları, Şurta teşkilâtı için ilk çekirdektir. Daha sonra bu şurta görevi, Ases görevi ve hadlerin uygulanmasını da içine alacak şekilde genişledi. Bunları uygulayan sahâbilerinden Muhammed b. Mesleme ve Zübeyr b. Avvâm, Hz. Peygamber (s) tarafından ta’zir cezalarının yerine getirilmesi için de vazifelendirilmişlerdi. Bütün bu görevler daha sonra bir görevlinin sorumluluğuna verildi ki o da Sahib-i Şurta’dır.²²⁷ Aktardıklarımızdan anlaşılacağı üzere Ases ya da daha sonraki ismi ile Şurta emniyet görevinin yanı sıra gizli haber alma görevini de üstlenmiş durumdadır.

Tıpkı Hz. Peygamber (s) gibi Râşid Halifeler de casus bulundurma ve bu şekilde haberlere ulaşma konusunda ihtimam göstermişlerdir. Herhangi bir yerde vuku bulan, büyük veya küçük her hadisenin halifeye muntazam olarak bildirilmesi maksadıyla hâkim olunan bölgelerin her köşesinde ve her devlet dairesinde halifeye haberler ulaştıran casus ve muhbir bulundurulmuş,²²⁸ halife ve vali koordinasyonunda casuslardan yararlandıkları görülmüştür.²²⁹

Hz. Ebû Bekir dönemi ile ilgili olarak şunu söyleyebiliriz ki; O, Hz. Peygamber (s) zamanında gerek devlet idaresi gerek dinî uygulamalar konusunda tam bir itaatte bulunmuş, her türlü konuda Hz. Peygamber (s)’i adım adım takip etmiştir. Kısa süren hilâfeti döneminde farklı herhangi bir uygulamaya gitmeksizin O’nda ne gördü ise aynen uygulamıştır. Hilâfeti döneminde dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı koymak temel hedef olmakla birlikte her türlü hareketlilikten sürekli olarak haberdar olabilmek için Medine’nin önemli geçit yerlerine gece ve gündüz ayrı ayrı olmak üzere gözetleyiciler yerleştirmiştir,²³⁰ gece bekçiliği görevine

²²⁵ İbn Hacer, İsâbe, I/80; Kettânî, et-Terâtîbü’l-İdâriyye, II/52; Muhammed Şerif er-Rahmi, Nizâmu’s Şurta, s.51.

²²⁶ Buhârî, Cihâd, 46, 117, 165.

²²⁷ Muhammed b. Şerif er-Rahmi, Nizâmu’s Şurta, s.53.

²²⁸ Şiblî, Nûmânî, Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi, II/264; Geniş bilgi için bkz. Taberî, Târîh, IV/451, V/108–116; Belâzürî, Fütûh, s.9; Kettânî, et-Terâtîbü’l-İdâriyye, I/363.

²²⁹ Taberî, Târîh, V/108.

²³⁰ Kettânî, et-Terâtîbü’l-İdâriyye, I/292.

ünlü sahâbi Abdullah b. Mes'ud'u atamıştı.²³¹

Daha uzun ve hareketli geçen bir hilâfet dönemine sahip olan Hz. Ömer dönemi ile ilgili ise söylenebilecek daha çok şey vardır. Sınırlarını fetihlerle oldukça genişlettiği İslâm Devletini yönetmede, bu fetih hareketleri esnasında ve sonrasındaki idare biçiminde hem kendisinden önceki uygulamaları takip etmiş, hem de gerekli olan yeni uygulamaları hayata geçirmiştir. Hz. Ömer halife olduktan sonra bazen kölesi Eşlem bazen de Abdurrahman b. Avf ile birlikte bizzat kendisi geceleri Medine sokaklarına çıkar, bekçilik yapardı.²³² Hz. Peygamber (s) döneminde olduğu gibi Hz. Ömer döneminde de casuslar vasıtası ile haber toplama işi devam etmiştir. Hz. Ömer yeni fethedilen bölge halklarından Müslüman olanları bu iş için kullanmıştır. Bunların Müslümanlıklarını açıklamayıp Zerdüşt veya Hristiyan gibi görünmelerine izin vermiş, Yermûk, Kâdisiye ve Tikrit savaşlarında bu casuslar büyük hizmetler ifa etmişlerdir.²³³ Hatta O'nun döneminde fethedilen bölge halkından resmî istihbarat elde etme konusunda da istifade edilmiştir. Yapılan antlaşmaların birer maddesi genelde bununla alakalı olmuştur. Müslümanların ajan ve rehberleri olmaları karşılığında cizye ödemeyip, topraklarını geri almalarına izin verilmişti.*

Hz. Ömer döneminde ordunun içine yerleştirilmiş zabıt kâtibi görünümünde özel casuslar kullanılmıştır. Hz. Ömer her gönderdiği orduya bunlardan gizlice koyardı ki bu usul, orduda suç işleyen şahsın kim olursa olsun gecikmeden cezalandırılmasına da yarıyordu. İran harbinde Amr b. Ma'dikerib, bir defasında üstüne küstahça konuşmuştu. Hâdiseden derhal haberdar edilen Hz. Ömer ona mektup yazarak, suçunu bir daha tekrarlamaya cesaret edemeyecek şekilde azarlamıştı.²³⁴

Hz. Ömer'in ordularının kısa sürede kesin zaferlere ulaşmasında istihbarata verdikleri önem çok büyük etken olmuştur. Savaşın öncesi ve sonrasında askerî istihbarat akışı, hiç elden bırakılmamıştır. Komutanlar bunu sıkça uygulamışlardır. Örneğin, Yermûk savaşından sonra Müsenna, Hîre'de kalmış, burada silahlı askerlerini dinlendirirken casusları artırıp,

²³¹ Kettânî, et-Terâtübü'l-İdâriyye, I/293.

²³² Kettânî, et-Terâtübü'l-İdâriyye, I/293.

²³³ Şiblî, Mevlâna, Asr-ı Saâdet, II/164.

* Sâmiriler ve Cerâcime halkı ile yapılan antlaşmalar bu yönde olmuştur. Bazen yapılan antlaşmalarda halkın cizye muâfiyeti karşılığında Müslümanların ajanları olmaları sağlanmış, Ebû Ubeyde'nin Ürdün ve Filistin'deki Sâmirîler ile Habîb b. Mesleme'nin Cerâcime halkıyla yaptıkları antlaşmalar gibi. Konu ile ilgili bkz. Belâzürî, Fütûh, s.226, 228.

²³⁴ Şiblî, Mevlâna, Asr-ı Saâdet, II/165–166.

düşman hakkında bilgi toplamaları için etrafa göndermiştir.²³⁵ Başka örnekler olarak da; Bekr b. Vâil kabilesinden Uteybe ve Furât komutasındaki birliğin, düşmanı suya döktüklerinde onları boğmaları için komutanların askerleri tahrik ettiğine dair haberi, Hz. Ömer'in birlikte bulunan özel casusları vasıtası ile öğrenmesini ve komutanları merkeze çağırıp sorguya çekmesini,²³⁶ başka bir seferde de Şam şehrini kuşatan Hâlid b. Velîd'in ilk zamanlar başpapaza misafir olmasını, uzun süredir fethedilemeyen şehri bir gece Başpapazın adamlarından bir kısmının Hâlid'e gelerek, o gece şehir halkının bayramı olduğunu, meşgul olduklarını, doğu kapısının taşlarla kapatılıp terk edildiğini bildirmeleri, ordugâhın yanındaki manastırdan bazı kimselerin de ona merdiven getirmelerini, askerlerden bazılarının merdivenlerle surlara çıkıp içeri girerek kapıyı açmalarını, Başpapazın istihbaratıyla şehrin fethedilmiş olduğunu²³⁷ zikredebiliriz.

Hz. Ömer ve komutanları istihbarata çok büyük önem vermişlerdir. Örneğin, Hz. Ömer, Kâdisiye seferinden önce Sa'd b. Vakkâs'a şu talimatlarda bulunmuştur:

“Askerlerini sulh yapmış köyler ve zimmîlerin bulundukları mahallere yaklaştırtma. Askerinin ordugâhlarını bunların yerleşim yerlerinden uzakta kur. İyice güvenmediğin kişilerin onların içine girmesine izin verme. Onlardan herhangi biri musibete uğramasın ve bir şeyini kaybetmesin. Düşmanın toprağını ele geçirdiğin vakit onların içine casuslar gönder. Yaptıkları şeylerin tamamını öğrenmeye çalış. Onların durumundan hiçbir şey sana gizli kalmasın. Yanında Araplardan veya o bölge halkından doğruluğuna ve isabetli görüşüne güvendiğin kişiler olsun. Zira yalancının haberi bazen doğru söylemiş olsa da sana fayda getirmez. Sahtekâr kişi senin lehine casusluk yapmaz, aleyhine yapar. Düşman toprağına yaklaştığın sırada çok sayıda öncü birlikler ve keşif kolları gönder, öncüler onların gizliliklerini öğrenir, durumlarını sana haber verirler. Keşif kolları da etrafı gözetler, düşmanın imdat birliklerinin yollarını keserler. Öncü birliklerine kuvvetli ve askerlik işlerini iyi bilen askerini seç, en hızlı ve güçlü atları da onlara ver. Zira düşmanla karşılaştıkları sırada karşılaşacakları ilk şey kuvvettir. Keşif kollarında kahraman, güçlük ve sıkıntılara en çok katlanabilen askerlerini görevlendir. Mağlup olmak, zayıat vermek veya yenilmekten korktuğun tarafa gözcü ve keşif birlikleri gönderme. Düşmanla karşılaştığın zaman uzak güçlerini bir araya getir, bütün savaş taktiklerini ve gücünü kullan. Karşına çıkacak düşmanı her yönüyle tanımadan, araziye yerli halkın bildiği kadar öğrenip bu arazi üzerinde düşman

²³⁵ İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/380.

²³⁶ İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/409; DGBİT, II/69.

²³⁷ Belâzürî, Fütûh, s.173–174.

askeri kadar rahat hareket edebilecek seviyeye gelmeden, mecbur kalmadıkça düşmanla ölüm kalım savaşına girme. Askerin içinden nöbetçiler çıkar ve uyanık ol!”²³⁸

Düşman devlet ve milletlerin devletin gizli bilgilerine ulaşmaları oldukça sakıncalıdır. Bu sebepten dolayı Hz. Peygamber (s) ve ondan sonra gelen ilk halifeler devletin önemli mevkilerinde yabancılara yer vermeme konusunda oldukça hassas davranmış olduklarını görmekteyiz. Yeni fethedilen bölgelerdeki işleyişi iyi bilmelerinden dolayı, bu konuda yeterli bilgiye sahip olmayan Müslümanlar yerine, yerli halktan daha önceleri de devlet işlemlerini (maliye, kitâbet, muhasebe vs. işlemler) yürütenleri, vali ve komutanların tercih ederek onlara görev vermeleri mümkün olduğunca engellenmiştir. Bu ciddi bir istihbarat zafiyeti oluşturabilir diye düşünülmüştür. Bu sebeple Amr b. el-Âs'ın Mısır'ı fethettiğinde yerli halktan bu işlemleri daha önce yapan kimselere görev verdiğini duyan Hz. Ömer ona hiddetlenmiş, bu işten vazgeçmesini mektubu ile bildirmiştir. Amr'ın, bunun gerekçelerini sıralayarak tekrar müsaade istemesine daha da öfkelenerek şu ağır cümlelerle bu işlemi derhal vazgeçmesini ikinci mektubu ile emretmiştir:

“Allah'ın hain olarak vasıflandırdığı kimseleri nasıl olur da sen bana güvenilir olarak takdim edersin. Onun alçak olarak vasıflandırdıklarını sen nasıl olur da yüceltirsin!!”²³⁹

Hıristiyan bir kâtip edindiğini haber aldığı Basra valisi Ebû Mûsa el-Eşarî'yi azarlamış ve onun da derhal bu işlemi vazgeçmesini gönderdiği mektup ile temin etmiştir.²⁴⁰ Yine Hz. Ömer kölesi Vüssâk'a:

“Müslüman ol, şayet Müslüman olursan, Müslümanların idâri işlerinde senden faydalanacağım, zira Müslüman olmayan bir kimseden faydalanamam” dedi.²⁴¹

Corci Zeydan, Hz. Ömer'in Ehl-i Kitaptan memur edilmesine gösterdiği tepkisini, onların rüşvet almalarından ve tarafgirlik etmelerinden duyduğu endişeye bağlar.²⁴² Oysa bu konuda daha da önemli olan “devlete ait gizli bilgi ve haberlerin yabancılar tarafından sızdırılması endişesi Hz. Ömer'in bu tavrına sebep olmuştur” demek daha isabetlidir.

Hz. Ömer karşı istihbarat faaliyetinde bulunanlara da müsaade etmemiş, casusları en ağır şekilde cezalandırmıştır. Yol kesen, etrafa zararlar veren bir eşkıya grubunun gözcüsüne

²³⁸ İbn Abdî Rabbih, el-Ikdu'l-Ferîd, I/130–132; Hasan İbrahim Hasan, Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi, II/190–191.

²³⁹ Kalkaşendî, Subhu'l-A'sâ, I/94.

²⁴⁰ İbn Kuteybe, Uyûnu'l-Ahbâr, I/43; Kalkaşendî, Subhu'l-A'sâ, I/94.

²⁴¹ Ebû Ubeyd, Kitâbü'l-Emvâl, s.54.

²⁴² Zeydan, Corci, İslâm Medeniyeti Tarihi, IV/199.

idam cezası vermiştir.²⁴³

İstihbarata çok önem verilen bu dönemlerden sonra Hz. Osman dönemine gelindiğinde ise önceki istihbarat uygulamalarının önemini biraz yitirdiğini, bu sebeple de çok ciddi sonuçların ortaya çıkmış olduğunu görmekteyiz. Her ne kadar Hz. Osman ilk zamanlarında önceki uygulamaların bazılarına devam etti ise de sonraki dönemlerde bazı gevşekliklerin oluşmasına engel olamamıştır. Örneğin, Hz. Osman devrinde de Medine’de basit şekliyle bazı gece bekçileri ve koruma görevlileri vardı. Ancak bunların sayısı birkaç kişiyi aşmıyordu.²⁴⁴ Bu bilgi bile karışıklıkların çıkmaya başladığı dönemi için yeterli istihbarat önlemi almadığını göstermeye yetmektedir.

Örneğin, Hz. Osman döneminde karışıklıklara sebep olan kimseler her türlü yolla halkı kışkırtmakta idiler. Gizli yapılan propagandalara, açıkça tüm halka ulaşacak hutbe yoluyla haber verme işini de ekledikleri olmuştur. Kûfe Valisi Saîd b. Âs, Medine’ye Hz. Osman ile görüşmeye gittiğinde muhaliflerden Yezîd b. Kays’ın adamı Eşter her cuma halka hutbe verir ve bu hutbesinde Saîd’i kötüler durur. Böylesine önemli bir hadise halifeye casusları tarafından değil de, halkta oluşan olumsuz düşünceler şeklinde yine tebaa tarafından çok sonraları Medine’ye kadar ulaşır ve Hz. Osman bu yalan yanlış bilgilere dayanarak Saîd’i görevden alır ve yerine Ebû Mûsa el-Eşarî’yi tayin eder.²⁴⁵ H.34/M.654’de meydana gelen ve “Yevmü’l-Cerâ’e” diye de adlandırılan bu olaylarda, sahih olmayan haberler ve menfi propagandalar sebebiyle oluşan olumsuzluğu gidermek için Hz. Osman’ın yapmış olduğu bu değişiklik aslında daha büyük sıkıntıların oluşmasına sebep olmuştur. Zira gerçek olmayan haberler üzerine hareket eden devlet merkezi asıl sorunu gidermiş olmuyor, o gizli odakların hedeflediği hadiseleri hayata geçirmiş oluyordu. İdarededeki bu istihbarat zafiyeti, kendinden önceki güçlü istihbaratla hareket eden Hz. Ömer idaresiyle karşılaştırıldığında başarısızlığın en önemli nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Benzer bir hâdisede aynı kimseler tarafından Şam’da sergilenmiştir. İbn Sebe’nin Şam’da bulunan Ebû Zer’e, Muâviye aleyhinde mal biriktirme sevdasında olması şeklinde kışkırtmaları, malların üzerine “Allah’ın Malı” şeklinde ibareler yazdırıyor diye şikâyetleri sebebiyle Muâviye ve Ebû Zer’in araları açılmıştır. Ebû Zer zenginlerin aleyhinde halk arasında konuşmalar yapmaya başlamış, olay Muâviye’nin mektupları ile merkeze intikal etmiş, Hz. Osman, Ebû Zer’i önce Medine’ye çağırılmış

²⁴³ Hamîdullah, Muhammed, İslâm’da Devlet İdaresi, s.295.

²⁴⁴ Zübeyr b. Bekkâr, el- Ahbârü’l- Muvaffâkiyyât, s.614.

²⁴⁵ Taberî, Târîh, IV/331; İbnü’l-Esîr, Kâmil, III/39–40.

akabinde de Rebeze'ye göndermiştir.²⁴⁶

Hiz. Osman döneminde tüm İslâm âlemini karıştıran, birbirine düşüren Abdullah b. Sebe hakkında aslında tüm yönleri ile bir ajanlık görevi yerine getirdiği, İslâmî tabirle münafıklık içerisinde bulunduğu, bu sebeple o gün için Müslümanlar arasında gerçek yönünün tanınmasının mümkün olamadığını söyleyebiliriz. Zira tahkikat geçirdiğinde bile onun mütevazı ve bütün yönleri ile İslâm'ı yaşama gayreti içerisinde görüldüğü ve tek derdinin “Emr-i bi'l-mâruf, nehy-i ani'l-münker” olduğu imajını vermiş olduğunu görmekteyiz. Mısır'daki karışıklıklar üzerine olayları tahkik etmek için Hiz. Osman tarafından bölgeye görevlendirilen Ammâr b. Yâsir, bu yüzden onun gerçek amacının farkına varamamıştır.²⁴⁷

Hiz. Osman'a nisbeten istihbarata daha çok önem veren Hiz. Ali birçok kötü hadisenin önüne geçebildi ise de kendinden önce oluşan bu fitne ortamı ve o dönemde istihbarat zafiyetini kullanmayı iyice öğrenmiş bulunan fitne grubunun bitmez tükenmez nifaklarına karşı arzu edilen başarıya ulaşamamıştır.

Halifelerin toplumun içinde vuku' bulan her türlü işten anında haberdar olmaları onların ciddi bir istihbarat işine sahip olduklarını göstermektedir. İşte şu örnekler sebebi ile dir ki biz Hiz. Ali'nin aslında güçlü bir istihbarata önem vermiş olduğunu söylemekteyiz.

Hiz. Ali sabah saatlerinde kadı tayin ettiğı Ebû'l-Esved ed-Düelî'yi aynı günde görevden alır. Ebû'l-Esved'in hiç bir suçu ve kabahati olmadan neden görevine son verildiğini sorması üzerine de, Hiz. Ali duruşma sırasında ses tonunun davacı ve dava edilenin ses tonundan daha yüksek olduğunu haber aldığını sebep olarak ileri sürmüştür.²⁴⁸ Hiz. Ali devlet memurlarının hareket ve tavırlarını kontrol ettirir, önemli bir kusurlarını tespit ederse hemen cezalandırır ve hangi görevde olursa olsun işlerine son verirdi.²⁴⁹

Hiz. Ali'nin Hilâfet dönemi, fitne ve kargaşa yönünden İslâm devletinin kritik dönemlerinden olduğu için, Halife devletin bütün vilayetlerine, özellikle de Şam ve Mısır gibi hassas bölgelere casuslar göndermeyi ihmal etmezdi.²⁵⁰ Hatta rivayetlere baktığımızda,

²⁴⁶ Taberî, Târîh, IV/283; İbnü'l-Esîr, Kâmil, III/10; Fığlalı, E. Ruhi, Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri, s.295–296.

²⁴⁷ Şiblî, Mevlâna, Asr-ı Saâdet, V/364.

²⁴⁸ İbnü'l-Ühuvve, Me'âlimu'l-Kübrâ, fî Ahkâmî'l-Hisbe, s.203.

²⁴⁹ Yakûbî, Târîh, II/179–180; İbn Abdi Rabbih, el-lkdu'l-Ferîd, II/103–104; İbn Hıbbân, Ahbâru'l-Kudât, II/395; İbnü'l-Esîr, Kâmil, III/147.

²⁵⁰ San'anî, el-Musannaf, V/459; Taberî, Târîh, V/108, 116.

gönderdiği mektuplardan anlaşılacağı üzere Hz. Ali çok kuvvetli bir haber alma teşkilâtına sahipti.²⁵¹ Muâviye'nin hemen yanında bulunan bazı kimselerden bile haber alma işinde casus olarak istifade etmiştir. Bir keresinde Muâviye'nin faaliyetlerini Hz. Ali'ye yazdığı mektupla bildiren bir şahsı Muâviye tespit etmiş, kendisini uyarmış ama şahsın aynı faaliyetine devam etmesi üzerine onunla ilgili idam kararı vermiş, adamın kızının yalvarmalarına dayanamayarak bu kararından vaz geçmiştir.²⁵² Bu tür olaylarda mektupları götüren belirli görevlilerin olduğunu kabul etmek bir zorunluluktur.

“O'nun bu kadar önem verdiği bir haber alma teşkilâtı olmasına rağmen yanmış olan fitne ateşi sebebiyle olayların önüne geçememiştir”, dememiz en isabetli görüş görünmektedir. Olayların tam anlaşılması ve haberlerin sahih kaynaklardan öğrenilmesi son derece önemli, hayatî bir konudur. Tarih içerisinde bunun acı tecrübelerinin örnekleri oldukça fazladır. Kötü niyetli kişilerin fitne çıkarmak ve bundan fayda sağlamak, hatta hayatlarını ancak bu şekilde devam ettirdiklerini görmekteyiz. Basra'da karşı karşıya gelen çok büyük İslâm önderlerini saflarında bulunduran iki ordunun birbirine girmesi, birçoğunun ölmesi buna en güzel örnektir. Cemel hadisesinin meydana gelmesine sebep olan grup, Hz. Ali'nin üstün gayretleri ile sulhun sağlandığı, Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr'in savaştan vaz geçerek geri dönme kararı aldıkları gece, bu ittifak sebebiyle kendi varlıklarının tehlikeye düştüğünü görmüş, kurdukları tuzak sebebiyle İslâm Tarihinin en acı hadiselerinden birisi olan Cemel savaşı yaşanmıştır. Gece her iki gruba ayrı ayrı saldırarak her iki tarafa gönderdikleri adamlar vasıtası ile de bu işi karşı grubun yaptığını söylemişler ve harbin ateşini fitillemişlerdir.²⁵³

1.2.2. Keşif Hareketleri ile Bilgi Toplama

Bir hareketin, yolcuğun veya askerî bir seferin başarıya ulaşmasındaki en önemli etken, yapılacak iş, gidilecek bölge ve karşı karşıya gelinecek ordu hakkında önceden tam ve doğru bilgilere sahip olabilmektir. Bu sebeple önceden keşif hareketleri ile bilgi ve haber elde etmek hayatî önemi hâizdir. Tarihin her döneminde de bu ilkelerle hareket edilmiş olduğunu görmekteyiz. İncelediğimiz dönemle alakalı olarak ulaştığımız örnekler, bu dönem içinde de bu metotla haberler elde edilmiş olduğunu gözler önüne sermektedir.

²⁵¹ Yakûbî, Târîh, II/177-179.

²⁵² Beyhakî, el-Mehâsin ve'l-Mesâvî, II/200-201.

²⁵³ Konu ile ilgili geniş anlatım için bkz. İbn Sa'd, Tabakât, V/38; Taberî, Târîh, III/493-507; Mes'ûdî, Mürûcu'z-Zeheb, II/372-373; İbnü'l-Esir, Kâmil, III/123-132; Ahmet Cevdet Paşa, Târîh, I/475, 522 vd.; Şiblî, Mevlâna, Asr-ı Saâdet, V/85-86.

Henüz bir devlet düzenine geçilmeden bile Müslümanlar, işlerinde bu yöntem ile bilgi elde etme yoluna gitmişlerdir. Habeş ülkesine ilk hicret eden Müslümanlar müşriklerin önde gelenlerinin İslâm'ı kabul ettiğini duyup Mekke'ye geri döndüklerinde, hemen şehre girmediler. Durumu iyice araştırıp öğrenmek için aralarından bazıları gizlice şehre girip olaylar hakkında bilgi edindiler.²⁵⁴ Bu, olumsuz bir ortamla karşılaşmamak için alınmış bir tedbirdi.

Devlet düzenine geçilmeye başlandığı ilk andan itibaren de Hz. Peygamber (s) ve Müslümanların artık bu uygulamayı düzenli bir haber alma faaliyeti haline getirmiş olduklarını görmekteyiz. Nöbetçi ve muhafızlar, güvenlik ve istihbarat için İslâm devletinin birer organı olmuşlardır. Müslüman ordularında barış ve savaş anlarında korunma nizamı sadedinde keşif kolları ve öncü birlikler çıkartılarak esas kuvvetlerin korunması sağlanmıştır. Her birlikten nöbetçiler çıkararak devriye gezerler, karargâhın giriş kısmına da ihtiyat kuvvetleri konarak âni baskınlar önlenirdi.²⁵⁵

Gözcülük, nöbet ve bu şekillerde haber alma ve tedbirli olmanın ne kadar önemli olduğu şu ayette de açıkça vurgulanmıştır:

“Sende içlerinde bulunup onlara namaz kıldırдың vakit, onlardan bir bölük, seninle beraber namaza dursun ve silahlarını da yanlarına alsınlar (Namazda olanlar) secdeye vardıklarında arkanıza geçsinler, bu kez namaz kılmayan öteki bölük gelsin, senle beraber namaz kılsınlar, korunma tedbirlerini ve silahlarını da alsınlar. İnkâr edenler istediler ki siz silahlarınızdan ve eşyanızdan gaflet etseniz de birden size bir baskın yapsalar. Yağmurdan zahmet çekerseniz, ya da hasta olursanız, silahlarınızı bırakmanızda size bir günah yoktur. Korunma tedbirinizi alın (uyanık bulunun). Şüphesiz Allah kâfirlere alçaltıcı bir azap hazırlamıştır.” (Nisa, 4/102.)

Bunun bir gereği olarak Hz. Peygamber (s) zamanında hazırlanan ve İslâm toplumunu haksızlığa veya tehlikeye uğratanlara karşı, O'nun bizzat katıldığı veya katılmayıp sahâbeyi göndermek suretiyle tertip ettiği gaza ve seriyyelerde bu metodun kullanılmış olduğunu görmekteyiz. Seriyyeler günümüz ifadesiyle, müfreze birliği veya karakol güçleri²⁵⁶ denilebileceği gibi özel “tim” veya özel “harekât timleri” olarak da ifade edilebilir. Çünkü Bedir Gazvesi, Uhud Gazvesi vb.lerinde olduğu gibi gazvelere yetişkin herkes katılabiliyor

²⁵⁴ İbn Hişâm, Sîre, II/3; İbn Sa'd, Tabakât, I/206; Belâzürî, Ensâb, I/227; Taberî, Târîh, II/227; İbnü'l-Esir, Üsdü'l-Gâbe, 3/598; İbn Seyyid, Uyûn, I/120; Halebî, İnsânu'l-Uyûn, II/10.

²⁵⁵ Aselî, Bessâm, Fennu'l-Harbi'l-İslâmî, I/49-50.

²⁵⁶ Hizmetli, Sabri, İslâm Tarihi, s.154.

iken seriyyeler’de daha çok seçkin insanların görevlendirildiği dikkat çekmektedir. Hz. Peygamber (s)’in düşmana karşı bizzat kumanda ettiği orduların hareketine “Gazve” denir.²⁵⁷ Hz. Peygamber (s)’in bizzat katılmayıp da yerine başkasını vekil tayin ettiği orduların hareketine de “Seriyye” denir.²⁵⁸ Gaza ve Seriyyelerin farklı olduğu bir yön vardır ki o bizim için önemlidir. O da Gazâ; üç beş askerîn (en az) katılması zaruri olan sefer iken Seriyye; tek bir adamın bile etrafı yoklamaya çıkmasına Seriyye denmesidir. Seriyye’nin buradan hareketle anlaşılmalı çalışılmasında karşımıza en büyük özelliği olarak haber elde etme, bilgiye ulaşma yönü çıkmaktadır. Burada vurguladığımız hakikati özetler mahiyette M. Şiblî, Seriyyeleri şu şekilde açıklamaktadır;

- 1- Düşmanın ahvâlinden haberdar olmak için vuku’ bulan keşifler,
- 2- Düşmanın hazırlık ve maksatlarının hakikatini anlamak için vuku’ bulan hareketler.
- 3- Kureyş’in ticaret yollarını keserek Müslümanların Kâbe’yi ziyaret etmelerini temin için vuku’ bulan hareketler,
- 4- Âsâyişi muhafaza ve güveni temin için etrafa, gönderilen seferî kuvvetler.
- 5- İslâm mürşitlerine refâkat eden askerî kuvvetlerin harekâtı. Bu askerî kuvvetlerin kılıç kullanmaları yasaktı.²⁵⁹

Bu açıklamalardan da anlaşıldığı gibi Seriyyeler; istihbarat, güvenlik ve muhafaza için çıkarılmış bulunuyorlardı. Bazen caydırıcı güç olmuşlar, bazen de bugünkü devriye görevini ifa ederek “ekip” vazifesi görmüş ve haberleşme vasıtası olarak kullanılmışlardır.

Hz. Peygamber Medine’ye hicretinden sonra yeni oluşturduğu toplum ve devlet yapısı içerisinde artık öncekine göre çok daha dikkatli olmak zorunda idi. Çünkü gerek Medine’de gerekse başta Mekke olmak üzere etraf devletlerde tüm dikkatler bu yeni yapının üzerinde çevrilmişti. Bu sebeple, O da zaman zaman iç ve dış güvenliği sağlamak, haber toplamak, etrafındaki her türlü hareketi takip etmek üzere “küçük timler” yani “seriyyeler” oluşturmuştur.²⁶⁰ Rakiplerin istihbaratına mani olmak için şehrin dört bir yanına gözcüler yerleştirmiş, hatta bazı birlikleri ters istikamete göndererek düşmanın bunu sezmemesini sağlamış, bazen gece yürüyüşü esnasında, hareketlerini saklamak için binek hayvanlarının boynundaki çingirakların kesilmesini emretmiş, bazen de düşmana keşif kuvvetlerini kendi

²⁵⁷ Şiblî, Mevlâna, Asr-ı Saâdet, I/382.

²⁵⁸ DGBİT., I/444.

²⁵⁹ Şiblî, Mevlâna, Asr-ı Saâdet, I/383.

²⁶⁰ Halebî, İnsânü’l-Uyûn, III/151; Şiblî, Mevlâna, Asr-ı Saâdet, I/384.

kuvvetlerinden daha büyük göstermiştir.²⁶¹ O'ndan sonra ilk devirler boyunca da, ordusunun başında savaşa çıkan bir kumandan, muharebe meydanını kontrol etmek, düşman ordusu hakkında bilgi toplamak ve birliklerin ilerlemesine mani olacak bir tuzağa düşmemek için bazı seçkin askerlerini keşif maksadıyla daha önceden göndermişlerdir.²⁶² Ordu hareket etmeden önce, öncü birlikler ve casuslar çıkarılıp çevre hakkında bilgi toplanması, toplanan bilginin komutana ulaştırılması ve ona göre hareket sağlanması son derece önemli olmuştur.

Öncü Birlikler hem bilgi toplarlar, hem de yol emniyetini sağlarlardı.²⁶³ Aslında bu askerler bir nevi casus vazifesi görürlerdi.²⁶⁴ İslâm birlikleri bir beldeye sefer düzenlediklerinde o bölgeye yaklaşınca halkın durumu hakkında bilgi toplamak üzere birkaç kişiden oluşan bir grubu keşif için gönderirler ve onların getirdikleri bilgiye göre hareket ederlerdi. Mesela, Tayyi Kabilesine gönderilen birlik oraya yaklaşınca üç kişilik bir keşif birliği gönderdiler.²⁶⁵

Hiz. Peygamber (s) Bedir'e ulaşmadan bir önceki gece Hiz. Ali, Zübeyr b. Avvâm, Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı öncü ve keşif birliği olarak Bedir kuyularına gönderdi. O, bu keşif birliği ile haber toplamak istemiştir. Haber toplamak, ortam hakkında bilgi elde etmek üzere görevlendirilen bu tim ele geçirdikleri Elsem ve Arîs Ebû Yesâr'ı sorgulamışlar, sorguda doğru bilgi vermediği zaman zor kullanmışlardır. Sorguya daha sonra bizzat Hiz. Peygamber (s) de katılmış, Mekke ordusunun sayısı, o anda nerede bulunduğu, orduda önemli kimselerin olduğu, ordudan ayrılanların olup olmadığı, silah ve teçhizatlarla ilgili birçok bilgi edinilmiştir.²⁶⁶

Hiz. Peygamber (s) gördüğü rüya üzerine umre yapmaya karar verdiği ve gerekli hazırlıkları yaparak yola çıkıp Hudeybiye yakınlarına vardığında, Mekkeli müşriklerin durumdan haberdar olup olmadıklarını, eğer haberdar oldular ise ne gibi hazırlıklar yaptıklarını öğrenmek üzere bir süvari birliğini keşif için önden göndermişti. Sa'd b. Zeyd el-Eşhelî ismindeki sahâbinin komuta ettiği keşif birliği yirmi kişiden oluşmakta idi.²⁶⁷ Hiz. Peygamber (s)'in Medine'den ayrıldığı haberi Mekke müşriklerine ulaştığında ise Mekke

²⁶¹ Hamîdullah, Muhammed, Hiz. Peygamber'in Savaşları, s.997.

²⁶² Vâkıdî, Meğâzî, I/51; İbn Hişâm, Sîre, II/189; Taberî, Târih, II/422.

²⁶³ Buhârî, Cihâd, 40; Müslim, İmâre, 145; Ebû Dâvûd, Cihâd, 17.

²⁶⁴ Avn, el-Fennu'l-Harbî fî Sadri'l-İslâm, s.217.

²⁶⁵ Vâkıdî, Meğâzî, III/984-987; İbn Sa'd, Tabakât, II/164; Taberî, Târih, III/148; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/285; İbnü'l-Kayyim, Zâdu'l-Meâd, II/227.

²⁶⁶ İbn Hişâm, Sîre, II/268-269; Vâkıdî, Meğâzî, I/52-53; Taberî, Târih, II/275; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/119-120.

²⁶⁷ Vâkıdî, Meğâzî, II/574-575.

yönetimi de Vir ve Veza' dağlarına varıncaya kadar etraftaki dağlar üzerine on tane gözcü yerleştirmişlerdi. Bu gözcüler “*Muhammed şöyle şöyle yapıyor*” diye gördüklerini en yakında bulunan dağdakine o da en yakınındakine haber vererek durumu Mekke içlerine kadar ulaştırmış oluyorlardı.²⁶⁸

Hayber seferine çıkıldığında ise Hz. Peygamber (s), her zamanki âdeti gereği keşif ve bilgi toplamak üzere Abbâd b. Bişr komutasında bir süvari birliğini önden göndermişti. Keşif birliği yolda bir bedeviyi ele geçirdi. Onu, Hayber ve Hayberli Yahudiler hakkında bilgisi olup olmadığı konusunda sorguya aldı. Bedevi, onların Gatafanlılarla anlaşıp on bin asker ve çok sayıda teçhizat ve yıllarca yetecek miktarda azıkları ile kalelerine kapandıklarını, kalelerinin son derece muhkem yapılar olduğunu, hiçbir gücün onları bu kalelerinde yenemeyeceğini ve buna benzer Yahudilerin üstün güçlerini ifade eder ve över haberler verdi. Bu denli teferruatlı ve karşı gücü korkuya kaptıracak haberler veriyor olması Abbâd b. Bişr'i şüphelendirdi. Sorgunun derinleştirilmesi üzere bedevinin Yahudiler lehine faaliyet gösteren ve onlar tarafından görevlendirilmiş bir casus olduğu anlaşıldı. Öyle ki, Hayber Yahudilerinin lideri Kinâne b. Ebî'l-Hukayk onu, daha önce Benî Nâdir ve Benî Kurayzâ Yahudilerinin başlarına gelenlerden dolayı içine düşmüş oldukları korkuyu Müslümanlara hissettirmemesi, aralarına bir dilenci gibi girip öğrenebildiği tüm bilgileri getirmesi ve Müslümanlar arasında moral bozucu yukarda sayılan haberleri yayması konularında casus olarak tutmuştu. Bütün bunları sorgusunda itiraf etmesi üzerine Abbâd, onu Hz. Peygamber (s)'in yanına götürdü. Başta Hz. Ömer olmak üzere birçok kişi bu ihanetinden dolayı hemen boynunun vurulması gerektiğini söyledi ise de Hz. Peygamber (s) onu harbin sonuna kadar hapsedtirdi. Harbin sonunda da kendisine yapılan Müslüman olma teklifini kabul ederek İslâm'a girdi.²⁶⁹

Mekke Müslümanlar tarafından kuşatıldığında ise aynı zamanda iyi bir istihbaratçı olan Ebû Süfyân Müslüman askerler arasına sızarak neler olup bittiğini öğrenmek istemiş, ancak bu girişimini tamamlayamadan Müslüman keşif kitaları tarafından kısıkrak yakalanmıştı.²⁷⁰ Çünkü Hz. Peygamber (s) Mekke fethi için Medine'den ordusu ile hareket etmeden önce Zübeyr b. Avvâm komutasında iki yüz kişilik bir keşif birliğini gözcü ve öncü olarak göndermiştir.²⁷¹

Yine Mekke'nin fethi için Medine'den ayrıldığı andan itibaren hareket yönünün gizli

²⁶⁸ Vâkıdî, Meğâzî, II/579.

²⁶⁹ Vâkıdî, Meğâzî, II/640; Diyarbekrî, Târih, II/44.

²⁷⁰ Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, II/833.

²⁷¹ Vâkıdî, Meğâzî, II/801; İbn Sa'd, Tabakât, II/135.

tutulması sebebiyle Hz. Peygamber (s)’in kendi üzerlerine yönelme ihtimalinden dolayı her kabile teyakkuz haline geçmişti. Önden gönderdiği keşif birliği, yolda Hevâzin casuslarından bir casusu yakaladı ve sorguya aldı. Sorguda önce inkâr etmesine rağmen zorlamalar yapılmıca adam, kendisinin Hevâzin kabilesinin görevlendirdiği casusları olduğunu, Hz. Peygamber (s)’in tüm hareketlerini takip etmek, seferinde gidebileceği yere kadar gitmek ve her şeyi kendilerine rapor etmek üzere görevlendirildiğini itiraf etti. Huzuruna getirildiğinde Hz. Peygamber (s), sorguya devam ederek Hevâzin kabileleri hakkında tüm bilgileri bu şahıstan öğrendi. Beni Sakifle ittifaklarını, yaptıkları yığınakları, hatta Debbâbe ve mancınık yapımını öğrenmeleri için Cüreyc’e adamlarını gönderdiklerini Mâlik b. Avf’ı kendi işleri için başa geçirdiklerini, başka birçok kabile ile de anlaştıklarını haber verdi. Alınan bu bilgilerin ardından eman isteyen casusu öldürme teklifleri yapılmasına rağmen Hz. Peygamber (s) onun Mekke Fethi işi tamamlanıncaya kadar hapsedilmesini Halid b. Velîd’e emretti.²⁷²

Hz. Peygamber (s), Benî Mülevvah üzerine bir askerî birlik göndermişti. Komuta Gâlib b. Abdillâh’ta idi. Birliğin içerisinde bulunan Cündeb b. Mekîs, gözcü ve istihbarat elemanı olarak görevlendirilmişti. O, gizlice Benî Mülavvah kabilesi beldesinin dibindeki tepeliğin üzerine çıkmış, yüzükoyun yatmış ve halkın durumunu gözetlerken belde de tepeye en yakın evlerden birisinde oturan bir adam onun karaltısını görmüştü. Karısına tepenin üzerinde bir karaltı gördüğünü, onu günün başında görmemiş olduğunu söyledi. Karısı kendisinin bir şey görmediğini söylemesi üzerine bir ok aldı ve attı. Ok Cündeb’in böğrüne saplanmıştı. Ama hiç hareket etmedi. Adam bir ok daha attı, o da omzuna saplandı. Cündüb yine hiç hareket etmedi. Adam, *“Eğer bir canlı olsaydı, yabancı kavimlerin bir gözcüsü (casusu) olsaydı muhakkak kımıldardı”* diyerek tehlike olmadığına hükmetti.²⁷³

Hz. Peygamber (s) dönemindeki keşif hareketleri ile bilgi toplama konusunda bu kadar örnek verdikten sonra durumun Halifeler döneminde de değişmeden aynen devam etmiş olduğunu ulaştığımız bilgilerden söyleyebiliriz. Mesela, Hâlid b. Velîd’in Hz. Ömer döneminde fetihler komutanı olduğu esnada söylediği şu cümle durumu gözler önüne sermektedir. Hâlid b. Velîd şöyle demiştir: *“Yer, kendisini tanımayanı, onu tanıyan da yeri öldürür.”*²⁷⁴

Bu düşünce bize keşif birliklerinin araziye, bölgeyi tanımalarının önemini, ordunun

²⁷² Vâkıdî, Meğâzî, II/804–805.

²⁷³ İbn Hişâm, Sîre, IV/258; Vâkıdî, Meğâzî, II/751; İbn Sa’d, Tabakât, II/124–125; Ahmed b. Hanbel, III/468; Taberî, Târih, III/102; İbnü’l-Esîr, Kâmil, II/229.

²⁷⁴ el-Âselî, Bessâm, Fennu’l- Harbi’l-İslâmî, I/46.

sefer boyunca uğrayacağı, konaklayacağı ve düşmanla savaşacağı yerleri her yönüyle tanıma çabaları olarak o gün de ehemmiyetini yitirmeden devam ettiğini göstermektedir.

Halife Hz. Ömer, komutanı Sa'd'a verdiği talimatta, düşman toprağına yaklaştığında çok sayıda öncü birlikler ve keşif kolları çıkarmasını isteyerek, keşif kollarının etrafı gözetleyip düşmanın yardım birliklerinin yollarını keseceklerini, öncülerin de düşmanın gizliliklerini öğrenip kendisine haber vereceklerini ifade etmişti.²⁷⁵ O da Sevâd b. Mâlik et-Temîmî komutasında keşif kolu, Zühre b. Abdullah b. Katâde komutasında da öncü birliği çıkarmıştı.²⁷⁶

Tikrit'e gönderilen ordunun öncü kuvvetlerine Rib'i b. el-Efkel, Mâsebzân'da İbn Huzeyl el-Esedî, İsbahan'da Abdullah b. Verkâ er-Riyâhî,²⁷⁷ Nihâvend'de Nuaym b. Mukarrin getirilmişti.²⁷⁸ Artık bundan sonra hep öncü kuvvetler Kâdisiye'de yaptıkları gibi, önden gidip belirli mesafeye kadar güvenliği temin ettikten sonra ana kuvvetlerin gelmesini beklerler, sonra tekrar önden giderek aynı görevi yapar olmuşlardır.

Hakem b. Amr, Mükran zaferini elçiyle Ömer'e bildirdiğinde, Halife ona Mükran hakkında sordu. Elçi; Mekran toprağının dağlık, suyunun az, hurmasının âdi, düşmanının kahraman, hayrı az, şerri çok bir yer olduğunu söyledi. Bunun üzerine Ömer, ordunun daha fazla ilerlememesi için talimat verdi.²⁷⁹

Aslında bu uygulamalar yukarıda aktardığımız bilgiler ışığında Hz. Peygamber (s)'in de yapmış olduğu uygulamalardır. Elbette Hz. Ömer dönemindeki ciddi gelişmelerin ardından her alanda olduğu gibi askerlik alanında da sistemin işleyişi ile alakalı ciddi ilerlemeler olmuştur. Ama bu konuda “*Şüphesiz Allah, kendi yolunda birbirine kenetlenmiş bir bina gibi saf olarak çarpışanları sever*”²⁸⁰ ayetinden hareketle Hz. Ömer'in orduda sistemli bir düzene geçmiş olduğunu söyleyenler,²⁸¹ O'nun bu yeni teşkilâtla öncü birlikler oluşturduğunu dillendirenler,²⁸² aktardığımız bu gerçeği göz ardı etmektedirler. Ama biz biliyoruz ki ordudaki asker sayısı çoğalınca; düzensiz bir şekilde hep beraber çarpışmaları ve askerlerin

²⁷⁵ İbn Abdi Rabbih, el-Ikdu'l-Ferîd, I/131.

²⁷⁶ Taberî, Târîh, II/385; İbn Abdi Rabbih, el-Ikdu'l-Ferîd, I/131.

²⁷⁷ Taberî, Târîh, II/474, 475, 531.

²⁷⁸ İbnü'l-Esîr, Kâmil, III/15.

²⁷⁹ Taberî, Târîh, II/555.

²⁸⁰ Sâff, 61/4.

²⁸¹ İbn Hacer, İsâbe, II/39.

²⁸² el-Âselî, Bessâm, Fennu'l-Harbi'l-İslâmî, I/33–34.

savaşırken birbirlerini tanımaları zor olduğundan²⁸³ Hâlid b. Velîd, Yermûk savaşı öncesi komutanlarla yaptığı toplantıda, onlara hep birlikte ayrılmadan çarpışmanın uygun olmayacağını ifade etti. Ardından orduyu ilk defa olarak bölüklere (Kerâdis) ayırdı. Merkezde on altı veya yirmi, sağ ve sol kanatlarda onar bölük bıraktı. Yani komutanların gereksinimi doğrultusunda orduyu sistemleştirmeye gitmeleri durumu da söz konusu olmuştur.²⁸⁴ Ayrıca bölüklere ayırma ilk defa Yermûk'te, sonra da Kâdisiye'de oldu. Askerî sıra nizamı ve onarlı birliğe ayırma, İslâm ordusunun Kâdisiye'ye yönelmesinden önce Şîraf'ta gerçekleştirildi. Bunu da Halife Ömer, Sa'd b. Ebî Vakkâs'a yazdığı mektupta emretmiş ve şöyle demişti: *“Askerlerini on birlik halinde ayır, her birliğe bir komutan tayin et ve yöreyi iyi bilen bir kişiyi de yanına ver!”*²⁸⁵ Bu gelişmelerden olmak üzere onun getirmiş olduğu bir uygulama da sefer halindeki ordunun önünden keşfe çıkan öncü birlikler uygulamasıdır. Çarpışacak orduya gözle görülebilecek kadar mesafede önden giden süvariler yerleştirilmiştir ki bunlara “Tâlia” veya “Mukaddime” denilir. Önden giderek bilgi toplama, gelebilecek tehlikelere karşı tedbir alabilmek için haber toplama ve keşif işlerini yürütürdü.²⁸⁶ Ancak dediğimiz gibi özellikle keşif hareketleri için öncü birlik çıkarma işi, ordu ve ordunun hareket düzenini modernize hareketidir, yoksa daha önce hiç olmayan bir sistemi yeni olarak ortaya koymak değildir. Çünkü biz biliyoruz ki; Hz. Peygamber (s) zamanından beri ordu, hareket etmeden önce öncü birlikleriyle beraber casuslar gönderdiği²⁸⁷ gibi sırf bu amaçla çıkarılmış bulunan seriyyeler vardı.²⁸⁸ Zaten seriyyelerin bir amacının da haber toplamak olduğu,²⁸⁹ Hz. Peygamber (s)'in bu sahadaki bir taktiği bulunduğu hep zikredilen bir hakikattir.²⁹⁰

Hz. Ali'nin döneminde de keşif hareketleri ile bilgi elde etme uygulamalarının devam etmiş olduğunu görmekteyiz. Görevlendirmiş olduğu öncü birliklerinde az sayıda askerden oluşan ve keşif veya casusluk işlerine bakan özel eğitim görmüş gruplar bulunurdu. Onun Sıffîn savaşından önce öncü birlikleri komutanlarından Ziyâd b. en-Nadr ile Şureyh b. Hânî'ye göndermiş olduğu bir mektupta bu konu ile ilgili çok önemli bilgiler yer almaktadır.

²⁸³ İbn Haldun, Mukaddime, II/40.

²⁸⁴ Taberî, Târîh, II/336; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/377; Dahlân, el-Fütûhatu'l-İslâmiyye, s.41.

²⁸⁵ Taberî, Târîh, II/385; DGBİT., II/71.

²⁸⁶ el-Âselî, Bessâm, Fennu'l-Harbi'l-İslâmî, I/33–34.

²⁸⁷ Buhârî, Cihâd, 40; Müslim, İmâre, 145; Ebû Dâvûd, Cihâd, 17.

²⁸⁸ Vâkıdî, Meğâzî, II/801, III/984–987; İbn Sa'd, Tabakât, II/135, II/164; İbn Seyyid, Uyûn, II/207; Taberî, Târîh, III/148; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/285; İbnü'l-Kayyım, Zâdu'l-Meâd, II/227.

²⁸⁹ Geniş bilgi için bkz. Şiblî, Mevlâna, Asr-ı Saâdet, I/384 vd.

²⁹⁰ Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, I/996.

Bu mektupta şöyle denmektedir:

“Müminlerin emiri Ali’den Ziyâd b. en-Nadr ve Şureyh b. Hânî’ye!

İkinize de selamlar. Sizler için kendisinden başka ilah olmayan Allah’a hamd ederim. Bilesiniz ki; ben öncü kuvvetlerimin başına Ziyâd b. en-Nadr’ı kumandan tayin ettim, Şureyhi’de aynı kuvvetlerin bünyesinde yer alan diğer bir birliğe komutan yaptım. Yolda kötü bir durumla karşılaşsanız bütün birlikler Ziyâd b. en-Nadr’ın sorumluluğunda olacak. Şayet birbirinizden ayrılırsanız her biriniz daha önce belirttiğimiz gibi kendi birliğinin komutanı olacak. İkiniz de bilmelisiniz ki; ordunun öncüleri gözcüleridir. Öncü kuvvetlerinin gözcüleri ise, keşif kollarıdır. Her ikiniz de memleketinizden ayrılınca düşmanın sizi gafıl avlamaması ve tuzağına düşürmemesi için keşif kollarını görevlendirmekten ve onlara dere, tepe, dağ ve ormanları her yönden iyice incelettirmekten geri kalmayınız. İdareniz altındaki birlikleri, saflar halinde savaşa hazır duruma getirmeden sabahtan akşama kadar yürütmeyiniz. Böylece karşınıza bir düşman ordusu çıkar veya başınıza kötü bir hal gelirse daha önceden hazırlanmış olursunuz.”²⁹¹

Bütün bu aktarılanlardan da anlaşılacağı üzere habere ulaşmada ya da haber elde etme işleminde keşif birlikleri (önden gönderilen haber toplayıcıları) önemli bir görev icra etmişlerdir. O günün şartlarında keşif birliklerinin sadece güvenlik tedbiri için kullanılmakla kalmadıkları, aynı zamanda “ön haber elde etme” işlemini de yerine getirmiş oldukları görülmektedir.

1.2.3. Vaatlerle Bilgi Alma

Toplumlar ve devletler ulaşılmak istenen haber veya bilgiye kendi imkânları ile erişemediklerinde mümkün olan en etkili yöntem olarak tüm insanlara “vaatlerde bulunarak bilgi elde etme” yöntemini kullanmışlardır. Çünkü bu sayede meşru olsun-olmasın, resmî veya gayri resmî şekilde, görevli-görevsiz tüm insanlardan bunu elde etme imkânını bulmuş olmaktadırlar. Bu çok güvenli bir yöntem olmasa da en hızlı denilebilecek bir yöntemdir. Bu sebeple insanlık tarihinde sıkça müracaat edilen bir metot olmuştur.

Hicreti esnasında Hz. Peygamber (s)’i ele geçirmek isteyen Mekke müşrikleri, resmî görevlilerinin dışında bir an evvel kendisini yakalayabilmek için her tarafa ilânlarda bulundular. Hz. Peygamber (s)’in yerini gösteren, izini söyleyen kimseler için mükâfatlar vereceklerini ilân ettiler.²⁹² Hz. Peygamber (s)’i yakalayan ya da izini bulan için büyük

²⁹¹ Dîneverî, Ahbâr, s.168.

²⁹² İbn Hişâm, Sîre, II/130; Belâzürî, Ensâb, I/261; Taberî, Târîh, II/247; İbn Kesîr, Bidâye, III/182; İbnü’l-Esîr,

vaatlerde bulundular.²⁹³ Görevlendirdikleri iz sürücülerden en meşhurları Kürz b. Alkame²⁹⁴ ve Sürakâ b. Mâlik b. Cü'şum²⁹⁵ idi. Müdlicoğullarından olan Sürâka b. Mâlik, Mekkelilerin koymuş olduğu yüksek meblağdaki ödülü alabilmek için takibe başladı. O bu işte mahir bir kimse idi. Hz. Peygamber (s) ve Ebû Bekir'i yolda yakaladı. Ama yaşadığı olağanüstü –atının iki defasında da kumlara gömülüp hareket edememesi vs.²⁹⁶ - olaylar sebebiyle bu işten vaz geçti ve Hz. Peygamber (s)'den eman istedi. Hz. Peygamber (s) de onun bu isteğini geri çevirmedi. Almış olduğu bu emanın teşviki ile de ardından gelen iz sürücülerini “aradıkları kimselerin bu bölgede olmadığını” söyleyerek uzaklaştırdı.²⁹⁷

Bedir harbi öncesinde Mekkelilerin kervanının başında bulunan Ebû Süfyân, dönüş esnasında tedbir ve keşif için kervandan önce Bedir'e gelmiş, hareketlilik hakkında bilgi edinmeye çalışmış, görmüş olduğu Mecdî b. Amr'a veballer, vaatler vererek “*Muhammed'in gözcülerinden kimse gördün mü?*” diye sormuş, onun ise gözcü olarak kimseyi görmediği ancak iki kişinin gelerek Bedir kuyularından su ihtiyacını giderdikten sonra gittiklerini söylemiştir. Ebû Süfyân kuyu başına gelip develerin terslerini elleri ile ufalayarak Medine hurma çekirdeklerini görünce durumu anlamış ve hemen kervanın yanına vararak yönünü Bedir'den çevirerek oradan uzaklaşmıştır.²⁹⁸

Hayber kuşatıldığında ise kale içindeki Yahudilerden korkuya kapılan iki tanesi Müslüman nöbetçilere seslenerek “*Sizin yanınıza gelerek burası ile ilgili gizli bilgileri versek bize eman verir ve serbest bırakır mısınız?*” demesi üzerine bu şahıslar Hz. Peygamber (s)'in yanına getirildi. Hz. Peygamber (s) kendilerine eman verileceğini söyleyince Simâk isimindeki Yahudi; Natâ kalesinde tüm erkeklerin toplandığını, kadın ve çocukların Şık ve Ketîbe kalelerine gönderdiklerini, mevcut silah ve erzak miktarlarını, kale halkının içine düştükleri ümitsizlik halini, Ğatafanlıların Yahudilere ihanet ederek kalelerden ayrıldıklarını, eğer dilerse kendilerine debbâbe ve mancınıklarının yerlerini gösterip kullanımlarını sağlayabileceğini, kalelerin zayıf noktalarının nereler olduğunu haber verdi. Bütün bu bilgiler karşılığında daha

Kâmil, II/104; Diyarbekrî, Târîh, I/330.

²⁹³ İbn Sa'd, Tabakât, I/228; Beyhakî, Delâil, II/478; İbnü'l-Cevzî, el-Vefâ bi Ahbâri'l-Mustafâ, I/238; İbn Kesîr, Bidâye, III/183.

²⁹⁴ Belâzürî, Ensâb, I/260; İbn Kesîr, Bidâye, III/182; İbn Hacer, Fethu'l-Bâri, VII/185.

²⁹⁵ İbn Hişâm, Sîre, II/130; İbn Sa'd, Tabakât, I/229; Taberî, Târîh, II/247; Ebû Nuaym, Delâil, II/325; İbn Kesîr, Bidâye, III/182; Diyarbekrî, Târîh, I/328.

²⁹⁶ İbn Hişâm, Sîre, II/134; İbn Seyyid, Uyûn, I/185; Ahmed b. Hanbel, I/3, IV/176; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, II/381.

²⁹⁷ İbn Hişâm, Sîre, II/490; Diyarbekrî, Târîh, I/332; Zehebî, Târîh, I/271–272; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/106.

²⁹⁸ İbn Hişâm, Sîre, II/269; Vâkıdî, Meğâzî, I/41; Taberî, Târîh, II/275; İbn Kesîr, Bidâye, III/265.

önce istediği emana ek olarak Nizâr kalesindeki karısının da kendisine bağışlanmasını istedi. Hz. Peygamber (s) ona bunu da vaat etti.²⁹⁹

Bilindiği üzere H.9/M.631 yıl Hz. Peygamber (s)'e civar devlet ve kabilelerden gelen heyetlerle geçmiştir. Bu sebeple İslâm tarihinde bu yıla “Heyetler Yılı” da denilmiştir.³⁰⁰ Gelen bu heyet ve elçilerin aslında en temel özelliği temsil ettikleri toplum ve devletlerinin haberlerini, istek ve taleplerini, Hz. Peygamber (s)'e ulaştırmak, O'nun cevaplarını, orada gördüklerini ve izlenimlerini tekrar toplum ve devletlerine haber etmektir. Yani temel işlevleri bir posta hizmeti, ibtidâî bir şekilde de olsa haberleşme işlemini gerçekleştirmektir.³⁰¹ Bahsi geçen durumun bu konu başlığı ile alakalı kısmı; gelen heyetlerin bu şekilde haber getirme ve götürme işlemlerinde gönülleri hoş edilmiş olarak Medine'den ayrılmalarıyla olumlu haberlerin memleketlerine ulaştırılması,³⁰² beldeleri hakkında doğru bilgileri elde edebilme³⁰³ yönüdür. Hz. Peygamber (s) takip ettiği metotla gelen her heyete hediyeler vermek, vaatlerde bulunmak şeklinde bunu temin etme gayretini göstermiştir.³⁰⁴ Döneminde Sevbân ve Bilâl-i Habeşî'yi bu iş ile görevlendirmiştir.³⁰⁵ Bu işlemin kendisinden sonra da bu şekilde devam etmesini Müslümanlardan istemiştir.³⁰⁶ Böylesi bir uygulama ile yani hediyeler vermek, çeşitli vaatlerde bulunmak sureti ile elçi ve heyetlerin hem doğru haberler vermesini, hem de kendisinden gidecek haberlerin doğru ve olumlu olarak ulaşmasını sağlamış oluyordu. Bu metot bugün bile devletler arası diplomaside kullanılan bir yöntemdir.

Hz. Peygamber (s) döneminden sonra da taşradan devlet merkezine haber getiren elçilere çeşitli hediyeler verme işi devam etmiş, bu yöntem haberin kısa sürede merkeze ulaşmasını sağlamıştır. Örneğin, Hz. Ömer, gönderdiği ordu ile ilgili haberleri merkeze getiren habercilere (ulaklara) çeşitli hediyeler vermiştir. Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın Kâdisiye

²⁹⁹ Vâkıdî, Meğâzî, II/647–648; Halebî, İnsânu'l-Uyûn, II/733.

³⁰⁰ İbn Hişâm, Sîre, IV/559–560; İbn Kesîr, Bidâye, V/40; Önkâl, Ahmet, Rasûlullah'ın İslâm'a Dâvet Metodu, s.252.

³⁰¹ Önkâl, Ahmet, Rasûlullah'ın İslâm'a Dâvet Metodu, s.244.

³⁰² Buhârî, Tevhid, 22; Nesâî, Ezân, 8; Yakûbî, Târîh, II/79.

³⁰³ Ahmed b. Hanbel, IV/232; Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, I/445; Önkâl, Ahmet, Rasûlullah'ın İslâm'a Dâvet Metodu, s.255.

³⁰⁴ Örnekler için bkz. Ahmed b. Hanbel, III/432; İbn Kesîr, Bidâye, V/52; Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, I/447–449; Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, II/265.

³⁰⁵ İbn Kesîr, Bidâye, V/89; Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, I/272; Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, I/445, 450.

³⁰⁶ Buhârî, Cizye, 6; Müslim, Vasıyyet, 20; Ebû Dâvûd, İmâret, 28; Önkâl, Ahmet, Rasûlullah'ın İslâm'a Dâvet Metodu, s.261.

zaferini müjdeleyen habercilere Hz. Ömer seksener dinar mükâfat vermiştir.³⁰⁷ Kaynaklarda isimleri ile bildirilen bu şekildeki habercilerden bazıları şunlardır; Amr b. Ethem et-Temîmî, Râşehr'in fethini merkeze gelerek söylediği şiir ile birlikte Hz. Ömer'e haber etmiştir.³⁰⁸ el-Mudâribu'l-Aclî, Rey şehrinin fethini merkeze bildirmiştir.³⁰⁹ Huzeyfe b. Yemân, Yermûk zaferini Hz. Ömer'e getiren haberci olmuştur.³¹⁰

Enterasan bir örnek de Muâviye'nin Kayseriyye'nin fethini müjdelemek üzere yola çıkan Cü'zâm kabilesinden iki kişiyi geçerek haberi merkeze ulaştırması için Has'am kabilesinden bir kişiyi yola çıkarmasıdır. Bu şahıs yolda diğerlerini geçerek haberi Medine'ye şiirler söyleyerek ulaştırmıştır.³¹¹ Belkide bu işteki maksadı verilecek olan hediyeleri elde etmek değil, bu şekilde daha hızlı bir haber ulaştırma işlemini gerçekleştirerek saygınlık ve idâre üzerinde etkili olmak isteğidir.

1.2.4. Açık Görevlendirmeler ile Gizli Bilgiler Elde Etme

Bir devlet veya toplum organizasyonunun başvurduğu en tabii haber alma şekli olarak karşımıza çıkan bu yöntemin farklı uygulama usulleri olmuştur. Meşru, gayr-i meşru, alenen veya gizli yollarla, tek kişi veya özel timlerle, değişik görünüşlerde vs. şekillerde bu yöntem ile bilgi ve haber elde etme işlemi gerçekleştirilebilmiştir.

I. Akabe Biatinin ardından Medinelilerin bir öğretmen isteğini bildiren mektupları üzerine Medine'ye muallim olarak gönderilen Mus'ab b. Umeyr,³¹² bir yıl orada faaliyette bulunduktan sonra Mekke'ye dönerek Medine'de üç aile müstesna Arap kabilelerinin çoğunun İslâm'ı kabul ettiklerini bildiren bir raporu Hz. Peygamber (s)'e sundu.³¹³ Bu farklı bir görünüş altında haber toplama görevinin de yerine getirilmesi için açık bir görevlendirmedir.

Bu işleyiş İslâm'ın ilk yılları için verilebilecek en güzel örnek, Hz. Peygamber (s)'in Abdullah b. Cahş'ı Kureyş müşriklerini gözetlemek, denetlemek ve onlar hakkında bilgi toplamak üzere Hicret'in on yedinci ayı başlarında görevlendirmesi hâdisesidir.³¹⁴ Gizli olarak

³⁰⁷ Yakûbî, Târîh, II/140.

³⁰⁸ Belâzürî, Fütûh, s.562.

³⁰⁹ İbnü'l-Esîr, Kâmil, III/29.

³¹⁰ Yakûbî, Târîh, II/141.

³¹¹ Yakûbî, Târîh, II/151; Belâzürî, Fütûh, s.202–203.

³¹² İbn Hişâm, Sîre, II/432–433; Diyarbekrî, II/316–317.

³¹³ Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, I/157.

³¹⁴ İbn Hişâm, Sîre, II/252; Vâkıdî, Meğâzî, I/13; Yakûbî, Târîh, II/69; Taberî, Târîh, II/262; İbn Hazm, Cevâmi',

gerçekleşmesi gereken bu işlemi hiç sezdirmeden ve haberleri tüm yönleri ile öğrenmek suretiyle hayata geçirmek gerekiyordu. Bunun en güzel yolu hac mevsiminde -haram aylarında* olunması sebebiyle- bütün Yarım Ada'dakilerin birleştiği noktaya gitmekti.

Hiz. Peygamber (s) hicretin ikinci yılı Recep ayında Abdullah b. Cahş'ı çağırarak; *"Seni bir yere göndereceğim, sabahın erken vaktinde hazırlanarak gel"* emrini verdi. Sabah vakti O geldiğinde yanına sekiz veya on kişi vererek Mekke ile Tâif arasındaki Nahle'ye gönderdi. Ubey b. Ka'b'a yazdırdığı Havlan derisine yazılı zarf içinde, üzeri damgalanmış, ağzı iyice kapatılmış bir mektup verdi. Bu mektubu iki gün sonra açmasını ve verilen emre uymasını istemişti. Ama hiç kimseyi mektupta yazılan emri yerine getirmeye zorlamamasını da tembih etmişti. Abdullah b. Cahş, iki gün sonra Melel vadisine varınca, mektubu açtı. Mektupta şöyle yazıyordu:

"Bismillâhirrahmânirrahîm!

Bu mektubu gözden geçirdikten sonra Mekke ile Tâif arasında Nahle vadisine ininceye kadar Allah'ın ismi ve bereketi ile yürü. Arkadaşlarından hiçbirisini zorlama. Nahle vadisinde Kureyşlileri, Kureyşlilerin kervanını gözetle ve denetle. Onların haberlerini bize bildir."

Abdullah b. Cahş mektubu okuduğunda yanında bulunanlardan hiçbirisi dönmek istemedi, emri yerine getirmek istediklerini söylediler. Bu bölgede Amr b. Hadramî'nin başkanlığındaki Kureyş kervanını gördüler. İçlerinden bazıları, *"Bu kervan Mekke'de gasp edilen mallarımızla düzenlendi"* diyerek kervana saldırmak istedi. Ama bazıları itiraz etti ise de Vâkid b. Abdillâh, haram aylarda olmasına rağmen attığı okla Amr b. Hadramî'yi öldürdü. Bir haber temin etme görevinde olmalarına rağmen hem kan dökmüş hem de bazı malları ganimet olarak yanlarına almış olarak Medine'ye döndüler. Hz Peygamber (s) durumdan hiçde memnun olmadı. Kızgınlığını dile getirdi. Elbette bu durum müşrikler tarafından da haram ayların ihlali olarak propaganda malzemesi yapıldı. Abdullah b. Cahş ve yanındakiler bu durumdan pişman oldular. Bu olayla ilgili Bakara suresinin 217. ayetinin nazil olduğu rivayet edilmiştir.³¹⁵

Bu olay cereyan ederken ilginç bir durum da Müslümanlar arasında bu istihbarat

s.104; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/113; İbn Seyyid, Uyûn, I/227; Zehebî, Târîh, I/29.

* Bu aylar senenin ilk ayı olan Muharrem, yedinci ayı Recep, on birinci Zilkade, on ikinci ayları Zilhicce'dir. Bu aylarda Araplar, silaha sarılmazlar, savaşmazlar ve yağmacılık yapmazlardı.

³¹⁵ İbn Hişâm, Sîre, II/602; Vâkidî, Meğâzî, I/17 Taberî, Târîh, II/263; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/214; Diyarbekrî, I/365; Halebî, İnsânü'l-Uyûn, III/155.

faaliyeti içerisinde bulunanların durumlarının belli olmaması için başlarını tıraş ederek,³¹⁶ görenlerin kendilerini umreci zannetmelerini sağlamak istemeleridir ki bu istihbarat faaliyetinin bir gereği olarak uygulanan bir metot olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hız. Peygamber (s) Bedir harbi öncesinde ordu hareket etmeden Talha b. Ubeydullah ile Saîd b. Zeyd'e Kureyş kervanını gözetleme ve hareketleri bildirme görevini vermişti.³¹⁷ Onlardan başka da durum hakkında Hız. Peygamber (s)'e bilgi getirenler vardı. Besbes b. Amr ile Adiy b. Ebî'z-Zağba Bedir'e gelmişler, kuyu başında konuşan kadınlardan kervanın iki güne kadar buraya ulaşacağını öğrenmişler ve durumu hemen Hız. Peygamber (s)'e ulaştırmışlardı.³¹⁸

Hendek savaşı sırasında da konum ve tavırları güvenlik açısından son derece önemli olan Benî Kureyzâ'nın hareketlerini takip etmek ve durumları hakkında haberdar olabilmek için ashtan Zübeyr b. Avvâm görevlendirilmiştir. Câbir b. Abdillâh'ın aktardığı rivayette; “Hendek günü, iş ağırlaşınca, Rasûlüllah (s): “*Bize Benî Kureyzâ'nın tutum ve davranışlarını öğrenip gelebilecek bir kimse yok mu?*” diye sordu. Zübeyr b. Avvâm: “*Ben gider öğrenir, gelirim.*” dedi. Gitti, öğrendi ve geldi. Rasûlüllah (s) de onun için “*Her Peygamberin bir havârisi vardır. Benim havârimde Zübeyr'dir.*” buyurdu şeklinde bilgi verilmektedir.³¹⁹

Bu rivayetin bazı varyantlarında ise olayın kısa aralıklarla üçten fazla gerçekleştiği anlatılır. Abdullah b. Zübeyr rivayetinde şunları haber vermiştir: Ahzab savaşı esnasında yaşım küçük olmasından dolayı ben ve Ömer b. Ebî Seleme kadınların yanında bırakılmışım. (Babam) Zübeyr'i atı üzerinde iki veya üç defa Kureyzâoğulları tarafına gidip geldiğini gördüm. Daha sonra evimize döndüğümüzde “*Babacığım, senin gidip geldiğini gördüm*” dedim. “*Yavrum, beni görmüş müydün?*” dedi. “*Evet*” dedim. Rasûlüllah (s): “*Kim Kureyzâoğullarının yanına gidip de onların durumlarını bildirir malumat getirir?*” buyurdu, ben de hemen hareket ettim. Döndüğümde Rasûlüllah (s) benim hakkımda anne ve babasını birleştirerek onurlandırıp: “*Anam babam sana feda olsun*” buyurdu” demiştir.³²⁰

Bu savaş esnasında içerideki Yahudilerin arkadan vurma tehlikesi vardı. Bu kritik ortamda Yahudilerin içine girip onların durumları hakkında bilgi toplamak da oldukça

³¹⁶ İbn Hişâm, Sîre, II/253; Vâkıdî, Meğâzî, I/14; İbn Sa'd, Tabakât, II/10; Taberî, Târîh, II/263.

³¹⁷ İbn Sa'd, Tabakât, II/12; Belâzürî, Ensâb, I/289; Taberî, Târîh, II/296; İbn Seyyid, Uyûn, I/245–246.

³¹⁸ İbn Hişâm, Sîre, II/269; Vâkıdî, Meğâzî, I/40; İbn Abdilber, İstîâb, II/219–220; Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, II/122.

³¹⁹ İbn Sa'd, Tabakât, III/105; Ahmed b. Hanbel, III/305; Buhârî, Cihâd ve Siyer, 40, Meğâzî, 29; Müslim, Fezâilü's-Sahâbe, 48.

³²⁰ Buhârî, Fezâilü Ashâbı'n-Nebî, 13; Müslim, Fezâilü's-Sahâbe, 49.

tehlikeli bir durum arz ediyordu. Bu aslında fedailik gerektirecek bir istihbarat işi olacaktı. Bu önemli ve son derece tehlikeli işi yapmasından dolayı Zübeyr b. Avvâm Hz. Peygamber (s) tarafından övülmüş, onurlandırılmıştır. Vâkıdî, *“Benî Kureyzâ’nın tutum ve davranışlarını gözetlemek ve öğrenmek üzere Peygamber (s)’in gönderdiği kişilerin ilki Zübeyr b. Avvâm’dı.”* diyerek başka fedailerin de bu konuda kullanıldığı bilgisini vermektedir.³²¹

Huzeyfe b. Yemân da Hendek savaşı sırasında casus olarak görevlendirilenlerdendir. Hz. Peygamber (s) mevcut ordular hakkında bilgi toplamak üzere göndereceğinde Huzeyfe korktuğunu, durumun fark edilmesi halinde kendisine işkence yapacaklarından emin olduğunu söyleyince O’na; *“Sen orada onları kışkırtacak bir iş yapma!”*³²² dedi ve onun başına bir iş gelmemesi için dua etti.³²³ Huzeyfe müşriklerin içine dalıp da haberleri toplamaya başladığında gece şiddetli bir rüzgâr her tarafı kasıp kavuruyordu. Ebû Süfyân yapacağı bir konuşma için bazı kimseleri toplamış, önemli harekât kararlarını beyan edeceğinde *“İçinizde casuslar olabilir; gözcüler bulunmasından sakının, herkes yanında bulunanın kim olduğunu tanısin, elinden tutsun.”* demişti. Bunun üzerine Huzeyfe karanlıktan istifade edip hemen yanındakilerin ellerini onlardan önce tutmuş ve kim olduklarını sormuştu.³²⁴ Bu tanınmamak için yaptığı hareket³²⁵ bir casusta bulunması gerek çok zekice bir tavrın eseridir. Onun bu iş için Hz. Peygamber (s) tarafından özellikle seçilmesinin ne kadar isabetli olduğunu da bize göstermektedir. Huzeyfe b. Yemân müşriklerin ordusu ile ilgili elde ettiği bütün bilgileri Hz. Peygamber (s)’e bildirmiştir.³²⁶

Hz. Peygamber (s) umre yapmak üzere Medine’den ayrılıp Hudeybiye’ye kadar geldiğinde Büsr b. Süfyân’ı tecessüste bulunması ve umre niyeti ile Medine’den çıkılmış olduğu haberinin Mekke’de yayılması ve Mekkelilerin tutumları ile ilgili bilgileri toplayarak kendisine ulaştırması üzere görevlendirdi. Büsr’e: *“Benim umre yapmak istediğimi Kureyşlilere haber ver, onlardan edinebileceğin bilgileri de dönüp bana bildir.”* Dedi.³²⁷ Büsr görevini tamamlayıp geldiğinde müşriklerin hazırlıkları ile ilgili tüm bilgileri Hz. Peygamber

³²¹ Vâkıdî, Meğâzî, II/457.

³²² Müslim, Cihâd, 99.

³²³ Vâkıdî, Meğâzî, II/489; İbn Seyyid, Uyûn, II/65–66; İbn Kesîr, Bidâye, IV/114; Halebî, İnsânü’l-Uyûn, II/652.

³²⁴ İbn Hişâm, Sîre, III/243.

³²⁵ İbn Seyyid, Uyûn, II/66; Halebî, İnsânü’l-Uyûn, II/652.

³²⁶ Müslim, Cihâd, 99; İbnü’l-Esîr, Kâmil, II/184; İbn Kesîr, Bidâye, IV/115; İbn Abdilber, İstîâb, I/227; Kettânî, et-Terâtîbü’l-İdâriyye, II/122.

³²⁷ Vâkıdî, Meğâzî, II/573.

(s)’e rapor halinde haber vermiştir. Büsr raporunda; Müşriklerin dağ başlarına gözcüler diktiklerini, Ka’b b. Lüey ve Âmir b. Lüey kabilelerinin Ehâbişleri toplamış olduklarını, Beytullah’tan men için çarpışmaya hazır bulunduklarını, Beldah vadisine kadar geldiklerini, civar kabilelerle anlaşmalar yapıp onlara hediyeler vererek yanlarına çektiklerini, Hâlid b. Velîd komutasında iki yüz kişilik bir süvari birliğini yola çıkarmış ve o an için Gamim’e gelmiş olduklarını ifade etti.³²⁸

Hiz. Peygamber (s), Hayber’e doğru askerî sefere çıkmadan evvel Abdullah b. Revâha’yı yanına verdiği üç kişi ile birlikte Hayber’e göndermiştir. Gönderirken de; *“Hayber’i gözetle! Halkın içine gir! Onlar ne yapmak istiyorlar, neler konuşuyorlar öğren”* demiştir. Abdullah b. Revâha’da üç arkadaşı ile birlikte gittiği Hayber’de üç gün kalmış, her biri farklı kalelerde bulunmuş (Natat, Şikk, Ketibe vs.), yapılan savaş hazırlıkları ile ilgili elde ettikleri tüm bilgileri Medine’ye dönerek Hiz. Peygamber (s)’e haber vermişlerdir.³²⁹

Mustalıkoğulları kabilesi reisi Hâris b. Dırâr’ın Müslümanlar aleyhine faaliyet gösterdiği ve Medine’ye karşı bir hücumla geçebileceği haberini alan Hiz. Peygamber (s) aynı kabileye mensup Müslüman bir kişi olan Büreyde b. Huşeyb’i istihbarat için oraya gönderdi. Büreyde bütün lüzumlu haberleri topladı. Onun getirdiği bilgilere göre hareket edildi ve yapılan savaşta zafer kazanıldı.³³⁰ Dikkat edilirse Büreyde, “Berîd”ın ismi tasğiridir. “Berîdcik” anlamına gelmektedir ki onun bu haber toplama işlemi yönü ile bu ismi almış olduğu ihtimal dâhilindedir.

İşte bu örneklerde de görüldüğü gibi Hiz. Peygamber (s) açık görevlendirmeler ile haber elde etmiştir. Ancak verdiğimiz örneklerden anlaşılacağı üzere bu çeşit haber alma işinde hayatî riskler söz konusudur. Bu sebeple bu göreve seçileceklerde bir fedâî ruhunun bulunması gerekir ki Hiz. Peygamber (s)’in de bunu göz önüne alarak ashâbının arasında tercihlerde bulunmuş olduğunu görmekteyiz. Abdullah b. Cahş, Talha b. Ubeydullah, Huzeyfe b. Yemân, Saîd b. Zeyd, Zübeyr b. Avvâm, Büsr b. Süfyân, Büreyde b. Huşeyb ve Abdullah b. Revâha’nın gelişi güzel değil, bu tehlikeli işleri yapmayı göze alabilecek özelliklerde olduklarından dolayı özellikle seçilmiş olduklarını ifade etmeliyiz. Bunlardan başka değişik zamanlarda Hiz. Peygamber (s)’in bu tür görevler için seçmiş olduğu kimselerin hayat hikâyelerine baktığımızda hep bu özelliklerinin ön plana çıkmış olduğunu görmekteyiz.

³²⁸ Vâkıdî, Meğâzî, II/580; Ahmed b. Hanbel, IV/328; Buhârî, Meğâzî, 35, Şurut, 15.

³²⁹ Vâkıdî, Meğâzî, II/566; İbn Sa’d, Tabakât, II/92; İbn Seyyid, Uyûn, II/111.

³³⁰ İbn Sa’d, Tabakât, II/63.

Mesela, Ümeyye b. Hüveylid,³³¹ Bişr b. Süfyân el-Utâkî,³³² Hubeyb b. Adî el-Ensârî,³³³ Âsım b. Sâbit,³³⁴ Enes b. Ebî Mersed el-Ğanevî,³³⁵ Cübeyle b. Âmir el-Belevî³³⁶ gibi isimler bu fedâî ruhlu sahâbilerdir ve bu tür görevlerde kullanıldıkları hayat hikâyelerinden anlaşılmaktadır.

Mekke'nin fethinden sonra da civar kabilelerin durumunu araştırmak, bilgi edinmek üzere Hz. Peygamber (s) harekete geçti ve istihbarat çalışmalarına başladı. Yukarıda değindiğimiz fedâî ruhlular arasında sahâbeden Abdullah b. Ebî Hadrâd'ı gizlice Sakif ve Hevâzin kabileleri içine girmesi, orada kalabildiği sürece kalması ve bütün yönleri ile durumlarından detaylı haberler getirmesini emrederek casus olarak görevlendirdi. O da birkaç gün kalarak o bölgeler ve halkları ile ilgili tüm bilgileri toplayarak Hz. Peygamber (s)'e getirdi.³³⁷ Bu gelen haberler üzerine istişareler yapılarak savaş için hazırlıklara başlandı.³³⁸

Aynı şekilde Hevâzinliler de İslâm orduları içerisine seçtikleri özel kişileri casusluk yapmak üzere göndermişler ve haberler almaya, ona göre hazırlıklarını tamamlamaya çalışmışlardı. Hevâzin ve Sakif orduları başkomutanı Mâlik b. Avf, önce üç kişi tespit edip Müslümanların içlerine gönderdi. Ama onların İslâm ordusunun azameti ile ilgili getirdiği ve bu ordunun karşısına çıkılmasının doğru olmadığı şeklindeki haberleri kabul etmeyip kendilerini korkaklık ve belki de karşı tarafa meyilleri olma ihtimalinden dolayı hapsettirerek başka kimseleri aynı görevle casus olarak gönderdi. Ama onlar da aynı haberleri getirdi.³³⁹ Buna rağmen hırsına yenik düşerek çıktığı yoldan geri dönmedi. Bu gerçek istihbarî haberlere kulak vermemesi de sonuçta yenilgisine sebep olmuştur.³⁴⁰

Râşid Halifeler dönemine baktığımızda bu metodun kullanılmaya devam edildiğini görmekteyiz. Ancak açıkça görevlendirmelerde fedâîlik ruhundan ziyade resmî görevli bulunan valilerin merkeze gelerek ya da görevlendirdikleri ulaklar vasıtası ile bu haberleşme

³³¹ İbn Hacer, İsâbe, I/128, 419.

³³² İbn Hacer, İsâbe, I/151.

³³³ İbn Hacer, İsâbe, V/418–419.

³³⁴ İbn Hacer, İsâbe, V/418–419.

³³⁵ İbn Hacer, İsâbe, I/73.

³³⁶ İbn Hacer, İsâbe, I/151.

³³⁷ İbn Hişâm, Sîre, IV/83; Vâkıdî, Meğâzî, III/893; Taberî, Târîh, III/127.

³³⁸ İbn Hişâm, Sîre, II/438–440; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/262; Kettânî, et-Terâtübü'l-İdâriyye, II/122.

³³⁹ İbn Hişâm, Sîre, IV/82; Vâkıdî, Meğâzî, III/892; Taberî, Târîh, III/127; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/262; İbn Kesîr, Bidâye, IV/323.

³⁴⁰ İbn Hişâm, Sîre, IV/95–96; Vâkıdî, Meğâzî, III/914–915; İbn Sa'd, Tabakât, VI/151; Halebî, İnsânü'l-Uyûn, III/72; Heysemî, Mecmeu'z-Zevâid, VI/179.

işini temin etmeleri, bu dönemde daha sıklıkla rastlanan bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hız. Ebû Bekir halife olduğunda Yemen, Bahreyn, Umman gibi çeşitli yerlere daha önce gönderilen valiler bir bir Medine'ye gelerek bölgelerindeki isyan hakkında haberler getiriyorlardı. Halife onların haberlerini gayet soğukkanlılıkla dinliyor ve *“Diğer vali ve başkanlardan, sizin getirdiğinizden daha kötü haberlerin gelmesini bekleyiniz.”* diyerek durumun ne derece ciddi boyutlara vardığına işaret ediyordu.³⁴¹ Bu ifadesi ona başka haber getiren görevlilerin de olduğuna işaret etmektedir.

Aslında o dönemlerde değişik görevlerde bulunsalar da her kademedeki görevliden haber elde etme konusunda istifade edilebiliyordu. Bazen bir vali, bazen bir komutan, bazen müfettiş, bazen de özel casusluk hizmetinde vazifelendirilmiş bir şahıstan, elde ettiği haberler öğreniliyordu. Örneğin, Hız. Ebû Bekir zamanında başlayan Irak-İran cephesindeki savaşlar devam ederken Cephe komutanı Müsennâ b. Hârise eş-Şeybânî yardım istemek için Medine'ye gelmişti. Halife Ömer kendisine biat etmek üzere Medine'de toplanan halktan hem biat alıyor, hem de onları orduya katılmaya teşvik ediyordu. Üç gün peş peşe dâvetine, Farşlılara karşı çıkmaya cesaret edemediklerinden, icabet eden olmaması üzerine, dördüncü gün şiddetli bir konuşma yaptı. Müsennâ da cephenin durumunu anlatmış ve şöyle demişti:

*“Müslümanlar! Beni dinleyin! Ben Mecûsîlerin cesaretlerini denedim ve gördüm ki, savaş meydanı onların yeri değildir. Irak'ın mühim bölgelerinin çoğunu zaten ele geçirmiş bulunuyoruz. İranlılar üstün cesaretimiz karşısında eğilmişlerdir.”*³⁴²

Burada Müsannâ'nın coşturucu konuşmasının ötesinde bir bölgeden gelen şahsın orası ile ilgili verdiği bilgilerin toplum ve devlet tarafından kabul edilerek, o günün şartlarında haber alma usulü açısından değeri bizim için önemlidir. Bu olay bize resmî olarak hangi iş için görevlendirilme olursa olsun zımnen bu işte haber toplama görevinin de kendiliğinden tevdi edilmiş olduğunu göstermektedir.

Halifeler, valilerin durumları hakkında araştırma yapmak ve fısıltı şeklinde ya da ortalıkta dolaşan iddialar olarak belirli ithamların gerçekliğini öğrenmek üzere müfettişlerden de faydalanmışlardır.³⁴³ Hız. Ömer bu görevi Muhammed b. Mesleme'ye vermiştir.³⁴⁴ Nitekim

³⁴¹ Taberî, Târîh, III/222–264.

³⁴² Taberî, Târîh, II/361; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/396.

³⁴³ DGBİT., II/180.

³⁴⁴ Belâzürî, Fütûh, s.314; Ebû Yûsuf, Kitâbu'l-Harâc, s.190; DGBİT., II/180.

Hız. Ömer, hakkında iddialar bulunan Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın ve Amr b. el-Âs'ın tahkikatını Muhammed b. Mesleme'ye yaptırmıştır.³⁴⁵

Muhammed b. Mesleme'nin Hız. Osman zamanında da bu teftiş işi için görevlendirildiğini, onun bu konudaki mahareti sebebiyle kendisinden gerçek ve doğru haberlerin öğrenilmesi yoluna gidilmiş olduğunu görmekteyiz. Mesela, Hız. Osman'ın Hilâfet döneminde Medine'ye öyle haberler ulaşır ki âdetâ Medine dışında ülkenin tamamı büyük bir karışıklık içindedir. Oysa bu haberler sadece Abdullah b. Sebe'nin etrafa kötü haberler yaydığı asılsız bilgiler içeren ve kargaşaya sebep olan mektuplarıdır. Etrafa yayılan bu karamsar haberleri tahkik etmek üzere Hız. Osman, Muhammed b. Mesleme'yi çağırarak Kûfe'ye gerçek haberleri öğrenip merkeze rapor etmesi için gönderir. Bundan başka yine bu konuda mahir olabileceğine inandığı Üsâme b. Zeyd'i Basra'ya, Ammâr b. Yâsir'i Mısır'a, Abdullah b. Ömer'i Suriye'ye ve onlara benzer başkalarını da başka yerlere göndermiştir.³⁴⁶

Hız. Ali dönemi ile alakalı ise daha önce ifade ettiğimiz gibi O'nun bölgeler hakkında haberler elde etme işine verdiği ehemmiyet sebebiyle sürekli olarak görevliler tayin etmiş olduğunu görmekteyiz. Hatta bunları üç şekilde işletmiş olduğuna şahit olmaktayız. Bunlar;

1. Sürekli vilâyetlerde bulunan ve Kûfe'ye bilgileri mektuplarla iletenler,
2. Bir savaş sırasında ordunun öncü kuvvetleri bünyesinde görev yapanlar,
3. Başkent dâhil diğer vilâyetlerde devlet işleri ile meşgul olan memurları gizlice kontrol etmekle vazifeli olanlar.³⁴⁷

Hız. Ali'nin her bölge hakkında sürekli haberdâr olabilmek için, haber alma işinde kadınlardan bile resmî görevli olarak istifade etmiş olduğunu görmekteyiz. Mesela Taberî'de geçen bir rivayette; Hız. Ali'nin Hız. Talha, Hız. Zübeyr ve Hız. Âişe idaresindeki topluluğun Mekke'deki faaliyetini kendisine, görevlendirdiği Ümmü'l-Fazl bt. Hâris isminde bir kadının bildirdiği aktarılmaktadır.³⁴⁸

1.2.5. Sorgulama Yöntemi ile Bilgilenme

Haber alma yöntemleri içerisinde zikredeceğimiz bu yöntem, başlığından da anlaşılacağı üzere normal yollardan elde edilemeyen haberlere, konu hakkında bilgisi

³⁴⁵ Belâzürî, Fütûh, s.314.

³⁴⁶ Taberî, Târîh, III/373; İbnü'l-Esîr, Kâmil, III/46-47; İbn Haldun, Târîh, II/139 vd.; DGBİT., II/207-208.

³⁴⁷ Taberî, Târîh, IV/553; Minkârî, Vak'atu Sıffîn, s.123; Yakûbî, Târîh, II/180.

³⁴⁸ Taberî, Târîh, IV/451.

olabilecek kimselerden gönüllü ya da zoraki şekillerde ulaşılmasından ibarettir. Aslında bu tarih içerisinde tüm devlet ve toplumların müracaat ettiği bir metottur. Hatta bu metotta habere ulaşmak için sorguya alınan kimselere akıl almaz işkenceler yapıldığı malumdur. Ancak her ne kadar İslâm tarihinde de sorgulama yöntemi kullanıldı ise de asla bu tür işkencelere müracaat edilmemiştir. Bununla ilgili bir kayıt bulunmamaktadır. Çünkü insanın suçlu bile olsa işkenceye tâbi tutulamayacağı, esirlere iyi muamelenin şart olduğu kat'î ilkeler olarak ortaya konulmuştur.

Daha önce de bahsi geçtiği üzere Bedir Harbi için Medine'den ayrılmadan bir gece önce Hz. Ali, Zübeyr b. Avvâm, Sa'd b. Ebî Vakkâs öncü ve keşif birliği olarak Bedir kuyularına gönderilmiştir. Keşif birliği ile haber toplanmak istenmiştir. Bu keşif birliği ele geçirdikleri Elsem ve Arîs Ebû Yesâr'ı sorgulamışlar, sorguda doğru bilgi vermediği zaman zor kullanmışlardır. Sorguya daha sonra bizzat Hz. Peygamber (s) de katılmış, Mekke ordusunun sayısı, şu anda nerede bulunduğu, orduda önemli kimlerin bulunduğu, ordudan o ana kadar ayrılanların olup olmadığı, silah ve teçhizatlarla ilgili birçok bilgi edinilmiştir.³⁴⁹ Bedir'e doğru yola çıkan Hz. Peygamber (s) ve İslâm ordusu ise yolda karşılaşılan Süfyân-ı Damrî isminde o bölgede yaşayan bir şahsa sorular sorarak müşrik ordularının durumu hakkında tekrar bilgiler edindi ki bu şahsın söyledikleri aldığı istihbârî bilgiler ile uyuşuyordu. Bu edinilen bilgilerle iki ordunun Bedir civarında karşılaşacağı tesbiti yapılmıştır.³⁵⁰

Hz. Peygamber (s) dönemindeki bu ve benzeri uygulamalardan hareketle Muhammed Hamîdullah, O'nun haber alma usullerini şu şekilde ifade etmektedir: *“Ordu karargâhı nöbetçiler dikmek suretiyle gece-gündüz korunurdu. Keşif kıtaları eliyle düşmanın takibi (iz sürme) casusluk ve pusu kurma biliniyordu. Rasûlullah sadece istenilen malumatı toplamak için casus kullanmakla kalmıyor, fakat aynı zamanda düşman casuslarına karşı mukabil casusluk tedbirleri alıyordu. Esirler sorguya çekilerek veya ileri keşif kolları gönderilerek vs. şekillerle sefere çıkılmazdan önce düşmanın durumu hakkında malumat toplanıyordu.”*³⁵¹

Bu bilgide de gördüğümüz üzere sorgulama yöntemi ile haber elde etme o dönem için önemli bir metot olmuştur. Konu ile ilgili daha başka örnekler de verebiliriz.

Mesela; Hz. Peygamber (s) Bedir harbi esnasında müşrik ordusundan bir-iki süvariye

³⁴⁹ İbn Hişâm, Sîre, II/268–269; Vâkıdî, Meğâzî, I/52–53; Taberî, Târih, II/275; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/119–120; İbn Seyyid, Uyûn, I/249; İbn Kesîr, Bidâye, III/265.

³⁵⁰ İbn Hişâm, Sîre, II/267–268; Vâkıdî, Meğâzî, I/50–51; Taberî, Târih, II/274–275; İbn Seyyid, Uyûn, I/248–249; İbn Kesîr, Bidâye, III/264.

³⁵¹ Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, II/995.

esir alarak karşı ordu hakkında bilgi edinmeye çalışmıştır. İslâm Ordusu önce bunları konuşturamadı ise de Hz. Peygamber (s)'in uyguladığı sorgu tekniği sayesinde düşman hakkında bilgi sahibi oldular. Hz. Peygamber (s) ordularının kaç kişi olduğunu sorması üzerine bunlar, bilmediklerini söylemişler, bu sefer orduda yemek için günde kaç deve kesiliyor sorusuna dokuz veya on deve olarak cevaplamışlar, bunun üzerine Hz. Peygamber (s) düşmanın dokuz yüz-bin arasında olduğu hükmünü çıkarmıştı ki gerçekten de düşman dokuz yüz elli askerden müteşekkildi.³⁵² Bu hadise sorgu yoluyla istihbarat edinmeye güzel bir örnektir.

Yine bir örnek olarak; Karkaratu'1-Kudr Savaşına çıktığı zaman, Hz. Peygamber (s), düşman kabileye mensup bazı çobanları esir etti ve onlardan kabilelerin nerede bulunduğu dair malumat aldı.³⁵³ Ğatafân'a karşı girişilen seferde de İslâm ordusu müfrezelerinden biri, Zu'1-Kassâ'da, Sa'lebe kabilesinden bir şahıs ile karşılaştılar ve onu Hz. Peygamber (s)'in huzuruna çıkardılar. Bu zatın ismi Cebbâr'dı. Sorguda Ğatafânlıların hayvanlarını dağ kuytularına gizledikleri, çoluk çocuklarını ulaşılamayacak dağ başlarına çıkarttıkları vb. gibi durumları hakkında detaylı bilgi elde edildi.³⁵⁴ Sorgudan sonra Hz. Peygamber (s), şahsa Müslüman olmasını teklif etti. Cebbâr bu teklifi kabul edip Müslüman olduğu gibi İslâm ordusunu Ğatafânlıların baskınından önce gizli yollardan onlara baskın yapılacak bir fırsatı sunabileceğini söyledi. Hz. Peygamber (s), onun bu kılavuzluk ve iz sürücülüğü teklifini kabul etmiştir.³⁵⁵

Ebû Süfyân, Medine'ye hiç kimsenin haberi olmayacak bir şekilde gitmesi ve Hz. Peygamber (s)'i öldürmesi üzere bir kiralık katil bulmuş, onunla anlaşmıştı. Yola çıkmadan katile bunu sır olarak saklayıp hiç kimseye bahsetmemesini zira Mekke'de bulunan casusların durumu kendisinden önce Medine'ye, Hz. Peygamber (s)'e ulaştırabileceklerini sıkı sıkı tembih etmişti.³⁵⁶ Şahıs Medine'ye gelip mescide girmiş, “*Abdülmuttalib'in oğlu hangisidir*”, diye sormaya başlayınca Üseyd b. Hudayr onun durumundan şüphelenmiş, elbisesini çekiştirip arama yapınca gizlediği hançeri görünmüştü. Üseyd, adamı etkisiz hale getirdikten sonra Hz. Peygamber (s) mescitte suikastçıyı sorguya aldı. Ona, “*Doğruyu söyle, buraya ne*

³⁵² İbn Sa'd, Tabakât, II/9; Hamîdullah, Muhammed, Hz. Peygamber'in Savaşları, s.163.

³⁵³ İbn Hişâm, Sîre III/46; Vâkıdî, Meğâzî, I/182–183; İbn Sa'd, Tabakât, II/2, 21; Taberî, Târih, II/298; İbn Kesîr, Bidâye, III/344; Hamîdullah, Muhammed, Hz. Peygamber'in Savaşları, s.163.

³⁵⁴ Vâkıdî, Meğâzî, I/194–195.

³⁵⁵ İbn Hişâm, Sîre III/46; Vâkıdî, Meğâzî, I/182–183, 194; İbn Sa'd, Tabakât, II/35; Taberî, Târih, II/298; İbn Kesîr, Bidâye, III/344; Hamîdullah, Muhammed, Hz. Peygamber'in Savaşları, s.164.

³⁵⁶ İbn Sa'd, Tabakât, II/93; İbn Seyyid, Uyûn, II/112; İbn Kesîr, Bidâye, IV/69.

için geldin, doğruyu söylersen bu sana fayda verir, yalan söylersen bu ise sana fayda sağlamaz” diyerek, şahsı sıkıştırdıncı adam olup bitenlerin hepsini tek tek haber verdi. Bir müddet Üseyd b. Hudayr’ın gözcülüğünde hapsedildikten sonra Müslüman olması üzerine serbest bırakıldı.³⁵⁷

Hendek savaşı esnasında müşriklerle birlikte hareket ederek Müslümanları zor duruma düşüren Esed kabilesi üzerine Hz. Peygamber (s) tarafından başında Ukkâşe b. Mıhsan bulunan bir müfreze çıkarılmıştı. Ukkâşe ve birliğinde bulunan askerleri Esedlerin bölgesine yaklaştıklarında deve izleri gördüler. Bölgeyi araştırırken Esedoğullarının gece gözcülüğü görevini yürütmekte olan şahsı uyur bir vaziyette yakaladılar. Sorguya aldılar. Kabile hakkında bazı bilgiler elde ettiler. Sorguyu derinleştirdiklerinde gözcü korkuya kapılarak askerî birliği Esedoğullarının ve hayvanlarının saklandıkları yere kadar götürme teklifinde bulundu. Bu sorgulama sonucunda gerekli tüm bilgileri alan müfreze baskın yaparak amacına ulaşmış oldu.³⁵⁸

Fedek bölgesinde Benî Sa’d kabilesinin Medine aleyhine Hayber Yahudilerine yardım yapmak üzere toplandığı istihbaratını alan Hz. Peygamber (s), Hz. Ali komutasında onbir kişilik bir birliği bu bölgeye doğru göndermişti. Hz. Ali hedef bölgeye yaklaştığında Hemec’de Benî Sa’d’ın casusluğunu yapan bir kimseyi yakaladı. Yapılan sorgulama sonucu bu kavmin hareket noktaları, biriktikleri bölgeler hakkında malumatlar elde edildi. Casus artık kendisinin bırakılmasını istediğinde Hz. Ali onu bırakmamış ve kendilerini gizli birliklerin olduğu yere kadar götürmediği takdirde bırakmayacağını söylemişti. Casus sonunda uzun ve dolambaçlı yollardan götürerek gizli yerlerini göstermek zorunda kalmış, yapılacak baskın öncesinde bir çobanın durumu haber vermesi üzere Benî Sa’d’dan toplananlar apar topar dağılmışlardır.³⁵⁹ Yakalanan ve sorgulama sonucu gerekli tüm bilgiler kendisinden alınan kimse Benî Sa’d’ın lideri Veber b. Uleym’in yeğeni idi. Bu şekilde yeğeni tarafından verilen bilgiler sebebiyle perişan olmalarına Veber çok içerlemiş ve *“Kendisine en çok güvendiğimiz kimseyi casus yaptık, o ise bizi darmadağın ettirdi”* demiştir.³⁶⁰

Mekke Fethi için hazırlığa başlayan ve bunu gizli tutup Mekke Müşriklerinin haberi

³⁵⁷ İbn Sa’d, Tabakât, II/94; İbn Seyyid, Uyûn, II/112; Beyhakî, Delâil, III/334; İbn Kesîr, Bidâye, IV/69; Süyûtî, Hasâis, I/554.

³⁵⁸ Vâkıdî, Meğâzî, II/250; İbn Sa’d, Tabakât, II/85; Taberî, Târîh, III/82; İbnü’l-Kayyım, Zâdu’l-Meâd, II/134; İbn Seyyid, Uyûn, II/104; İbn Kesîr, Bidâye, IV/178.

³⁵⁹ Vâkıdî, Meğâzî, II/562; İbn Sa’d, Tabakât, II/90; Taberî, Târîh, III/83; İbnü’l-Esîr, Kâmil, II/209; İbn Seyyid, Uyûn, II/110; İbn Kesîr, Bidâye, IV/179; Halebî, İnsânu’l-Uyûn, III/185.

³⁶⁰ Vâkıdî, Meğâzî, II/563.

olmasın diye her türlü tedbiri alan Hz. Peygamber (s)'in bu titizliğine karşı,³⁶¹ Hâtıb b. Ebî Beltea gizlice Mekke'ye bu haberi ulaştırmaya çalışmıştır.³⁶² Müzeyne kabilesinden Kenûd adında Sâre ismi ile meşhur bir şarkıcı cariyeye kadın vardı ki, bir gün Medine'ye gelmişti.³⁶³ Hz. Peygamber (s) ona Medine'ye niçin geldiğini sormuş, o da; Bedir'den sonra artık köle azatlayıcıların hepsinin öldüğünü, herkesin şarkı dinlemeyi bıraktığını, kendisinden şarkı söylemesini, ağıt yakmasını isteyen kimse kalmadığını, dolayısıyla yiyecek ve giyeceğe muhtaç duruma düştüğünü, ihtiyaçlarının karşılanması için Medine'ye geldiğini bildirdi. Hz. Peygamber (s) onun ihtiyaçlarının karşılanması, yedirip içirilmesi ve kendisine bir binek verilmesi yönünde ashâbını teşvik edince birçok kimse ona ihtiyaçlarını karşılayacak bir şeyler verdi. Bu esnada durumu fırsat bilen Hâtıb b. Ebî Beltea, ona on dinar (altın para) ile bir elbise ve gizlice Mekkelilere ulaştırması için bir mektup verdi. Hatta ona bu mektubu elinden geldiği kadar gizli tutmasını, dağ yollarını tercih etmesini zira tüm yollarda nöbetçilerin olduğunu, onlara kesinlikle yakalanmamasını tembih ederek, takip etmesi gereken yolları da tarif etti. Sâre, saçlarının örgülerinin arasına gizlediği bu mektupla birlikte yola çıkmıştı ki, durum Hz. Peygamber (s)'e –bazı kaynaklarda vahiy ile olduğu zikredilmektedir- haber verilmiştir.³⁶⁴ Hz. Peygamber (s) hemen ashâbına emir vererek yoldaki kadının bulunmasını, üzerinde gizlemiş olduğu yazının alınmasını, şayet vermek istemezse boynunun vurulmasını emretti. Hz. Ali, Hâh bahçesi yakınlarında ele geçirdiği kadından mektubu vermesini istedi ise de kadın durumu inkâr etti. Hz. Ali ise ısrarla mektubu vermesini, gerekirse kendisini soyup arayacaklarını söyleyince durumun ciddiyetinin farkına varan kadın, saç örgülerinin arasındaki mektubu çıkarıp vermiştir.³⁶⁵ Durum netleşince Hâtıb hemen sorguya alındı. O ifadesinde; Mekke'de kendisinin bir yanaşma olduğunu, Mekke'nin yerlilerinden olmadığını, malı, çoluk çocuğunu hâlâ orada bulunduğunu, bu haberi ile Mekkelilerin yanında bir yer edinip onları mihnet altına sokarak ailesi ve mallarına dokunmamalarını sağlamış olmak için yaptığını söylemiştir. Kendisinin asla ihanet düşüncesinde olmadığını, Allah'a ve Rasûlü'ne inandığını, zaten Allah'ın Mekke fethini vaat ettiğini, bu haberi Mekkelilerin duymuş olmalarının zaferi etkilemeyeceği inancında olduğunu

³⁶¹ Vâkıdî, Meğâzî, II/796; İbn Sa'd, Tabakât, II/134; Halebî, İnsânu'l-Uyûn, III/10.

³⁶² İbn Hişâm, Sîre, IV/40; Vâkıdî, Meğâzî, II/797; Ahmed b. Hanbel, I/79; Buhârî, Tefsîr, Mümtehhine, I, Cihâd, 141, 195; Müslim, Fezâilü's-Sahâbe, 161; Belâzürî, Ensâb, I/354; Taberî, Târih, III/113; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/242.

³⁶³ İbn Hişâm, Sîre, IV/40; Vâkıdî, Meğâzî, II/797; Taberî, Târih, III/113; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/242; İbn Kesîr, Bidâye, IV/283; Diyarbekrî, Târih, II/79.

³⁶⁴ İbn Hişâm, Sîre, IV/41; Vâkıdî, Meğâzî, II/797; Taberî, Târih, III/113; İbn Kesîr, Bidâye, IV/283; Diyarbekrî, Târih, II/79.

³⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, I/79.

da söyledi. Hz. Ömer ve bazıları onun ihanetinden dolayı boynunun vurulmasını isteseler de Hz. Peygamber (s), onun Bedir'e katılanlardan olması sebebiyle bunu kabul etmemiştir.³⁶⁶ Mümtehine Suresinin 1–5. ayetlerinin bu olay üzere indiği söylenmiştir.

Hz. Peygamber (s) Benî Süleym'in Buhrân'da büyük bir toplantı tertip ettikleri haberini alınca Buhrân Gazâsına çıkmıştır. Buhrân yakınlarında gece vakti Süleymoğullarından bir adama rastlamış ve sorguya almıştır. Sorgu sonucunda Benî Süleym'in büyük bir toplantı gerçekleştirdiği, ama bir gün önce tekrar subaşlarına döndükleri bilgileri elde edildi. Hz. Peygamber (s) yola devam edip Buhrân'a ulaşınca durumun gerçekten de sorguda elde edilen bilgi çerçevesinde olduğu, Benî Süleym'in subaşlarına tekrar dağıldığı görüldü.³⁶⁷

Başta ifade ettiğimiz gibi sorgulama işi yapılırken işkence yollarına müracaat edilmemiş, ancak korkutulmuş ama bu esnada bile hile ve ihanete devam etmeye yeltenenler olursa onlara ölüm cezası verilmiştir. Örneğin, Tayyi kabilesine gönderilen birlik keşif faaliyeti esnasında bu kabileye ait Elsem adında bir köleyi yakaladılar. Sorguya alınan köle kendisinin buraya efendisi tarafından gelecek birliği gözetlemek ve hakkındaki bilgileri kendilerine ulaştırmak üzere görevlendirildiğini itiraf etti. Sorguda birliği bir gecelik mesafeden sonra kabileye ulaştırabileceğini söyledi. Ama bu bilgi İslâm birliğinin kılavuzu ve iz sürücüsü Hureys'in söylediklerine uymuyordu. Kölenin yalan söylediği Hureys'in bilgilerinin ise doğru olduğu çok geçmeden anlaşıldı. Tutuklanmış ve sürekli sorgulanan kölenin hep yanıltıcı bilgiler vermesi üzerine Hz. Ali kılıcın boynuna dayanması ve bir daha yanlış haber verdiğinde kellesinin uçurulmasını emredince olayın ciddiyetini gören köle tüm bilgileri, kabile hakkındaki durum ve hazırlıkları, nasıl hareket edilirse sonuç alınabileceğini tek tek haber verdi.³⁶⁸

Başka bir olayda ise Hz. Peygamber (s)'in, Has'amlılar üzerine gönderdiği birlik Has'amlıların topraklarına girdiğinde Meshâ' yakınlarında karşı tarafın insanlarından bir müşriki yakaladı. Onu sorguya çekip bilgi edinmek istediklerinde şahıs bu işe yanaşmadığı gibi kavmine bağırarak haber ulaştırmaya çalışınca birliğin komutanı Kutbe b. Âmir'in emri

³⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, I/80; Taberî, Târih, III/114; Buhârî, Tefsîr, Mümtehine, 1, Cihâd ve Siyer, 141, 195; Müslim, Fezâilü's-Sahâbe, 161; Belâzürî, Ensâb, I/354.

³⁶⁷ Vâkıdî, Meğâzî, I/196; İbn Sa'd, Tabakât, II/36; Belâzürî, Ensâb, I/311; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/142; İbn Seyyid, Uyûn, I/304.

³⁶⁸ Vâkıdî, Meğâzî, III/984–987; İbn Sa'd, Tabakât, II/164; İbn Seyyid, Uyûn, II/207; Taberî, Târih, III/148; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/285; İbnü'l-Kayyim, Zâdu'l-Meâd, II/227.

ile öldürülmüştür.³⁶⁹

Sorgulama usulü ile ilgili uygulamanın Hz. Ebû Bekir döneminde de devam ettiğini birçok olayda görmemiz mümkündür. Ridde olaylarında isyan eden kimseler ele geçirildiğinde merkeze gönderiliyor, sorguya alınıyor, çeşitli bilgiler elde ediliyordu. Hatta bizzat halife Hz. Ebû Bekir sorgulamayı gerçekleştiriyordu. Hâlid b. Velîd'in yakalayarak Medine'ye gönderdiği Kurre b. Hubeyr'i bizzat Hz. Ebû Bekir sorgulamış, sıkıştırmış, doğru haberleri vermesi ve irtidatından vaz geçmesini istemiş yoksa kendisini öldüreceğini söylemiştir. Bunun üzerine bildiklerini söyleyen Kurre, Müslüman olduğunu bu konuda Amr b. el-Âs'ı şahit gösterdiğini ifade etmiştir.³⁷⁰

Merkezin dışında da sorgulayarak bilgi edinme işleri gerçekleşmiştir. Bunun en meşhur örneği Hâlid b. Velîd'in Mütenebbi* Seccah'ın akıl hocası olan ve onu yönlendiren Mâlik b. Nüveyr'i sorgulaması olayıdır. Seccah, Mâlik'in yönlendirmeleri ile isyan etmiş, ama istediği başarıyı elde edemeyince Yemame'ye doğru gitmişti. Halifenin emri ile Hâlid onun peşine düşmüştü. Yolda Ebû Katâde'nin birliği Mâlik'i yakalamış ve onu Hâlid'e teslim etmişti. Ondan bilgi alabilmek için sorgulayan Hâlid b. Velîd, istediği bilgileri alamadığı ve her ne kadar Müslüman olduğunu söylüyor ise de bu konuda yalan üzere ısrar ettiği kanaatine vararak Mâlik'i öldürmüş ve karısı ile de evlenmiştir. Bu sorgulama ve sonrasında yaşananlara şahit olan Ebû Katâde, Medine'ye gelerek durumu Hz. Ebû Bekir'e anlatmış ve Hâlid'in yanlış yaptığını söylemiştir. Bunun üzerine Halife, Hâlid'i acilen Medine'ye çağırarak sorgulamış ve Hâlid'in gerekçelerini haklı bulmuştur.³⁷¹

Fethetilen bölgeler ve bölge insanları ile mevcut idârî yapı hakkında bilgi elde etmek ulaşılması arzu edilen hedef yani zafer için son derece önemlidir. Bu sebeple imkan dahilinde olan bütün yöntemlerle bilgi elde edilmeye çalışılmıştır. (Keşif, keşif birlikleri, ajan görevlendirme, casus vs.) Bunların içerisinde bölge halkından ele geçirilenleri sorgulayarak haber elde etmek de son derece ehemmiyetli bir yere sahip olmuştur. İran bölgelerinin fethine görevlendirilen Sa'd b. Ebî Vakkâs, keşif birliklerinin ele geçirdiği bir Farslıyı orduda bulundurulmuş Hilâl b. Hecer isimli tercüman vasıtası ile sorguya almıştır. Kâdisiye savaşı öncesinde bu sorgu sonucu elde edilen bölge hakkındaki bilgiler zafere ulaşma konusunda

³⁶⁹ Vâkıdî, Meğâzî, III/981; İbn Sa'd, Tabakât, II/162; Belâzürî, Ensâb, I/380; İbn Seyyid, Uyûn, II/206; İbnü'l-Kayyim, Zâdu'l-Meâd, II/226.

³⁷⁰ Vâkıdî, Kitâbü'r-Ridde, s.55; Belâzürî, Ensâb, I/116; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/303.

* Mütenebbi, Peygamberlik iddiasında bulunan yalancı kimse demektir.

³⁷¹ Taberî, Târîh, III/241; İbn Â'sem, Kitâbu'l-Fütûh, I/21; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/307; el-Kelâî, el-Hilâfetu'r-Râşide s.97; Zehebî, Târîh, II/37.

oldukça etkili olmuştur.³⁷²

Bu yönteme Hz. Ömer döneminde de devam edilmiştir. O'nun dönemi ile alakalı olarak iç güvenliğinin tesisi ve idarecilerin halleri ile ilgili yapılmış olan görevlilerin sorgulamalarından da örnekler vermek istiyoruz. Hz. Ömer'in Humus valisi Saîd b. Âmir halk tarafından ayda bir gün huzura çıkmadığı, halkı geceleyin huzura kabul etmediği ve gün bitinceye kadar huzura çıkmadığı gerekçesiyle şikâyet edilerek azli istendi. Hz. Ömer, Saîd'i huzuruna çağırarak sorgulamasını yaptı. Saîd, evde hizmetçisi olmadığından hamur yoğurduğunu, sonra mayalamaya bıraktığını; geceyi Allah'a ayırdığı için kimseyi kabul etmediğini, ayda bir gün elbisesini yıkayıp, kurumasını beklediği için huzura çıkmadığını söylemiştir.³⁷³

Hz. Ömer, Utbe b. Ebî Süfyân'ı Kinâne'ye vali tayin etmiş, fazla mal ile döndüğünü görünce, nereden aldığını sormuş, Utbe, ticaret yaparak kazandığını söyleyince Hz. Ömer; *"Devlet memuru ticaret yapamaz"* diyerek, mallarını elinden alıp Beytülmal'e devretmiştir.³⁷⁴ Hz. Ömer'in bu hususta Amr b. el-Âs'ı da sorguladığı rivayet edilmektedir.³⁷⁵ Aynı şekilde Hz. Ali'nin bizzat, amcası Abbâs b. Abdülmuttalib'i mal varlığı ile ilgili olarak sorguladığı da kaynaklarda geçmektedir.³⁷⁶

Sorgu yöntemi ile bilgi elde etme işi farklı alanlar için de kullanılmıştır. Genelde çok önemli devlet bilgileri, savaş öncesi veya esnasında kritik bilgileri elde etmek vb. işlemler için kullanılan bu yöntem mahkemelerde gerçeklerin ortaya çıkması için de kullanılmıştır. Örneğin, Hz. Ali herhangi bir olayla ilgili şahitliğine müracaat edilecek kişileri ayrı ayrı sorguya almış ve gerçeğe bu şekilde ulaşmaya çalışmış hatta bunu bir kural olarak ihdâs etmiştir. Bu konu ile alakalı olarak O'nun *"Ben şahitleri birbirinden ayıran ilk kişiyim"*³⁷⁷ cümlesi meşhur olmuştur. Hz. Ali, bir genç kıza yapılan iftira sonucu şahit olarak sorguya çekilen üç kadını, üç ayrı eve yerleştirdikten sonra onlardan birini itirafa zorlamış, verdiği bilgiler neticesinde de sanığa suçunu kabul ettirmişti.³⁷⁸

Arzu edilen ve kendisine ihtiyaç duyulan habere ulaşmak için meşru kabul edilen ve

³⁷² Ebû Yûsuf, Kitâbu'l-Harâc, s.35; Taberî, Târîh, IV/103.

³⁷³ Mes'ûdî, Mürûcu'z-Zeheb, II/313-314.

³⁷⁴ DGBİT., II/181.

³⁷⁵ Belâzürî, Fütûh, s.314.

³⁷⁶ Taberî, Târîh, V/142.

³⁷⁷ İbnü'l-Kayyım, et-Turuku'l-Hikemiyye, s.60.

³⁷⁸ İbnü'l-Kayyım, et-Turuku'l-Hikemiyye, s.60.

tarihin her döneminde sıklıkla uygulanan sorgulama yöntemi, görüldüğü üzere İlk Dönem İslam Tarihinde de uygulanmıştır.

2. Ticaret Yol ve Kervanları ile Haber Almadaki Fonksiyonları

Habere ulaşmada kullanılan birçok yöntemden biriside değişik bölge insanların aralarında gerçekleştirdikleri ticarî yolculuklar esnasında haber toplamalarıdır. Açıklanacağı üzere ticarî alış verişler hayatîyetlerini devam ettirebilmek için insanlığın kendisinden vaz geçemeyeceği bir uygulamadır. Aynı derecede kendileri için ehemmiyet arz eden haber elde etme işlemi de bu alış veriş sırasında bazen gizli bazen açık, bazen bilinçli bazen bilinçsiz olarak icra edilir olmuştur.

2.1. Ticaret Yol ve Kervanlarının İşlevleri

İnsanlığın ilk gününden itibaren kendisinden vaz geçemediği bir işleyiş olarak ticaret her devirde olmuştur. Toplum ve devletler temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek için hem kendi içlerinde hem de civar bölge topluluk ve devletleri ile faydalı bir ticaret yapabilmek için gerekli tüm yöntemlere müracaat etmişlerdir. İhtiyaç maddeleri kendi bölgelerinden karşılanamıyorsa diğer uzak-yakın bölgelere ulaşmak bir zorunluluk olmuştur. Bu da insanları belirli bazı tedbirleri almaya zorlamıştır. Öncelikli olarak ulaşımını sağlayacak, yolculuğa elverişli yolların tespiti ve yapımı, bu yolların güvenliğinin sağlanması, yolculuk esnasında dinlenecek ve gerektiğinde sığınılacak konaklama yerlerinin inşası gibi gereksinimler yerine getirilmiştir. Bütün bunlar sağlandıktan sonra gerçekleşen bölgeler arasındaki ticaret, sadece malların karşılıklı olarak yer değiştirmesi değil, bilgi, birikim ve haberin tranpasında da büyük bir etken olmuştur. Bu sebeple ticaret, her dönemde haber alma konusunda önemli bir yer işgal etmiştir.

Buradan hareketle konumuzun daha iyi anlaşılması için yollardan başlayarak tarih içerisinde ticaretin haberleşmeye katkısını ifade etmeye çalışacağız.

İnsanlığın tarih sahnesine çıkmasından beri yollar; ekonomik, sosyal ve askerî açıdan her zaman büyük bir öneme sahip olmuştur. Her türlü ticarî malın bir yerden bir başka yere nakli, savaş sırasında orduların ağırlıklarının taşınması, haberleşme ve toplumlar arası iletişim hep yollar aracılığı ile gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle bütün devletler yolların yapılması, açık tutulması ve kullanışa hazır bulunması için büyük çabalar harcamışlardır.³⁷⁹ Bunun için müessese ve hizmet grupları teşkil edilmiş ve ana yollar üzerinde yolcuların, kervanların, habercilerin, orduların ihtiyaçlarını (iaşe, ibate gibi) karşılamak için bir takım askerî, sosyal,

³⁷⁹ Etkin, Ümit, XVII-XVIII Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Ulaşım ve İletişim Üzerine Araştırma, s.19; Çetin, Cemal, XVII-XVIII Yüzyıllarda Konya Menzilleri, s.4.

ticarî ve hayrî tesisler (ribât, misafirhâne, han, kervansaray, derbent, menzil gibi) kurmak yoluna gidilmiştir.³⁸⁰

Bilindiği üzere, insanoğlu her devirde ulaşım için yaşadığı arazinin topografik yapısına göre en kısa ve en zahmetsiz yolları tercih etmiştir.³⁸¹ Antik Öncesi ve Antik Dönemden itibaren yollar ilk kez oluşurken fizikî coğrafyanın koşullarına bağlı olarak geçit, bataklık, göl, akarsu, orman, deniz vb. şartlar dikkate alınarak zamana en uygun yollar belirlenmiştir.³⁸²

Tarih içerisinde birçok millet ve devlet bu sahadaki ilerlemeye katkıda bulunmuştur. Ülkeler arasında irtibatı sağlamak, sahip oldukları geniş topraklarda meydana gelen hadiseler ile ilgili bilgilerin süratli bir şekilde merkeze ulaştırılması için ulaşım yollarının inşa ve tamiri ile kervansaray ve köprü inşasına hız vererek nakliyat ve sevkiyatın kolaylaştırılmasına dolayısıyla da ticaretin gelişmesine büyük hizmet etmişlerdir.³⁸³ Ticari ulaşım da kervanlar oluşturulmuş bu kervanlarla ticari eşyalar taşındığı gibi haberleşme de sağlanmıştır. Tarihî veriler ışığında biz o gün için bu kervanların eşek ve katır kullanılarak gerçekleştirildiğini, mesela, çivi yazılı mektupların da bu eşek ve katır kervanları ile taşındığını görmekteyiz.³⁸⁴

İncelediğimiz bölge olan Arabistan Yarım Adası, coğrafi konumu itibariyle eski çağlardan itibaren doğu-batı, güney-kuzey kara ve deniz ticaretinin kesiştiği noktada yer alması, Arapları uluslararası ticarete sürekli aktif konumda tutmuştur. Antik çağdan beri Yemen, Habeşistan gibi Güney Arabistan ülkeleri, Çin, Hindistan ve Sind (Pakistan) gibi ülkelerde yetişen, Mezopotamya ve Akdeniz milletlerinin ihtiyaç duyduğu malları, Ummân Denizi, Basra Körfezi, Kızıl Deniz, Fırat ve Dicle nehirleri üzerinden, Asurlular, Fenikeliler, Mısırlılar ve bölgedeki diğer milletlere ulaştırmaktaydılar. Güney ülkelerinin zayıflamasından sonra onların yerini Mekkeli aristokratlar almış, bölge ticaretinde aktif ve yönlendirici rol oynamışlardır. Öte yandan Araplar bu ülkelerin mallarının taşımacılığını yaparken kendi pazarlarına da değişik ülkelerden tüccarlar gelip ticaret yapmaktaydılar.³⁸⁵ Kureyşliler öteden

³⁸⁰ Şentürk, M. Hüdai, “Osmanlılarda Haberleşme ve Menzil Teşkilâtına Genel Bir Bakış”, *Türkler*, XIX/446.

³⁸¹ Karağuz, Güngör-Doğanay, Osman, “İ.Ö. II. Binden Bizans Dönemine Kadar Orta Anadolu’nun Güneyinden Akdeniz Kıyılarına Uzanan Yol Ağı Üzerine Düşünceler”, s.57.

³⁸² Müderrisoğlu, Fatih, “Menzil Kavramı ve Osmanlı Devletinde Menzil Yerleşimleri”, *Türkler*, X/920.

³⁸³ Toğan, Z. Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.302–303.

³⁸⁴ Uçankuş, Tahsin Hasan, *Arkeoloji*, s.340.

³⁸⁵ İbn Habîb, *Kitâbu’l-Muhabber*, s.263; Çağatay, Neşet, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*, s.31–32; Hamîdullah, Muhammed, “el-İlâf veya İslâm’dan önce Mekke’nin İktisadî Diplomatik Münasebetleri”, s.215–16.

beri ticaretle uğraşıyor olmalarına rağmen³⁸⁶ özellikle Mekkelilerin bu şekilde ön plana çıkmasında Hâşim ve kardeşlerinin “İlaf” adı altında yaptıkları ticarî ve siyasî imtiyazlar sağlayan anlaşmaların önemi büyük olmuştur. Mekke’li Araplar dışa açılma fırsatı bulmuşlar, iktisadî yönden gittikçe güçlenmişler, değişik ülke ve milletleri tanıma imkânı bulmuşlardır. Bu anlaşmadan sonra tacirler yazları Arabistan’ın kuzeyine doğru Suriye ve Irak topraklarına, kışları ise daha sıcak olan Güney Arabistan’a doğru kervan ticareti yapmışlardır.* Bu girişimlerden sonra Arabistan giderek önemli bir ticaret merkezi haline gelmiş, buraya Hindistan, Çin ve Uzak Doğudan birçok tüccar akın etmeye başlamıştır. Böylece Araplar, Çin Denizinden Hint Okyanusuna kadar geniş bir coğrafyada, değişik birçok milletle daha çok ticarî hayata bağlı ilişkiler kurma fırsatı yakalamışlardır.³⁸⁷

Bu nedenledir ki, Müslümanlar ilk olarak Habeşistan’a hicret etmişlerdir. Zira Kureyş eskiden beri bu bölgeye ticaret seferleri yapıyordu. Kureyşlilerin Habeşlilerle ticaret anlaşmaları vardı.³⁸⁸ Dolayısıyla burası Araplarca çok iyi bilinen bir yer idi. Hz. Peygamber (s)’in atası Hâşim de ticaret için Habeşistan’a gidenler arasındaydı. Onun ve diğerlerinin Habeş kralı Necâşî hakkındaki iyi düşünceleri Hz. Peygamber (s)’in Müslümanların buraya hicret etmeleri kararını almasında etkili olmuştur.³⁸⁹

İncelediğimiz dönem ile ilgili bilgilere baktığımızda, Mekkelilerin hemen hemen tamamının meşgul olduğu,³⁹⁰ ticaret işi ile Hz. Peygamber (s) ve ailesinin de meşgul olduğunu görmekteyiz. Mesela, Hz. Peygamber (s)’in babası Abdullah, Kureyşlilerin ticaret malları yüklü bir kâfile ile Şam ve Gazze’ye gitmiş, dönüşte Medine’de vefat etmişti.³⁹¹ Yani Hz. Peygamber (s) öteden beri ailece bu gidiş gelişlerle yapılan ticaretin içinde idi. Bu yapı özellikle İslâm’dan sonra uygulanacak usuller açısından konu hakkında tecrübevî bilgiye sahip olan bir kimse olarak Hz. Peygamber (s)’in doğru kararlar alması ve bu yapılanmadan (ticaret ile ilgili yapılanma) istifade edilecek hususlarda azamî menfaat elde edilmesini sağlamıştır. Bu sebeple Hz. Peygamber (s) ve ilk dönem Müslümanlarının ve idarecilerinin

³⁸⁶ İbn Hişâm, Sîre, I/199; Taberî, Târîh, II/196.

* Bu durum ile ilgili olarak bkz. Kureyş, 106/1–4.

³⁸⁷ İbn Habîb, Kitâbu’l-Muhabber, s.265–66; Yakûbî, Târîh, I/270–71; Hamîdullah, Muhammed, “Hz. Peygamber’in İslâm Öncesi Seyahatleri”, IV/327–28.

³⁸⁸ Taberî, Târîh, II/221; Diyarbekrî, Târîh, I/288; İbn Haldun, Târîh, II/8.

³⁸⁹ İbn Sa’d, Tabakât, I/204; Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, I/10–294.

³⁹⁰ İbn Hişâm, Sîre, I/199; Taberî, Târîh, II/196.

³⁹¹ İbn Sa’d, Tabakât, I/99; Belâzürî, Ensâb, I/92; Taberî, Târîh, II/130–131; İbnü’l-Esîr, Üsdü’l-Gâbe, I/20; İbn Seyyid, Uyûn, I/26; İbn Kesîr, Bidâye, II/263.

ticaret ile ilgili hallerini, incelediğimiz konu açısından göz önünde bulundurmak son derece faydalı olacaktır.

Hız. Peygamber (s)'e baktığımızda onun daha çocuk denilecek yaşta ticaret ile içli dışlı hale geldiğini ve civar bölgeleri bu sayede tanımaya başlamış olduğunu görüyoruz. Daha oniki yaşında olduğu bir sırada Ebû Tâlib ile birlikte Şam'a düzenlenen ticaret kervanına katılmış,³⁹² onaltı yaşında bulunduğu sırada ise amcası Zübeyr b. Abdülmuttalib ile birlikte Kureyşlilerin ticaret kervanına katılarak Yemen'e gitmiştir.³⁹³ Yine biz biliyoruz ki, Hız. Peygamber (s) Hız. Hatice için ticaret kervanını Hubâşe (Yemen'de bir Pazaryeri) denilen yere götürmüş, yanında hem yardımcı, hem de yol kılavuzu olarak Hız. Hatice'nin kölesi Meysere bulunmuştu.³⁹⁴ Başka bir seferde de onun adına ticaret kervanını Şam'a götürmüş, yine yanında yol arkadaşı ve yol sürücüsü Meysere olmuştu.³⁹⁵

Yine ilk Müslüman ve idarecilerden Hız. Ebû Bekir, Hız. Ömer ve Hız. Osman hep ticaretle meşgul olmuş, bu iş için yolculuklar gerçekleştirmişlerdir. Örneğin, Hız. Osman, daha çocukluk yıllarından başlayarak Arabistan Yarım Adası'nın birçok noktasına ticaret için gidip gelen bir kimse idi.³⁹⁶ Bu durum onun etraf bölgeler, orada yaşayan insanlar ve kültürler hakkında ciddi bilgiler, haberler elde etmesini sağlamıştır. Hız. Osman'ın Müslüman olmasına sebep olarak şu haber nakledilmektedir. Hız. Osman, Hız. Peygamber (s)'in huzuruna girerek; "Yâ Rasûlallah Şam'dan yeni bir haberle geldim. Muâne ile Zerkâ arasındaydık. Biz uyur gibi bir halde iken, bir münâdî bize *"Ey uyuyanlar kalkın gelin. Çünkü Ahmed Mekke'de zuhur etti."* dedi. Mekke'ye geldik ve senin peygamber olduğunu işittik."³⁹⁷ Rivayetin doğruluğu ile alakalı farklı yaklaşımlar olsa da³⁹⁸ Martin Lings bu olayı olduğu gibi kabul eder ve olayı biraz daha netleştirerek *"... Bu sırada Suriye'den memleketine dönmekte olan Abdüşemsli tüccar Hız. Osman, çölde bir gece şöyle bir sesle uyandı; "Ey uyuyanlar uyanın! Çünkü Mekke'ye Ahmed geldi." Bu sözler onun ruhuna işledi. Mekke'ye varmadan Talha ile karşılaştı. Talha, kutsal evin arasında Ahmed'in meydana çıkıp çıkmadığını soran bir*

³⁹² İbn Sa'd, Tabakât, I/153; Belâzürî, Ensâb, I/96; Taberî, Târîh, II/192-194; İbn Kesîr, Bidâye, II/283.

³⁹³ İbnü'l-Cevzî, el-Vefâ bi Ahbâri'l-Mustafâ, I/101; İbn Kesîr Bidâye, II/277; Diyarbekrî, Târîh, II/260.

³⁹⁴ Taberî, Târîh, II/197; Yâkût, Mu'cem, II/210-211.

³⁹⁵ İbn Hişâm, Sîre, I/199; İbn Sa'd, Tabakât, I/130; Ebû Nuaym, Delâil, I/173, Beyhakî, Delâil, II/66; İbnü'l-Cevzî, el-Vefâ bi Ahbâri'l-Mustafâ, I/143; İbn Seyyid, Uyûn, I/48.

³⁹⁶ İbn Hişâm, Sîre, III/74.

³⁹⁷ İbn Sa'd, Tabakât, III/55; Belâzürî, Ensâb, V/2.

³⁹⁸ Watt bu rivayetin inandırıcı olmadığını söylemekte ve Hız. Osman'ın Müslüman olmasına sebep olarak Hız. Ebû Bekir'in telkinlerinin etkili olduğunu savunmaktadır. bkz. Watt, Muhammed Mekke'de. Watt'ın temel aldığı rivayet için de bkz. İbn Sa'd, Tabakât, III/55; İbn Hacer, İsâbe, VIII/106-107.

Rahib'in bulunduğu Busra'dan henüz dönüyordu. Talha, Rahibe "Ahmet kim?" diye sormuş, Rahib de "Abdülmuttalib'in oğlu Abdullah'ın oğlu" cevabını vermişti. Talha bu sözleri, kendi başından geçenleri anlatan Osman'a da tekrarladı. Döndüklerinde Talha ile beraber Ebû Bekir'e gittiler. Ebû Bekir de onları Hz. Peygamber (s)'e götürdü."³⁹⁹ İşittikleri o sesin daha önce Müslüman olmuş ve ticaret veya başka bir maksatla orada bulunan bir şahsın nidası olması ihtimalini, ya da önemli bir haberin kısa sürede etrafa bu şekilde yayılmasından ibaret olduğunu söylememize engel bir durum yoktur. Bu olay hem ticaret kervanları ile haberler elde edildiğini hem de farklı bölge ve kavimlerin haberlerinden etkilenildiğini bize göstermektedir.

İslâm'ın ilk yıllarından itibaren de ticaret Müslümanların hayatında çok önemli bir yer etmiştir. Hz. Peygamber (s) ve onu takip eden ilk iki halife döneminde bile, İslâm'ı yaymak maksadıyla geniş fetih hareketleri ile meşgul olmak,⁴⁰⁰ onların ticaret hayatından uzak kalmalarına sebep olamamıştır. Bu dönemde dahi bazı sahâbiler dâhil birçok kişi şehir merkezlerinde yer alan çarşı ve pazarlarda ticarî faaliyetlerde bulunmuşlardır.⁴⁰¹ Hz. Ömer döneminde yapılan geniş Fütuhât neticesinde bol miktarda Fars kökenli mevâlî ve köle, Arap toplumu ile yaşamaya ve kaynaşmaya başlamış,⁴⁰² bu da ticaret hayatlarına farklı bir zenginlik getirmiştir. Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde Müslümanların ve çevre bölge insanların çok canlı bir ticaret hayatıyla içli dışlı olduklarına dair sayısız rivayetler mevcuttur.⁴⁰³

2.2. Haberleşme Açısından Kullanımları

Yukarıda anlatmaya çalıştığımız toplum ve devletler arası çok canlı bir ticaret hayatı, aynı zamanda birçok gelişmeyi de beraberinde getirmiştir. Örneğin, bu iş için gerekli olan kara ve deniz üzerindeki yol ağları başka alanlarda da kullanımı ve gelişmeleri sağlamıştır. Bu konuda verilebilecek ilk örnek de; elbette bu yol ağlarının ticarete kullanılmasının yanı sıra haberleşme ağı olarak da kullanılmasıdır. Tarih içerisinde buna sayısız misaller verebiliriz. Mesela; Mısır'da Nil Nehri ve Süveyş Kanalı üzerinde sandallar, kayıklar, yelkenliler ve büyük gemilerle sağlanmakta olan ticarî ulaşım,⁴⁰⁴ aynı zamanda Firavun'un postacıları

³⁹⁹ Lings, Martin, Hz. Muhammed'in Hayatı, s.69–70.

⁴⁰⁰ Ebû Ubeyd, el-Emvâl, 271–272; Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, II/24–29.

⁴⁰¹ İbn Sa'd, Tabakât, III/1, 81, 87, 132; Taberî, Târîh, III/431–432; İbn Abdi'l-Berr, İstîfâb, II/388.

⁴⁰² Ebû Ubeyd, el-Emvâl, s.148; Belâzürî, Fütûh, s.386; Ahmed Emin, Fecru'l-İslâm, s.88.

⁴⁰³ İbn Sa'd, Tabakât, III/1, 17; İbnü'l-Esir, Üsdü'l-Gâbe, II/198; Diyarbekrî, Târîh, II/311.

⁴⁰⁴ Baines John-Malek Jarornir, Eski Mısır, II/64.

tarafından da kullanılmıştır.⁴⁰⁵

Asur ve Kaniş krallıklarında olduğu gibi Karkemiş Krallığında da haberleşme tablet mektuplar ve elçiler vasıtasıyla sağlanmış ve bu tablet mektuplar ticaret kervanlarıyla taşınmıştır. Kral mektupları da özel haberciler veya elçilerle yine bu yol ağları üzerinden gönderilmiştir.⁴⁰⁶ Persler, krallığa tabi tüm ülkeleri baştanbaşa kat eden bir yol şebekesi ve bu yollar üzerinde düzenli bir posta teşkilâtı meydana getirmişlerdir. Bu yollar arasında yüz on bir posta istasyonunu kapsayan “Kral Yolu” büyük önem taşır.⁴⁰⁷ Herodot’un “kral yolu” dediği Akdeniz kıyılarından İran içlerine kadar giden büyük anayol,* kervanlar tarafından yüz on bir günde kat edilirken, süratle giden çaparlar (postacılar) tarafından ise doksan günde alınıyorlardı. Yollarda Herodot’un “Stathmos” dediği konak yerleri vardı. Yolda yer yer kurulmuş olan “Aggarui” (Çaparhâne)’lerde harekete hazır atlar ve çaparlar bulunurdu. Bir önceki çaparhânedan kalkan çaparlar, götürdükleri mektupları ve emirleri ilk gelen çaparhânedeki atlarıyla harekete hazır diğer çaparlara veriyor, kendileri de hayvanlarıyla orada kalarak dinlenerek, nöbet bekliyorlardı. Bu suretle gece gündüz hareket edebilen çaparlar, kral emirlerini süratle imparatorluğun dört bir yanına götürüyorlardı.⁴⁰⁸ Persler döneminde ikinci büyük yol olarak ifade edilen ve Sus’tan Mısır’a uzanan ticaret yolu I. Darius’dan önce; Dicle ve Fırat’tan geçer sonra Suriye’ye inerek, burada biri denizden, diğeri karadan olmak üzere ikiye ayrılırdı. Denizden giden yol Fenike’nin Tır veya Sidon limanlarında sona ererdi. Bu limanlarda kervan yükleri, askerler ve yolcular, harekete hazır gemilere nakledilir, denizden Mısır’a sevk olunurlardı. Kara yolu ise Filistin’e iner, oradan çöl yoluyla Süveyş Kanalında son bulurdu. Daha önceleri Suriye ve Filistin zerine ordu sevk eden Firavunların da yaptırdığı gibi, çöl yolunda, susuzluğu önlemek üzere, belirli yerlerde su vahaları ve kılavuzlar bulundurulurdu. Darius, Nil’in bir kolu ile Akdeniz’i Kızıldeniz’e bağladıktan sonra Sus-Mısır yolu kullanımıyla, denize intikal etmişti. Bu yol, Akdeniz’den Kızıldeniz’e iniyor, Babu’l-Fendeb’ten sonra Ummân Deniziyle Basra Körfezine gidiyor, imparatorluk payitahtı Sus’ta son buluyordu. Bu suretle Pers İmparatorluğu hânedânı Ahamanişlerin ağırlık merkezi olan Huzistan ve Pers bölgelerini Mısır’a ve Akdeniz’e bağlıyordu. Bu büyük yollardan başka

⁴⁰⁵ Özer, Yusuf Ziya, Mısır Tarihi, s.308–309.

⁴⁰⁶ Tural, Osman vd., Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı, s.12.

⁴⁰⁷ Mansel, Arif Müfid, Ege ve Yunan Tarihi, s.257–262.

* Batı Anadolu’daki Efes’den başlayarak Sardes’e buradan da Frigya’Yâ uzanarak, Kızılırmak’ı geçtikten sonra da Kapadokya’Yâ, oradan da güneye dönerek Külek Boğazından Kilikya’Yâ, buradan da üç günde Fırat boylarına dayanıyor ve Sus’a ulaşıyordu. bkz. Herodotas, Târîh, s.88, 405.

⁴⁰⁸ Herodotas, Târîh, s.88, 405.

imparatorluğun muhtelif bölgelerini doğrudan doğruya merkeze veya birbirlerine bağlayan ikinci derecede yollar vardı. Bunlar Sardes'den Karadeniz kenarındaki Sinop'a, Ninova'dan Sardes'e, Bâbil'den, Suriye'ye, Ninova'ya, Sus'a giden yollardı. Aharnanişler bu yolları tamir ettirmişlerdi. Öyle ki posta teşkilâtı bu yolları kullanarak haber iletimini hızlı sağlamıştır. Herodot, yukarıda da söylediğimiz gibi devlet çaparlarına “Aggarui” adını vermektedir. Ksenofon (Xenophânes) garuilerin tesisini, Kuraş'a dayandırarak bu kelimenin Mada'lardan geçtiği şeklinde belirtmektedir.⁴⁰⁹

M.Ö. 8. yüzyıldan başlayarak kara ve deniz ulaşımının artmasıyla Yunanlılar, Ege kıyılarına, Kıbrıs'a ve Doğu Akdeniz'e ulaşmışlar, Fenikelilerden yazıyı öğrenerek, mektupla haberleşmeye başlamışlardır.⁴¹⁰

İskender de fethedeceği ülkeler hakkında önceden bilgi toplattırarak sefere çıkarıp, fethettiği ülkelerde birtakım şehirler kurmak suretiyle orduları için askerî üsler kurmuştu. Aynı zamanda geniş ülkesi için ticaret ve ulaşım önem vermiş, Persler'den kalan yol şebekesini onararak genişletmişti. Bunun yanında ordusunun geçtiği yolları mühendislerle ölçtürmek ve konakları tespit ettirmek suretiyle de sonraki dönem İskenderiye'li bilgin Eratostenes'e coğrafya araştırmaları için bir zemin hazırlamıştı.⁴¹¹ Bütün bu çalışmaların sonucunda da düzenli bir posta teşkilâtını kurarak imparatorluğun içinde olan her olaydan anında haberdar olma imkânını sağlamıştır.⁴¹²

Roma İmparatorluğunda da bütün kentler yollarla birbirine bağlanmıştı. Antoninus duvarından Kudüs'e kadar büyük ulaşım zinciri dört yüz seksen Roma mili uzunluğunda kuzey doğudan, güney doğuya uzanıyordu. Bütün yollar, askerî işaret taşlarıyla bölümlere ayrılmıştı. Bunu yaparken mülkiyet hakları ve doğal engeller düşünülüyordu. Dağlar deliniyor, ustaca kurulan kemerli köprüler en hızlı akan, en geniş ırmakların azgınlığına meydan okuyordu. Yollar yapılırken öncelikle kum, çakıl ve yontulmamış kayalardan faydalanılıyor, üzerleri geniş taşlarla kaplanıyordu. Bazen bunun yerine mermer de kullanılıyordu. Bu sayede sağlam yollar inşa edilirken, en uzak eyaletlerdeki halk ve yöneticilerle de haberleşme sağlanıyordu.⁴¹³ Roma İmparatorluğunda Ulaşım deniz yoluyla serbest değildi. Akdeniz, İmparatorluk eyaletleriyle çevriliydi. İtalya, bu büyük gölün ortasına

⁴⁰⁹ Günaltay, Şemsettin, İran Tarihi, s.283–285.

⁴¹⁰ Mansel, Arif Müfid, Ege ve Yunan Tarihi, s.124–127.

⁴¹¹ Mansel, Arif Müfid, Ege ve Yunan Tarihi, s.457.

⁴¹² Mansel, Arif Müfid, Ege ve Yunan Tarihi, s.455.

⁴¹³ Tural, Osman vd., Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı, s.29.

doğru bir büyük yarımada biçiminde uzanıyordu. Genellikle İtalya kıyıları gemiler için güvenli barınma olanağı vermiyordu. Ama İmparator Claudius'un buyruğuyla Tiberis ırmağının denize döküldüğü yerde yapay bir liman meydana getirmiş, bu da Roma'nın en yararlı yapıtlarından biri olmuştur. Bu limanın başkente uzaklığı beş fersah kadardı. Elverişli bir rüzgârla yedi günde Herkül sütunlarına varmak ve dokuz ya da on günde Mısır'daki İskenderiye kentine ulaşmak mümkündü. Deniz ulaşımının gelişmesiyle posta taşımacılığı bu yolla da yapılmaktaydı.⁴¹⁴

İnkalar zamanında da sağlam bir biçimde yapılan ve bakımı da çok iyi sağlanan karayolları şebekesi, kentleri birbirine bağlıyordu. İnka yolları, Kuzko'dan imparatorluğun her noktasına buyrukların ve haberlerin ulaşılmasını sağlıyordu. İmparatorluğun tümünde koşucu konakları vardı. Haberleri konaktan konağa ileten bu koşucular sekiz gün içinde bir mektubu, Kuzko'nun iki bin kilometre ötesine kadar ulaştırırdı. Kaldırım taşlı geniş yolları vardı. Lama kervanlarıyla ordular, resmî kuryeler ve kralın buyruğu altındakiler bu yolları kullanırlardı.⁴¹⁵ Büyük Okyanus kıyılarınca uzanan bin iki yüz kilometre uzunluğunda ve sekiz metre genişliğinde olan İnka yolu, hemen hemen hiç yağmur yüzü görmeyen çöllerden geçirdi. Yol kenarlarında, bir metre yüksekliğinde Çin Seddi'nin gösterişsiz haline benzeyen taş duvarlar vardı. İnkalar yollarına çıkan bataklıklar üzerine setler yapmışlar, gölleri aşmak içinde teknelerden köprü kurmuşlardır. Dağları aşmak için uçurumların kıyıların sarmaşıklarıyla birbirine bağlayarak köprüler inşa etmişler, tünel açmışlar ve kayalıklar, geniş merdivenler yaparak ulaşımını sağlamışlardır. Altı ya da on sekiz kilometrede bir, ulaşım yollarında konaklar vardı. Özel olarak bu iş için yetiştirilen İnka koşucuları buyrukları ve haberleri bir yerden başka bir yere ulaştırırken bu konaklarda kalırlar ve ihtiyaçlarını giderirlerdi. Bir gün boyunca haberciler iki yüz kilometrelik yol kat ederlerdi.⁴¹⁶

Han Hanedanlığı (M.Ö. 206-M.S. 220) Döneminde posta sistemi başkent merkez olacak şekilde, diğer illere de yayılmıştı. Tüm bölgeler, ana iletişim ve taşıma hatları ve dağıtım sistemleriyle birbirine bağlanıyordu. "İpek Yolu"nun açılması, batı ve doğu bölgeleri arasındaki ekonomi ve kültür alışverişini olduğu kadar postayı da geliştirmişti. Yol boyunca memur ve kuryelerin dinlenip ihtiyaçlarını gördüğü çok sayıda konaklama yerleri yapılmıştı. Dağıtılan postaların önem derecesine göre, varış yerine ulaştırılmasının güvenli, programlı ve hızlı olması önem arz ediyordu. Yürüme ve araba ile dağıtım için günlük olarak yüz km.'lik

⁴¹⁴ Gibbon Edward, Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi, I/67-68.

⁴¹⁵ Ivar, Lissner, Uygarlık Tarihi, s.243-245.

⁴¹⁶ Tural, Osman vd., Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı, s.34.

hızlı iletim öngörülürken, atlı dağıtım için bu sınır iki yüz km. idi.⁴¹⁷ Tang Döneminde deniz ve karayoluyla posta iletişimi oldukça ilerlemişti. Başkentten diğer bölgelere on altı ana hat vardı ve bu hatlar yollar boyunca tüm ülkeyi dolaşmaktaydı.⁴¹⁸

Buraya kadar ifade ettiğimiz İslâm'dan önceki konu ile ilgili durum, hiç şüphesiz insanlığın ortak kazanımı olarak İslâm sonrası dönemi de etkilediği için bu kadar detaylı olarak anlatmamıza sebep olmuştur. Çünkü kabul etmek gerekir ki, bu ticaret yol ve kervanlarının uygulamaları ile ilgili zamanla gelişen kazanımlar sadece o dönemin bölgeleri ve insanlarını etkilemekle kalmamış, kendisinden sonraki dönem ve insanlara, devlet ve medeniyetlerde etki etmiştir. Bu yapılardan inşa edenlerden başka kendilerinden sonra gelenler de istifade etmişlerdir. İlk dönem İslâm devlet ve medeniyeti de kuşkusuz bu elde edilen kazanım ve tecrübelerden faydalanmıştır. Şimdi de konu ile ilgili incelediğimiz dönemle alakalı bazı malumatları aktaralım.

Önceki dönemlerden kalan yol ağları ile ticaretlerini sürdüren Arap Yarım Adası'ndakiler, gerçekleştirdikleri bu ticarî faaliyetler sayesinde haberler alma ve ulaştırmayı da sağlamış oluyordular. Elbette devlet olma ve bu konuda büyük medeniyetler oluşturmada, önceki milletlerdeki köklü yapı ve kurumlar Araplarda yoktu. Ama Araplar, gördükleri ve duydukları kadarıyla hiç değilse konumuz ile ilgili olarak haberleşme sahasında onlarınkine benzeyen yöntemleri kullanmışlardır. Örneğin, Şakku'l-Kamer hâdisesinde müşrikler, bunun gerçek olup olmadığı konusunda, kendilerinin bir göz yanığına düştükleri şeklindeki şüphe üzerine birbirlerine, *“Başka belde halkından geleceklere sorun bakalım”* , *“Gelecek olan yolcuları da gözleyin, sorun onlara”* diyerek gelen kervanları, tüccarları gözlemeye başladılar. Gelen kimselerden durumu soruşturdıklarında olayın her taraftan görülmüş olduğunu anladılar.⁴¹⁹ Bu durum Kamer suresi 1–8. ayetlerde de ifade edilmiştir. Bu hadise bize o gün için ticaret kervanlarının işlevindeki haberleşme fonksiyonunu çok güzel özetlemektedir. Evet, belki diğer milletlerdeki gibi özel görevlileri yoktu ama bu konuda ticaret kervanını, aynı zamanda bir posta aracı olarak görüyor ve bu şekilde yararlanıyorlardı.

Hiz. Peygamber (s) de kendi döneminde civar Arap Yarım Adası ve civar Fars ve Rum bölgeleri hakkında ticaret için sürekli gidip gelen kimselerden bilgiler alırdı. Mesela, Yemen bölgesinden Medine'ye sık sık geliş gidiş yapan Cerîr b. Abdillâh'a o bölgeler hakkında sorular sordu. O bölgede (Tebâle) bulunan ve civar insanların büyük ta'zim gösterdiği, şirkin

⁴¹⁷ Tural, Osman vd., Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı, s.25.

⁴¹⁸ China Post, A Brief History of China Post, s.22–45.

⁴¹⁹ İbn Seyyid, Uyûn, I/114; İbn Kesîr, Bidâye, III/119–121; Diyarbekrî, Târîh, I/299.

koyuca yaşanmasına sebep olan Zu'l-Halasa Puthânesinin yoğun işleyişini haber alınca oranın yıkılmasını istedi. Çünkü bu durum insanları etkilemekte idi. Zu'l-Halasa Puthânesinin yıkımı işini o bölgeleri en iyi bilen Cerîr'e verdi. O da bu görevi kısa sürede yerine getirerek, Medine'ye bölgenin bu şer yuvasından kurtulduğu haberi ile geri döndü.⁴²⁰

Yine Irak bölgesinde yaşayan Nabâtîler, ticaret ile uğraşırlar, un ve zeytinyağı satışı yaparlar, Şam ile Medine'ye sürekli ticaret için gelip giderlerdi.⁴²¹ Bu sürekli gidip gelmelerinden dolayı bölgeler arasında haberleşmede büyük rol oynarlardı. Müslüman olduktan sonra da bu durumları devam etti ve bir ticaret grubu Medine'ye, Rumların Heraklius başkanlığında Müslümanların üzerine ordu hazırladıklarını, pek çok askerî yığınak yaptıklarını, Gassân, Lahm vs. gibi çevre kabilelerden destek aldıklarını ve öncü birliklerinin Belkâ bölgesine kadar gelmiş oldukları haberlerini getirmişlerdi.⁴²² Tüccarların, Rumların büyük bir ordu hazırlayıp Müslümanların üzerine doğru yürümekte oldukları şeklindeki bu haberleri sebebiyle Medine halkının büyük bir endişeye düştükleri, zira hazırlanan ordunun büyüklüğü, savaş atlarının çokluğu tüccarlar tarafından anlatıldığı ifade edilmektedir.⁴²³ Tüccarların bu haberleri üzerine Hz. Peygamber (s) Tebûk'e doğru bir orduyu derhal hazırlamaya başlamış, etrafa bunu İlân etmiş, İslâm tarihinde “ceyşü'l-usra” (zorluk ordusu) diye bilinen bir ordunun teminini sağlamış ve Rumlardan önce onlara doğru yola çıkmıştır.⁴²⁴ İşte bu örneklerden hareketle “*O dönemlerde ticaret kervanları haberleşme için sıkça kullanılan araçlardan olmuştur*” diyebiliriz. Daha başka örnekler verecek olursak; Uhud savaşından sonra Mekke'ye dönen Ebû Süfyân ve Mekke ordusu yolda rastladıkları Abdulkays oğullarının ticaret kervanı ile Medine'deki Müslümanlara haber yollamıştır. Bu kervana nereye gittiğini sormuş, onların Medine'ye yiyecek almak üzere gittiklerini söylemeleri üzerine “*Şayet şu dediklerimi Muhammed'e ulaştırırsanız dönüşünüzde Ukâz pazarında hayvanlarınızın hepsini yemleriz*” demişlerdir. Mesaj olarak da “*Biz Muhammed'in ve ashâbının üzerine yürümeye ve köklerini kazımaya kararlıyız*” cümlesini iletmelerini istemişlerdir. Hz. Peygamber (s)'e bu mesajı ilettiklerinde kervandakilere O'nun cevabı; “*Allah bize yeter! O ne güzel vekildir! Varlığımı elinde bulunduran Allah'a yemin ederim ki, onlar bu dediklerini yapmaya kalsalar Allah tarafından azap alameti olarak taşlara*

⁴²⁰ İbn Hişâm, Sîre, I/89; İbn Sa'd, Tabakât, I/347; Ahmed b. Hanbel, IV/360; Yâkût, Mu'cem, II/383.

⁴²¹ Vâkıdî, Meğâzî, III/989; İbn Asâkir, Târihu Dimeşk, I/110.

⁴²² Vâkıdî, Meğâzî, III/990; İbn Sa'd, Tabakât, II/169; İbn Asâkir, Târihu Dimeşk, I/110; Belâzürî, Ensâb, I/71.

⁴²³ Vâkıdî, Meğâzî, III/990; Ahmed b. Hanbel, I/33; Buhârî, Meğâzî, 79; Müslim, Tevbe, 53.

⁴²⁴ İbn Hişâm, Sîre, IV/159; Vâkıdî, Meğâzî, III/990; İbn Sa'd, Tabakât, II/165; Taberî, Târih, III/142; İbn Asâkir, Târihu Dimeşk, I/111.

*tutulurlar; orada kalıp sabahlarılarsa, geçmiş gün gibi silinir giderler” şeklinde olmuştur.*⁴²⁵ Muhtemeldir ki müşrik ordusu bu kesin ifadeli cümlelerle cevabı kervan kendilerine ulaştırınca direnmek, geri dönmek, harp etmek gibi bir düşünceden vaz geçerek Mekke’ye evlerine döndüler.

Ticaret maksadı ile Necd bölgesinden Medine’ye gelen bir adamın Enmar ve Sa’lebe oğulları ile Ğatafân kabilelerinin Müslümanlarla çarpışmak üzere yığınak yaptıkları haberini getirmesi sebebiyle Hz. Peygamber (s) hemen hazırlılarını yapıp, Medine’de yerine Hz. Osman’ı vekil bırakarak sefere çıktı. Gerçekten de Zatu’r-Rika mevkiinde toplanmış olan kuvvetlerle karşılaşıldı. Ancak karşı tarafın savaşımaya cesaret edemeyerek dağ başlarına kaçmaları üzerine bir çarpışma meydana gelmemiştir.⁴²⁶ Hz. Peygamber (s)’in bu şekilde ticaret için çevreden gelip gidenlerden haber elde etme yöntemini sıkça kullandığına dair birçok rivayeti kaynaklarda görmemiz mümkündür.

3. İz Sürme Sanatı ve Haber Almada Kullanım Yönleri

Eldeki imkânlar ölçüsünde habere ulaşmak için kullanılan yöntemlerden biriside iz ve işaretlerden hareket etme yönemi olmuştur. Günümüzde daha gelişmiş teknolojik imkânlar sayesinde kriminal verilerle olayları aydınlatmaya yönelik kullanılan yöntemlerin benzerleri diye ifade edebileceğimiz bu usule tarih içerisinde sıklıkla müracaat edilmiştir. O günün şartlarında önemli bir haber elde etme şekli olmuştur. Tarih içerisinde ve incelediğimiz dönemde konu ile ilgili uygulamalar bu başlık altında örnekleri ile incelenecektir.

3.1. İz Sürme İşinin Cahiliye Toplumundaki Önemi ve Bu Alanda Meşhur Olanlar

Herkes tarafından bilinemeyecek, özel bilgi, tecrübe ve yetenekle ancak anlaşılabilecek hadiselerde kullanılan bu yöntem, bir olayın gerçek mahiyetini anlama ve olay ya da olayla ilgili şahıslara ulaşmada o günün şartlarında önemli bir metot olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Araplar arasında bu yöntemin ayrı bir ilim dalı olarak algılandığını görmekteyiz. Çünkü onlar teknik sahada güçlü ve köklü bir devlet yapısına sahip olmadıklarından haber elde etmede diğer devletlerin uyguladıkları metotlardan mahrum durumdaydılar. Bu sebeple teknik olarak güvenilirliği tam olmasa da fiilî yaşam içerisinde müracaat ettikleri ve çoğunlukla da tecrübe ve yetenekler sayesinde sonuca ulaştıkları bir

⁴²⁵ İbn Hişâm, Sîre, III/109–110; Vâkıdî, Meğâzî, I/339–340; Taberî, Târîh, III/29; İbnü’l-Esîr, Kâmil, II/164–165; İbn Kesîr, Bidâye, IV/49–50–51.

⁴²⁶ İbn Hişâm, III/214; Vâkıdî, Meğâzî, I/395; İbn Sa’d, Tabakât, II/61; Belâzürî, Ensâb, I/340, s.201; İbn Kesîr, Bidâye, IV/83.

yöntem olarak izlerden hareketle, tahminlerle netice alma yoluna müracaat etmişlerdir.

Tarih içerisinde bu yöneme “İyâfet” denmiştir. Bu ismin verilmesi kelimenin kökeni açısından olmuştur. Bu açıdan manası; Kuşları “Kışt” diye kovalayarak, onların çıkardıkları seslerden, iniş ve geçişlerinden uğur veya uğursuzluk çıkarmaya çalışmak demektir. Bu Arapların çokça uğraştıkları âdetlerinden sayılan bir uygulama, hatta bir bakıma bir ilim olmuştur.⁴²⁷ Âif ise; Kıyâfet, alâmet ve izlerden anlayan, gelecek hakkında kehânetlerde bulunan, kuşların uçuşu vb. hareketlerinden hükümler çıkaran falcı demektir.⁴²⁸ İyâfet ve Âif isimleri, Kıyâfet ve Kâif olarak ta kullanılmıştır. Kıyâfet ilmi; iz arama ve ayak izinden sahibini tanıma bilimidir. Bu bilim adam öldürme, hırsızlık, kaybolma, nesep tespiti ve nikâhlar vb. olaylarda, çok işe yarayan bir bilim kolu olmuştur. Araplar bu dalda o kadar ileri gitmişlerdi ki bazı kâifler yani iz sürücüler, iz sahibinin genç veya yaşlı olduğunu, kadın veya erkek olduğunu, kız veya dul olduğunu anladıkları biraz abartılı olarak kaynaklarda ifade edilmektedir. Bu iz sürme sahasında en usta Arap oymakları; Benû Müdlic ile Benû Lehebî’dir. Bu oymaklar içinde de Mürreoğulları en üstünleri idi. Mürreoğulları, bir devenin ayak izinden, o devenin kime ait olduğunu çıkarır, bir insanın ayak izinden de kişinin Iraklı, Mısırlı veya Medineli olduğunu bir görüşte anarlardı.⁴²⁹ Denilebilir ki; cahiliye ve Hz. Peygamber (s) döneminde fâili meçhul olayların aydınlatılması ve özellikle istihbarat elde edilmesinde, “İz Sürme” konusunda uzman olan kâifler, toplumda söz sahibi olmuş, aynı zamanda o dönemlerin en büyük istihbaratçıları, casusları olarak görülmüşlerdir.⁴³⁰

Araplar arasında âifliği ile meşhur olanlara çoğu zaman halkta müracaat eder, bilgiler öğrenmeye çalışır, çocuklarını âiflere götürerek gelecekte nasıl bir yapıya sahip olacaklarını öğrenmeye çalışırlardı. Hz. Peygamber (s)’in amcası Ebû Talib de bir gün onu Ezdi Şenue’li meşhur bir âif’e götürmüş ve gelecekteki yapısı ile ilgili bilgiler elde etmeye çalışmıştı. Falcı Hz. Peygamber (s)’i inceledikten sonra onu bana getirin diyerek ilgisini artırmış, onunla alakalı farklı tavırlar sergilemeye başlamıştı ki, Ebû Tâlib adamın bu ilgisinden çekindi, bir kötülüğü dokunacağını düşünerek oradan sessizce ayrılmaya çalıştı. Adam getirin o çocuğu, ileride onun şanı yüce olacak deyip durmuştu.⁴³¹ Bu konuda başka bir örnek olarak da şunu zikredebiliriz ki; Araplar içinde kıyâfet, alâmet ve ayak izlerinden anlamaktaki maharetleriyle

⁴²⁷ İbnü’l-Esîr, Kâmil, III/330; Fîrûzabâdî, Kâmûs, III/185.

⁴²⁸ Fîrûzabâdî, Kâmûs, III/185.

⁴²⁹ Çağatay, Neşet, Başlangıçtan Abbâsilere Kadar İslâm Tarihi, s.120.

⁴³⁰ Üstüner, Hüseyin, Hz. Peygamber Devrinde İstihbarat, s.3.

⁴³¹ İbn Hişâm, Sîre, I/190; İbn Kesîr, Bidâye, II/283; Halebî, İnsânü’l-Uyûn, I/ 191.

tanınan Müdlicoğulları,⁴³² küçüklüğünde Hz. Peygamber (s)’in ayak izlerini görüp onu takip etmişler, Abdülmuttalib’in yanına kadar gelmişler ve *“Onu iyi koru! Çünkü biz, Makam’daki ayak izine onunkinden daha fazla benzeyenini görmedik”* dediler,* bu sebeple de Abdülmuttalib Hz. Peygamber (s)’e karşı çok titiz davranırdı.⁴³³ Abdullah b. Abbâs’ın rivayetine göre de Hz. Peygamber (s) yirmi yaşlarında iken, Kureyşliler kıyâfet ve izlerden anlayan bir kadın kâhine giderek *“Şu Makam sahibine iz bakımından en çok benzeyenimiz hangimizdir? Bize haber ver”* dediler. Kâhin kadın, *“Eğer siz ince milli yerin üzerine bir yaygı serer ve onun üzerinden yürür geçerseniz, ben size istediğinizi haber veririm”* demiş, Kureyşlilerin istenileni yapmaları üzerine, kadın Hz. Peygamber (s)’i ve ayak izini görünce, *“Bu iz, Makam’dakine en yakınıdır”* demişti.⁴³⁴

İz sürme ve yol bulma konusunda hemen hemen Arapların tamamı mahir sayılırdı. Öyle ki, küçüklüğünden beri ticaret kervanlarına katılan Hz. Peygamber (s) bile bu noktada oldukça tecrübe edinmişti. Amcası Zübeyr b. Abdülmuttalib ile Kureyşlilerin Yemen’e giden ticaret kervanına katıldığında, dönüş yolunda kafilenin önüne geçerek onları sel sularıya dolup taşan geçitsiz vadiden selamete geçirmek gibi becerisini sergilemişti.⁴³⁵

Arapların arasında vücuttaki bazı işaretlerden nesebin tespiti ilmi önemli bir noktaya ulaşmıştı. Bu bilimin ustaları çeşitli metotlardan hareketle bir kimsenin nesebini rahatlıkla tespit edebilmekte idi. Mücezziz b. el-Müdlîc bunların meşhurlarındandı. Onunla ilgili Buhârî’nin Sahihinde Urve kanalı ile Hz. Âişe’den şu şekilde bir rivayet aktarılmaktadır: *“Hz. Peygamber (s)’in yanımda olduğu bir sırada, bir kâif benim yanıma girmişti. Zeyd ve Üsâme için “Bu ayaklar birbirindendir”* dedi. Hadisin ravilerinden Urve, *“Bu söz Hz. Peygamber (s)’in çok hoşuna gitmiş, buna çok sevinmişti. Kendisi bunu Âişe’ye bildirdi.”* demiştir.⁴³⁶ Hz. Peygamber (s)’in sevinme sebebi; Hz. Zeyd’in siyah, oğlu Üsâme’nin ise beyaz tenli oluşundan dolayı bazı art niyetlilerin Üsâme’nin nesebi konusunda dedikodular yapmaları idi. Hz. Peygamber (s), hem yakını olan Zeyd, hem de Üsâme’nin annesi, kendisinin ise sütannesi olan Ümmü Eymen ile ilgili böyle bir karalamanın yapılmasından dolayı çok üzülüyordu.

⁴³² Diyarbekrî, Târîh, I/239; Halebî, İnsânu’l-Uyûn, I/178.

* Meşhur olduğu üzere Kâbe inşaatı esnasında Hz. İbrahim’in üzerinde durduğu, iskele olarak kullandığı taş inşa işi bitinceye kadar Kâbe’nin etrafında dolaştırılmış ve bu durum bir makam olarak Kur’an-ı Kerim’de de zikredilmişti. bkz. Âl-i İmrân, 3/96-97.

⁴³³ İbn Sa’d, Tabakât, I/118; Ebû Nuaym, Delâil, I/165; İbnü’l-Cevzî, el-Vefâ bi Ahbâri’l-Mustafâ, I/120; İbn Asâkir, Târihu Dimeşk, I/284; İbn Kesir, Bidâye, II/282; Süyûtî, Hasâis, I/201; Diyarbekrî, Târîh, I/239.

⁴³⁴ Ahmed b. Hanbel, I/132; İbn Seyyid, Uyûn, II/78-79; Süyûtî, Hasâis, II/171.

⁴³⁵ İbnü’l-Cevzî, el-Vefâ bi Ahbâri’l-Mustafâ, I/101; İbn Kesir, Bidâye, II/277; Diyarbekrî, Târîh, I/260.

⁴³⁶ Buhârî, Fezâilü Ashâbi’n-Nebî, 17, Menâkıb, 23, Hudûd, 31.

Burada Hz. Peygamber (s)’in böyle bir ilme güvenmesi, bir kâifin verdiği bilgi ile memnun olması, bize bu ilim sahibi kimseleri haber alma ve haber ulaştırmada kullanması, askerî birlik ve elçilere kılavuz olarak tayin etmesinde önemli rol oynadığını göstermektedir.

Cahiliye Arapları arasında iz sürücülerin yani kâiflerin başlı başına bir meslek grubunu oluşturmaları, onların ticaret kervanlarının gidip gelmeleri, savaşlar, baskınlar, haberleşmenin temini vs. konularında vazgeçilemeyecek kimseler olmalarından kaynaklanıyordu. Meşhur iz sürücülerden Râfî b. Ebî Râfî et-Tâî’nin kendi ifadesiyle mesleğinin kâiflik olduğunu ve bu sayede geçimini sağladığını ifade ettiğini görmekteyiz. O; *“Ben Hristiyan dininde bulunan bir adamdım. Sercis adıyla anılırdım. Halka kılavuzluk eder, kum yığınlarının yerlerini gösterirdim. Cahiliye devrinde, deve kuşu yumurtalarının içine su koyar, kum yığınlarının bir köşesine saklardım. Hatta develerini yağmaladığım zaman bile beni bulmaya hiç kimsenin gücü yetmezdi. Develeri bu kum yığınlarına soktuğumda içine su koyduğum deve kuşu yumurtalarının yanına uğrar, su içerdim”* demiştir.⁴³⁷

Arap Yarım Adası’nın tamamında bu yöntemin kullanıldığı görülmektedir. Yemen Hükümdarı Seyf b. Zî Yezen Yemen’de hizmetçileri tarafından, kendine mahsus avlanma yerinde yalnız olduğu bir sırada öldürüldüğünde, katiller sağa sola, dağ başlarına kaçmışlardı. Ama hükümdarın adamlarından iz sürmede mahir olanlar, suikastçıların saklandığı yerleri bularak, olaya iştirak edenlerin hepsini öldürmüşlerdi.⁴³⁸

Hz. Peygamber (s) ilk vahiy geldiği sıralarda çokça Hira mağarasında inzivaya çekilirdi. Bunlardan bir seferinde Hz. Peygamber (s)’in gelişi çok gecikince Hz. Hatice endişelendi ve akrabalarından bu yönde mahir olanları onu aramaya gönderdi. Ama hiç birisi onu bulamadı da, bir müddet sonra Hz. Peygamber (s) kendisi çıkageldi.⁴³⁹ Bu rivayette bizim için önemli olan Hz. Hatice’nin, Hz. Peygamber (s)’i aramak üzere gelişi güzel kişileri değil de iz sürme konusunda mahir olanları bulup bu iş için onları görevlendirmesidir.

Sahâbiler ilk dönemlerde müşriklerden gizli olarak vadilere çıkarak gizli yerlerde namaz kıarlardı. Müşrikler ise onların ayak izlerini takip ederek⁴⁴⁰ onları bulur ve eziyet, işkence yaparlar, aralarında darp hadiseleri meydana gelirdi. Bu olaylardan birisi esnasında Sa’d b. Ebî Vakkâs, eline geçirdiği bir kemik parçası ile onlardan birisinin kafasına vurarak,

⁴³⁷ İbn Hişâm, Sîre, IV/274; Vâkıdî, Meğâzî, II/771.

⁴³⁸ İbn Kuteybe, Maârif, s.278.

⁴³⁹ İbn Hişâm, Sîre, I/253; Taberî, Târih, II/207; Beyhakî, Delâil, II/148; İbn Kesîr, Bidâye, III/12; Halebî, İnsânü’l-Uyûn, I/386.

⁴⁴⁰ Belâzürî, Ensâb, I/116.

kafasını yarmıştı ki, bu İslâm'da akıtılan ilk kan olarak anılır.⁴⁴¹ Mekke'de işkence iyice artınca Müslümanlar ilk olarak Habeşistan'a hicrete başlamışlar, onların yola çıktığının farkına varan müşrikler hemen izleri takip ederek peşlerine düşmüşler, ama Şuaybe'de Müslümanlar kişi başına yarım altına anlaştıkları bir gemi ile denize açıldıklarından müşrikler sahile kadar gelmiş olmalarına rağmen onları yakalayamamışlardır.⁴⁴² II. Akabe biati tamamlandıktan ve Medineli Müslümanlar memleketlerine doğru yola çıktıktan sonra ise olaydan haberdar olan Mekkeli müşrikler tüm Medine yollarını tutmuşlar, onları bulmak için her tarafa iz sürücüler salmışlar, çoğuna ulaşamamalarına rağmen Sa'd b. Ubâde ve Münzir b. Amr'ı Ezâhir mevkiinde elde etmişlerdi. Sa'd'ı yakaladılar ama Münzir'i ellerinden kaçırdılar.⁴⁴³

Hz. Peygamber (s) ve Hz. Ebû Bekir, ticaretle uğraşan, yolları iyi bilen kimseler olmasına rağmen hicret yolculuğunda kendilerine iz sürme ve yön bulma noktasında mahir olan Di'l oğullarından, müşrik, fakat güvenilir bir adam olan Abdullah b. Uraykıt'ı yol kılavuzu olarak ücretle tuttular.⁴⁴⁴ Bu kılavuzun yolcuları mağaradan Seniyyetu'l-Âir veya Seniyyetu'l-Gâir'e, buradan Rim Vadisine, sonra Akîk Vadisine oradan Cessâseye ve ceylan yolunu tutup Usbe'ye kadar götürürken güzergâh olarak genellikle toprağı sert ve düz araziye seçmesi⁴⁴⁵ iz sürme konusundaki maharetini ortaya koymaktadır. Bu sayede Kureyş kâiflerinin ayak izlerinden kafiyeyle kolayca bulmalarını önlemiş, etrafı daha iyi görüp, karşı casusların tuzağına düşmemek için bir tedbiride uygulamıştı. Bu, O'nun bu konudaki bilgi ve maharetini ortaya koymaktadır. Ama yine de daha öncede bahsettiğimiz gibi Hz. Peygamber (s)'in hicretini öğrenen müşrikler her tarafa adamlar saldırlar, iz sürücülerini harekete geçirdiler, büyük vaatlerde bulundular.⁴⁴⁶ Görevlendirdikleri iz sürücülerden en meşhurları Kürz b. Alkame⁴⁴⁷ ve Sürâka b. Mâlik b. Cu'sum⁴⁴⁸ idi. Müdlicoğullarından olan Sürâka b. Mâlik,

⁴⁴¹ İbn Hişâm, Sîre, I/282; Belâzürî, Ensâb, I/116; Taberî, Târîh, II/216; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, II/367, İbn Hacer, İsâbe, II/33; Halebî, İnsânu'l-Uyûn, I/456.

⁴⁴² İbn Sa'd, Tabakât, I/204; Taberî, Târîh, II/221; İbn Seyyid, Uyûn, I/116; İbnü'l-Cevzî, el-Vefâ bi Ahbâri'l-Mustafâ, I/193; Diyarbekrî, Târîh, I/288–289; Halebî, İnsânu'l-Uyûn, II/5.

⁴⁴³ İbn Hişâm, Sîre, II/91; İbn Sa'd, Tabakât, I/223; Taberî, Târîh, II/241; İbnü'l-Cevzî, el-Vefâ bi Ahbâri'l-Mustafâ, I/288, İbnü'l-Kayyım, Zâdu'l-Meâd II/58.

⁴⁴⁴ İbn Hişâm, Sîre, II/129–136; İbn Sa'd, Tabakât, I/235; Ahmed b. Hanbel, III/211; Abdürrezzak, Mûsanef, V/391; Buhârî, Menâkıbu'l-Ensâr, 45, Salât, 86, Meğâzî, 28; Beyhakî, Delâil, 2/474; Yâkût, Mu'cem, II/112; İbn Hazm, Cevâmî', s.90–91; İbn Kesîr, Bidâye, III/184; Diyarbekrî, Târîh, I/323.

⁴⁴⁵ Hasan İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, I/133.

⁴⁴⁶ İbn Sa'd, Tabakât, I/228; Beyhakî, Delâil, II/478; İbnü'l-Cevzî, el-Vefâ bi Ahbâri'l-Mustafâ I/238; İbn Kesîr, Bidâye, III/183.

⁴⁴⁷ Belâzürî, Ensâb, I/260; İbn Kesîr, Bidâye, III/182; İbn Hacer, Fethu'l-Bâri VII/185.

⁴⁴⁸ İbn Hişâm, Sîre, II/130; İbn Sa'd, Tabakât, I/229; Buhârî, Menâkıbu'l-Ensâr, 45, Salât, 86, Meğâzî, 28;

Mekkelilerin koymuş olduğu yüksek meblağdaki ödülü alabilmek için takibe başladı. Hz. Peygamber (s) ve Ebû Bekir'i yolda yakaladı. Ama yaşadığı olağanüstü –atının iki defasında da kumlara gömülüp hareket edememesi vb.- olaylar sebebiyle bu işten vaz geçti ve Hz. Peygamber (s)'den eman istedi. Hz. Peygamber (s)'de onun bu isteğini geri çevirmedi. Ardından gelen iz sürücülerini de aradıkları kimselerin bu bölgede olmadığını söyleyerek uzaklaştırmıştı.⁴⁴⁹ Bu Hz. Peygamber (s)'in hicretini sağsalim tamamlamasında büyük etken olmuştur. Yani iz sürme işinin, bu konuda malumat sahibi olan kimselerin o günün şartlarında ne kadar önemli bir iş icra ettiklerini bize göstermektedir.

3.2. Haberleşme Alanında Kullanımı

İncelediğimiz haberleşme konusu açısından bu yöneme baktığımızda, Hz. Peygamber (s) ve ardından gelenlerin bizzat kendi katıldıkları ya da katılmayıp görevlendirdikleri hemen hemen tüm seferlerde iz sürücüsü kullandıklarını görmekteyiz. Bu hem güvenlik hem istihbarat hemde ulaşılacak hedef hakkında önceden bilgi sahibi olabilme açısından son derece önemle üzerinde durulan bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Araştırmamız esnasında konu ile ilgili sayısız örneğe rastladık. Hepsini zikretmek mümkün değil ama bazılarını kanaatimizi desteklemek üzere aktarmak istiyoruz.

Bilindiği üzere Mekkeliler ticaret ehli olan kimselerdi ve yazın Şam, kışında Habeşistan'a yolculuk yaparlardı.* Ancak hicretten sonra Medine'deki Müslümanların kervanlarına zarar vermelerinden çekinerek artık Şam ticaretini yapamaz olmuşlardı. Bu yüzden Esved b. Muttalib, onlar için Irak yolu üzerinden, Necid çöllerinden iz sürme ve yol bulma maharetiyle ünlü Furat b. Hayyânü'l-İclî'yi müşriklerin ticaret kervanı için yol kılavuzu olarak gösterdi. O, kendi ifadesi ile “Hiç kimsenin inmeyi göze alamayacağı Necid arazisi ve çöllerinden” onları istedikleri yere ulaştırabilecek yetenekte idi. Yola çıktıklarında bunu haber alan Hz. Peygamber (s) hemen bir seriyye göndererek onları engelledi ve ticaret mallarına da el koydu. Kılavuz Furat'ı da İslâm'a dâvet etti ve o mahir kişi dâvete icabet ederek müslüman oldu.⁴⁵⁰

Uhud savaşıdan sonra Mekkelilerin Medine'ye baskın için geri gelecekleri haberleri üzerine Hz. Peygamber (s) istihbarat edinmek, bölgeye gözcü ve ajanlar çıkartmak istemişti.

Taberî, Târîh, II/247; İbn Kesîr, Bidâye, III/182.

⁴⁴⁹ İbn Hişâm, Sîre, II/490; Diyarbekrî, Târîh, I/332; Zehebî, Târîh, I/271–272; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/106.

* bkz. Kureyş, 106/1–4.

⁴⁵⁰ İbn Hişâm, Sîre, III/53; Vâkıdî, Meğâzî, I/198; İbn Sa'd, Tabakât, II/36; Taberî, Târîh, III/5.

Bu sırada Adal ve Kâre kabilelerinin kendilerine din öğretmeni isteklerini fırsat kabul ederek ashtaptan altı-yedi kişi belirledi. Bunlar görünüşte din öğretimi için gidecek olsalar da bölgeden bilgiler toplayıp Medine'ye ulaştırmak asıl görevleri idi. Ancak yolda Hüzeyl okçuları bu sahâbilerin farkına vardılar. Yolda Medine hurması çekirdekleri bulup onları takip ederek, iz sürmeye başladılar. Sonunda ashâbın sığındığı dağın başında onları sıkıştırarak, yakalayıp esir etmek ve Müşriklere satmak üzere hücum ettiler. İçlerinde Hubeyb b. Adiy, Zeyd b. Desinne ve Abdullah b. Târik'in dışındakileri şehit ettiler.⁴⁵¹ Böylelikle bu yolla elde edilecek bir istihbarat bilgisinden mahrum kalınmış oldu. Yakalanmalarında en çok yedikleri Medine hurması çekirdeklerini gelişi güzel yola atarak izlerinin sürülmesine fırsat vermeleri etkili olmuştur. Bu ajanlık yapacak, gizli bilgiler götürüp getirme işini yerine getirecek kimselerin uygulaması gereken bir casusluk kuralı idi. Yapılan hata acı bir sona sebep olmuştur. Bu durum daha önce ifade ettiğimiz gibi Bedir harbinden öncede yaşanan bir olayda aynen cereyan etmiş ve amaca ulaşamamasında etkin rol olmuştur. Hatırlanacağı gibi vaatlerle haber alma başlığında zikrettiğimiz üzere Bedir harbi öncesinde Ebû Süfyân tedbir ve keşif için kervandan önce Bedir'e gelmiş, hareketlilik hakkında bilgi edinmeye çalışmış, görmüş olduğu Mecdî b. Amr'a veballer vererek *“Muhammed'in gözcülerinden kimse gördün mü?”* diye sormuş, onun ise gözcü olarak kimseyi görmediği ancak iki kişinin gelerek Bedir kuyularından su ihtiyacını giderdikten sonra gittiklerini söylemişti. Ebû Süfyân kuyu başına gelip develerin terslerini elleri ile ufalayarak Medine hurması çekirdeklerini görünce durumu anlamış ve hemen kervanın yanına vararak yönünü Bedir'den çevirmiş ve oradan uzaklaşmıştı.⁴⁵²

Uhud harbi öncesinde ise İslâm ordusu savaş meydanına doğru giderken içlerinden münafık grubu orduyu terk ettiğinde İslâm ordusu yara almıştı. Yol konusunda da sıkıntı yaşanmakta idi. Bu sırada Hz. Peygamber (s); *“Bize kılavuz olup, müşriklere uğratmadan, yakın bir yoldan onların yanına kadar götürecekt kim var”* dediğinde Ebû Hayseme yolu bildiğini ve kendilerini götürebileceğini söyledi. Onun kılavuzluğunda yola devam edildi.⁴⁵³

H.3/M.625 yılında, Ğatafânlı bazı kabilelerin toplanarak, Medine çevresini vurmaya, yağmalamaya hazırlandıkları haberini alınca, hemen hazırladığı ordu ile yola çıktı. Yolda rastladığı ve kendisinin iz sürme konusunda mahir olduğunu anladığı o bölge

⁴⁵¹ Vâkıdî, Meğâzî, I/354; Abdurrezzâk, el-Musannef, V/353; İbn Sa'd, Tabakât, II/55; Ahmed b. Hanbel, II/294; Taberî, Târîh, III/39; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/167, Üsdü'l-Gâbe, II/120; İbn Kesîr, Bidâye, IV/63.

⁴⁵² İbn Hişâm, Sîre, II/269; Vâkıdî, Meğâzî, I/41; Taberî, Târîh, II/275; İbn Kesîr, Bidâye, III/265.

⁴⁵³ İbn Hişâm, Sîre, III/69; Taberî, Târîh, III/13; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/151; İbn Kesîr, Bidâye, IV/14.

halkından olan bir şahıstan durum hakkında bilgi aldı. O'nunla müslümanların geldiklerini haber aldıklarında muhriplerin saklanabileceği gizli yerleri göstermek üzere anlaştı. O'nun kılavuzluğunda saklandıkları yere kadar vardılar.⁴⁵⁴ Bu şahıs, o bölgelerde saklanılacak yerleri ve gidenlerin izlerini bulmada mahir olduğu için Hz. Peygamber (s) tarafından anlaşılmış bir kimse idi. Ona müslüman olması teklif edildiğinde O, bunu da kabul etmiş ve Bilâl-i Habeşî ona İslâm'ı öğretmekle görevlendirilmişti.⁴⁵⁵ Hz. Peygamber (s), Bişr b. Sa'd'ı Cinâb'da toplanan Ğatafânî başka kabilelerin üzerine gönderdiği başka bir birlik içinde yanlarına Huseyl b. Nüveyr'i kılavuz olarak vermişti. O önden giderek tam bir yer tespiti yapmış, akabinde baskın gerçekleştirilmişti.⁴⁵⁶

Şam ticaret yollarından birisinin üzerinde bulunan ve büyük bir pazarın kurulduğu yer olan Dûmetu'l-Cendel halkının, Medine bölgesine doğru bir baskın hazırlığı içinde olduğunu Hz. Peygamber (s) işitince, o bölge yollarını ve iz sürme işini iyi bilen Uzre oğullarından Mezkûr adında kişinin kılavuzluğu ile yerine Sibâ' b. Urfutâtu'l-Ğıfârî'yi vekil bırakarak, H.5/M.627 yılında yola çıkmıştı. Geceleri yürüdüler, gündüzleri gizlendiler. Kılavuz Mezkûr, Dûmetu'l-Cendel halkının deve, sığır ve davar izlerini buldu, bunun üzerine baskın yapıldı.⁴⁵⁷ Hz. Peygamber (s), Hayber'i muhasara için Medine'den ayrılacağı esnada da Eşcâ' kabilesinden Huseyl b. Hârice ile Abdullah b. Nuaym'ı yol göstermeleri için kılavuz olarak tayin emişti.⁴⁵⁸ Hz. Peygamber (s) kılavuzlara yola çıkmadan önce kendilerini Hayber'e götürürken *"Öyle bir yoldan götürün ki, Hayber ile Şam arasında olacağımız bir yerden Hayber'e ulaşalım"* demişti. Bununla amacı, Hayber ile Şam arasında bulunarak Yahudilerin müttefiki olan Gatafanlıların arasına girmek ve oradan alabilecekleri bir yardımı engellemektir.⁴⁵⁹ Huseyl o an için henüz Müslüman olmamıştı. Davar satmak için Medine'ye gelmiş, davarlarını sattıktan sonra Hz. Peygamber (s) ile karşılaşmış, Hz. Peygamber (s) kendisine yirmi sa' hurma verme karşılığında orduyu Hayber'e kadar götürmek üzere, kılavuzluk yapması konusunda teklifini sunmuş, o da kabul etmişti. Bu görevi yerine getirip, Hayber zaferi elde edildikten sonra ücreti olan yirmi sa' hurma kendisine ödenmiş ve bu

⁴⁵⁴ Vâkıdî, Meğâzî, I/94; İbn Sa'd, Tabakât, II/35.

⁴⁵⁵ Vâkıdî, Meğâzî, I/94; İbn Sa'd, Tabakât, II/35.

⁴⁵⁶ Vâkıdî, Meğâzî, II/728; İbn Sa'd, Tabakât, II/120; Taberî, Târih, III/99; İbn Seyyid, Uyûn, II/148; İbnü'l-Kayyim, Zâdu'l-Meâd, II/166.

⁴⁵⁷ Vâkıdî, Meğâzî, I/402-403; İbn Sa'd, Tabakât, II/62; Belâzürî, Ensâb, I/341; Taberî, Târih, III/43; İbn Seyyid, Uyûn, II/54.

⁴⁵⁸ Vâkıdî, Meğâzî, II/638.

⁴⁵⁹ Vâkıdî, Meğâzî, II/69; Semhûdî, Vefâu'l-Vefâ, III/1028; Diyarbekrî, Târih, II/44.

esnada da Müslüman olmuştu.⁴⁶⁰ Hz. Peygamber (s), bu harb esnasında Müslümanlara Yahudilerle birlik yaparak ihanet eden Hevâzin kabilesine mensup Türebe'deki oymakların üzerine Hz. Ömer'in komutasında bir birlik çıkardığında da yanlarına Hilaloğullarından bir kılavuz vermişti.⁴⁶¹ Ğâlib b. Abdillâh el-Leysî'yi Meyfâ bölgesine Uvâl ve Abd-i Sa'lebe kabileleri üzerine bir birlik ile gönderdiğinde de kendi isteği ile o bölgeleri iyi bildiğini ifade eden Habeşli ve yeni Müslüman olmuş olan Yesâr'ı kılavuz tayin etmişti. Onun kılavuzluğu ile gizli geçitlerden bu kabile mensup ve gözcülerinin hiç farkına varamadıkları bir şekilde o mıntıkaya sızmışlar ve ani bir baskınla zafere ulaşmışlardı.⁴⁶²

Müşriklerin Hendek savaşından sonra Medine'ye yaptıkları bir baskın öncesinde Ebû Katâde, atının hareketlerine bakarak *"Allah'a yemin ederim ki, at, süvari kokusu almıştır"* demişti. Bir baskına maruz kalabileceklerini annesine ifade etmiş, annesinin kendisine *"Biz cahiliye devrinde bile kâhinlik etmez, gâibten yalan yanlış haber vermeye kalkışmazdık"* diyerek kendisini azarlamaya başlamasına rağmen söylediklerini ısrarla tekrar etmişti.⁴⁶³ Gerçekten de çok geçmeden *"Yâ Sabâhâh! Baskın var!"* bağrışmaları duyuldu.⁴⁶⁴ Bu durum, Ebû Katâde'nin iz sürme konusundaki maharetini bize göstermektedir.

Ashaptan Tuleyb b. Umeyr'in karısı, Tayyi kabilesinden Velîd b. Züheyr'in yeğeni idi. Medine'ye yeğenini ziyarete geldiğinde Esed oğulları kabilesinden Huveylid'in oğlu Tuleyha ve Seleme'nin kendi kavimlerini ve kendilerine bağlı bulunan kabileleri Müslümanlara karşı savaşmaya dâvet edip, teşebbüslerde bulunduğunu söylemişti. Bu haberi kısa sürede Medine'de yayıldı, Hz. Peygamber (s)'in kulağına kadar geldi. Hz. Peygamber (s) hemen bir ordu hazırlayıp başına Ebû Seleme b. Abdüsed'i komutan tayin etti. Birliğe yol kılavuzu olarak da Velîd b. Züheyr'i seçti. O, bu bölgenin gizli ve güvenilir yollarını iyi biliyordu. Nitekim birliği çok kısa bir sürede Esed oğullarının topraklarına ulaştırdı. Sahrada Esed oğullarından üç çoban ele geçirildi ise de birisi kaçarak durumu toplanmış olan kabilesine haber verince gerek Esed oğulları gerekse toplanan diğer kavimler dağ başlarına kaçıp dağıldılar.⁴⁶⁵ Burada bir haberin kulaktan kulağa hızla yayılışı, iz sürmede mahir kimselerin kılavuzluğu ile kısa sürede gelen haberlerin değerlendirilerek alınan tedbir ve karşı

⁴⁶⁰ İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, II/17; Heysemî, Mecmeu'z-Zevâid, VI/148.

⁴⁶¹ Vâkıdî, Meğâzî, II/722; İbn Sa'd, Tabakât, II/117; Taberî, Târîh, III/99; İbn Seyyid, Uyûn, II/145.

⁴⁶² Vâkıdî, Meğâzî, II/138; İbn Sa'd, Tabakât, II/31; Taberî, Târîh, III/99; İbn Seyyid, Uyûn, II/147.

⁴⁶³ Beyhakî, Delâil, IV/191; Süyûtî, Hasâis, II/8-49.

⁴⁶⁴ Vâkıdî, Meğâzî, II/544; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ', II/321.

⁴⁶⁵ Vâkıdî, Meğâzî, I/341-342; İbn Sa'd, Tabakât, II/50; Beyhakî, Delâil, III/320-321; İbn Seyyid, Uyûn, II/38; İbn Kesîr, Bidâye, IV/61.

kuvvetlerin daha savaşılmadan dağıtılması oldukça önemlidir.

Hz. Peygamber (s)’in bir bölgeye birlik gönderdiğinde çoğunlukla o bölgeyi iyi bilen, yollar hakkında bilgisi olan ve iz ve alametler hakkında bilgisi bulunan yani kâiflik yapabilen kimseleri birliğin yanına verdiğini ifade etmiştik. Buna bir örnek de; Hz. Ali’yi Fûls putunu yıkmak üzere Tayyi kabilesinin üzerine gönderdiğinde Hureys isminde bir kılavuzu da yanlarına vermesidir. Bu kılavuz Feyd yolunun tutulmasını istemişti. Birliğin hedefe ulaşılmasına bir günlük mesafe kalınca da bu şekilde gidilirse gündüz vakti oraya varılacağını, belki çoban ve ilk görülen kimselere baskın yapılabileceğini ama haberin kabile merkezine hemen ulaşacağı ve başarının elde edilemeyeceğini ifade ederek birliği bekletti. Gece birliği gizlice istenilen noktaya ulaştıracağını ve ani bir baskın yapılabileceğini söyledi. Bu teklif birlik komutanı ve birlikte bulunanlar tarafından uygun görüldü.⁴⁶⁶ Bu bize kılavuzun yerine göre ordu komutanından bile etkili bir konuma sahip olup, orduyu yönlendirebildiğini göstermektedir.

Hz. Peygamber (s), Tebûk seferine çıkacağında da ordu için Huzaa kabilesinden Alkame b. Fağvâ’yı kılavuz olarak seçmiştir.⁴⁶⁷ Harekât için sefer emri verdiği son birlik olan Üsâme b. Zeyd komutasındaki birliğe direktif olarak “*Yanına kılavuzlar al, casus ve gözcüleri önden ilerlet, sonra savaşa çık, Allah’ı inkâr edenlerle çarpış!*” demişti. Bu emrinde ifade edilen kılavuz ve casusların orduda bulundurulması, o günlerde uygulanan bir işleyiş olarak bunun varlığını ve önemini bize göstermektedir.⁴⁶⁸

Hz. Peygamber (s) döneminde olduğu gibi sonrasında da yapılan fetih hareketlerinde fethedilecek yöreleri ve yolları iyi bilen kimselerin kılavuzluğundan istifade edilmesi işine hep devam edile geldiğini görmekteyiz. Ünlü komutan Hâlid b. Velîd, fetih hareketlerinde bulunurken zaman zaman bu kılavuzlardan istifade etmiştir. Örneğin, O, Dûmetu’l-Cendel’i fethettikten sonra, Kurakır ve Sûva yoluyla, beş günlük çetin bir çöl yolculuğun ardından Suriye’ye ulaştığı seferde Tayyi kabilesinden Râfî b. Amr’ı kılavuz edinmişti.⁴⁶⁹ Hâlid b. Velîd o dönem için haberleşme ve düzenli ilerleme sağlama konusunda kılavuzluğun ne kadar önemli olduğunu iyi kavramış, kendisi yanında yol bilenler, iz sürücüler bulundurduğu gibi fethettiği bölge halkı ile yaptığı antlaşmaların çoğuna Müslümanların daha sonra

⁴⁶⁶ Vâkıdî, Meğâzî, III/984–987; İbn Sa’d, Tabakât, II/164; İbn Seyyid, Uyûn, II/207; Taberî, Târih, III/148; İbnü’l-Esîr, Kâmil, II/285; İbnü’l-Kayyım, Zâdu’l-Meâd, II/227.

⁴⁶⁷ Vâkıdî, Meğâzî, III/99; İbn Sa’d, Tabakât, II/167.

⁴⁶⁸ Vâkıdî, Meğâzî, III/1117; İbn Sa’d, Tabakât, II/189–190.

⁴⁶⁹ İbn Habîb, Kitâbu’l-Muhabber, s.190; İbnü’l-Esîr, Kâmil, II/408; Fayda, Mustafa, Hâlid b. Velîd, s.372.

kendilerinden kılavuzluk istediklerinde bunu gerçekleştireceklerine dair maddeler koydurmuştur.⁴⁷⁰

Bu bölümün sonunda genel bir değerlendirme olarak; tarih içerisindeki tüm devlet ve toplumlarda olduğu gibi İlk Dönem İslâm Tarihinde de çeşitli istihbarat faaliyetleri, ticaret yol ve kervanları ve iz sürme yöntemi ile haber elde edilmiş olduğunu ifade edebiliriz. Hz. Peygamber (s) ve kendisinden sonra gelen ilk halifeler inşa edilen toplum için sadece dini hayatı ilgilendiren bir yapılanma ile yetinmemişler, devlet idâresi için gerekli olan her türlü yol ve yöntemi kullanarak tüm İslâm âlemine örnek olmuşlardır. Bu açıdan Müslümanların yaşadıkları toplum ve devletlerde güvenlik ve emniyet için gerekli olan haberleşme ağını oluşturmaları, bunun için bir istihbarat yapılanmasını hayat geçirmeleri, her türlü yöntemden istifade etmeleri, teknolojik gelişmeleri bu sahalarda kullanmaları kaçınılmaz bir zorunluluk, dini bir gelenektir.

⁴⁷⁰ Ebû Yûsuf, Kitâbu'l-Harâc, s.158; Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, s.387.

İKİNCİ BÖLÜM

İLK DÖNEM İSLÂM TARİHİNDE HABER ULAŞTIRMADA KULLANILAN USULLER

1. Haber Ulaştırma Yöntemi Olarak Parola ve Bayrak Kullanma Usulü

Toplum ve devletler farklı amaçlar için parola kullanmışlar, çoğunlukla kendilerini ifade etmek üzere bayraklar edinmişlerdir. Parolaları sadece kendi aralarında anlaşmalarını, bu sayede mahrem bilgileri karşı tarafa duyurmamış olmak üzere kullanmışlarken, bazı zamanlarda söyledikleri kelime ve tabirlerle karşı tarafa kendilerini ifade etmişlerdir. Aynı şekilde kendi simge ve kutsallarını ifade etmek üzere edindikleri bayraklarını, kullandıkları şekil ve renklerle anlamlandırmışlar, farklı zaman ve şartlarda sallama şekline göre değişik manaları bu bayraklarına yüklemişlerdir.

1.1. Parola Kullanımı

Parola; İnsanların kendi aralarında ya da uzakta olsalar da oralarda bulunan kendi adamlarıyla, başkalarına gizli kalacak şekilde haberleşmek istediklerinde daha önceden aralarında anlaştıkları ve herkesçe bilinemeyecek özel manalar yüklü kelime veya işaretlerle iletişim kurmaları işidir.⁴⁷¹ Parola, gizlilik ortamında insanların birbirini tanımalarını ve anlaşmalarını sağlayan bir işaret olarak, tarih içerisinde çokça kullanılan bir yöntem olmuştur. Parola kullanımı özellikle askerî sahada kendisinden vaz geçilemeyecek hayatî bir uygulama, askerlerin gece ya da gündüz birbirlerini tanımalarına yarayacak şifre olarak⁴⁷² sıkça kullanılan bir sistem olmuştur. Bu sebeple tarihe mal olmuş tüm devlet ve milletlerin giriş bölümünde genişçe aktardığımız gibi kendi içlerinde bu şekilde sadece kendilerine has şifreleme sistemleri geliştirdiklerini görmekteyiz.

Cahiliye döneminde de Araplar, aralarında bazı şifreli kelimelerle konuşurlar ve bununla diğer kavimlerin anlayamayacağı kendi aralarındaki haberleşmeyi temin ederlerdi. Mesela; Bir kimse veya topluluğun kendilerine düşmanca davranacağını anladıklarında aralarında parola olarak “Kavedî”, “Bûrî veya Sûrî” gibi kelimeler kullanarak tedbirli olmalarını birbirlerine tembih etmiş olurlardı.⁴⁷³ Yine cahiliye döneminde insanların birbirlerini selamladıkları, aralarında kullandıkları karşılaşma kelimeleri de vardı. “En’im Sabâhâh” veya “Amme Sabâhâh” gibi.⁴⁷⁴

⁴⁷¹ Doğan, Mehmet, Büyük Türkçe Sözlük, s.891.

⁴⁷² Kettânî, et-Terâfîbü’l-İdâriyye, I/328; Avn, el-Fennu’l- Harbî fî Sadri’l-İslâm, s.254.

⁴⁷³ İbn Hişâm, Sîre, IV/261–262; Vâkıdî, Meğâzî, II/558.

⁴⁷⁴ Vâkıdî, Meğâzî, III/946; Halebî, İnsânu’l-Uyûn, III/244; Dahlân, es-Sîratu’l-Muhammediyye, II/164.

Bazı meselelerde ise dışarıya karşı kendi aralarında bir haberleşmeyi gerçekleştirmekten ziyade kendi içlerinde bazılarının toplumlarındaki üstün mevkilerine işaret etmek için parolalı kullanımlarda bulunmuşlardır. Örneğin, Kureyşin önde gelenleri büyük ta'zim gösterdikleri ve sahip oldukları her şeyi borçlu oldukları Kâbe için ellerinden gelen hizmetleri yapar ve bunu da kendileri için bir övünç vesilesi sayarak Kâbe'nin örtüsünü her yıl değiştirirlerdi. Onu dönüşümlü olarak değiştirenlerin anılması ve tanınıp şeref kazanmaları için, o yıl o işi yapanı “İdl” diye anarlar ve bunu aralarında bu işi yapanın tanınması için parola olarak kullanırlardı.⁴⁷⁵

Kendilerini dış milletlere karşı temsil ettiklerinde ise tanınmak için kendilerine ait kelimeler kullanarak karşılarındakilere mesaj vermek isterlerdi. Hakeza, Arap kabileleri diğer etraf devletlere elçiler gönderdiklerinde, bir hükümdarın huzuruna vardıklarında onu özel kelimelerle selamlarlardı. Hükümdar Selam'ı olarak En'im Sabâhâh (Sabahlar Hayrolsun), Ebeytellânet (Zât-ı Devletinden lanet ve nefreti mucip haller sadır olmasın) kelimelerini birer parola olarak kullanırlardı.⁴⁷⁶ Mesela, Araplar Yemen'e Seyf b. Zî Yezen hükümdar olunca zaferini tebrik için birçok Arap kabilesi⁴⁷⁷ gibi Mekke halkı da bir heyeti onun yanına yolladılar, heyetin başında bulunan Abdülmuttalib b. Hişâm, hükümdarı az önce zikrettiğimiz hükümdar selamıyla selamladı.⁴⁷⁸

Cahiliye Döneminde Araplar, normal hayatın akışında da aralarında birbirlerini uyuracak, ani bir durum karşısında yardıma çağırarak özel parolalar da kullanırlardı. Malum olduğu üzere sütannesi Halime, Hz. Peygamber (s)'i teslim etmek üzere getirdiği Mekke'de kaybedince onu her yerde aradı ama bulamadı.⁴⁷⁹ Durumu Abdülmuttalib öğrenince hemen Safâ tepesine çıktı ve “Yâ Âl-i Gâlib” diyerek seslendi.⁴⁸⁰ Bütün Kureyşliler toplanıp gelince “Oğlum Muhammed kayboldu” dedi. Kureyşliler “Sen hayvanına atla! Biz de seninle birlikte hayvanlarımıza atlayalım, sen bizi harekete geçir, sen denize dalarsan, biz de seninle birlikte dalarız” dediler.⁴⁸¹ Burada insanları acilen toplamak üzere kullandığı “Yâ Âl-i Gâlib” ifadesi

⁴⁷⁵ Belâzürî, Ensâb, I/133; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, II/71.

⁴⁷⁶ İbn Kuteybe, Maârif, s.13,271; Mes'ûdî, Mürûc, I/42-43.

⁴⁷⁷ İbn Abdi Rabbih, el-İkdu'l-Ferîd, II/23; Mes'ûdî, Mürûc, II/82-83; Ebû Nuaym, Delâil, I/95; Beyhakî, Delâil, II/9; İbnü'l-Cevzî, el-Vefâ bi Ahvâli'l-Mustafâ, I/122; İbn Kesîr, Bidâye, II/329.

⁴⁷⁸ Ebû Nuaym, Delâil, I/95; Beyhakî, Delâil, II/9; İbn Kesîr, Bidâye, II/329.

⁴⁷⁹ İbn Hişâm, Sîre, I/176; İbn Sa'd, Tabakât, I/112.

⁴⁸⁰ Cahiliye döneminde Dâvet parolası böyle idi: İbnü'l-Cevzî, el-Vefâ bi Ahbâri'l-Mustafâ, I/116.

⁴⁸¹ Beyhakî, Delâil, I/144; İbnü'l-Cevzî, el-Vefâ bi Ahbâri'l-Mustafâ, I/116; İbn Asâkir, Târihu Dimeşk, I/379; Diyarbekrî, Târih, I/227-228.

birbirlerini ani ve büyük bir olay için yardıma çağırmak üzere kullandıkları bir parola idi. Kur'an-ı Kerîm'de Duhâ suresi 7. ayetteki “*Seni kaybolmuş bulup da yolunu doğrultmadı mı?*” ifadenin bu hâdiseye işaret ettiği rivayet edilmiştir.⁴⁸²

Hz. Peygamber (s)’in “*yakın akrabalarını uyar!*” emrini ifade eden Şuarâ 214. ayeti nazil olunca Safâ tepesine çıkıp, orada yüksekçe bir taşın üzerinden şehâdet parmaklarını kulaklarına tıkayıp, “*Yâ Sabâhâh! Ey Kureyş Cemaâtı!*” diyerek bağırması⁴⁸³ olayı da bu konuda mevcut uygulamayı bize çok güzel bir şekilde göstermektedir.* Kureyşlilerin hepsi “*Muhammed Safâ tepesinden sesleniyor*” diyerek koşup gelmişlerdi. Gelemeyenler de toplantının nedenini anlamak için adamlar gönderdiler. Yanına gelen Kureyşliler “*Yâ Muhammed! Ne haber var!*” diye sordular.⁴⁸⁴ Hz. Peygamber (s); “*Benimle sizin haliniz, düşmanı görünce ailesini haberdar etmek için koşmaya başlayan ve düşmanının kendisinden önce ailesini yetişip zarar vermesinden korkarak “Yâ Sabâhâh!” diye bağırان bir adamın haline benzer. Ne dersiniz, ben size şu dağın eteğinden veya şu vadiden sizi yağmalamak isteyen bir takım atlıların çıkıvereceğini yahut akşama sabaha, düşman baskınına uğrayacağınızı haber verirsem, beni tasdik eder, doğrular mısınız?* diye sordu. “*Evet, seni tasdik eder doğrularız, çünkü seni her zaman doğru söyler bulduk, sende hiçbir yalana rastlamış değiliz*” dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s) her kabilenin ismini tek tek zikrederek onları uyardı, ama hepsi kayıtsız kalarak dönüp gittiler. Ebû Leheb ise ağır hakaret ve bedduâ ederek oradan ayrılmıştı.⁴⁸⁵ Konumuz açısından bu rivayette önemli olan kullanılan parola ile bir şehir halkının çok kısa bir sürede çok önemli bir haber verileceğini anlayarak sesin sahibinin yanına koşuşmalarıdır. O günün şartlarında bu parola bir toplum için bugün kullandığımız âdeta bir tehlike sireni etkisinde olmuştur. Acil bir durum ilândır. Kısa sürede gerçekleşen bu haberleşme ile hayati tedbirler alınabilmektedir.

O dönemin haberleşmede kullandığı bu parola sitemini ve bunun önemini iyi bilen Hz. Peygamber (s) bu yüzden idaresinin her döneminde bu yöntemi birçok değişik şekli ile

⁴⁸² Belâzürî, Ensâb, I/95; Zemahşerî, el-Keşşâf, IV/264–265; Kurtubî, el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an, XX/97–98; İbn Kesîr, Bidâye, II/277.

⁴⁸³ Ahmed b. Hanbel, I/307; Müslim, I/194; Tirmizî, V/339; Taberî, Târih, II/216; İbnü'l-Cevzî, el-Vefâ bi Ahbârî'l-Mustafâ, I/183; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/60; İbn Kesîr, Bidâye, III/38; Diyarîbekri, Târih, I/288.

* Yâ Sabahâh!; “Düşman tarafından kuşatıldık, Sarıldık, Sabah vakti gelip çattı, Hemen çarpışmaya hazırlanın! gibi anlamlara gelir. bkz. İbnü'l-Esîr, Kâmil, I/6–7.

⁴⁸⁴ İbn Sa'd, Tabakât, I/200; Ahmed b. Hanbel, I/281; Belâzürî, Ensâb, I/121.

⁴⁸⁵ İbn Sa'd, Tabakât, I/200; Ahmed b. Hanbel, I/281; Buhârî, Tefsîr, Sebe', 2, Menakıb, 13, Tefsîr, Tebbet, 2–3; Müslim, İmân, 193; Belâzürî, Ensâb, I/120–121; Taberî, Târih, II/216; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/60–61; İbn Kesîr, Bidâye, III/38.

kullanmıştır. O'nun bir gazaya gitmek isteyince, gideceği ciheti ve maksadını tevriyeli kelimeler içinde gizlemeyi âdet edinmesi,⁴⁸⁶ savaşlardaki, kod isim ve parola uygulaması,⁴⁸⁷ savaşlarda orduların bünyesinde yer alan kabile veya birliklere ayrı ayrı birer parola tespit etmesi⁴⁸⁸ bu tecrübesinden kaynaklanmaktaydı. Şimdi Hz. Peygamber (s) ve halifelerin konu ile ilgili birkaç uygulamasını aktaralım.

Müslümanların topyekûn ilk savaşı olan Bedir savaşında Hz. Peygamber (s)'in *"Melekler alametlidirler, sizler de kendinize alâmet yapınız"* buyurunca mücahitler, miğferlerine, takkelerine alametler taktılar.⁴⁸⁹ Bunlardan; Hz. Hamza kuşkanadı, Hz. Ali ak yün, Zubeyr b. Avvâm başına sarı bir bez, Ebû Dücâne kırmızı bez, Ukbe b. Âmir'de miğferinin üzerine yeşil bir bezi alâmet ve parola olarak bağladılar.⁴⁹⁰ Aynı şahıslar kendilerini ifade ettikleri bu alametleri başka savaşlarda da kullanmışlardır. Uhud savaşında da aynı alâmetleri taktıkları rivayetlerde mevcuttur.⁴⁹¹ Bedir savaşında Muhacirlerin parolası *"Yâ Benî Abdîrrahman!"*, Hazreclilerin parolası *"Yâ Benî Abdillâh!"*, Evslilerin parolası *"Yâ Benî Ubeydullah!"* idi.⁴⁹² Müslümanların genel parolası ise *"Yâ Mansur! Emit"* ⁴⁹³ veya *"Ehad! Ehad!"* idi.⁴⁹⁴ Müslümanların Uhud savaşındaki parolaları, *"Emit: Öldür, Emit: Öldür!"* sözleri idi.⁴⁹⁵ Uhud müşriklerin parolası ise *"Yâ Le'l-Uzza!, Yâ Âl-i Hubel!"* idi.⁴⁹⁶ Benî Mustalık, Hayber ve bunlardan başka birçok seferde de Müslümanların parolaları genel parola özelliği taşıyan *"Yâ Mansur! Emit! Emit!"* idi.⁴⁹⁷ Hz. Peygamber (s)'in değişik zamanlarda kullandığı parolalar şunlardır: *"Ey Bütün Hayırları Lutfeden"*,⁴⁹⁸ *"Ey Bakara Suresi Yârânları"* , *"el-Haram/el-Helal"* , *"Yâ Mansûr! Emit!"* (Onlar bu kelimeyi gece karanlığında birbirlerini tanıyabilmek için işaret yapmışlardı), *"Hâmîm, yardım olunmasınlar"*

⁴⁸⁶ İbn Hişâm, Sîre, IV/39.

⁴⁸⁷ bkz. Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, II/87 vd.; Mâverdî, el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s.44.

⁴⁸⁸ İbn Hişâm, Sîre, IV/38; Taberî, Târîh, III/293; İbn Hacer, İsâbe, I/83; Hz. Peygamber ve ilk üç Halife döneminde kullanılan paralar hakkında geniş bilgi için bkz. Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, I/327–329.

⁴⁸⁹ Vâkıdî, Meğâzî, I/75–76; İbn Sa'd, Tabakât, II/16.

⁴⁹⁰ Vâkıdî, Meğâzî, I/76; İbn Sa'd, Tabakât, III/23, 103; Taberî, Târîh, II/283; Zehebî, Târîh, I/39.

⁴⁹¹ Vâkıdî, Meğâzî, I/259.

⁴⁹² Vâkıdî, Meğâzî, I/71; İbn Sa'd, Tabakât, II/14; Beyhakî, Delâil, III/70; İbn Kesîr, Bidâye, III/274.

⁴⁹³ Vâkıdî, Meğâzî, I/71–72; İbn Sa'd, Tabakât, II/14; Diyarbekrî, Târîh, I/378.

⁴⁹⁴ İbn Hişâm, Sîre, II/287; İbn Kesîr, Bidâye, III/274; Diyarbekrî, Târîh, I/378.

⁴⁹⁵ İbn Hişâm, Sîre, III/72; Vâkıdî, Meğâzî, I/234; Belâzürî, Ensâb, I/317; İbn Hazm, Cevâmi', s.160.

⁴⁹⁶ Vâkıdî, Meğâzî, I/239; İbn Sa'd, Tabakât, II/42.

⁴⁹⁷ İbn Hişâm, Sîre, III/306, 342; Vâkıdî, Meğâzî, I/407; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, II/463; İbn Seyyid, Uyûn, II/95; İbn Kesîr, Bidâye, IV/158, 181.

⁴⁹⁸ Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, II/87.

parolası da Huneyn de kullanılmıştı.⁴⁹⁹ Hz. Peygamber (s)’e göre kod isim veya parola askerin, ordu kumandanı üzerindeki haklarındandı.⁵⁰⁰ Çünkü askerin emniyet ve güvenliğinden kumandan sorumluydu.

Hz. Peygamber (s) Müslüman olan yeni şahıs ve kabilelere onlara has kalacak ve Müslümanlar arasında artık bu şekilde tanınacakları parolalar tespit etmiştir. Abs oğullarından on kişi Müslüman olup, Medine’ye yerleştiklerinde Hz. Peygamber (s) onlara savaşlarda aralarında parola olmak üzere “Yâ Aşere! Ey Onlar!” kelimesini tespit etti.⁵⁰¹ Cüreş kabilesine de “Mebrûr” sözünü savaş parolası olarak vermiştir.⁵⁰² Hayber kuşatması esnasında Hz. Peygamber (s)’e gelerek Müslüman olan ve ittifak yapan Devs kabilesine de parola olarak kendi istekleri üzerine “Yâ Mebrûr!” sözünü parola tayin etmiştir.⁵⁰³ Yine Hz. Peygamber (s) çoğu savaşta Müslümanların güvenliği için kod isim de kullandırmıştır. Urve b. Zübeyr’in babasından naklettiği şu olay, Hz. Peygamber (s)’in bu konudaki tutumunu bize göstermektedir; *“Şüphesiz Allah’ın Rasûlü muhacirlere kapalı isim olarak Abdurrahman Oğulları, Hazrec kabilesine Abdullah Oğulları, Evs kabilesine Ubeydullah Oğulları, kendi atına da Allah’ın atı ismini verdi.”*⁵⁰⁴ Diyebiliriz ki; O’nun şahıslar için kod isim, topluluk ve aşiretler için parola uygulaması hem düşmanın haber almasını engelleme hem de kendi aralarında Müslümanların birbirlerini tanıması, rahat ve güvenli bir haberleşmenin sağlanması, aynı zamanda tedbirli bir ilerleyiş, sonuçta da kesin bir zafere ulaşma amacına yönelikti.

Hendek savaşında Yahudilerden Benî Kureyzâ’nın kendilerini arkadan vurmak üzere düşmanlarla işbirliği faaliyetlerine girdikleri Zübeyr b. Avvâm’ın istihbaratı ile kesinleştiğinde⁵⁰⁵ Hz. Peygamber (s) durumu resmen tespit ve bu davranışlarından vazgeçmeleri uyarısını yapmak üzere ashaptan Sa’d b. Muâz, Sa’d b. Ubâde, Abdullah b. Revâha ve Havvât b. Cübeyr’den oluşan bir heyeti Benî Kureyzâ’ya göndermiştir. Yapılan görüşmeler sonunda onların bu ihanet işinden vazgeçmeyecekleri anlaşıldı. Heyet bu durumu Hz. peygamber (s)’e haber vermek üzere geri döndüklerinde *“Adal ve Kâre”* dediler. Bu; Adal

⁴⁹⁹ Kettânî, et-Terâtîbü’l-İdâriyye, II/88; Ebû Dâvûd, Cihâd, 71.

⁵⁰⁰ Kettânî, et-Terâtîbü’l-İdâriyye, II/89.

⁵⁰¹ İbn Sa’d, Tabakât, I/295–296.

⁵⁰² İbn Sa’d, Tabakât, I/338; Halebî, İnsânu’l-Uyûn, III/262.

⁵⁰³ İbn Sa’d, Tabakât, IV/239; Hâkim, Müstederek, III/259–260.

⁵⁰⁴ Mâverîdî, el-Ahkâmü’s-Sultaniye, s.44; Kettânî, et-Terâtîbü’l-İdâriyye, II/89; Ebû Dâvûd, Cihâd, 71.

⁵⁰⁵ İbn Sa’d, Tabakât, III/105; Ahmed b. Hanbel, III/305; Buhârî, Cihâd ve Siyer, 40, Meğâzî, 29; Müslim, Fezâilü’s-Sahâbe, 48.

ve Kâre kabilelerinin ihanet ve gaddarlıklarına bir telmihte bulunarak durumu şifreli bir şekilde ifade etme gayesine mâtuftu.⁵⁰⁶ Çünkü halk zaten büyük bir harbin ortasında zor durumda idi. Bir de şehir halkından bir grubun ihanet haberini almaları halkı tümünden ye'se düşürebilirdi. Bu yüzden Hz. Peygamber (s)'in anlayabileceği şifreli bir haber iletim metodu kullanılmıştır.

Müşrikler Zâtu'l-Garâd bölgesinde içerisinde Hz. Peygamber (s)'in develerinin de bulunduğu sürü üzerine baskın yapıp çobanlarını da şehit ettiklerinde Seleme b. Ekvâ, Hz. Peygamber (s)'in uşağı Rebah'a, Talha b. Ubeydullah'a vermesi ve onun da hızla haberi Hz. Peygamber (s)'e ulaştırması için bir at verdi. Haberin tüm yönleri ile ulaşması için atlı süvari ile yola çıkmışken Seleme, Seniyyetü'l-Veda tepesine çıkarak Medine'ye yönelmiş ve sesini şehirdekilerin duyabileceği bu yerde üç kere, *"Yâ Sabâhâh! Baskına uğradık, yetişin! Baskın var! Savaş var!"* diye bağırmaya başladı.⁵⁰⁷ Daha öncede ifade ettiğimiz gibi *"Yâ Sabâhâh!"* tehlikeli bir durum olduğunu ifade eden bir parola olarak kullanılmıştır. Bu nidânın şehirde duyulması üzere herkes *"Baskın var, yetişiniz, yetişiniz"* diye bağışmaya başlamıştı. Hz. Peygamber (s)'de hemen bir süvari birliği hazırlayarak baskıncıların üzerine çıkarmıştır.⁵⁰⁸

Hz. Peygamber (s), Ğâlib b. Abdillâh el-Leysî'yi Meyfâ bölgesine Uvâl ve Abdî Sa'lebe kabileleri üzerine bir birlik ile gönderdiğinde de kendi isteği ile o bölgeleri iyi bildiğini ifade eden Habeşli ve yeni Müslüman olmuş olan Yesâr'ı kılavuz tayin etmişti. Onun kılavuzluğu ile gizli geçitlerden bu kabile mensup ve gözcülerinin hiç farkına varamadıkları bir şekilde o mıntıkaya sızmışlar, komutan Ğâlib'in emri ile *"Tekbir"* getirerek hücumla geçmişlerdi. Ğâlib b. Abdillâh, *"Ben tekbir getirdiğimde siz de tekbir getirin ve hücumla geçin"* demişti.⁵⁰⁹ Bu *"Tekbir"* yapılacak ani bir baskında hem Müslümanların birlikte hareket etmelerini sağlamış, hem de düşmana bir baskın yapıldığını haber veren parola olmuştur. Ğâlib b. Abdillâh, görevlendirildiği başka seriyyelerde de bu metodu kullanmıştır. Benî Mürre kabilesine gönderildiğinde de bu parolalı sistemi devam ettirerek aynı şekilde, *"Ben tekbir aldığım zaman sizde tekbir alın"*, dedi ve tekbiri ile birlikte mücahitler de tekbir getirerek hücumla kalktılar.⁵¹⁰ Mekke'nin Fethi esnasında da Müslümanlar *"Tekbir"* kelimelerini parola olarak kullanmışlardır. İslâm ordusu yol boyunca ve düşmana saldırırken tekbiri dilinden

⁵⁰⁶ İbn Hişâm, Sîre, III/233; Vâkıdî, Meğâzî, II/459.

⁵⁰⁷ Vâkıdî, Meğâzî, II/539; İbn Sa'd, Tabakât, II/82; Ahmed b. Hanbel, IV/52; Buhârî, Cihâd ve Siyer, 166; Müslim, Cihâd ve Siyer, 131.

⁵⁰⁸ İbn Hişâm, Sîre, III/294; Vâkıdî, Meğâzî, II/541–542; İbn Sa'd, Tabakât, II/80.

⁵⁰⁹ Vâkıdî, Meğâzî, II/138; İbn Sa'd, Tabakât, II/31; Taberî, Târîh, III/99; İbn Seyyid, Uyûn, II/147.

⁵¹⁰ Vâkıdî, Meğâzî, II/724; İbn Sa'd, Tabakât, II/126; İbn Seyyid, Uyûn, II/151.

düşürmedi.⁵¹¹ Bu tutum hem kendileri için coşturucu bir parola hem de düşman için korku salan haber niteliğindedir. Mekke fethinden hemen önce Ebû Süfyân'ın önünden geçerken tüm aşiret ve kabileler hem korku vermek hem de Müslümanlıklarını ifade etmek üzere üç kere tekbir getirerek geçmişlerdir. İslâm ordusu Mekke şehrine girmeden evvel istihbarat için yola çıkmış olan Ebû Süfyân yakalanmış ve İslâm ordusunun yanına getirilmişti.⁵¹² İşte Ebû Süfyân'ın, Hz. Peygamber (s)'in “*dağ geçidinde tutun, Müslümanları seyretsin*” emri ile durumu tam kavraması ve gerisindekilere haber vermesi ve onları direnişten vazgeçirmek için bu gövde gösterisine müracaat edilmiştir. Tekbir'in İslâm ordusu için bir parola niteliğinde olması Hz. Peygamber (s) dönemi ile başlamış ve halifelerinde ordular için tayin ettiği, komutanların harp için mutlaka kullandığı bir yöntem halini almıştır. Hz. Ömer döneminde komutanlar bu yöneteme sürekli kullanır hale gelmiştir. Kâdisiye'de başkomutan Sa'd askerlerinden, kendisi emretmeden hiçbir askerin safını terk etmemesini isteyerek şöyle dedi: “*Mevzilerinizde sebat ediniz. Öğle namazından sonra ben dört tekbir getireceğim, sizler de getiriniz. İlk tekbirde savaşa hazır olun, ikinci tekbirde silahlarınızı hazırlayın, üçüncü tekbirde süvariler önden ilerlesin ve dördüncü tekbiri işittiğinizde düşman üzerine atılın!*”⁵¹³ Kâdisiye savaşı devam ederken Şam'dan Hâşim b. Utbe komutasında gönderilen Irak askerlerinin öncü kuvvetler komutanı Ka'ka' b. Amr, bin atlıyla ilerleyip Kâdisiye'ye yaklaştığında askerleri topladı. Her on askerini bir takım yaparak göz görecek kadar ara ile Kâdisiye'ye sevk etti. Kendisi de gelerek savaşan askerlere selam verip, geriden takviye kuvvetlerinin gelmekte olduğunu müjdeledi. Ka'ka' b. Amr'in askerleri geriden takım takım gelerek tekbir aldıkça tüm askerler de tekbirler getirdiler. Bu hem Müslüman askerlere, hem de İranlılara çok sayıda takviye kuvvet geldiği intibamı vererek, İslâm askerlerinin moralini yükseltmiş, düşman askerlerinininkini ise çökertmiştir.⁵¹⁴ Aynı usul Buveyb'de Müsennâ tarafından da tatbik edilmişti.⁵¹⁵

Tekbir'in bu şekilde değişik tarz ve amaçlara yönelik parola olarak kullanıldığı gibi “Lâ İlâhe İllallah” kelimesi de Müslümanların kendi aralarında kullandıkları bir parola olmuştur. Hatta bir açıdan Müslümanlığın bir işareti olarak kullanılmıştır. Bir seriyye

⁵¹¹ Buhârî, Cihâd, 130.

⁵¹² İbn Hişâm, Sîre, II/818; Vâkıdî, Meğâzî, II/818–819; Buhârî, Meğâzî, 48; Taberî, Târîh, III/116–117; İbn Seyyid, Uyûn, II/170; İbn Kesîr, Bidâye, IV/292; İbnü'l-Kayyim, Zâdu'l-Meâd, II/184.

⁵¹³ Taberî, Târîh, II/410; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/432.

⁵¹⁴ Taberî, Târîh, II/413; Ahmet Cevdet Paşa, Kısâs-ı Enbiyâ, I/362; Avn, el-Fennu'l- Harbî fi Sadri'l-İslâm, s.250–251.

⁵¹⁵ İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/405.

enasında karşıdaki kimse karşılaşmanın şiddetlendiği bir sırada “Lâ İlâhe İllallah” demesine rağmen, Müslüman olduğunu gösteren bu parola niteliğindeki cümleyi korkusundan söylediği kanaati ile onu öldüren Üsâme b. Zeyd’in haberi Hz. Peygamber (s)’e ulaşınca O, bu durumdan son derece üzülmüştür. “*Ey Üsâme! Lâ İlâhe İllallah, deyen bir kimseyi öldürdün ha!*” demiş ve bunu o kadar çok tekrar etmiştir ki, Üsâme kendisini haklı göstermek için “*Yâ Rasûlallah! O bunu ancak silahtan korktuğu için söylemiştir*”,⁵¹⁶ “*O, buna ölmekten kurtulmak için sığınmıştır*” demesine rağmen Hz. Peygamber (s); “*Kalbini yarıp da baktın mı?*” diye ısrarla sormalarına devam edince Üsâme, “*Keşke bugünden önce Müslüman olmamış olsaydım da Rasûlallah’ın bu itâblarına uğramasaydım*” demiştir.⁵¹⁷ Bu “Lâ İlâhe İllallah” sözü evrensel bir parola olmuş, bu parolaya hürmeten onu söyleyen bir kimse ne için söylediği araştırılmaksızın Müslüman kabul edilmiştir. Bu sebeple bu parolayı söyleyen bir kimsenin öldürülemeyeceğini Hz. Peygamber (s) kesin hükme bağlamıştır.⁵¹⁸

Mekke’nin fethinden sonra gerçekleşen Huneyn gazvesinde Müslümanlar ilk etapta bozguna uğrayıp bu haber Mekke’ye ulaştığında yeni Müslüman olmuş bazı Kureyş ileri gelenleri önce sevindiler, ama daha sonra Müslümanların yerine kendi üzerlerine Hevâzinlilerin hâkim olmasını da kabullenemeyerek araştırmaya koyuldular. Bu sırada Müslümanların birbirlerine parola olarak “*Ey Abdurrahmanoğulları!*”, “*Ey Abdullahoğulları!*” kelimelerini kullandıklarını duyunca rahatladılar ve Safvân b. Ümeyye, “*Muhammed gâlib gelecektir, bu onların savaşta parolalarıdır*” dedi.⁵¹⁹ Bu savaş henüz bitmedi, devam ediyor manasına gelmekte idi.* Bu şifreli bilginin Mekkeliler tarafından biliniyor olması ve gelen mağlubiyet haberlerine rağmen yine de İslâm ordusunun zaferi ile sonuçlanabileceği kanaatini taşımalarına sebebiyet vermesi açısından son derece önemlidir. Bu durum onların Müslümanlara o anda ihanet etmelerine engel olmuştur. Huneynde ilk anda bozguna uğrayan İslâm ordusuna Hz. Peygamber (s)’in kendisi ve güçlü sesinden dolayı münâdî olarak emrettiği Hz. Abbâs, “*Yâ Ashâbu’s-Semûre!*” diye bağırınca bunu işitenler birbirlerine kendi parolaları ile seslenmeye başladılar. “*Ey Ensâr! Ey Benî Hâris b. Hazrec!, Ey Hazreciler!, Ey Evsiler!, Yâ Bâb-ı Abdurrahman!, Yâ Ubeydullah! vs.*” bunlar orduyu teşkil eden ayrı

⁵¹⁶ Müslim, Meğâzî, 45.

⁵¹⁷ İbn Hişâm, Sîre, IV/271; Vâkıdî, Meğâzî, II/725; Ahmed b. Hanbel, V/200; Buhârî, Meğâzî, 12, Diyât, 2; Müslim, İmân, 159.

⁵¹⁸ Buhârî, Diyât, 6; Müslim, Kasâme, 25.

⁵¹⁹ Zehebî, Târih, II/481.

* Savaş anındaki bu yaşananlarla ilgili bkz. İbn Hişâm, Sîre, IV/86; Vâkıdî, Meğâzî, III/910; Taberî, Târih, III/128; İbnü’l-Esîr, Kâmil, II/263; İbn Seyyid, Uyûn, II/190; İbn Kesîr, Bidâye, IV/327; Halebî, İnsânü’l-Uyûn, III/70; Beyhakî, Delâil, V/131.

birliklerin kendileri için olan parolaları, “Ashâbu’s-Semûre” ise genel bir parola niteliğinde idi. Bu haberleşme ile dağılan ordu birden toparlanmaya başlamıştır.⁵²⁰

Buraya kadar o dönemle ilgili kullanımdaki parolaları ve kullanım şekillerini ifade ettikten sonra tüm zamanlarda Müslümanlar için evrensel bir parola olarak uygulamaya konulmuş ve Müslümanlar var oldukça devam etmesi dinin şîârı kabul edilmiş, selam ve ezan konusunu da kısaca ifade etmek istiyoruz. Elbette bu iki konuyu bütün yönleri ile burada anlatmak tezimizin amaç ve hacmini aşar. Ama kısaca parola ve işaret olarak bunların kullanımı ile ilgili öz bilgiler vermekle yetinmek durumundayız.

Hicretten sonra Medine’de Müslümanlara namaz vaktini haber edecek, önemli olayları ilân için insanların mescide dâvetini gerçekleştirecek bir uygulama arayışı içerisinde iken çeşitli ilân verme, haber etme şekilleri ve parolalar teklif edilmiştir. Zira o dönemde insanlar dâvetsiz olarak bir araya toplanır, bekler dururlar ve işleri aksardı.⁵²¹ Hz. Ömer’in teklifi, Hz. Peygamber (s)’in emri ile bazı vakitlerde Bilâl’in “Essalâte Câmiaten” diye nidâ ederek insanlar arasında dolaştığı olurdu.⁵²² Bu uygulamanın yetersizliği sebebi ile bazı kimseler; Hristiyanlar gibi çan çalınsın, diğer bazıları, Yahudiler gibi boru üflensin, kimileri yüksekçe bir yere ateş yakılsın veya bayrak çekilsin teklifinde bulundular. Ama Hz. Peygamber (s) bunları Hristiyan, Yahudi ve Mecûsî âdetleri,* dinî birer gelenek olması sebebiyle kabul etmedi, itiraz etti.⁵²³ Tüm bunlardan sonra Abdullah b. Zeyd ve Hz. Ömer’in rüyada gördüklerini söyledikleri, Hz. Peygamber (s)’e de vahiy olarak bildirilen günümüzde hala İslâm’ın bir parolası olarak devam eden ezan cümleleri ile ilân geleneği başlamış oldu.⁵²⁴ Hz. Peygamber (s) bu parolayı sesi gür ve güzel olduğu için Bilâl’e emretti, o dönem için Medine’nin en yüksek evi olan Zeyd b. Sâbit’in annesi, Nevvâr hatunun evinin damında, mescit ve mescidin ezan okunacak yüksek bölümü yapılıncaya kadar okunmaya devam

⁵²⁰ İbn Hişâm, Sîre, IV/87; Zührî, Meğâzî, s.92; Vâkidî, Meğâzî, III/898; Ahmed b. Hanbel, I/207; Taberî, Târîh, III/129; İbnü’l-Esîr, Kâmil, II/264; Zehebî, Târîh, II/480.

⁵²¹ Buhârî, Ezân, 1; Müslim, Salât, 1; Tirmizî, Salât, 139; Nesâî, Ezân, 1.

⁵²² İbn Hişâm, Sîre, II/154; Abdurrezzâk, el-Musannef, I/457; Ahmed b. Hanbel, II/148.

* Başka Arap Kabilelerinden o dönem için benzer uygulamaları olduğunu görmekteyiz. Örneğin; Hz. Peygamber (s)’in dâvet mektubu Necranlılar’a ulaştığında ne yapacaklarına karar vermek üzere, Necran Uskufu, kiliselerde çanlar çaldırıp, ateşler yaktırıp, çullar asarak insanların meydanda toplanmalarını sağladı. Bu metot onların öteden beri önemli bir haberin duyurulmasında, korkulu, tehlikeli bir hadisenin insanlara iletilmesinde kullandıkları bir metottu. Yetmiş köy, yirmi bin savaşçı ve tüm halk toplandı ve Medine’ye bir heyet göndermeye karar verdiler. Necran Hristiyanlarının bu temsilcileri H. 10. yılda Medine’ye geldiler. bkz. Taberî, Târîh, III/163; İbnü’l-Esîr, Kâmil, II/293; İbn Haldun, Târîh, II/57; Semhûdî, Vefâü’l-Vefâ; I/317.

⁵²³ Bedrüddin el-Aynî, Umdudu’l-Kâri, V/103; Ebû Dâvûd, Salât, 27.

⁵²⁴ İbn Hişâm, Sîre, II/155–156; Ahmed b. Hanbel, IV/43; Abdurrezzâk, el-Musannef, I/456; Belâzürî, Ensâb, I/273; Ebû Dâvûd, Salât, 28; Tirmizî, Salât, 142.

edildi.⁵²⁵ Bu uygulama sadece Müslümanlara has bir parola olmuş bir benzeri olmadığından ezan sesinin işitildiği bölge halkının Müslüman olduğu anlaşılır hale gelmiştir. Bunun özellikle günümüzden önceki dönemler için savaş anlarında önemi çok büyük olmuştur. Zira bir beldeye harp baskını yapmadan sabah ezanının duyulup duyulmayacağı beklenir, işitilince baskın yapılmazdı. Bu Hz. Peygamber (s)’in emri idi.⁵²⁶ Yine başka bir emri de şöyle idi; *“Bir mescit gördüğünüz veya müezzinin ezanını işittiğiniz zaman, oradan hiç kimseyi öldürmeyiniz”*⁵²⁷

Tekbir ve Tevhid kelimeleri ile ezanın Müslümanlar arasında evrensel parolalar olarak kullanıldığı gibi selamın da kendilerine has bir parola olarak kullanıldığını görmekteyiz. Selam, diğer milletlerin kendilerine has olan selamlaşmalarından farklı,⁵²⁸ ayırt edici bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu hali ile selamlaşmanın ta yaratılışın ilk gününden itibaren Allah’a inanan kulların aralarında kullanacakları bir parola olarak tespit edilmiş olduğunu görmekteyiz. Şöyle ki; Allahu Teâlâ Hz. Âdem’i yarattığı ilk anda kendisi için önemli bilgileri öğretirken, ondan meleklerle giderek “es-Selâmu Aleyküm” diye hitap etmesi ve onların vereceği cevabı iyi bellemesi, zira bu karşılıklı mükâlemenin bundan sonra kıyamete kadar zürriyetinden gelen inananlar tarafından kullanılacak bir uygulama (parola) olacağı ifade edildiği, bu emir üzere Hz. Âdem’in vermiş olduğu selama karşılık meleklerin “es-Selâmu Aleyküm ve Rahmetullâhi” dedikleri kaynaklarımızda aktarılmaktadır.⁵²⁹ Rivayette geçen “Selam” kelimesi, Arapça “S-l-m” kökünden gelmektedir. Açık ve kapalı bütün afetlerden, noksanlıklardan, kerih görülen şeylerden selamet bulma, emin olma manalarında bir mastardır.⁵³⁰ Kelime manası olarak; “diken ve meyvesi olan, afetlere, şiddetli rüzgâra, sele karşı dayanıklı, büyük ve kuvvetli ağaç” anlamına geldiği de ifade edilmektedir.⁵³¹ Aynı zamanda bu kelime tahiyye yani selamlaşma, barış,⁵³² açık ve gizli

⁵²⁵ İbn Hişâm, Sîre, II/156; Buhârî, Ezân, 2, 3; Müslim Sahih, Salât, 3; Ebû Dâvûd, Salât, 33; İbn Sa’d, Tabakât, VIII/420.

⁵²⁶ Buhârî, Ezân, 6; Ebû Dâvûd, Cihâd, 98; Tirmizî, Siyer, 48.

⁵²⁷ İbn Ebî Şeybe, Musannef, XII/367; Ahmed b. Hanbel, III/448–449; İbnü’l-Esîr, Üsdü’l-Gâbe, IV/352–353; İbn Kesîr, Bidâye, IV/315.

⁵²⁸ Buhârî, İsti’zan, 22, Müslim, Selam, 6, 13; Ebû Dâvûd, Edeb, 149; Tirmizî, İsti’zan, 12; Mâlik, Muvatta, Selam, 3.

⁵²⁹ İbn Sa’d, Tabakât, I/31; Ahmed b. Hanbel, II/315; Buhârî, Enbiya, 1; Müslim, Cennet, 28; Taberî, Târîh, I/48; İbnü’l-Esîr, Kâmil, I/30; İbn Kesîr, Bidâye, I/87.

⁵³⁰ İsfahânî, Müfredât Elfâzı’l-Kur’an, s.268; Kurtubî, el-Câmi li Ahkâmi’l-Kur’an, III/435; Râzî, Mefâtihi’l-Gayb, V/146;

⁵³¹ Fîrûzabâdî, el-Kâmûsu’l-Muhît, II/1478.

⁵³² İsfahânî, Müfredât Elfâzı’l-Kur’an, s.270.

tehlikelerden emin olma,⁵³³ berat, kurtuluş ve afiyette olma, içerisinde boş ve yalan söz olmayan, emân⁵³⁴ manalarına da gelmektedir. İstilah olarak ise; “Selâmet, esenlik, kurtuluş, maddi ve manevi her türlü zarardan, kötülüklerden uzak kalma, dünyevi musibetlerden ve ahiret azabından kurtulma” anlamları ile birbiriyle karşılaşan Müslümanların “sevgi, dostluk, iyi niyet ve dileklerini” ifade etmek üzere kullandıkları bir paroladır. Kullanım olarak ta; “Selâmun Aleyküm” veya “es-Selâmu Aleyküm” şeklinde bir dua cümlesi kalıbındadır. Bu da karşılıklı tahiyye ve iltifattır.⁵³⁵ Bilindiği gibi “İslâm” kelimesi de aynı kökten gelmekte olup, lügât olarak; “Bağlanmak, itaat etmek, teslim olmak, esenlik ve barış içinde bulunmak” anlamlarına,⁵³⁶ terim olarak ise; “Dil ve kalp ile Allah’a teslim olup, kaza ve takdire razı olmak, fiilleri ile teslimiyetini gösterecek işler yapmak” anlamına gelmektedir.⁵³⁷ Bu da bize İslâm ile selamın özdeşleşmiş olduğunu göstermektedir. Bu sebeple aralarında selamı kullanmak⁵³⁸ Müslümanlar için Kur’an’da emredilen kesin bir hüküm,⁵³⁹ bu parola mahiyetindeki selamı veren ve alanları İslâm müntesibi olarak görmek kat’î bir yargı⁵⁴⁰ olarak karşımıza çıkmaktadır. Yani bu Müslümanlar için nerede bulunurlarsa bulunsunlar birbirlerini tanımaları, bu sayede birbirlerine bağlanıp yardımcı olmalarını temin edecek bir paroladır. Bu sebeple uygulamada aralarında bu selamı nasıl kullanacakları,⁵⁴¹ önce kimin kime selam vereceği,⁵⁴² hangi kelimelerle bunları gerçekleştirmeleri gerektiği⁵⁴³ Hz. Peygamber (s) tarafından ayrıntılı olarak açıklanmıştır.

Hz. Peygamber (s) dönemi ile ilgili bu kadar örnek verdikten sonra Halifeler döneminde de bu uygulamaların aynen sürdürüldüğünü söylememiz gerekecektir. Yani onların döneminde de parola kullanımları aynen devam etmiştir. Bir ilave konu olarak; genişleyen İslâm toprakları, karşılaşılacak farklı milletler ve bunların örf âdetleri sebebiyle toplumda

⁵³³ İsfahânî, Müfredât Elfâzı’l-Kur’an, s.270.

⁵³⁴ İbn Manzûr, Lisânu’l-Arap, VI/342.

⁵³⁵ Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur’an Dili, II/1408; Çağrıcı, Mustafa, “Selam”, İFAV Ansiklopedisi, IV/100; Canan İbrahim, Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi, IX/398.

⁵³⁶ İbn Manzûr, Lisânu’l-Arap, VI/345.

⁵³⁷ İsfahânî, Müfredât Elfâzı’l-Kur’an, s.270.

⁵³⁸ Nisâ, 4/86.

⁵³⁹ Nûr, 24/27, 61.

⁵⁴⁰ Nisâ, 4/94.

⁵⁴¹ Ebû Dâvûd, Edeb, 143, Libas, 28; Tirmizî, İsti’zan, 2, 28

⁵⁴² Buhârî, İsti’zan, 4, 5, 6, 14; Müslim, Selam, 14; Tirmizî, İsti’zan, 8, 15, 18; Ebû Dâvûd, Edeb, 137, 144, 148, 150;

⁵⁴³ Buhârî, İsti’zan, 22, Müslim, Selam, 6, 13; Ebû Dâvûd, Edeb, 143, 149; Tirmizî, İsti’zan, 12; Mâlik, Muvatta, Selâm,3.

Müslim, Gayr-i Müslim ayırımı yapılabilmesine yönelik olarak gerçekleştirilen bazı uygulamaları zikretmekle yetineceğiz. Hz. Ömer döneminde devlete ait silahlara resmî damga vurulmuştu. Devlete ait atların ve develerin kalçalarına kızgın demir damga ile “Sadaka” veya “Udde” kelimesi basılıyordu.⁵⁴⁴ Bu uygulama bütün herkese bu işaret ile bir haber verme işlemi oluyordu. Hz. Ömer döneminde dikkat çekici bir uygulamadan bahsedilmektedir. Buna göre devlet Hristiyan vatandaşlarına vergi ödeme dönemlerinde kurşundan mamul özel mühür hazırlatmış ve vergisini ödeyen tebaanın boynuna taktırtmıştır. Bu bir tür nişâne olmuştur. Yani bir işaret şeklinde herkesin o kimselerin vergisini ödediği haberini almış olmaları ve bir karışıklık ve haksızlığın meydana gelmemesi temin edilmiştir.⁵⁴⁵

Hz. Ömer döneminde ehl-i zimmet ile yani İslâm toplumunda yaşayan gayr-i Müslimler ile Müslümanların birbirlerinden hemencecik ayırt edilebilmeleri ve bu sayede de her türlü haksızlık ve yanlışlığın önüne geçilebilmesi için giyim kuşam ve üzerlerinde durumlarını gösterecek alametler taşımaları şart koşulmuştur. Başlarına taktıkları “Kalansuve”, bellerine bağladıkları “Zu’n-nar” isimli kuşak, binitlerine taktıkları tahtadan alametleri kullanmaları zorunlu olmuştur. Bu sayede onlar bakıverince Müslümanlardan ayırt edilmiş ve olumsuzlukların ortaya çıkması engellenmiş oluyordu.⁵⁴⁶ Onlar için önceden de kullandıkları bu şekilde bir giyim tarzı zorlanırken, Müslümanların giyim tarzı gibi giyinmeleri yasaklanmış ve saçlarının önünde bir tutam kâkül bırakmaları emredilmiştir.⁵⁴⁷ Hatta sokağa çıktıklarında boyunlarında, elbiselerinin iç tarafında haç işaretlerini çıkartmamaları istenmiştir.⁵⁴⁸ Bu kesime bu bahsi geçen giysi ve alametleri üzerlerinde taşımaları zorunlu kılınmışken, Müslümanlara da bunları giymeleri yasak edilmiştir.⁵⁴⁹ Ama Barthold bunun kesin bir uygulama noktasına varmadığı kanaatindedir. O, Hristiyan memurların da zaman zaman Müslümanlar gibi giyindikleri, hatta bununla övündükleri, bu sebeple toplumda bunlara karşı taarruzların oluştuğunu aktarmaktadır.⁵⁵⁰

⁵⁴⁴ Avn, el-Fennu’l- Harbî fî Sadri’l-İslâm, s.126–127.

⁵⁴⁵ Ebû Yûsuf, Kitâbu’l-Harâc, s.137; Ebû Ubeyd, Kitâbu’l-Emvâl, s.66.

⁵⁴⁶ İbnü’l-Kayyım, Ahkâm-u Ehli’z-Zimme, I/236; Hamîdullah, Muhammed, “İslâm’da Devletler Hukûku”, s.299; Ebû Yûsuf, Kitâbu’l-Harâc, s.137.

⁵⁴⁷ İbnü’l-Kayyım, Ahkâm-u Ehli’z-Zimme, I/236.

⁵⁴⁸ Belâzûrî, Fütûh, s.178.

⁵⁴⁹ Vâkıdî, Fütûh, II/159; Cahşiyarî, Kitâbu’l-Vuzerâ ve’l-Küttâb, s.19; Taberî, Târih, IV/158; İbnü’l-Esîr, Kâmil, II/500; Şiblî, Nûmânî, Bütün Yönleri Hz. Ömer ve Devlet İdaresi, I/235; Öztürk, Levent, İslâm Toplumunda Hristiyanlar, s.219.

⁵⁵⁰ Barthold, W., İslâm Medeniyeti Tarihi, s.17.

1.2. Bayrak Kullanımı

Bayrak; Bir milletin, topluluğun, devletin, askerî birliğin veya kuruluşun işareti ya da alâmeti mahiyetinde olan, bir mızrak parçası veya gönderin ucuna asılan kumaş parçası, tuğ, râyet demektir.⁵⁵¹ İnsan toplulukları kendilerini ifade etmek istedikleri ilk andan itibaren bu şekilde alametler kullanmışlardır. Bu bayraklar kullanım açısından da kendilerine manalar yüklenmiş nesneler olmuş, renkleri, şekilleri ve sallanış yönleri farklı manalara gelecek şekilde kendi içlerinde anlamlandırılarak bir nevi haberleşme aracı olarak kullanılmışlardır. Örneğin, Hun İmparatorluğu'nda haberleşme aracı olarak elçi ve ulakların dışında askerî haberleşmede sembol ve işaretler de kullanılmıştı. Bunlar; bayrak, davul, boru ve oktur. Özellikle orduda, gece davul ve boru, gündüz bayraklar kullanılmıştı. Gündüzleri savaş karargâhından kalkan bayrağa göre o bayrağa sahip birlik saldırıya geçmekteydi.⁵⁵² Bayrağın sallanış yönü birliğin hareket yönünü,⁵⁵³ bayrağın rengi ise o bayrağa sahip birliğin hareket edeceğini göstermekteydi. Aynı zamanda her yön kutsal bir rengin sembolik anlamını taşımaktaydı. Birliklere ise bulundukları konuma uygun bayrak verilmekteydi. Kuzeydeki birliklere kara, güneydekilere kırmızı, doğudakilere mavi ve batıdaki birliklere beyaz bayrak verilmekteydi. Aynı şekilde birliklerin atları da bayraklarda olduğu gibi renklerine göre dört bölüme ayrılmıştı. Savaşlarda ordu, düşmanı dört taraftan kuşatarak kare içine almakta, karenin her bir yönünde aynı renkte atlar bulunmaktaydı. Bu kuşatmada kuzeydeki birliğin atları kara (yağız) doğudaki birliğin atları demir rengi (göğümsü) güneydeki birliğin atları al (doru) ve batıdaki birliğin atları da ak (beyaz) idi. Karargâh bayrak ve atların rengine göre savaşın gidişatı hakkında fikir vermekte ve duruma göre bayraklarla emir verilmekteydi. Geceleri ise davulların üç defa çalmasıyla ordu harekete geçiyor ve boruların çalmasıyla ordu duruyordu.⁵⁵⁴ Savaşlarda davul, bayrak ve borularla haberleşme sistemi tarih boyunca Hunlardan Göktürklerle onlardan Osmanlı İmparatorluğu'na kadar tüm Türk devletlerinde görülmüştür.⁵⁵⁵

Aynı şekilde bir alâmet olarak bayrak öteden beri Arap kabileleri arasında da kullanılıyordu.⁵⁵⁶ Her kabile için kendi tayin ettikleri bayrak ve sancakları mevcuttu. İslâmî

⁵⁵¹ Doğan, Mehmet, Büyük Türkçe Sözlük, s.122; Köprülü, Orhan F., "Bayrak", DİA., V/247.

⁵⁵² Ögel, Bahaeddin, Türk Kültür Tarihine Giriş, VI/83.

⁵⁵³ Gabain Annemarie Von. Acta Orientalia Hung, Renklerin Sembolik Anlamları, Türkoloji Dergisi, c. III, Sayı: 1, s.108–113.

⁵⁵⁴ Ögel, Bahaeddin, Türk Kültür Tarihine Giriş, VII/79–83.

⁵⁵⁵ Ögel, Bahaeddin, Türk Kültür Tarihine Giriş, VI/83.

⁵⁵⁶ Köprülü, Orhan F., "Bayrak", DİA., V/248.

dönemde bunlardan bazıları oldukları hal üzere bırakılmışken bazıları ise değiştirilmiştir. Oldukları hal üzere bırakılmasının sebebi, öteden beri o bayrak ve sancakların ifade ettiği mananın tüm Araplar tarafından biliniyor olmasıdır. Bu bir haber verme, bir ilân, karşıdakilere bir mesajdı. Hatta bunun için bazı kabileler değişik manalara gelen birden fazla sancak ve bayrak kullanmışlardır. Parola olarak ifade edilebilecek değişik renk ve şekillerdeki flamaları farklı durumlarda farklı olarak kullanıyorlar ve şifreli bir mesajlaşmayı yapmış oluyorlardı. Ka'b b. Amr aşiretinin iki, Benî Müzeyne kabilesinin üç, Cüheyne kabilesinin dört, Benî Eşca' kabilesinin iki, Benî Süleym kabilesinin üç, Eslemlerin iki bayrak veya sancakları vardı. Evs ve Hazrecliler yeşil ve kırmızı renkte farklı bayrakları mevcuttu.⁵⁵⁷ Görüldüğü üzere bayrak cahiliye devrinde de savaşa katılan kabilenin vazgeçilmez alameti veya sembolü sayılırdı.⁵⁵⁸ Bazı araştırmacılara göre Araplar, bayrak taşıma âdetini çeşitli vesilelerle ilişki halinde oldukları Rum veya Farslardan almışlardır.⁵⁵⁹ Bayrağın Rum ve Farslardan alındığı konusunda muhtelif görüşler olmakla birlikte, Müslümanlar nezdinde önemi büyük olmuştur. Bayrak, orduya yol göstermiş, askerler onun altına sığınmışlar, onun etrafında savaşmışlar, sefer ve savaş esnasında göklerde taşımışlar ve üzerine "Lâ İlâhe İllallah Muhammedün Rasûlüllah" ibaresini yazmışlardır.⁵⁶⁰

Ukâb; Cahiliye Araplarında sancaktarlık demektir. Cahiliye Arapları arasında bu vazife Ümeyye Oğulları adına Ebû Süfyân b. Harb tarafından idare ediliyordu. Bu vazifeyi elinde bulunduran kimse, bir harp ilânı halinde sancağı çıkarırdı. Şayet Nedve Kurulu bir kumandan üzerinde mutabık kalırsa, Ukâb adını taşıyan bu sancak ona teslim edilirdi. Aksi halde Sancak muhafızı kumandan olarak kalırdı.⁵⁶¹ Livâ ise sancakla ilgili askerî bir vazife idi. Bir yere asker sevk olunacağı zaman bu görevi üstlenen kimse bayrağı uygun bir yere dikerdi. Savaşçılar, etrafına toplanırdı. Bu vazife, Abdu'd-Dâr evladından intikal ile gelmiştir.⁵⁶² Cahiliye zamanda toplum nezdinde şerefli sayılan işler ve rütbelere, belirli kabileler arasında paylaşıldığından, Mekke'de sancak taşıma ve muhafaza etme görevi kabile kuşakları arasında veraset yoluyla devam eder, kabile içerisinde liderlik vasıflarına sahip olan, bu görevi

⁵⁵⁷ Vâkıdî, Meğâzî, III/897; İbn Sa'd. Tabakât, II/150.

⁵⁵⁸ Zeydan, Corci, İslâm, I/242; Avn, el-Fennu'l-Harbî fî Sadri'l-İslâm, s.82.

⁵⁵⁹ Zeydan, Corci, İslâm, I/242; Avn, el-Fennu'l-Harbî fî Sadri'l-İslâm, s.82.

⁵⁶⁰ Avn, el-Fennu'l-Harbî fî Sadri'l-İslâm, s.83.

⁵⁶¹ Alûsî, Bülûğu'l-Erab, I/249.

⁵⁶² İbn Hişâm, Sîre, I/122; Belâzürî, Ensâb, I/53; Zeydan, Corci, İslâm, I/241; Miras, Kâmil, Tecrîd-i Sarîh Tercümesi, 6/26.

üstlenirdi.⁵⁶³ Son dönemde Abdu'd-Dâr oğullarının adına bu vazifeyi Osman b. Talha yürütüyordu.⁵⁶⁴

Hiz. Peygamber (s) de mevcut bulunan bu bayrak kullanımını, hicret yürüyüşü de dâhil, katıldığı savaşlarda ve gönderdiği seriyyelerde terk etmeden hep kullanmıştır.⁵⁶⁵ İlk defa olarak hicretten sonra yedinci ay içerisinde Hiz. Hamza'nın komutasında Sîfu'l-Bahr'e göndermiş olduğu birliğe bayrak tayin etmiş ve kendilerine teslim etmiştir.⁵⁶⁶ Beyaz renkteki bu bayrağı Ebû Mersed b. Kennâz b. Husayn taşımıştır. Ebû Mersed, muhacirlerden, uzun boylu, gür saçlı, birliğin içerisinde en babayiğit olanların başında gelmekte idi.⁵⁶⁷ Bu birlikten hemen sonra Râbiğ'a gönderilen ikinci birlik için Ubeyde b. Hâris kumandan tayin edilmiş ve onun için de beyaz bir bayrak bağlanmış, bayrağı da Mıstah b. Üsâse taşımıştır.⁵⁶⁸ Artık bundan sonra yapılan tüm askerî seferler için bayrak bağlanması vazgeçilmez bir uygulama olarak devam edip gitmiştir.

Bedir savaşında İslâm ordusu üç sancak edinmişti. Birisi beyaz, diğeri ikisi siyah idi. Beyaz sancağı Mus'ab b. Umeyr, siyah sancaklardan ismi Ukâb olanı Hiz. Ali, diğeri ise Sa'd b. Muâz taşımıştır.⁵⁶⁹

Bir alâmet ve kimin kim olduğunun anlaşılması üzere Hiz. Peygamber (s) her kabileye ayrı ayrı bayrak ve sancak belirler ve bunları da o kabilenin önde gelen temsilcilerine verirdi. Aslında bu hem içeride hem de dışarıda bulunan kimseler için verilen bir mesaj bir haber niteliğindedir. Huneyn gazvesinde o döneme kadar en çok sayıda kabile İslâm ordusunda yer almıştı ve onların hepsi için ayrı sancak ve sancaktar tayin edilmişti. Bunlardan; Muhacirlerin sancağını Hiz. Ali, Sa'd b. Ebî Vakkâs ve Hiz. Ömer, Hazreclilerin sancağını Sa'd b. Übâde, Evslilerinkini Üseyd b. Hudayr, Abdüleheşlilerin bayrağını Ebû Nâile, Benî Hârise kabilesinin bayrağını Ebû Burde b. Niyâr, Benî Zafer kabilesinin bayrağını Katâde b. Nu'man taşıyordu. Aynı şekilde bunlardan başka en az on sekiz kabile için daha ayrı bayrak, sancak ve sancaktar tayin edilmiştir.⁵⁷⁰ Bu şekilde bir alâmet ve mesaj olan bayrağı o toplum adına kimin

⁵⁶³ Avn, el-Fennu'l- Harbî fî Sadri'l- İslâm, s.33–34.

⁵⁶⁴ Alûsî, Bülûğu'l-Erab, I/249.

⁵⁶⁵ Buhârî, Cihâd, 119, Fedâil, 9; Köprülü, Orhan F., "Bayrak", DİA., V/248.

⁵⁶⁶ İbn Hişâm, Sîre, II/245–246; Vâkıdî, Meğâzî, I/9–10; İbn Sa'd, Tabakât, II/6–7.

⁵⁶⁷ İbn Hişâm, Sîre, II/245; Vâkıdî, Meğâzî, I/9–11; İbn Sa'd, Tabakât, II/6.

⁵⁶⁸ İbn Hişâm, Sîre, II/245; Vâkıdî, Meğâzî, I/10; İbn Sa'd, Tabakât, II/7; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/111.

⁵⁶⁹ İbn Hişâm, Sîre, II/263; İbn Seyyid, Uyûn, I/246; İbn Kesîr, Bidâye, III/260.

⁵⁷⁰ İbn Hişâm, Sîre, IV/82, Vâkıdî, Meğâzî, III/895; Taberî, Târîh, III/27; İbn Sa'd, Tabakât, II/150; Halebî, İnsânu'l-Uyûn, III/64; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/262.

taşıyacağı dışarıya karşı verilecek imaj açısından da, içeridekilerin moralleri açısından da son derece önemli olmuştur. İslâm ordularında bayrak ve sancakları Hz. Ali, Hz. Ömer, Hz. Hamza, Talha b. Ubeydullah Abdullah b. Revâha, Hâlid b. Velîd, Sa'd b. Ebî Vakkâs gibi önde gelen, tanınan sahâbiler taşımışken müşrik Araplar için de hep önde gelen, güçlü, kuvvetli kimseler taşımışlardır.⁵⁷¹ Bu tanınmış sahâbiler ve önde gelen kabile temsilcilerinin dışında o günün toplumu açısından üstün özellikleri ile tanınan kimselere de bu görev verilmiştir. Mesela; Benî Kilâb kabilesinden Dahhâk b. Süfyân Medine de oturan, tek başına yüz süvariye denk sayılan namılı bir babayiğit olarak tanınırdı. Hz. Peygamber (s) onu sancaktar yapmış, Benî Kilâb'a da elçi tayin etmişti.⁵⁷² Benî Uzre kabilesinden Zeml b. Amr Medine'de Müslüman olunca da Hz. Peygamber (s) onu kavmine elçi olarak gönderirken yanına bir alâmet olarak sancak verdi ve ona kavmine ulaştırması için bir yazı ile yazdırdı.⁵⁷³ Yazdırdığı yazı şöyle idi;

“Bismillâhirrahmânirrahîm!

Allah Rasûlû Muhammed tarafından Zeml b. Amr'a ve yanında bulunan Müslüman kişilere hususi olarak yazılmıştır. Ben onu bütün kavmine gönderdim. Müslüman olan Allah dininin cemaatine tabi olmuştur. Müslüman olmaktan kaçınanlara ise iki ay süre tanınmıştır. Buna Ali b. Ebî Tâlib ve Muhammed b. Mesleme şahittir.”⁵⁷⁴

Uhud savaşında Hz. Peygamber (s) müşriklerin bayrağını kimin taşıdığını sormuş, kendisine müşriklerin bayrağını Benî Abduddâr kabilesinin taşıdığı haber verilince “*Biz ahde onlardan daha çok bağlıyız, Mus'ab b. Umeyr nerede?*” diye sormuş, Mus'ab gelince de bayrağı ona vermiştir.⁵⁷⁵ Benî Abduddâr müşriklerin sancaktarları idi. Onlar bunu büyük bir şeref ve alâmet olarak görüyorlardı. Ebû Süfyân Uhud savaşında onları gayrete getirmek için “*Bedir'de de bayrağı siz taşımıştınız, başımıza felaket geldi bu sefer bayrağı başkası taşısin, milletler için bayrak önemlidir, onunla kâim ve zâil olurlar.*” dediğinde ona itiraz etmişler ve sancağın hakkını vereceklerini, bunu bütün herkese göstereceklerini söylemişlerdi.⁵⁷⁶ Uhud harbindeki mağlubiyetin akabinde hem Müslümanların moralini düzeltmek, hem müşriklere

⁵⁷¹ İbn Hişâm, Sîre, IV/82, 93, Vâkıdî, Meğâzî, III/895, 907; Taberî, Târîh, III/27, 61, 130; İbn Sa'd, Tabakât, II/8, 9, 150, 154.

⁵⁷² İbn Sa'd, Tabakât, II/160; İbn Hacer, İsâbe, II/206; İbn Abdi'l-Berr, İstîâb, II/742; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, III/47.

⁵⁷³ İbn Sa'd, Tabakât, I/332; İbn Abdi'l-Berr, İstîâb, II/564.

⁵⁷⁴ Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, s.79.

⁵⁷⁵ Vâkıdî, Meğâzî, I/225; İbn Sa'd, Tabakât, II/40.

⁵⁷⁶ İbn Hişâm, Sîre, III/72; Taberî, Târîh, III/16; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/152; İbn Seyyid, Uyûn, II/9.

her şeyin bitmediği, Müslümanların kesin bir yenilgiye maruz kalmadıkları mesajını verilmek, hem de civar kabileler arasında Müslümanların imajının menfi bir duruma düşmemesi için bir ilân ve saygınlık gösterisi olarak düzenlenen Hamrâu'l-Esed seferinde bayrağı Hz. Ali veya Hz. Ebû Bekir taşımıştır.⁵⁷⁷ Hz. Peygamber (s)'in bayrağı özellikle Hz. Ali veya Hz. Ebû Bekir'e taşıtmasında imaj açısından büyük manalar vardı. Zira Hz. Ali de Hz. Ebû Bekir de Müslümanların ileri gelen, önde şahsiyetlerindendi, dimdik ayakta idiler. Bu, Müslümanların Uhud'da büyük bir mağlubiyet almadıklarının açık bir ifadesi idi.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi bayrakların renkleri farklı manalar ifade etmekte ve çeşitli amaçlar için değişik renklerde bayraklar kullanılmakta idi. Hz. Peygamber (s) de beyaz, siyah, sarı, kırmızı vs. renklerde bayraklar kullanmış, bunların hepsi farklı manalar ifade etmiştir.⁵⁷⁸ Mesela bunlardan beyaz bayrak barışa, savaş yapılmaksızın anlaşılmak istendiğine, siyah bayrak ise olumlu cevap alınamaz ise savaşılacağına işaret ederdi. Mesela; Hz. Peygamber (s) bir seriye gönderdiğinde onun asıl amacı İslâm'ı haber vermek ve dâvet etmek, eğer kabul etmezlerse cizye almak, bunu da kabul etmezlerse savaşmak olduğu genel ilkesinden hareketle şu rivayetleri değerlendirdiğimizde bunu daha iyi anlarız. O, gönderdiği ordulara genelde bir beyaz birde siyah bayrak verirdi. Yemen tarafına Kays b. Sa'd b. Ubâde komutasında gönderdiği orduya bir beyaz bir de siyah bayrak vermişti.⁵⁷⁹ Aynı şekilde Hz. Ali, Fûls putunu yıkmak üzere Tayyi kabilesi üzerine bir birlikle gönderildiğinde Hz. Peygamber (s) ona da bir beyaz ve bir siyah sancak ve bayrak vermişti.⁵⁸⁰ Belki de bunun manası önce sulh olarak getirilen haberleri dostça dinleyin manasında ki beyaz bayrak, bunu kabul etmez iseniz savaşılacaktır manasındaki siyah bayraktır. Bu uygulama O'nun sıkça müracaat ettiği bir yöntem olmuştur.

Son olarak şu bilgileri aktardıktan sonra konu ile ilgili halifelerin durumundan da kısaca bahsedeceğiz. Önceden ifade ettiğimiz gibi Mekke Fethi için yapılan hazırlıklar son ana kadar gizli tutulmuş, hatta Medine'den ayrıldıktan sonra yolda bile nereye gidildiği kimseye söylenmemişti. Uyeyne b. Hısn, Necd'de ev halkının yanında iken Hz. Peygamber (s)'in birçok Arap kabilesini de yanına alarak sefere çıkma hazırlığı yaptığı haberini alır almaz, kavminden bazı kimseleri de alarak hemen harekete geçti ve Medine'ye geldi. Ama Hz. Peygamber (s)'in iki gün önce ayrıldığını öğrendi. Arkasından yetiştiği Hz. Peygamber

⁵⁷⁷ Vâkıdî, Meğâzî, I/336; İbn Sa'd, Tabakât, II/49; İbn Seyyid, Uyûn, II/37.

⁵⁷⁸ Kettânî, et-Terâfîbü'l-İdâriyye, II/77-84.

⁵⁷⁹ İbn Seyyid, Uyûn, II/255; İbnü'l-Kayyim, Zâdu'l-Meâd, III/60.

⁵⁸⁰ Vâkıdî, Meğâzî, III/984; İbn Sa'd, Tabakât, II/164; İbn Seyyid, Uyûn, II/207.

(s)’e “*Yâ Rasûlallah! Senin bir tarafa gideceğini haber aldım, geldim. Ben sizde savaş hali görmüyorum! Ne çekilmiş sancak ne de bayraklar görüyorum! Yoksa umreye mi gidiyorsunuz, ama üzerinizde ihramlarınızı da görmüyorum!*” dedi. Hz. Peygamber (s) “*Allah nereye gitmemizi dilerse oraya gideceğiz*” dedi ve Uyeyne b. Hısn da orduya katıldı.⁵⁸¹ Sancak ve bayrak açılmamasının gizlilik ile ilgili bir tedbir olduğu açıktır. Uyeyne’nin ifadesinden de anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber (s) tüm gazve ve seriyyelerde sancak ve bayrakları birer haber verme unsuru olarak mutlaka kullanırdı. Hz. Peygamber (s) belli bir mevkiye vardığında artık nereye gidileceğini ilân etmek için bayrakların çekilmesi emrini verdi. Kudeyd mevkiinde sancak ve bayraklar çekildi. Her kabileye bayrak ve sancaklarını verdi, her kabile de kendi sancaktar ve bayraktarlarına bunları verdiler.⁵⁸² Bu rivayette de bayrağın bir haberleşme aracı olarak kullanıldığını rahatlıkla görmekteyiz.

Hz. Peygamber (s) döneminden sonra halifelerin de konu ile ilgili tutumları değişmemiş, aynı işleyiş devam etmiştir. Daha ilk andan itibaren Hz. Ebû Bekir bu uygulamayı devam ettirdiğini göstermiştir. İrtidat edenler üzerine gönderdiği orduyu on iki birliğe ayırıp, her birliğin komutanına ayrı ayrı birer bayrak vermişti.⁵⁸³ Hz. Ömer de merkezden gönderdiği orduların komutanlarına, bir mızrak veya sopaya bağladığı sancağı bizzat verirdi. Kimi zaman Hilâfet merkezinden uzak yerde tayin ettiği komutanına da sancak göndermişti. Halife genellikle sancağı mescide, evinin önüne veya şehir dışında geniş bir alana diker, sonra halkı ve orduyu etrafına toplar ve komutanı tayin edip sancağı ona teslim ederdi. Nitekim Sa’d b. Ebî Vakkâs’ın Irak tarafına gönderilecek ordunun başına komutan tayin edilme ve gönderilme süreci böyle gerçekleşmişti.⁵⁸⁴ Hz. Ömer döneminde kuralları belirlenmiş ve düzenli hale gelen ordu ve komutanlar kullandıkları sancakları aynı zamanda tıpkı tekbirde olduğu gibi parola olarak kullanma yöntemlerini de kurallara bağlamışlardır. Taarruz için komutanlar sancak sallamışlardır. Nihâvend’de Nu’mân askerlerine şöyle demiştir: “*Ben sancağımı üç defa sallayacağım. İlk defa salladığımda asker ihtiyacını görsün ve abdestini alsın. İkincisinde asker kılıcına veya ayakkabısının tasmaına baksın, kendini hazırlasın, durumunu düzeltsin. Üçüncü defa salladığımda inşaallah kimse kimseye bakmaksızın saldırısın!*”⁵⁸⁵

⁵⁸¹ Vâkıdî, Meğâzî, II/802–804.

⁵⁸² Vâkıdî, Meğâzî, II/804; İbn Sa’d, Tabakât, II/135.

⁵⁸³ Avn, el-Fennu’l- Harbî fî Sadri’l-İslâm, s.80.

⁵⁸⁴ Avn, el-Fennu’l- Harbî fî Sadri’l-İslâm, s.81–82.

⁵⁸⁵ Ebû Yûsuf, Kitâbu’l-Harâc, s.70; Belâzürî, Fütûh, s.435; Taberî, Târih, II/533; İbn Abdi Rabbih, el-Ikdu’l-Ferîd, I/98.

Hız. Ali döneminde de bayrak ve sancak taşıma işine büyük önem verilmiştir. O bu ehemmiyeti şu cümlelerle ortaya koymuştur; “... *Bayraklarınızı meyilli tutmayın ve yerinden oynatmayın, onları ancak iyi muhafaza eden, zorluklara dayanan, taşımaya layık olan, arkasında ve önünde kılıç sallayan yetenekli ve gözü pek kumandanlarınızın eline teslim edin!*”⁵⁸⁶

Bayrağın değişik zamanlarda farklı anlamlar ifade ettiğini daha önce söylemiştik. Bununla ilgili farklı bir örnek olarak Hız. Ali'nin emri ile Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin şu uygulamasını da zikrederek konuyu burada tamamlayalım. Ebû Eyyûb el-Ensârî eline bir bayrak alarak kendileri ile savaşılmak üzere bulunulan Hâricîlere şu çağrıda bulundu: “*Bu bayrak altına gelenler ile aranızdan ayrılıp da Kûfe ve Medâine gidenler güvencede olacaktır; arkadaşlarımızı öldürenleri cezalandırdıktan sonra kanlarınızı dökmek istemiyoruz.*”⁵⁸⁷ Bu değişik bir uygulama olarak bayrağın fonksiyonu bize göstermektedir.

2. Haber Ulaştırma Yöntemi Olarak Şiir, Hutbe ve Hitâbet Usulü

2.1. Cahiliye Döneminde Şiirin Etkisi ve Muallakât-ı Seb'a

Cahiliye döneminde Araplar yazıya çok fazla vâkıf olmadıklarından dolayı oluşturmuş oldukları kültür ve medeniyete dair birikimi, diğer kendisi gibi olan ve olmayanlara ulaştırabilmek ve haber edebilmek için sözlü yöntemleri kullanmışlardır. Bunun içerisinde de şiire önemli bir yer vermişlerdir. Ancak şifahi olması sebebiyle o dönem için kullanılan ve şartlar gereği kullanışlı sayılabilecek olan bu yöntem, daha sonraki dönemlere kadar haberlerin ulaştırılması konusunda ezbere dayanması nedeni ile çok sağlıklı ve kalıcı olmamıştır. Nitekim ünlü Arap Edebiyatçısı Câhız'ın; “*Aslında bize ulaşan ilk şiir örnekleri fazla eski sayılmaz. Bu örneklerin geçmişi İslâm'dan yaklaşık 150 sene önceye dayanır.*” ifadesi bize bu durumu açıklamaktadır.⁵⁸⁸ Arapların hayatlarında birçok amaç için kullanılan şiir, belki de başka hiçbir millette olmadığı kadar önemli bir yer işgal etmiş, hayatî bir konu olarak görülmüştür. “Şiir sanatından tecrit edilerek ele alınırsa bu cemiyet kaba, haşin ve basit bir topluluk halini alır, hemen hemen bütün cazibesini kaybeder”⁵⁸⁹ sözü Araplar için bunun ne kadar önemli olduğunu göstermesi açısından yeterli olacak bir ifadedir. Bu sebeple Araplar arasında şiir bütün çeşitleriyle büyük bir gelişmeye sahip olmuştur.

Kur'an ve hadisten sonra Arap dilinin fesâhat ve belâgat açısından zirvede temsil

⁵⁸⁶ Taberî, Târîh, V/17.

⁵⁸⁷ Taberî, Târîh, V/86.

⁵⁸⁸ Câhız, Kitâbu'l-Hayavân, I/74.

⁵⁸⁹ bkz. Çetin, Nihat Mazlum, Eski Arap Şiiri, s.1.

edildiği üçüncü kaynak, şiirdir. Şiir aynı zamanda Arapların İslâm öncesi çeşitli hayat tarzlarını günümüze intikal ettiren önemli bir tarihî vesikadır. Zira onların sosyal ve siyasal alandaki savaş ve barış metotları, aşk ve kadınla ilgili görüşleri, ölüm ve cenaze olayı ile ilgili ağıt gelenekleri, övme ve övünmeye vesile kıldıkları maddî ve manevî değerleri, fizik ve metafizik hadiselerle ilişkin hikmet türü felsefî yorumları vb. alanlardaki fikir ve davranışları olduğu gibi şiirlerine yansımıştır. Zira şiir için: “Araplar’ın Dîvanı” (kayıt ve sicil defteri) denilmesi⁵⁹⁰ bu konudaki önemini ortaya koymak için yeterli bir tabir olarak kaşımıza çıkmaktadır.

Konumuz açısından şiirin bahsi geçen dönemde şiirin Araplar arasında âdeta bir sözlü gazete, haber ulaştırma vasıtası olarak kullanıldığını rahatlıkla ifade edebiliriz. Şiirin bu yönünü ortaya koyan güzel bir örnek olarak şu hadiseyi aktaralım: Ukâz panayırına gitmek için yola çıkan meşhur şâir Â’sâ, güzergâh üzerinde son derece fakir ve alt tabakadan biri olan Muhallak b. Hantem tarafından misafir edilir. Muhallâk’ın çok sayıda bekâr kızları vardır ve o ana kadar hiçbirisi ne nişanlanmış ne de sözlenmiştir. Muhallâk ve hanımı şâirden ricada bulunarak Ukâz panayırına gittiğinde kendilerini methetmesini istediler. Bunu kendileri için değil, kızlarının koca bulmalarını sağlamak için istediklerini şâire iletiler. Bunun üzerine Ukâz’a varan Â’sâ, içinde şu mısraların da yer aldığı bir methiyeyi Muhallâk’a ithafen büyük bir kalabalığın huzurunda okudu. Methiyesinde şunları ifade ediyordu:

“Ömrüme yemin ederim ki çok sayıda gözler,

Yefa’da yanan ateşin ışığını uzaktan gözlerler.

Şule verir soğuktan donanlara, onunla ısınır titreyenler,

O ateşin üzerinde bir cömertlik, bir de Muhallâk geceler.”

Bu methiyeyi duyan yörenin ileri gelen kabile büyükleri onun kızlarını istemek için birbirleriyle yarış içine girdiler. Kısa bir süre içinde de bu fakir insanın bütün kızları asalet bakımından kendilerinden kat kat yüksek olan kimselerle evlendiler.⁵⁹¹

Konuya örnek olarak zikredebileceğimiz başka bir hâdise de şudur: Miskînu’d-Dârimî isminde meşhur şâir Medine sokaklarında dolaşırken siyah yaşmak takmış güzel bir kadına rastlar. Şâir kadına duyduğu hayranlığı taktığı siyah yaşmak’a bağlayınca satışı azalmış olan siyah yaşmak piyasada çokça satmaya ve bulunamayan bir örtü haline gelmeye başlar.

⁵⁹⁰ Yıldırım, Kadri, Cahiliye ve İslâmî Dönem Şiir Mevzûlarının Mukâyesesi, s.IV.

⁵⁹¹ Zeydan, Corci, İslâm Medeniyet Tarihi, III/54.

Medine’de ne kadar güzel kadın varsa hepsi siyah yaşmaklara bürünmüştür.⁵⁹²

O günün toplumunda hemen herkesin şiir söylemeye yönelmiş olduğunu görmekteyiz. Mesela, Abdülmuttalib vefat edeceğinde tüm kızları başına birikmiş ve onun üstün soylu, güçlü, boylu boslu, açık alınlı, güzel yüzlü, doğru sözlü, iyi huylu, cesaretli, adaletli, cömert, iyiliksever, saygıya ve boyun eğilmeye değer, şerefli, şanlı, her fazilet kendisinde toplanan, boşluğu doldurulamayacak olan vs. övgü cümleleri ile şiirler söylediler.⁵⁹³ Aslında Arap âleminde o gün için şiirden uzak kalan bir kimseyi göremiyoruz. Öyle ki; “toplumda kim varsa şâir diye ifade edilmese de şiir söylemiştir”, diyebiliriz. Hz. Peygamber (s)’in annesi Âmine hanımın bile şiirine rastlamaktayız. Âmine, kocası Abdullah’ın ölümü üzerine söylediği şiirde şöyle diyordu:

“Artık Mekke’nin Batha tarafı, Hâşimoğullarından boşaldı,

O, ölümün dâvetine uyarak, evinden örtü ve kefenler içinde çıkıp kabre gitti!

Fakat ölüm insanlar içinde Hâşimoğulları gibi bir yiğit bulup onun boşluğunu dolduramaz!

Bütün dostları ve arkadaşları, onun tabutunu taşımak için üşüşmekte ve elden ele almakta idiler.

Ne yazık ki ecel hiç beklenmedik bir zamanda onu alıp götürdü!

*Hâlbuki O, cömert ve çok merhametli bir insandı.”*⁵⁹⁴

Bu denli yaygın bir kullanım sahasına sahip olan şiir konusunda profesyonel olarak bu işi yapanlar, geçim kaynağını bunun üzerine kurmuş olanlar ise asıl Arap şiirinin gelişmesine neden olanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda uzmanlaşanlar, o günün toplumunda âdeta yarış içinde olmuşlar, insanlar arasında da büyük ilgi oluşturmuşlardır. Bu konuda en güzel örneği Muallakât-ı Seb’a diye bilinen bu yarışlarda öne çıkmış şiir ve şâirler oluşturmaktadır. Muallakât-ı Seb’a oluşumu şu şekillerde olmuştur. Araplar Kâbe’nin etrafında oturur ve ünlü şâirlerden şiirler dinlerlerdi. Mesela Lebîd bunların meşhurlarındandır.⁵⁹⁵ Bu şekilde icra edilen şiirler ile hac mevsiminde tüm Arap kabilelerinin Kâbe’nin etrafında ve pazar yerlerinde toplandıkları esnalarda her kabilenin şâirlerinin

⁵⁹² Zeydan, Corci, İslâm Medeniyet Tarihi, III/54.

⁵⁹³ İbn Hişâm, Sîre, I/179–183; Belâzürî, Ensâb, I/85–86.

⁵⁹⁴ İbn Sa’d, Tabakât, I/100; Belâzürî, Ensâb, I/92; Kastallânî, Mevâhib, I/27; Diyarbekrî, Târîh, I/187.

⁵⁹⁵ İbn Hişâm, Sîre, II/10; Belâzürî, Ensâb, I/228; İbn Kesîr, Bidâye, III/92; Halebî, İnsânü’l-Uyûn, II/10.

kabileleri hakkında övgüler içeren şiirleri arasında en hoş gidenler seçilirdi ki bunlar o yıl için Muallakât-ı Seb'a'yı oluştururdu. Bu sayede birbirlerinin haberlerini de edinmiş olurlardı.⁵⁹⁶ Ukâz, Mekke yakınlarında Tâif ile Nahle arasında hac güzergâhı üzerinde kurulmuş bir panayır yeridir. Burada jüri önünde şiir müsabakaları düzenlenir, şâirler yıllık mahsulleri olan şiirlerini inşâd ederlerdi. Rivayete göre bu panayırda hakem olarak tayin edilen Nâbiğâtü'z-Zübyânî (ö.M. 604) için deriden kırmızı bir çadır kurulur, her taraftan gelen şâirler bu zatın huzurunda şiirlerini inşâd ederlerdi. Dereceye giren şiirler Kâbe duvarına asılıp muhafaza edilirlerdi.⁵⁹⁷ Sayıları yedi-on arasında verilen, genel kabul görmüş rivayete göre ise yedi uzun kasideden oluşan Muallakât, cahiliyye döneminin en güzide manzumelerini içeren bir şiir koleksiyonudur. Bunlar, Ukâz panayırında yıllık yapılan şiir yarışmalarında jürinin verdiği derece ile birinci seçilmiş ve Mısır keten bezinden yapılmış tomar kumaşlara altın harflerle yazılarak Kâbe duvarına asılmışlardır. Bundan dolayı da “asılanlar” manasında el-Muallakât adını almışlardır.⁵⁹⁸

2.2. Hz. Peygamber (s) Döneminde Şiir ve Şâir

Araplar arasında bu kadar yaygın olan şiir kullanımı şüphesiz Hz. Peygamber (s) ve sonraki dönemlerde kullanılmıştır. Ancak İslâm'ın genel prensibi olarak meşru ve tevhid inancına aykırı olmayan hususların devam ettirilmesi çerçevesinde şiirinde aynı canlılığıyla sürdürüldüğünü söylerken, hakkında hiç söz söylenmediği, müdahaleye tabii tutulmadığını ifade etmekte yanlış olur. Şimdilik kullanım yerine ve içeriğine göre kabul veya ret edilmiş olduğunu söyleyerek yetinelim. Zira aşağıdaki başlıklarda bu hususlar ayrıntılı olarak incelenmiştir.

2.2.1. Hz. Peygamber (s)'in Şiir'e Olan Yaklaşımı

Hz. Peygamber (s) bazı yönleri ile şiiri ve şâirleri överken⁵⁹⁹ bazı yönleri ile yermiştir.⁶⁰⁰ Lüzumsuz, faydasız, çirkin ifadelerle dolu şiirler için, “*Sizden birinin karnının hastalık saçan irinle dolu olması, şiirle dolu olmasından daha iyidir.*” demiştir.⁶⁰¹ Kullanım yeri ve amacına göre ya da ortaya çıkardığı sonuca göre yapmış olduğu bu değerlendirmede “*Şiir de normal bir söz gibidir; şiirin güzel olanı güzel söz, çirkin olanı da çirkin söz*

⁵⁹⁶ Yâkût, Mu'cem, IV/142.

⁵⁹⁷ Zeydan, Corci, İslâm Medeniyet Tarihi, III/64–67.

⁵⁹⁸ Yıldırım, Kadri, Cahiliye ve İslâmî Dönem Şiir Mevzûlarının Mukâyesesi, s.5.

⁵⁹⁹ bkz. Buhârî, Edeb, 90; Teheccüd, 21.

⁶⁰⁰ bkz. Buhârî, Edeb, 92; Müslim, Şi'r, 8.

⁶⁰¹ Müslim, Şi'r, 8.

*gibidir.*⁶⁰² diyerek tavrını ortaya koymuştur. Sahâbilerden Câbir b. Semure; “*Ben Hz. Peygamber (s) ile yüz defadan fazla oturdum. Ashâbı ona şiirler okuyor; cahiliye dönemiyle ilgili olayları zikrediyorlardı. Allah’ın Rasûlü de sesini çıkarmadan onları dinliyordu. Bazen de onlarla beraber tebessüm ediyordu.*” demiştir.⁶⁰³ Hatta bazen onlara katıldığı ve şiirler söylediği bile aktarılmaktadır. Ancak Hz. Peygamber (s)’in kendine veya bir başkasına ait olmak üzere şiir söyleyip söylemediği konusunda ise ihtilaf vardır. Kur’an-ı Kerîm’de “*Biz ona şiir öğretmedik. Hem şâir olmak (şiir söylemek) ona yakışmaz*”⁶⁰⁴ buyrulur. Müşriklerin ona iftira olarak “şâir” dediklerinden bahsedilmektedir: “*Deli bir şâir yüzünden tanrılarımızı mı bırakalım, derlerdi.*”⁶⁰⁵ Başka bir ayette de: “*Şâirlere yolunu sapıtan şaşkın kimseler uyar*”⁶⁰⁶ buyrulmaktadır. Ama yine de Hz. Peygamber (s)’in bazı sözlerinin şiir görünümünü arz ettiğini iddia edenler olmuştur. Huneyn savaşı esnasında Müslüman ordusu bozulup dağılınca Hz. Peygamber (s) kaçmakta olanları bir araya toplamak gayesiyle;

“*Yalancı değilim, ben nebiyim,*

Ben Abdülmuttalibin oğluyum”

diye seslenmeye başlamıştır.⁶⁰⁷ Bu söz recez nevilerindendir. Recez (manî) basit bir şiir veznidir. Hatta şiir saymayanlar da vardır. Recez bir şiir vezni olsa bile hayatında bir iki beyt söylemiş olana şâir denemez. İbn Hacer de bunun dört cevabı olduğunu zikreder;

a) Bu şiiri başkası yazmıştır ve aslı “*Yalan değil, Sen Allah’ın nebisisin, Sen Abdülmuttalib’in oğlusun*” şeklindedir.

b) Bu recez olduğu için şiir türlerinden sayılmaz.

c) Bir kıtaya ulaşmadığı için şiir değildir. Bu birkaç kelime şiir diye isimlendirilemez.

d) Şiir söyleme kastı olmaksızın vezinli şekilde kendiliğinden söylenilmiştir. İbn Hacer bunun en uygun cevap olduğunu söyler.⁶⁰⁸

Vezin ve kafiyesi şiire benzer olmakla, maksadın şiir söylemek olması arasında fark vardır. Bu hadisin söylendiği zamanda içinde bulunulan şartlar, sadece Hz. Peygamber (s)’in

⁶⁰² Süyûtî, el-Câmiu’s-Sağîr, Hadis No: 4939.

⁶⁰³ Nâsîf, Mansûr Ali, et-Tâc el-Câmi’li’l-Usûl fî Ahâdisi’r-Rasûl, Edeb, V/284.

⁶⁰⁴ Yâsin, 36/69.

⁶⁰⁵ Saffât, 37/36.

⁶⁰⁶ Şuarâ, 26/224.

⁶⁰⁷ Buhârî, Cihâd ve Siyer, 52, Meğâzî, 53, 54.

⁶⁰⁸ İbn Hacer, Fethu’l-Bârî IX/92.

değil, bir başka komutanın da şiir söylemesine müsait değildir. Muharebede ordusu bozulmuş bir komutanın yapılacak her şeyi bir tarafa bırakıp şiir söylemesi beklenemez. Hz. Peygamber (s), bozulup kaçmakta olan Müslüman ordusunu seyrederek şiir söylemesi garip bir hal olurdu. O'nun kesin bir zafere ulaştığı Bedir'de, Hayber'de, Mekke'nin fethinde şiir söylemeyip de Huneyn gibi mağlubiyete uğradıkları muharebelerin en şiddetli anında şiir söylemesini normal ölçüler içinde açıklamak kolay değildir.⁶⁰⁹ Yine Hz. Peygamber (s) bir gazvede yürürken ayağı takılarak düşmüş, parmağı kanamış, bunun üzerine parmağa hitaben:

“Sen nihayet kanayan bir parmak değil misin?

*Başına gelen de Allah yoluna gelmiş değil midir?”*⁶¹⁰

dediği aktarılmaktadır.

Bu hadis de recez veznindedir. Bunun bir başka şâire, Abdullah b. Revâha'ya ait olduğu görüşünün yanında,⁶¹¹ normal bir cümle olduğunu söylemek de mümkündür. Vezne uydurabilmek için yapılmış bir takdim, tehir söz konusu değildir. Her şiir olanda takdim ve tehirin bulunması şart değilse de, her vezne uygun geleni şiir saymak lazım gelir diye bir kaide de yoktur. Bu sözü söylerken Hz. Peygamber (s) şiir veya recez kastıyla söylemiş midir? Yanındakiler bunu bir şiir olarak mı kabul etmiştir, bunu da bilemiyoruz. Ashaptan kimse kendisine şiir söylemenin yakışmadığını anlatan Yâsin Suresi 67. ayetini hatırlatarak, durumun açıklığa kavuşturulmasını istememiştir. Bu gibi zamanlarda -tenkit kastıyla olmasa bile- zihinlere şüphe arız olmasın diyerek sualler sorulduğuna dair misaller bulunmaktadır. Bu durumda ya bir başkasına ait olan şiirin söylenmiş olması veya düz bir cümle halinde söylenmiş olan fakat recez kalıplarından birine uygun düşen, ama şiir kastı gözetilmeyen bir cümle olarak değerlendirmek daha münasıptır.⁶¹² Arapların en fasihi ve en beliği olan Hz. Peygamber (s) şâir değildir. Kendisi şiir yazıp söylememiş fakat anlamı güzel olan şiirleri dinlemiş, takdir etmiş ve zaman zaman onları kendi sözlerinin içinde misal kabilinden zikretmiştir.⁶¹³ Mesela, Hz. Âişe kendisine, *“Rasûlullah (s)'in şiiri misal olarak getirdiği olur muydu?”* şeklinde sorulan bir soruya, İbn Revâha'nın şiirini misal olarak getirmiş ve *“Azığını hazırlamadığın kimse sana haber getirecek”* diye cevap vermiştir.⁶¹⁴ Hz. Peygamber

⁶⁰⁹ Kazancı, Ahmet Lütfi, Peygamber Efendimizin Hitâbeti, s.174.

⁶¹⁰ Buhârî, Edeb, 90; Müslim, Cihâd, 112.

⁶¹¹ İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, XIII/157.

⁶¹² Kazancı, Ahmet Lütfi, Peygamber Efendimizin Hitâbeti, s.175.

⁶¹³ Kurtulan, Kasım, Arap Dili ve Edebîyatında Hz. Muhammed'in Mektupları, s.100.

⁶¹⁴ Tirmizî, İsti'zân ve'l-Âdâb, 103.

(s) Lebîb b. Râbi'a'nın “*Aç gözünü Allah'tan başka var olan her şey batıldır.*” mısraını ise şâirin söylediği en doğru söz olarak değerlendirmiş,⁶¹⁵ Umeyye b. Ebî's-Salt'ın şiirlerinden kendi isteğiyle yüz beyit dinlemiş ve “*Az kalsın adam Müslüman olacakmış!*” demiştir.⁶¹⁶ Hz. Peygamber (s), hendeğin kazılması esnasında Abdullah b. Revâha'ya ait olan birkaç şiiri defalarca okumuştur. Bunu Müslümanlara gayret vermek, onlara yorgunluğu unutturmak ve bu arada yaptıklarının Allah'ın rızasını elde etmek olduğunu bir defa daha tekrarlamak gibi düşünceler altında bu şiirleri söylediği kabul edilir. Bu şiirlerden birisi şöyledir:

“Allah'ım sen doğru yolu göstermesen (hidayet yolunu bulamaz), sadaka veremez, namaz kılamazdık.

Üzerimize bir huzur ve sekinet indir, (kâfirlerle) karşılaştığımız zaman ayaklarımızı sabit kıl.

*Bunlar (kâfirler) bize karşı azıp kudurdular, fakat bizi fitneye düşürmek istediklerinde biz onlara karşı çıktık.”*⁶¹⁷

Hz. Peygamber (s), şiirlerin sözlerinden çok manasına önem vermiştir. Hendek kazılırken söylediği şiirin kelimelerinde birçok değişiklikler yapmıştır. Bir defasında;

“Günler sana bilmediğin çok şeyleri açıklayacak,

Azığını hazırlamadığın (ölüm) sana haberler getirecek”

beytinin ikinci mısrasını değişik söylemiş, Hz. Ebû Bekir: “*Yâ Rasûlullah! Şâir böyle söylememiş*”, deyince; “*İkisi de birdir*” buyurmuşlardır. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir: “*Şehâdet ederim ki sen şâir değilsin. Şiir elinden bile gelmez.*” demiştir.⁶¹⁸

2.2.2. İslâm'a Karşı Şiir Propagandası

Bahsi geçtiği üzere Araplar arasında çok fonksiyonlu ve çok önemli bir yere sahip olan şiir, o günün şartlarında en önemli propaganda vasıta halini almıştır. Bu sebeple şiir kanalıyla lehte ya da aleyhte propaganda yapmak kabilelerin sıkça başvurdukları bir yöntem olarak kullanılmıştır. Mesela bu özelliği sebebiyle İslâm'a karşı mücadele eden başta Mekke müşrikleri olmak üzere tüm karşı cephe birçok anti-İslâm faaliyetleri içerisine şiiri de almışlar ve İslâm aleyhine bir propaganda vasıtası edinmişlerdir. Araplar arasında bazı kimselerin

⁶¹⁵ Buhârî, Edeb, 90.

⁶¹⁶ Müslim, Şi'r, 1, 2, 3, 4.

⁶¹⁷ Buhârî, Cihâd, 34, 161, Meğâzî, 29; Müslim, Cihâd, 125.

⁶¹⁸ Zebîdî, Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi, II/376.

şiiirleri o kadar etkili idi ki onların şiiirlerinin önüne geçmek için birçok tedbirler alınmıştır. Çünkü onların bu menfi propagandaları İslâm'a ve Müslümanlara büyük zararlar vermekte idi. Uhud Harbi öncesinde yapılan savaş hazırlıkları içerisinde civar kabileleri harbe kışkırtmak ve İslâm aleyhinde propaganda yapmak da vardı. Ebû Azze çok meşhur bir şâirdi. Mekke müşrikleri onu bu propaganda işi için görevlendirmek istediklerinde o, Bedir savaşında esir düşüp Hz. Peygamber (s)'den görmüş olduğu iyi muamele sebebiyle buna yanaşmak istemedi. Safvân b. Ümeyye'nin "*Ey Ebû Azze! Sen şâir adamsın. Bizimle birlikte propagandaya çık, bize dilinle yardımcı ol!*" sözleri ile ısrarına ve kendisi ve ailesine sürekli maddi-manevi yardım edileceği vaatlerine dayanamayarak şiiirler söyleyerek propaganda gezilerine katılmıştır. Tihâme'ye giderek söylediği şiiirlerle Benî Kinâne, Sakîf vb. birçok kabilenin savaşa katılmaya razı olmasını sağlamıştır.⁶¹⁹ O dönemde en etkili şekilde uygulanan şiiir ile propaganda ve haber yayma işlemini müşrikler her fırsatta çokça kullanmaya devam etmişlerdir. Bu konuda hep şiiiri ile nam kazanmış kimseler kullanılmıştır. Abbâs b. Mirdâs da bunlardan olup Hunenyn'den sonra yakalandığında Hz. Peygamber (s) ona ganimet mallarından vererek menfi propagandalarının önüne geçmek istemiştir. Bilâl-i Habeşî'ye onu götürüp elbise vermesi ve dilini kesmesini söylediğinde, Bilâl onu götürürken, Abbâs b. Mirdâs "*Dilimi mi kesecek! Dilimi mi kesecek!*" diye bağırmaya başlamıştır. Ona "*Rasûlullah sana ganimetten bir şeyler vererek dilini kesmeni istiyor!*" denilmiştir.⁶²⁰

Hz. Peygamber (s) icra ettikleri faaliyetler, yani toplumu kötüye doğru sevk etmek, yalan yanlış haberleri insanlar arasında yayarak felaketlere sebep olmaları yüzünden bazı şâirlere "şeytanlar" ifadesini kullanmış⁶²¹ ve onlarla ilgili tedbirler alınmasını istemiştir.⁶²² Mekke müşriklerinden şiiirleri ve çeşitli yollarla hiç durmadan işkenceler yapan Ukbe b. Ebî Muayt, Bedir'de esir düştüğünde diğer esirlerden ayrı olarak bu şiiirlerinden dolayı affedilmeyerek idam cezasına çarptırılmıştır.⁶²³

Müşriklerden başka Yahudilerden bazıları da şiiir yoluyla İslâm'ı ve Hz. Peygamber (s)'i hicveder, tüm insanları aleyhte kışkırtırlardı. Münafıklardan bazıları da Müslümanların yanında bulunur sonra bu Yahudilerin yanına gelir ve aleyhte propagandaya alet olurlardı. Ayet-i Kerime'de onların bu durumu şu şekilde ifade edilmiştir; "*Onlar iman edenlerle*

⁶¹⁹ İbn Hişâm, Sîre, III/65; Taberî, Târih, III/10; İbn Seyyid, Uyûn, II/3; İbn Kesîr, Bidâye, IV/10.

⁶²⁰ İbn Hişâm, Sîre, IV/137; Vâkıdî, Meğâzî, III/947; İbn Sa'd, Tabakât, IV/272-273.

⁶²¹ İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, X/565-566.

⁶²² Nevevî, Şerh-u Sahih-i Müslim, XV/14-15.

⁶²³ İbn Hişâm, Sîre, II/298; Vâkıdî, Meğâzî, I/114-116; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/131; İbn Kesîr, Bidâye, III/305.

*karşılaştıkları zaman “inandık” derler, fakat ayrılıp şeytanları ile baş başa kaldıklarında “Şüphesiz biz sizinle beraberiz, biz onlarla ancak alay ediyoruz” derler.”*⁶²⁴ Bu ayette bahsedilen şeytanlardan maksadın Ka’b b. Eşref olduğu ifade edilir.⁶²⁵ Rivayetlerde Bedir zaferini içine sindiremeyen Ka’b b. Eşref’in müşrikleri öç için tahrik edip dururken diğer taraftan da şiirler söyleyerek aleyhteki propagandasına hız verdiği, Hz. Peygamber (s), *“Allah’ım! Beni dilediğin şekilde, Eşref’in oğlundan kurtar. Çünkü o, kötülüğünü şiirleriyle ilân ve neşretmektedir.”* diyerek ona karşı tutumunu ortaya koyduğu ifade edilmektedir.⁶²⁶ Hatta ashâbını onu öldürmeleri için teşvik etmiş olduğu, şiirleri ile İslâm’a büyük zararlar verdiği için onun susturulması gerektiği, şiirleri ile yaydığı haberlerin İslâm’ın aleyhine kötü durumlar oluşturduğu vb. cümleler ifade ettiği zikredilmektedir.⁶²⁷ Hz. Peygamber (s) ilk olarak bir şiir nazmetmesi ve Ka’b b. Eşref’i misafir eden kimseleri hicvetmesi için özel şâirlerinden Hassân b. Sâbit’e emir verdi. Hassân’ın hicivleri o kadar tesirli oldu ki, hiç kimse Ka’b b. Eşref’i misafir etmeye cesaret edemedi.⁶²⁸ Eğer hicvin Arabistan’da bu kadar büyük tesirleri olmasaydı, Hz. Peygamber (s) İslâm’ın ruhuna pek uygun düşmeyen bu silahı kullanmaları için şâirleri teşvik edecek bir dereceye gelmezdi.⁶²⁹ Ancak Hz. Peygamber (s) bu yolla bir propaganda hareketi yürütürken çok hassas davrandı ve hicvedecek olanlara kesin talimatlar vererek yapılacak hicivlerin sınırlarını belirledi. Örneğin, *“Şüphesiz en büyük iftiracı insan, bir adamla hicivleşirken bu meyanda adamın mensup olduğu kabilenin tümünü hicveden kişidir.”* dedi.⁶³⁰ Başka bir rivayette de; *“Suçu en büyük insan, bir kabilenin tümünü hicveden şâirdir.”* buyurdu.⁶³¹ Hz. Peygamber (s) ikinci olarak ise onun kesin olarak susturulmasını istedi. Ashâbına dönerek; *“Benim yerime Ka’b b. Eşref’in hakkından kim gelecek? Zira o şiirleriyle bize eziyet verdi, müşrikleri bize karşı morallendirdi, güç kazanmasına neden oldu ve bu hareketleriyle Allah’ı ve onun elçisini rahatsız etti.”*⁶³² dedi. Bunun üzerine Muhammed b. Mesleme, Hz. Peygamber (s)’den Ka’b b. Eşref’i etkisiz hale

⁶²⁴ Bakara, 2/14.

⁶²⁵ İbn Habîb, Kitâbü’l-Muhabber, s.390.

⁶²⁶ Vâkıdî, Meğâzî, I/187; İbn Sa’d, Tabakât, II/32; Belâzürî, Ensâb, I/374.

⁶²⁷ İbn Hişâm, Sîre, III/58; Vâkıdî, Meğâzî, I/187; İbn Sa’d, Tabakât, II/32; Buhârî, Meğâzî, 15, Rehn, 3, Cihâd ve Siyer, 159; Müslim, Cihâd ve Siyer, 119; Taberî, Târîh, III/3; İbnü’l-Esîr, Kâmil, II/143; İbn Seyyid, Uyûn, I/299; İbn Kesîr, Bidâye, IV/7.

⁶²⁸ Fares, Bichr, “Hiciv”, MEB. İA., V/473.

⁶²⁹ Fares, Bichr, “Hiciv”, MEB., İA., V/473.

⁶³⁰ İbn Mâce, Sünen, IX/553.

⁶³¹ Buhârî, Edebu’l-Müfred, II/228.

⁶³² İbn Sa’d, Tabakât, I/31–34; İbnü’l-Esîr, Kâmil, IV/99–100; Zehebî, Târîh, I/126–129.

getirmek yani öldürebilmek için kendisi aleyhinde sözler söylemesine bile müsaade alarak yanında Ebû Abs b. Cebr, Hâris b. Evs ve Abbâd b. Bişr olduğu halde, onu tuzağa düşürerek öldürmüştür.⁶³³ Bu infaz olayından sonra Yahudiler Hz. Peygamber (s)’e gelerek “*bu nasıl bir tutumdur*” dediklerinde, Hz. Peygamber (s) onlara Ka’b’ın yaptıklarını, Kureyş müşriklerini kendi aleyhlerine kışkırttığını, şiirleri ile taarruzda bulunup, aleyhte haberleri etrafa yaydığını, bunu her kim yaparsa cezasının ölüm olacağını kendilerine ifade etti.⁶³⁴ Bundan başka Yahudilerden Ebû Afek gibi, Esmâ bt. Mervan gibi İslâm aleyhine kötü propaganda yapıp, hicveden şiirler söyleyen şâirler de öldürülmüştür. Bu şekilde aleyhte haberlerin etrafa yayılmasının önüne geçilmesi emri bizzat Hz. Peygamber (s) tarafından verilmiştir. Ebû Afek’i kastederek; “*Benim için kim, şu kötü adamın hakkından gelir?*” deyince ashaptan Salim b. Umeyr onu öldürmüştür,⁶³⁵ Esmâ bt. Mervân için de Hz. Peygamber (s)’in Ebû Afek için söylediği gibi ifadeler kullandığını işiten ashaptan Umeyr b. Adiy, onu öldürmüştür.⁶³⁶

Hz. Peygamber (s) döneminde bu şekildeki infazların ancak bu suçu işleyen kimselere verildiğini görmekteyiz. O, son derece müsamahalı, affedici bir kimse olmasına rağmen İslâm’a ve Müslümanlara karşı böylesi bir yolla toplumun tamamını etkileyip İslâm’dan ve Müslümanlardan uzaklaşmalarına sebep olan kimselere müsamaha ve af göstermemiş, onları idam ile cezalandırmıştır. Haklarında ölüm emri verilen hiciv suçluları arasında bir efendi ve onun iki cariyesi de vardı. Efendi İbnu’l-Hatel, cariyeleri ise Fertena ve Kureybe’dir. Bu iki kadın şarkıcı, Hz. Peygamber (s)’i öldürecek olan kişiyi öven ve insanları ona karşı hücumla geçmeye teşvik eden şiirler söylerlerdi. Efendileri İbnu’l-Hatel ise bir yandan içkisini içer, bir yandan da Hz. Peygamber (s)’i tahkir eden şiirler söyler ve bu şiirleri şarkı tarzında bu iki cariyesine okuturdu. İbnu’l-Hatel’in evine gelen Kureyş müşrikleri de bu şiir ve şarkıları büyük bir zevkle dinler ve etrafa yayarlardı. Fetih günü bu iki cariyeden Kureybe öldürüldü. Fertena ise bir süre kaçıp gizlendikten sonra affedilmesi için müracaatta bulundu, af talebi kabul edildikten sonra İslâm Dini’ni kabul ederek Müslüman oldu. Fakat efendisi Ebû’l-Hatel’e hidayete ermek nasip olmadan o da hicviyelerinin bedelini hayatıyla ödedi, öldürülmekten kurtulamadı.⁶³⁷ Ka’b b. Züheyr de Hz. Peygamber (s) döneminin büyük

⁶³³ İbn Hişâm, Sîre, III/60; Vâkıdî, Meğâzî, I/187–191; İbn Sa’d, Tabakât, II/32–33; Buhârî, Meğâzî, 15, Rehn, 3, Cihâd ve Siyer, 159; Müslim, Cihâd ve Siyer, 119; Taberî, Târîh, III/4–5; İbnü’l-Esîr, Kâmil, II/144; İbn Seyyid, Uyûn, I/300; İbn Kesîr, Bidâye, IV/7–8.

⁶³⁴ Vâkıdî, Meğâzî, I/192; İbn Sa’d, Tabakât, II/34.

⁶³⁵ Vâkıdî, Meğâzî, I/175; İbn Sa’d, Tabakât, II/28; İbn Seyyid, Uyûn, I/293; Belâzürî, Ensâb, I/373–374.

⁶³⁶ İbn Hişâm, Sîre, IV/287; Vâkıdî, Meğâzî, I/175; İbn Sa’d, Tabakât, II/28; İbn Seyyid, Uyûn, I/293; Belâzürî, Ensâb, I/373.

⁶³⁷ Nuveyrî, Nihâyetu’l-Ereb, XVII/307–310.

şâirlerindendi. Sürekli İslâm ve Hz. Peygamber (s) aleyhinde, hiciv içeren şiirler yazıyor, şiirleri insanlar arasında dolaşıyordu. Kardeşi Büceyr'in Müslüman olması üzere söylediği şiir Hz. Peygamber (s)'e kadar ulaşınca onun kanının dökülmesi helal kılındı. Mekke'nin fethi esnasında görüldüğü yerde öldürülecekler arasında sayılarak o da bu cezaya çarptırıldı.⁶³⁸

2.2.3. İslâm'ın Şiir Yolu ile Müdafaası ve İslâm'ın Meşhur Şâirleri

Bir şiir topluma doğru yolu gösteriyor, hak ve adâletin hâkim olması için kullanılıyor, taşıdığı gerçekler bakımından toplumun ufkunun açılmasına vesile oluyor ise makbuldür; aksine haksız yere insanları kötülüyor, hicviyeler, zalim ve ehil olmayana dalkavukluk gayesiyle düzülüyor, iffetli ve masum kadınlara dil uzatılıyor, yalan ve iftira dolu hükümler gibi mevzulara şâmil oluyor ise elbette ki din nazarında kabul edilemez. Yukarıdaki başlıklar altında da ifade edildiği üzere incelediğimiz dönemler açısından şiir, müthiş bir propaganda aracı olmuştur. Bu sebeple Hz. Peygamber (s), aleyhteki propagandaların önüne geçmek için tedbirler alırken, lehte olmak üzere şiir vasıtası ile propaganda yapmak ya da bu yol ile İslâm hakkında insanların nezdinde olumlu düşünceler oluşturmak için faaliyetler sergilemiş, bu yüzden Müslümanların şiir ile meşgul olmalarına ses çıkarmamış, hatta onları şiir söyleme konusunda teşvik etmiştir.

İslâm'ın tebliğe başlandığı ilk günlerden itibaren de Müslümanlar tarafından şiir yolu ile İslâm'ın ve Hz. Peygamber (s)'in müdafaası edildiğini görmekteyiz. Ebû Tâlib Hz. Peygamber (s)'i Kureyş müşriklerine karşı uzunca bir şiirle savunmuştur.⁶³⁹ Bir defasında da Kureyş müşrikleri Müslümanların Habeş ülkesinde emniyet ve sükûnete kavuşmuş ve orada yurt yuva edinip yerleşmiş olduğunu öğrenince, aralarında yaptıkları toplantıların akabinde, eski dinlerine döndürülüp kendilerine iade edilmeleri üzere Amr b. el-Âs'ı Necâşi'ye hediyelerle elçi olarak gönderdiklerinde⁶⁴⁰ Ebû Tâlib, şiirli bir haberle şunları ifade etmiştir;

“Keşke Câfer ile Amr'ın ve akrabalarından düşmanlarının, uzaklarda gurbette ne halde ve nasıl olduklarını bir bilseydim.

Acaba Necâşi'nin ikramları Câfer ve Amr'a ulaştı mı?

Yoksa bir arabozucu buna engel mi oldu?

Şüphesiz sen asaletli ve cömert bir zatsın!

⁶³⁸ İbn Hişâm, Sîre, IV/144–145; İbn Seyyid, Uyûn, II/208; İbn Kesîr, Bidâye, IV/369; Beyhakî, Delâil, V/208.

⁶³⁹ İbn Hişâm, Sîre, I/300; Ahmed b. Hanbel, I/7.

⁶⁴⁰ İbn Hişâm, Sîre, I/357

Senin himayende olanlar sıkıntı çekmezler,

Muhakkak ki Allah sana geniş bir saltanat ve pek çok iyilikler vermiştir.

Sen yaşadıkça Allah'ın bu bağışları sende kalacaktır.

Senin bağışlarından dostlar da düşmanlar da yararlınsın.”⁶⁴¹

Ebû Tâlib'in ve daha sonraki İslâm ve Müslümanlar lehine şiirle müdafaa ve propaganda yapanların bu işlerinde Hz. Peygamber (s)'in manası güzel olan, İslâm'ı müdafaa kastıyla söylenen şiirler ve şâirler hakkında takdir dolu ifadeleri etkili olmuştur. Hz. Peygamber (s), zamanın ünlü şâirlerinden Hassân b. Sâbit'e, Kureyş'i hicvetmesini, Cibril'in bu konuda kendisine yardımcı olacağını söylemiş,⁶⁴² şiirin bir kısmının da hikmet olduğunu ifade etmiştir.⁶⁴³ Kureyş'in Abdullah b. Ziba'ra, Ebû Süfyân b. Hâris, Dırâr b. Hattâb vb. gibi ünlü şâirleri, şiirleri ile İslâm'ı ve Müslümanları hicvettiklerinde, onların bu faaliyeti tüm civara yayılıyor ve İslâm ve Müslümanlar aleyhine tesirler meydana getiriyordu.⁶⁴⁴ Bu durumda Hz. Peygamber (s); “Mü'min kılıcı ile de, dili ile de cihad eder”,⁶⁴⁵ “Rasûlullah'a silahı ile yardımda bulunmuş olan bir kavmin, ona dilleri ile yardımda bulunmalarına ne mani var”,⁶⁴⁶ “Siz de Kureyşileri hicvediniz, çünkü bu onlara ok atmaktan daha ağır gelir”⁶⁴⁷ vb. cümlelerle şiir söyleyerek karşılık verilmesini istemiştir. Hassân b. Sâbit, Abdullah b. Revâha, Ka'b b. Mâlik de⁶⁴⁸ şiirleri ile müşrikleri hicvetmişler, bu propaganda da tüm civar toplumlara ulaşmıştır. Haberlerin şiirler ile her tarafa ulaşacağından dolayı bu işlemin çok dikkatli ve siyasî olarak yapılması da gerekmekte idi. Zira Hz. Peygamber (s), Hassân b. Sâbit Kureyş'lilere hicivler söyleyeceğinde, onların içinde nesebinde olanlar, akrabası bulunanlar olduğunu söylemiş, O da tereyağından kıl çeker gibi akrabalığa zarar vermeden bu işi gerçekleştireceğini ifade etmiştir.⁶⁴⁹ Ama yine de onu, Hz. Ebû Bekir'e Kureyş nesebini iyice öğrenmek, kimi hicvedip kimi hicvetmeyeceğini bellemesi için göndermiş, Hz. Ebû Bekir de

⁶⁴¹ İbn Hişâm, Sîre, I/357; İbn Kesîr, Bidâye, III/76–77.

⁶⁴² Buhârî, Edeb, 91; Müslim, Fezâilü's-Sahâbe, 153.

⁶⁴³ Buhârî, Edeb, 90; Tirmizî, İsti'zân, 102.

⁶⁴⁴ Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ', II/368; Hâkim, Müstedrek, III/488.

⁶⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, III/456; İbn Abdi'l-Berr, İstîâb, III/1325

⁶⁴⁶ İbn Abdilber, İstîâb, I/344; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, II/5.

⁶⁴⁷ Müslim, Fezâilü's-Sahâbe, 157; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ', II/375.

⁶⁴⁸ İbn Abdi'l-Berr, İstîâb, I/344, III/1324; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, II/6, IV/488; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ', II/375, Hâkim, Müstedrek, III/488; Buhârî, Meğâzî, 30, Edeb, 91; Müslim, Fezâilü's-Sahâbe, 153.

⁶⁴⁹ Buhârî, Edeb, 91, Menâkıb, 16, Meğâzî, 33; Müslim, Fezâilü's-Sahâbe, 156–157; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ', II/368; Hâkim, Müstedrek, III/489.

neseb bağlarını tek tek sayıp, şunu hicvet, şunu geç diye bilgi vermiştir.⁶⁵⁰

Ebû Süfyân, kendi emanı altında bulunan Ebû Uzeyhir adlı Yemenli bir adamı öldüren Mekkeli bir kabile reisinin bu cinayetini görmezlikten gelmiş ve katilin cezalandırılması yönünde herhangi bir talep ve girişimde bulunmamıştı. Haber Medine'ye ulaştığında Hz. Peygamber (s) bu fırsatı değerlendirmek istedi. Hassân b. Sâbit'i çağırarak Ebû Süfyân'ı korkaklık ve ödlelikle hicvetmesini ve maktulün akrabalarını onun intikamını almaya teşvik etmesini içeren bir manzume yaymasını istedi. O devirde şiirler bugünkü medya kadar etkiliydi. Hele hele hiciv ve intikam gibi unsurlar taşıyorsa etrafa çok kolay yayılıyordu. Hassân b. Sâbit'in hicivleri de beklenen tesiri gösterdi, maktulün Yemen'deki akrabaları Yemen'de seyahat etmekte olan Mekkelilerden intikam almak amacıyla ticaret yollarını kapatıp ekonomik açıdan onları felce uğrattılar. Ayrıca Ebû Süfyân, Hassân b. Sâbit'in hicivlerinin sebep olduğu tahribât karşısında çok zor bir duruma düştü ve kabilesini güçlkle yatıştırabilirdi.⁶⁵¹ Başka bir seferde de Mekke müşriklerinden Ebû Süfyân b. Hâris'in Hz. Peygamber (s)'i hicveden şiirine karşı, Hz. Peygamber (s)'in emri ile Hassân b. Sâbit uzunca bir şiirle cevap vermiştir. Söylediği şiirde Hz. Peygamber (s)'in amcaoğlu olan Ebû Süfyân b. Hâris'i hicvedeceğinde Hz. Peygamber (s)'in; *“Benim onunla akrabalık bağımı nasıl yapacaksın?”* diye endişesini dile getirmesi üzerine *“Sana ikramda bulunan Allah'a yemin olsun ki, ben seni onların arasından tereyağından kıl çeker gibi ayırıyorum”* demiş ve büyük bir ustalıkla uzunca söylediği beyitlerine şu satırlarla başlamıştır;

“Şerefîn zirvesi Hâşim hânedanlığıdır,

Mahzûm'un kızının oğullarıdır.

*Senin atan ise köledir.”*⁶⁵²

O dönemle ilgili rivayetlerden öğrendiğimiz kadarıyla Araplar övünmek ve kendileri hakkında diğer insanlar nezdinde kalıcı iz bırakmak için şiiri bir metot olarak kullanmışlardır. Örneğin, Temîm kabilesi Medine'ye geldiğinde mescitte Hz. Peygamber (s) ve Müslümanları şiir ile karşılıklı âdeta bir düelloya dâvet etmişlerdi. Hz. Peygamber (s) kendisinin şiirle veya övünme ile gönderilmediğini ifade etti ise de ısrarları üzerine onların temsilcileri Zibrikân b. Bedir ve Utârid b. Hacib'in karşısına Ensar'dan Sâbit b. Kays b. Şemmâs ve Hassân b. Sâbit'i çıkarttı ve karşılıklı şiir ve hitâbette bulundular. En sonunda Benî Temîm heyeti başkanı Akra'

⁶⁵⁰ Zehebî Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ', II/368–369; İbn Abdi'l-Berr, İstîâb, I/341–342; Müslim, Fezâilü's-Sahâbe, 156–157; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, II/5.

⁶⁵¹ Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, II/1039–1040.

⁶⁵² Buhârî, Menâkıb, 16; Müslim, Fezâilü's-Sahâbe, 156.

b. Hâbis bu şiir ve hitâbetler karşısında yenildiklerini ifade etmiş ve belki de bu haberin her tarafta duyulacağını da hesap ederek Müslümanlığı kabul etmişti.⁶⁵³ Bu olay şiirin o gün için karşılıklı haberleşme ve civar toplumların kulağına kadar gidecek büyük bir iletişim vasıtası olarak kullanıldığının açık bir göstergesidir.

Umretü'l-Kazâ diye bilinen, Hudeybiye antlaşmasından bir yıl sonra gerçekleştirilen umre yolculuğunda da Mekke'ye girmezden evvel, Hz. Peygamber (s) ashâbına; *“Kavminiz olan Kureyş müşrikleri sizi görmek isteyeceklerdir, sizi mutlaka güçlü ve dayanıklı görmelidirler!”* diyerek gösterişli bir girişle Mekke'ye girmeyi arzu etmiştir. Lebbeyk sesleri arasında Hacun tepesinden Mekke'ye girişte de devesinin üzerinde olduğu halde, Abdullah b. Revâha devesinin yularından tutmuş ve herkesin duyabileceği yüksek bir sesle şiir söyleyerek şehre girmiştir.⁶⁵⁴ Abdullah b. Revâha söylediği şiirle âdeta kulaktan kulağa yayılacak, hiç unutulmayacak, insanlara tesir edecek sözlerle haberler veriyordu:

“Ey İnkârcıların çocukları! O'nun yolundan çekiliniz!

Çekiliniz, zira Rahman olan O'na Kur'an'ı indirmiştir!

Her hayır ve iyilik Rasûlullah'ta ve O'nun yanındadır!

*En hayırlı ölümde O'nun yolunda çarpışarak ölmektir!....”*⁶⁵⁵

Hatta Abdullah b. Revâha tavafta bile şiirler söylemeye devam edince Hz. Ömer, ona *“Sen Rasûlullah'ın önünde, Allah'ın haremindedir bu şiiri hâlâ söyleyip duracak mısın!”* diye itiraz edince Hz. Peygamber (s); *“Ona engel olma! Varlığımı Kudret elinde bulunduran Allah'a yemin ederim ki; onun sözleri, bu Kureyş müşriklerine ok yağdırmaktan daha çabuk, daha çok tesir eder!,”*⁶⁵⁶ İbn Revâha! Devam et! Ve deki:

“Allah'tan başka hiçbir ilah ve tapılacak yoktur!

Vaadini gerçekleştiren O'dur!

Bu kuluna yardım eden O'dur!

Askerlerini güçlendiren O'dur!

⁶⁵³ İbn Hişâm, Sîre, IV/206–212; Vâkıdî, Meğâzî, III/975–979; İbn Sa'd, Tabakât, I/294; Taberî, Târîh, III/150–154; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/287; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, I/128; Ayrıca Konu ile ilgili Hucurât Suresi Tefsirlerine bakılabilir.

⁶⁵⁴ Vâkıdî, Meğâzî, II/734; İbn Sa'd, Tabakât, II/121; İbn Kesîr, Bidâye, IV/23; Diyarbekrî, Târîh, II/62.

⁶⁵⁵ İbn Hişâm, Sîre, IV/13; Vâkıdî, Meğâzî, II/736; İbn Sa'd, Tabakât, II/121; Taberî, Târîh, III/106; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/227; İbn Kesîr, Bidâye, IV/228; İbn Hacer, Fethu'l-Bâri VII/383; Diyarbekrî, Târîh, II/63.

⁶⁵⁶ İbn Sa'd, Tabakât, II/122; Diyarbekrî, Târîh, II/63, Halebî, İnsânü'l-Uyûn, Târîh, II/784.

Toplanmış olan kabileleri bozguna uğratan da O'dur!" buyurmuştur. Abdullah b. Revâha bunları söyledikçe arkasındaki Müslümanlar da yüksek sesle aynı şeyleri söylemişlerdir.⁶⁵⁷

2.3. Hulefâ-i Râşidin Döneminde Şiir ve Şâirler

İlk dört halifenin şiirle ilgisi Hz. Peygamber (s)'in ilgisinden farklı değildi. Öyle ki bizzat kendilerinin bile halka duygu, düşünce ve vermek istedikleri mesajı bu yolla haber ettiklerine dair rivayetler mevcuttur. Saîd b. Müseyyeb'den naklen İbn Abdi Rabbih'de geçen rivayette onun konu ile ilgili şu tespiti yer almaktadır: *"Ebû Bekir şâirdi. Ömer şâirdi., Osman da şâirdi. Fakat Ali her üçünden daha şâirdi."*⁶⁵⁸ Bu konu ile ilgili olarak halifelerin bizzat şiirle ilgilendikleri ve kendilerinin de şiir söyledikleriyle alakalı olarak farklı rivayetler mevcuttur. Bizzat kendilerinin şiir söyledikleri yönünde rivayetler olduğu gibi şiir söylemedikleri şeklinde rivayetler de vardır. Bu rivayetleri, halifelerin şiir söylemekten ziyade bir haber verme, bilgi ulaştırma kaynağı olarak şiir yönteminden istifade etmişlerdir, şeklindeki izahatımız durumu açıklığa kavuşturmakta daha isabetli olacaktır.⁶⁵⁹

Hz. Ebû Bekir döneminde yaşanan Ridde olaylarında tüm bölge karışmış, kimi zekâtını verip, İslâm devletine bağlılığını gösterirken kimi de isyan etmiş ve savaşımaya girişmiştir. İşte bu dönemde kimin hangi safta olduğu birbirine karışmış ve bir kargaşa ortamı yaşanmıştır. Bu ortamda zarardan korunabilmek için durumlarını çeşitli yollarla ilân edenler olmuştur. Aralarında Medine'ye gelerek bağlılıklarını şiirlerle herkesin haberi olacak şekilde ilân edenler görülmüştür. Benî Temîm'den Zibrikân b. Bedr bunlardan biridir.⁶⁶⁰

Şiir bazen de istek ve dilekleri hatta tehditleri tüm halka veya karşı saftaki muhataplara ilân etme, haber verme aracı olmuştur. Örneğin, Hz. Osman'ın şehâdetinden sonra Hz. Ali'nin halifelîğe seçilmesi esnasında gruplar ortalık yerlerde şiirlerle isteklerini dile getirmiştir. Hz. Ali de aynı yöntemle cevaplar vermiş, mescitte insanlardan biat aldıktan sonra halka, dine sarılma ve kıyamet hakkında hitap etmiş, Sebeyye grubu ise Hz. Ali'ye kendilerinden korkması ve işlerine karışmamasını, aksi takdirde karışıklıklar çıkaracaklarını îma eden şiirler okumuşlardır. Hz. Ali ise buna, acizliğini belirten ve kendine zaman

⁶⁵⁷ İbn Sa'd, Tabakât, II/122; Halebî, İnsânu'l-Uyûn, II/784.

⁶⁵⁸ İbn Abdi Rabbih, el-Ikdu'l-Ferîd, V/248.

⁶⁵⁹ Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Yıldırım, Kadri, Cahiliye ve İslâmî Dönem Şiir Mevzûlarının Mukâyesesi, s.43-48.

⁶⁶⁰ Taberî, Târih, III/273; İbn Kuteybe, Maârif, s.131; İbnü'l-Esîr, Kâmil, XI/303; İbn Hacer, İsâbe, II/551.

tanınması gerektiğini ifade eden bir şiirle karşılık vermiştir.⁶⁶¹ Hz. Osman'ın katlinde rol alan Sebeiiye grubundan bir kısmı doğruca Mısır'a dönmüş, Fustat'a girdiklerinde de başarılarını anlatan şiirler söylemişlerdir. İçlerinden biri, yaptıkları kötülükleri, Hz. Osman'ın katliyle sonuçlanan fitnedeki rollerini, yeni halife de yoldan çıkacak olursa, ona karşı alacakları tavrı kararlaştırdıklarını anlatarak şöyle demiştir;

“Ey Hasan'ın babası! Vazifene sarıl ve ihtiyatlı ol!

Biz savaş erbabıyız. Kılıçlarımızla ip keser gibi savaş ederiz.”⁶⁶²

Yani bu gibi tehditleriyle halifeyi baskı altında tutmaya çalışmışlar, halifenin rahat hareket edebilmesini engellemişlerdir. İlk dönem İslâm tarihinde birçok karışıklıkların çıktığı, hâricî, şia gibi grupların temellerinin atıldığı bu hadiselerde propaganda aracı olarak şiir büyük bir rol oynamıştır. Bugünkü medyanın görevini o günkü şâirler yaptıkları için adı geçen fırkalar kendilerini savunan ve karşı tarafın antipropagandalarını yapan şâirlere büyük önem vermişlerdir. Siyasî ve dinî görüşlerini kabul ettirmek için her fırka kendi şâirler grubunu oluşturmuş, bu şâirler kendi fırka büyüklerini çeşitli hasletlerle övmeye başlamışlardır.⁶⁶³

2.4. Hitâbet ve Hutbe Yöntemi

2.4.1. Cahiliye Döneminde Hitâbet ve Hutbe

Arapça aslı “Ha-ta-be” olan “Hitâbet” kelimesi sözlükte; “bir kadına evlenme teklif etmek, bir şahsa veya topluluğa karşı söz söylemek” demektir.⁶⁶⁴ Ayrıca “hutbe okuma, güzel söz söyleme ve nasihat etme” gibi anlamlara da gelir.⁶⁶⁵ Terim olarak ise; “bir topluluğa bir maksadı anlatmak, bir fikri açıklamak, öğüt vermek, bir görüşü benimsetmek, bir eyleme teşvik etmek, dünya ve ahirette kendileri için hayır olana yönlendirmek gibi amaçlarla yapılan güçlü ve etkileyici söz söyleme veya güzel konuşma sanatıdır”⁶⁶⁶ diye tarif edilmektedir. Yine terim olarak; “söz söyleme sanatı, bir topluluğun veya herhangi bir yayın vasıtasından yararlanarak kitlelerin karşısında onlara maksadı anlatmak, bir fikrî aşlamak, faydalı bir bilgi, bir öğüt vermek, bir topluluğu bir fikre inandırmak, bazen olağan üstü hallerde onları heyecanlandırmak ve duygulandırmak için yapılan ölçülü ve etkileyici konuşma sanatına

⁶⁶¹ İbnü'l-Esîr, Kâmil, III/85.

⁶⁶² Hasan İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, I/343–344.

⁶⁶³ Yıldırım, Kadri, Cahiliye ve İslâmî Dönem Şiir Mevzûlarının Mukâyesesi, s.149.

⁶⁶⁴ İbn Manzûr, Lisânu'l-Arap, I/360; Fîrûzabâdî, el-Kâmûsi'l-Muhît, s.76; Zebîdî, Tâcü'l-Arûs, s.466.

⁶⁶⁵ Kaya, Mahmut, “Hitâbet”, DİA., XVIII/156.

⁶⁶⁶ Özek, Ali, en-Nususul-Edebiyye, s.65.

verilen addır.”⁶⁶⁷ diye de tarif edilmiştir. Hutbe ise “konuşma ve hatip olma” manalarına gelmektedir.⁶⁶⁸ Bir sözün etkili ve güzel olması hitâbetin esaslarındandır. Bir sözün şiir ya da nesir olmasından ziyade hangi alanda olursa olsun etkili ve güzel söylenmesi önemlidir.

İnsanlık tarihi, çoğu zaman büyük hitabelerin etkisi altında önemli ve dramatik hadiselerin sahnesi olmuştur. Eski Yunan ve Roma’dan günümüze gelinceye kadar, hitâbet ve devlet adamlığı el ele yürümüştür. Kılıcı çok iyi kullanan insanların pek çoğu aynı zamanda belâğatlı sözleriyle kitleleri harekete geçirmesini de bilmişlerdir. İlk etapta umumî yerlerde ve törenlerde, önemli olaylar üzerine yapılan konuşmalar, zamanla toplulukların da gelişmesi ile farklılık arz ederek gelişme göstermiştir. Bu konuşmalara duyulan ihtiyacın artması da hitâbetin ilerlemesinde etkili olmuştur. Halk önünde iyi ve tesirli konuşan hatipler kanun yapıcı ve lider insanlar konumuna yükselmişlerdir. Yunan Medeniyeti zirvesine ulaştığı zaman, hitâbet hükmetme ve kültürün bir güzel sanatı halinde ele alınmıştır. Hitâbet önemine binaen bugün de dünyada bir güzel sanat olarak anılmaktadır.⁶⁶⁹

Arap toplumunda da cahiliyye döneminde şâirler önceleri birinci derece söz sahibi durumunda iken daha sonraları şâirler yavaş yavaş çoğalarak para için şiirler yazmakla birlikte dilenci durumuna düşüp sanatlarının kıymetini azaltmışlardır. Hatiplerin gördüğü takdir ise artmıştır. Zira o dönemde şâirin sözü pek fazla kıymet arz etmekte olup, şâirler ve hatipler kabilelerin sözcüsü durumunda ve kabilelerin övülmesi ile birlikte diğer kabilelere üstünlük sağlamada ve kendi kavminin başına gelebilecek olumsuz durumlara karşı lîsânî, fesâhati, beyânî ve iktidarı nedeniyle çok önemli bir görevi görmekteydiler.⁶⁷⁰ Kabile sözcüsüne “hatip” denilmekte olup kâhin ve seyyid gibi hatip de kabilenin önde gelenlerinden sayılmıştır.⁶⁷¹

Arap edebiyatı, şiir ile ilgili başlık altında ifade ettiğimiz gibi sözlü kültür halinde ve çok az olarak yazıyla başlayıp sonraki dönemlerde yazıya ağırlık verilerek gelişmiştir. Daha çok nazım yani şiir türü eserlere rastlamak mümkündür. Şiir Arapların kültüründe çok önemli bir yer tutmaktadır. Ama nazımın yanında nesir de bir sanat olarak işlenmiştir. Fakat nesir şiire nispetle çok az kalmıştır. Çünkü nesir, bir dereceye kadar aynen muhafaza ve tekrarını

⁶⁶⁷ Türk Ansiklopedisi, “Hitâbet”, XIX/301; Kaya, Mahmut, “Hitâbet” Maddesi, DİA., XVIII/156.

⁶⁶⁸ İbn Manzûr, Lisânü’l-Arap, II/361.

⁶⁶⁹ Muallimoğlu, Nejat, Bütün Yönleri ile Hitâbet, s.597.

⁶⁷⁰ Cevâd Ali, el-Mufasssal fî Târîhi’l-Arap Kable’l-İslâm, VIII/771; Furat, Ahmet Subhi, Arap Edebiyatı Tarihi, I/ 96.

⁶⁷¹ Câhız, el-Beyân ve’t-Tebyîn, I/59.

gerektiren nazım kadar bozulmalara karşı dayanıklı değildir. Bununla beraber günümüze kalan örnekler, İslâmiyet'ten önce kelimelerin seçiciliğinden ifade tarzına kadar bazı zevk ve sanat endişelerinin mahsulü olmakla konuşma dilinden ayrılan bir edebî nesrin birkaç yönde gelişmiş olduğunu göstermektedir.⁶⁷² Darb-ı meseller (atasözleri), bu yönlerden biridir. Darb-ı meseller cereyan etmiş veya benzeri yaşanabilir bir kıssanın, çoğunlukla ne gibi sonuçlar doğurabileceğini anlatmak için nakledilir. Darb-ı meselde çoğu zaman bir kıssa ile o kıssanın ana fikrini anlatmaya yarayan bir cümle, hatta bazen bir tabir şeklinde yaşayabilecek olan bir ibare bulunur. Çoğu temsil, teşbih ve mecaza dayanan bir îcazın hâkim olduğu bu sözler, bir hükmün, bir fikrin kısa bir cümlede tam tesirli ifadesini sağlayan bir üslubun örneği olmuştur.⁶⁷³ Darb-ı mesellere çok önem verilip tedvinine çok eski tarihlerde başlanarak bunların nesilden nesile aktarılması sağlanmıştır. Bunların yazılı olarak toplandığı eserlere “Mecelle” adı verilmiştir. Bu alanda yazılan bazı müstakil eserler; Mufaddal ed-Dâbbî'nin Emsâlu'l-Arap, Ebû Ubeyd el-Herevî'nin Kitâbu'l- Emsâl'i vb.dir.

Cahiliyye devri hitâbetinin başlıca konularından birisi karşılıklı övgü ve yergidir. Münâfere ve müfâhare lafızlarıyla ifade edilir. Bu iki lafız aynı anlamdadır. Bir topluluk içinde geçmişlerin erdemleri, cömertlikleri, güzel ahlakları, yüksek mevkileri, yaptıkları işlerin yüceliği gibi özelliklerinin dile getirilmesidir. Bu övünme uygulamaları aynı zamanda ciddi bir haberleşme zemini oluşturmuş olmaktadır. Zira usta hatipler hitâbetleri ile hem kendi kavimlerine coşku ve teşvik vermekte hem de karşı kavimleri kendilerinin üstünlüğü karşısında korkuya sevk etmektedirler. Ya da topluluklarının kötü gidişatına karşı onları yola getirici, düşünmeye sevk eden etkili konuşmalarla onları durumlarını düzeltmeye dâvet ederlerdi. Bu tür meşhur hatiplerinden birisi Me'mun el-Harişi'dir. Kavminin meclisinde oturur, gözlerini semaya çevirir, uzun uzun düşünür ve şöyle der:

“Bana kulak verin. Gönlünüzü bana çevirin. Böylece vermek istediğim öğütler size ulaşsın. Taşkınlıklar çoğaldı. Kalpleri keder bürüdü. Cehalet karanlığı çöktü. Bütün bu gördüklerinizde anlayanlar için ibretler vardır. Alçaltılmış yeryüzü, yükseltilmiş gök, doğup batan güneş, akıp kaybolan yıldızlar, ay, erken ölen gençler, kalan yaşlılar, gidip dönmeyenler, durup ileri gitmeyenler, ölçüyle inen yağmurlar (biri ibrettir). İnsanlar yaşar, ağaçlar yapraklanır, meyveler çıkar, çiçekler biter. Sert kayadan sular fışkırır, yeşil dallarda tomurcuklar açar. Canlılar yaşatılır, sürüngenler doyurulur, hayvanlar otlatılır. Bütün bunlarda Müdebbir, Mukaddir, Bârî ve Mûsavvir olana ulaştıran en açık deliller vardır.

⁶⁷² Çetin, Nihat M., “Arap”, DİA., III/291.

⁶⁷³ Çetin, Nihat M., “Arap”, DİA., III/292.

*Ey nefret eden akıllar! Kaçan kalpler! Nasıl çevriliyorsunuz? Hangi tereddütler içinde bocalıyorsunuz? Hangi gayeye koşuyorsunuz? Kalpler üzerinden örtüler kalksa, gözlerden perdeler inse şüpheler gider, gerçek ortaya çıkar, sapıklığa batmış kişi cehalet sarhoşluğundan uyanır.”*⁶⁷⁴

Cahiliyye dönemi hatipleri, nikâh hitabeleri dışındaki konuşmalarını ayakta, yüksek bir yerde veya binek sırtında yaparlardı. Topluluğun karşısına düzgün bir kıyafetle çıkmak, elinde baston, kılıç veya mızrak bulundurmak, başa sarık sarmak, irticalen ve rahat bir şekilde konuşmak bu dönem hitâbetinin kurallarındandır.⁶⁷⁵

Arap nesrinin gelişmesinde en etkili amil “Eyyâmu’l-Arap”a dair rivayetlerdir. Çoğu Cahiliyye devrinde, çok az bir kısmı İslâmî dönemde cereyan etmiş, kabileler arası küçük veya büyük mücadelelerin bu vesilelerle söylenmiş şiirlerle birlikte nakledilen menkıbe rivayetleri “semer” denilen yani saraylarda ve bedevi konak yerlerinde yapılan gece sohbetlerinde pek rağbette olan hikâyeler olmuştur. Araplara dair eski bilgiler (ahbâr) nakledenler ve daha sonra bu sahanın âlimleri Eyyâmu’l-Arap hakkındaki rivayetleri topladılar. Mesela Ebû Ubeyde (210/825) zamanına kadar gelen bilgileri, biri 75, diğeri 1200 güne dair iki eserde toplamıştı. Bugün elimizde olmamakla beraber, eser daha sonraki âlimlere kaynaklık etmiştir. Bunların haricinde uzun zaman destanî rivayetler halinde hayallerde işlenerek yaşanmış kahramanlık menkıbelerinin de sayısı az değildir. Bunların en tanınmış olanlarından biri Sîretu Antere’de (Antere’in hayat ve şahsiyeti) Cahiliyye devri şâirlerinden Antere’nin yiğit ve savaşçı bedevi şahsiyeti, İslâm’dan önceki Arap tarihine ait rivayetlerden İslâmî devirdeki birçok fetihten haçlı seferlerine kadar geniş bir zaman dilimini içine alan eser dünyanın en büyük kahramanlık destanlarından sayılmaktadır.⁶⁷⁶

Cahiliyye devrinde başlıca hitâbet konuları olarak ise öncelikle, karşılıklı övgü ve yergiyi ele alabiliriz. Bir hatip kendi kabilesinin kahramanlık, cömertlik gibi erdemlerini dile getiren bir konuşma yaptığında, rakip kabile hatipleri hemen bunun karşılığında bir konuşma yapmışlardır. Kabileler arasında yapılan intikam konuşmaları, arabulma ve barışa çağrı konuşmaları da Cahiliyye döneminde yapılan önemli hitâbet örneklerindendir.⁶⁷⁷ Nişan ve düğün merasimlerinde yapılan konuşmalara “Hıtbetü’l-İmlâk” denilmektedir. Eski Arap

⁶⁷⁴ Safvet, Ahmet Zeki, Cemheret-ü Hutabi’l-Arap fî Usûri’l-Arabiyyeti’z-Zâhire, I/41-42.

⁶⁷⁵ Elmalı, Hüseyin, “Hitâbet”, DİA., XVIII/158.

⁶⁷⁶ Çetin, Nihat M., “Arap”, DİA., III/293.

⁶⁷⁷ Elmalı, Hüseyin, “Hitâbet”, DİA., XVIII/158; Şevki, Dayf, Târîhu’l-Edebî’l-Arabi el-Âsru’l-Câhili, s.410-411.

âdetlerine göre evlenecek olan erkeğin yakınlarından hitâbeti güçlü biri damat adayının erdemlerini sayan bir konuşma yapar, buna kız tarafından bir kişi cevap verirdi. Hz. Peygamber (s)’in Hz. Hatice ile evlenmesi münasebetiyle Ebû Tâlib’in yaptığı konuşma bu türün en zengin örneğidir.⁶⁷⁸ Ebû Tâlib’in yaptığı bu konuşma hitâbet yolu ile ilânda bulunma ve övgü ifadelerinin topluma yayılması konusunda verilebilecek güzel bir misaldir:

*“Bizi İbrahim ve İsmail’in soyundan kılan, bize haram olan beldeyi ve haccedilen evi veren, bizi insanlara hâkim yapan Allah’a hamdolsun. Kardeşim Abdullah’ın oğlu Muhammed’le Kureyş gençleri içinde iyilik, fazilet, cömertlik, akıllılık, yücelik ve zekâ bakımından boy ölçüşecek kimse yoktur. Her ne kadar malı az olsa da, mal geçicidir. Geri alınmak üzere verilen bir emanettir. O’nun Hatice’ye Hatice’nin de O’na bir rağbeti vardır. Ne kadar mehir isterseniz vermeye hazırım.”*⁶⁷⁹

Cahiliye Arapları arasında hitâbet alanında özellikle İyâd ve Temîm kabileleri üstünlükleriyle tanınmaktadırlar. İyâd kabilesinden Kuss b. Sâide, Zerkâ ile Lakîd b. Ma’bed; Temîm’den Eksem b. Sayfî, Hâcib b. Zürâre ile Kays b. Âsım; Kinâne’den Hz. Peygamber (s)’in dedelerinden Ka’b b. Lüeyy, Hâşim b. Abdü’l-Menâf ve oğlu Abdülmuttalib ile Utbe b. Rebîa hitâbetleri ile meşhur kimseler olmuşlardır. Bununla beraber konuşmalarında insanları putları terk etmeye ve Allah’a ibadet etmeye çağıran “emmâ ba’dü” şeklindeki başlangıç sözünü ilk kullanan yükseğe çıkıp âsâ ve kılıç tutan ilk kişi olan Kuss b. Sâide, Cahiliye hatiplerinin en ünlü isimlerindendir.⁶⁸⁰

Cahiliyye devri Araplarını hitâbete iten faktörler, edebî zevkleri, fesâhat ve belâğate düşkün olmaları, aralarında savaş ve anlaşmazlıkların çok olması, ümmilik sebebiyle yazıdan çok, konuşmaya önem vermeleri ve hitâbet sahasının genişliği olmuştur.⁶⁸¹ Savaşlarında hikmetin yerini hamaset, hilmin yerini öfke aldığı zaman hatipler, şâirler savaşa teşvikte birbirleriyle yarışmışlar, artık hatipler kabilelerine bir takım değerleri hatırlatarak dünyadan vazgeçmeye ve savaş için saf tutmaya çağırmışlardır.⁶⁸² Bu büyük bir ilân niteliğinde olup toplumları harekete sevk eden bir haber işaretidir.

⁶⁷⁸ Saffet, Ahmet Zeki, Cemheretü Hutabî’l-Arap fî Usûri’l-Arabiyyeti’z-Zâhire, I/77.

⁶⁷⁹ Safvet, Ahmet Zeki, Cemheretü Hutabî’l-Arap fî Usûri’l-Arabiyyeti’z-Zâhire, II/77.

⁶⁸⁰ Câhız, el-Beyân ve’t-Tebyîn, I/197; Elmalı, Hüseyin, “Hitâbet”, DİA., XVIII/158.

⁶⁸¹ Kehhâle, Ömer Rıza, el-Edebu’l-Arabî, s.172.

⁶⁸² Ğâzî Tuleymât-İrfan el-Eşkâr, el-Edebu’l Câhilî, s.680.

2.4.2. Hz. Peygamber (s) Döneminde Hitâbet ve Hutbe

İslâmiyet ile beraber hitâbet çok gelişmiş bir nesir türü halini almış ve bu dönemde birçok hitâbet ve belâgat ustası yetişmiştir. Bu dönemde hitâbetin gelişmesinin en önemli sebebi Hz. Peygamber (s)'in gerçekleştirdiği büyük değişimi savunanlarla muhalifleri arasında çıkan tartışmalarda bu sanata duyulan ihtiyaçtır. İslâm'ın hızlı yayılması ve bunun sonucunda Arapların siyasî ve ictimai bakımdan gelişmeleri de hitâbetin önemini arttırmıştır. Hz. Peygamber (s)'in insanları dine çağırarak ve güven telkin eden kişiliği ile muhataplarını etkileyip ikna etmek için başvurduğu yollardan biri de hitâbetti. Peygamberliğinin ilk yıllarında sadece kendi soyuna mensup insanlara Safâ tepesinde yaptığı konuşma İslâm hitâbetinin ilk önemli örneğidir.⁶⁸³

Hz. Peygamber (s) güzel sözün ve hitâbetin büyük rağbet gördüğü bir çevrede, iddiasız fakat belâgat ve fesahatin doruk noktasında mükemmel bir hatip olarak görülmüştür. Bu Allahü Teâlâ'nın O'na bahşettiği bir özelliktir. Bunu bir hadis-i şerifte Hz. Peygamber (s)'in kendi ifadesinden anlıyoruz. Hz. Ebû Bekir ona şöyle demişti: “*Araplar arasında dolaştım fasih olanlarını dinledim ve senden daha fasih konuşan birisine rastlamadım. Sana bu edebi kim verdi?*” Hz. Peygamber (s)'de şöyle buyurmuştur: “*Beni Rabbim edib kıldı ve beni güzel te'dib etti.*”⁶⁸⁴ O, konuşurken kekelemek, harfleri, kelimeleri iyi telaffuz edememek, sözü getirememek, manasız sesler çıkarmak, cümlelerin sonunu getirmeyip sözü karıştırmak, dişlerini kenetleyip konuşmak, konuşurken parmak çıtlatmak, sakalını karıştırmak, ellerini ovuşturmak gibi manasız hareketlerde bulunmamıştır. İyi bir hatip için bunlar birer kusurdur. Bütün emeli onun davasını durdurmak olan edebiyat meraklısı bir topluluk, bu konuda bulacağı bir kusuru değerlendirmeden duramazdı. Birinin fark edemediği bir kusur, diğerinin gözünden kaçmazdı. Onda bulunmayan kusurları bile iftira yoluyla yakıştırmaya çabasına düşen; sihirbaz,⁶⁸⁵ kâhin,⁶⁸⁶ deli,⁶⁸⁷ yalancı⁶⁸⁸ gibi çirkin bir iftira kampanyası açanlar, gariptir ki bu konuya dokunmamış, arkasından veya yüzüne karşı “*güzel konuşmasını beceremiyorsun*” dememişlerdir. Güzel konuşmanın bir gaye olmadığı Mısır da bile Firavun, çevresindekilere hitaben, Hz. Mûsa'yı göstererek: “*Yoksa şu hakir, maksadını doğru dürüst*

⁶⁸³ Saffet, Ahmet Zeki, Cemheretü Hutabi'l-Arap fî Usûri'l-Arabiyyeti'z-Zâhire, I/147.

⁶⁸⁴ el-Aclûnî, Keşfu'l-Hafâ I/72.

⁶⁸⁵ Müddessir, 74/24.

⁶⁸⁶ Tur, 52/29.

⁶⁸⁷ Hicr, 15/6.

⁶⁸⁸ Yûnus, 10/41.

*açıklayamayan kişiden ben hayırlı değil miyim?”*⁶⁸⁹ demiştir.⁶⁹⁰ Hz. Peygamber (s)’in karşısında bulunanların bu konuda hatır sayacaklarını, O’nun konuşmasındaki kusurlara göz yumacaklarını düşünmek, yersiz bir iyimserlik olur.⁶⁹¹ Hz. Peygamber (s) halkın en fasihi, sözü en güzel, konuşması en rahat, dili en tatlı olanı idi.⁶⁹² O derecede ki O’nun sözü kalplere hâkim olur, ruhlara işlerdi. Buna düşmanları bile şâhit olurdu. Konuştuğu zaman açık seçik konuşur,⁶⁹³ kelimeleri saymak isteyen sayabilirdi.⁶⁹⁴ Bununla beraber O ne akılda tutulması mümkün olmayan bir acelecinin aldatmaca sözleri, ne de kelamının arasına duraklamaların sıkıştığı kesintili sözler söyler, aksine en güzel konuşma yolunu takip ederdi.⁶⁹⁵ Hz. Peygamber (s)’in kelamı, harfleri az, manası çok, sanat gösterisinden uzak tekellüfe tenezzül edilmemiş sözlerdir. Bu durumunu kendisi şu şekilde açıklamaktadır; “*Bana cevâmi-i kelim (az sözle çok mana ifade etme kabiliyeti) verildi.*”⁶⁹⁶ Bu söz, “*Ey Muhammed! Ben tekellüf edenlerden değilim, de!*”⁶⁹⁷ şeklinde Kur’an-ı Kerim’de geçmektedir. Yine O, Kur’an’ın emri ile avurdunu şişirerek konuşmamış, bu şekilde konuşanları hoş görmemiş,⁶⁹⁸ söz söyleme derdine düşenlerden uzak kalmıştı.⁶⁹⁹ Geniş konuşulacak yerlerde geniş ibarelerle,⁷⁰⁰ az söz gereken yerlerde ise az sözle iktifa etmişti.⁷⁰¹

Hz. Peygamber (s) muhatapların seviyesine göre hitapta bulunmuştur. Kaba ve haşin mizaca sahip olanlara daha sert, kültür seviyesi yüksek, daha anlayışlı ve medeni sayılabilecek toplumlara hitabı ise daha yumuşaktı.⁷⁰² Dahlân, İbrahim Suresi 4. ayetine dayanarak “*Allah onu bütün insanlara Peygamber olarak gönderdiğine göre dünyadaki bütün insanların konuştukları dili bilmesi, risaletin bir gereği idi ve bu durum, Rasûlullah’ın*

⁶⁸⁹ Zuhurf, 43 /52.

⁶⁹⁰ Kurtulan, Kasım, Arap Dili ve Edebiyatında Hz. Muhammed’in Mektupları, s.91.

⁶⁹¹ Kazancı, Ahmet Lütfi, Peygamber Efendimizin Hitâbeti, s.139.

⁶⁹² Müslim, Mesâcid, 5, 7, 8.

⁶⁹³ Ebû Dâvûd, İlim, 7.

⁶⁹⁴ Ebû Dâvûd, Edeb, 21.

⁶⁹⁵ İbnü’l-Kayyım, Zâdu’l-Meâd, I/46.

⁶⁹⁶ Müslim, Mesâcid, 5, 7, 8.

⁶⁹⁷ bkz. Sâd, 38/86.

⁶⁹⁸ bkz. Lokman, 31/18; Ebû Dâvûd, Edeb, 89.

⁶⁹⁹ bkz. Kasas, 28/55.

⁷⁰⁰ Ebû Dâvûd, Edeb, 21.

⁷⁰¹ Ahmed b. Hanbel, VI/257; Müslim, Cuma, 47; Ebû Dâvûd, Edeb, 94.

⁷⁰² Dahlân, es-Sîratu’l-Muhammediyye, II/179.

*mucizelerinden sayılır.”*⁷⁰³ diyerek Hz. Peygamber (s)’in birçok dili anlayabildiğini iddia etmiştir. Abidin Sönmez de “*Rasûlullah’a gelen heyetlerden bir kısmı Arap lîsânını bilmedikleri için Mescid-i Nebevî’ye geldiklerinde Hz. Peygamber (s)’in kim olduğunu sormuşlardı. Rasûlullah (s) de onlara kendisinin olduğunu bildirmiş, sordukları sorularına cevap vermiş ve onların İslâm’a girmelerini ve biatlerini kabul buyurmuştur.*” diyerek Askerî’nin, Ali b. Ebî Tâlib’den şu rivayetini aktarmaktadır; “*Yâ Rasûlallah! Biz aynı ecdadın çocuklarıyız, aynı beldeye yetiştik. Sen, pek çoğunu bilmediğimiz Arap lîsânı ile konuşuyorsun*” dediğimiz zaman O, “*Allah beni terbiye etti ve terbiyemi en güzel bir şekilde yaptı.*” diye buyurmuştur.⁷⁰⁴ Mezkûr hadisin şerhinde de “*Allah, Hz. Peygamber (s)’e nefse hâkimiyeti öğretmiştir, gerek zahir ve gerekse batın en güzel ahlak üzere yetiştirmiştir. Bütün kavimlerim lîsânını gayet mükemmel şekilde konuşma melekesi ihsan etmiştir.*”⁷⁰⁵ İşte bunun için gönderilen mektupların gönderildikleri kavimlerin lehçesine en uygun bir şekilde yazıldıklarını ifade etmektedir.⁷⁰⁶

Hz. Peygamber (s) az kullanılan garip kelimeleri terk etmiş, sokak ağzı ile konuşmaktan uzak kalmıştı. Mutlaka bir hikmete dayalı olan sözü söylemiş, ismet vasfının ve ilahî desteğin kuşattığı, ilahî yardımın kolaylık verdiği bir kelimadan başkasını konuşmamıştır. Onun hitâbeti, Allah’ın sevgi kattığı, makbuliyet perdesini örttüğü, tatlılıkla heybet sıfatını bir araya getirdiği, az fakat anlaşılır mana halindeki sözdür. Tekrarlamaya veya dinleyicinin tekrarlatma isteğine muhtaç olmadığı, bir kelimesinin bile yersiz düşmediği, mükemmel telaffuz edilmiş, delili çürümemiş, hiçbir hasmın karşısında duramadığı, hiçbir hatibin susturamadığı bir hatibe ait olan sözdür. Hz. Peygamber (s), uzun hutbelere kısa sözlerle karşılık verir, ancak hak ve gerçek olanı delil getirir, aldatma yoluna tevessül etmez, kaş, göz işareti yaparak muhatapla alay etme yolunu tutmaz, cevap vermek için gecikmediği gibi, acele de etmez, ne usandırır, ne de sözü anlamayacak kadar kısaltır. Hiç kimse O’nunkinden daha faydalı, daha mutedil, daha oturaklı bir söz işitmemiştir.⁷⁰⁷

Hutbe, bir iletişim vasıtası, önemli haberleri insanlara ilân, gördüğü yanlışları düzelmek için bir araç olarak Hz. Peygamber (s)’in kullanmış olduğu önemli bir metot olmuştur. Hz. Peygamber (s), önemli bilgiler vereceği zaman, bunu mescitte hutbe şeklinde

⁷⁰³ Dahlân, es-Sîratu’l-Muhammediyye, II/181.

⁷⁰⁴ Münâvî, Muhammed Abdurraûf, Feyzu’l-Kadîr Şerhu Câmiu’s-Sağır, I/224, no: 310.

⁷⁰⁵ Dahlân, es-Sîratu’l-Muhammediyye, II/179.

⁷⁰⁶ Sönmez, Abidin, Rasûlullah’ın İslâm’a Dâvet Mektupları, s.42–43.

⁷⁰⁷ Câhız, el-Beyân ve’t-Tebyîn, II/16–17.

ilân ederdi. Bu bazen uzun sürerdi. Bunun üzerine kendisine dayanması için bir hurma kütüğü getirilmiş, dibi yere gömülmüş idi. Mühim hadiseleri ilân etmek için hutbe vereceğinde buna dayanır, eline esasını alır ve bu şekilde hitap ederdi.⁷⁰⁸ Daha sonra Temîm ed-Dârî, Şam'da gördüğü bir minberi kendisi için mescitte yapabileceğini Hz. Peygamber (s)'e söyleyince Hz. Peygamber (s) durumu ashâbı ile istişare etmiş, konuya olumlu bakmış, Hz. Abbâs kölesi Kilâb'ın bunu yapabileceğini ifade edince de ona yapılması emrini vermiştir.⁷⁰⁹ Diğer bir rivayette ise O'nun minberi, Ensar'dan bir kadının marangoz olan kölesi tarafından Gabe'deki ılgın ağacından, üç basamaklı olarak yapılmıştır.⁷¹⁰ Hz. Peygamber (s), önemli gördüğü şeyleri halka haber vermek için cuma gününü gözetliyor ve işte bu minber üzerinde îrad ettiği hutbesi ile kalabalığa bildireceği haberleri bildiriyordu. Hz. Peygamber (s) hutbe îrad ederken asaya dayanır, şehâdet parmağı ile işaret eder, halkın, konuşmasına dikkatlerini toplamaya çalışırdı.⁷¹¹ Kuba mescidinin yapım esnasında bazı Ensar'ın mallarını, hurma bahçelerini sakladıklarını görünce; *“Keşke bayramınız (cuma gününüz) gelseydi, durup söyleyeceklerimi dinlerdiniz, sizinle konuşurdum”* demiş, cuma günü gelince de îrad ettiği hutbesinde bu durumu dile getirip, Ensar'ı cömert olmaya teşvik edici sözler söylemiştir.⁷¹²

Hz. Peygamber (s) cuma gününün dışında da önemli olaylar olduğu ve hayatî bazı bilgileri insanlara ulaştırması icap ettiğinde hutbeler îrad etmiştir. Hz. Peygamber (s)'in oğlu İbrahim'in ölümü güneş tutulmasına tesadüf edince insanlar bu tutulmanın sebebi olarak vefat olayını konuşmaya başlamışlardı. Bunu duyan Hz. Peygamber (s) insanları mescitte toplayıp hutbe îrad etti. Hutbesinde güneş ve ayın Allah'ın ayetlerinden iki ayet olduğunu, bunların hiçbir insan için tutulmayacağını, tutulma gördüklerinde açılıncaya kadar Allah'a dua edip, namaz kılmalarını duyurdu.⁷¹³ İfk hadisesi olarak bilinen Hz. Âişe'ye yapılan iftira olayında durum gittikçe feci bir hal alması üzere Hz. Peygamber (s), insanları mescide toplayarak bir hutbe îrad etti. Durumu bütün yönleri ile insanlarla paylaştı ve bu iftirayı atanlara karşı ashâbından yardım etmelerini istedi.⁷¹⁴ Hz. Peygamber (s) hutbe iradını çok çeşitli amaçlar

⁷⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, II/109; İbn Sa'd, Tabakât, II/252; Abdurrezzâk, el-Musannef, III/185; Semhûdî, Vefâ, II/389.

⁷⁰⁹ Ebû Dâvûd, I/289; İbn Sa'd, Tabakât, I/250.

⁷¹⁰ Abdurrezzâk, el-Musannef, 3/186; Buhârî, Cuma, 26, Salât, 18, Hibe, 3; İbnü'l-Esîr, Usdul'l-Gâbe, I/30; İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, II/330.

⁷¹¹ İbn Sa'd, Tabakât, I/250.

⁷¹² Hâkim, Müstedrek, III/385; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, II/99.

⁷¹³ İbn Sa'd, Tabakât, I/142; Ahmed b. Hanbel, II/109; Buhârî, Kusûf, 1, 6, 15, 17, Edeb, 109; Müslim, Kusûf, 29.

⁷¹⁴ Ahmed b. Hanbel, VI/59; Buhârî, Şehâdât, 15; Müslim, Tevbe, 56.

için kullanmıştır. Yeri geldiğinde hayatî bir önem arz eden ordunun nasıl hareket etmesi gerektiğini haber vermek üzere tüm orduya ulaşacak bir haberleşme vasıtası olarak kullanmıştır. Her savaştan önce orduya hitap ederek yol göstermiştir. Bedir savaşından önce ordusuna şöyle hitap etmiştir:

*“Hatlarınızı bırakıp ayrılmayınız. Hiçbir yere kılmıdamayıp yerlerinizde kalınız. Ben emir vermedikçe savaşa başlamayınız. Oklarınızı düşman size yaklaşmadan kullanıp israf etmeyiniz. Düşman kalkanını açtığı zaman okunuzu atınız. Düşman iyice yaklaşınca elinizle taş atınız. Daha da yaklaşırsa mızrak ve kargılarınızı kullanınız. Kılıç en sonra, düşman ile göğüs göğse gelindiğinde kullanılacaktır.”*⁷¹⁵

Uhud savaşında Ayneyn geçidine yerleştirdiği okçulara verdiği talimat,⁷¹⁶ Mekke fethi öncesi ordusunu düzene sokuşu ve tembihleri hep bu kapsamda olmuştur.⁷¹⁷

Üsâme b. Zeyd, Hz. Peygamber (s)’e hırsızlık eden Benû Mahzum kabilesinden bir kadın için şefaathçi olarak gelmişti. Hz. Peygamber (s) onu, *“Allah’ın emrettiği cezalar hususunda şefaath mi istiyorsun!”* diyerek reddetmiştir. Sonra da minbere çıkmış, Müslümanlara hitap ederek şu tarihi sözleri söylemiştir;

*“Sizden öncekiler itibarlı bir kişi hırsızlık ettiğinde salıverdikleri, avamdan biri aynı suçu işlediğinde cezalandırıp elini kestikleri için helak oldular. Allah’a yemin ederim ki, kızım Fatıma bu işi yapsaydı, onun da elini keserdim.”*⁷¹⁸ Böylece adlî bir işte en yakınına bile olsa tavassutu kabul etmeyeceğini tüm halka ilânen haber vermiştir.

Hicertin onuncu yılında Hz. Peygamber (s) haccetmeye karar verince de Medine içinde ve dışında tüm Müslümanlara Hac için toplanmalarını emretti. Civar bölgelerden gelenler ile Medine de bulunanların çoğu toplandılar. Bu kalabalığa bir hutbe îrad eden Hz. Peygamber (s) haccın nasıl yapılacağını, ne zaman ne şekilde hareket edileceğini haber verdi.⁷¹⁹ Veda Haccı⁷²⁰ diye bilinen yine kendisine Haccetü’l-İslâm,⁷²¹ Haccetü’l-Belâğ,⁷²²

⁷¹⁵ İbn Hişâm, Sîre, II/278.

⁷¹⁶ Vâkıdî, Meğâzî, I/229; İbn Hişâm, Sîre, III/70.

⁷¹⁷ Vâkıdî, Meğâzî, II/823; İbn Hişâm, Sîre, IV/47.

⁷¹⁸ Buhârî, Ehâdisu’l-Enbiyâ, 54; Müslim, Hudûd, 8; Ebû Dâvûd, Diyet, 4595, Nesâî, Kasâme, 24.

⁷¹⁹ Vâkıdî, Meğâzî, III/1088; İbn Sa’d, Tabakât, II/172; Ahmed b. Hanbel, III/320; Taberî, Târih, III/167; İbnü’l-Kayyim, Zâdu’l-Meâd, III/213.

⁷²⁰ İbn Sa’d, Tabakât, II/184; Buhârî, Meğâzî, 77.

⁷²¹ Vâkıdî, Meğâzî, III/1089; İbn Sa’d, Tabakât, II/172.

⁷²² İbn Hişâm, Sîre, IV/253; Taberî, Târih, III/170; İbn Kesîr, Bidâye, V/109.

Haccetü't-Temâm⁷²³ isimleri de verilen haccında Arafat'tan başlamak üzere hareket edip konakladığı birçok noktada (Müzdelife, Minâ, Muhassab vs.) o ana kadar etrafında toplanmış olan en kalabalık insan topluluğunu bulmuş olmayı fırsat bilerek pek çok hutbe îrad etmiştir.⁷²⁴ Hz. Peygamber (s) bu sözlerinin herkes tarafından duyulması için sesi çok gür olan Râbia b. Ümeyye b. Halef'e tekrar ettirmiştir.⁷²⁵ Burada vermiş olduğu çok önemli bilgileri duyanların duymayanlara ulaştırmasını da istemiştir. Sözlerini işitip, ezberleyip işitmemişlere ulaştıranlara Allah'ın yüz aydınlığı, neşe vermesini duasıyla dilemiş,⁷²⁶ böylelikle bu haberlerin kısa sürede kulaktan kulağa tüm insanlara ulaşmasını sağlamıştır. Hz. Peygamber (s)'in bu şekildeki Veda Hutbesi ve önemli konuşmaları ile diğer hutbeleri günümüze kadar gelmiştir. İntikal eden parçalar İslâm'ın ilk devrelerinde hitâbete büyük önem verildiğini göstermektedir. Hz. Peygamber (s)'in hutbeleri putperestliği ve her türlü cahiliyye inancını terk etmeye çağrı, bütün insanlığı zulmetten nura çıkaracak olan İslâm'a dâvet, İslâm inançlarının güzelliği, insanların dünya ve ahirette mutluluğa erişmelerinin yolları ve cihadın fazileti gibi konuları ihtiva etmektedir. Veda Haccı esnasında Hz. Peygamber (s)'in on binlerce insana hitaben devesinin üzerinde yaptığı konuşma Allah'a iman, insan haklarına saygı vb. temel konuları içermektedir.

Hevâzinliler Medine'ye gelip esir düşen kadın ve çocuklarını talep ettiklerinde ellerinde esir bulunanlardan bazıları bunu vermek istemediler. Hz. Peygamber (s) mescitte tüm insanlara hitap ettiği bir hutbe ile gelenlerin pişman olduklarını, tövbe edip nedamet içinde bulunduklarını haber vermiştir. Hutbesinde ayrıca bunlardan esirlerini bağışlayanlara daha sonra elde edilecek ilk ganimetten şimdiki verdiğinin üç kat fazlasının verileceğini vs. teşviklerle ilân şeklinde bildirmiş, Zeyd b. Sâbit de halkın evlerini tek tek dolaşmış ve bu hutbeden sonra hiçbir itiraz ile karşılanmamıştır.⁷²⁷

Hz. Peygamber (s) mescitteki minberi önemli işlerin icrası için bir merkez tayin etmiş, kendi hutbelerini orada îrad ettiği gibi halkın anlaşmazlığa düştüğü konularda karşılıklı yeminleşme işinin de minberin önünde insanların huzurunda bir haber, ilân şeklinde

⁷²³ Ezrakî, Ahbâru Mekke, I/186; Zürkânî, Mevâhibü'l-Ledünniyye Şerhi, III/104–105.

⁷²⁴ İbn Hişâm, Sîre, IV/250; Vâkîdî, Meğâzî, III/1103; Ahmed b. Hanbel, V/30, 250–262; Taberî, Târih, III/168–169; Müslim, Hac, 147; İbn Abdi Rabbih, el-Ikdu'l-Ferîd, II/110, vs.

⁷²⁵ İbn Hişâm, Sîre, IV/252; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, II/209.

⁷²⁶ Ahmed b. Hanbel, IV/80.

⁷²⁷ İbn Hişâm, Sîre, IV/132; Abdurrezzâk, el-Musannef, V/381–382; Vâkîdî, Meğâzî, III/952; Ahmed b. Hanbel, II/218; Buhârî, Vekâle, 7, İtk, 13, Hibe, 10, 24, Meğâzî, 54; Taberî, Târih, III/135.

yapılmasını emretmiştir.⁷²⁸

Hayber fethi gününde Hz. Peygamber (s) ayakta durarak herkese bir an evvel ulaşacak haberler olması sebebiyle bazı önemli hususlardaki yasaklamaları vermiş olduğu hutbesi ile haber vermiştir. Bu hutbesinde; bir erkeğe yabancı bir kadınla temasta bulunmasının, hayızlı kadınla temizleninceye kadar cinsel ilişkiye girilmesinin, bölüşülmedikçe ganimet mallarından bir şey alınmasının, yırtıcı, azı dişi bulunan bir hayvanın etinin yenmesinin helal olmadığının, bölüşülüp hisse olarak kendisine düşmediği müddetçe ganimet malından bir şey alınıp satılmasının helal olmadığını beyan etmiştir.⁷²⁹

Hz. Peygamber (s) Üsâme b. Zeyd'i göndereceği birliğe kumandan tayin edip de birliğin içerisinde onun emrinde olmak üzere Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer. Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Sa'd b. Ebî Vakkâs gibi önde gelen sahâbiler er olunca itiraz sesleri yükselmişti. Bunun üzerine çok hasta olmasına rağmen insanları mescitte toplatarak bir hutbe îrad etti. Cumartesi günü olduğu rivayet edilen bu hutbesinde; bu itirazlara karşı memnuniyetsizliğini, Üsâme'nin daha önce babasının olduğu gibi kendisinin de bu göreve layık olduğu için görevlendirildiğini ve bu emre itaat etmelerini ilân ederek minberden indi ve evine girdi.⁷³⁰

Hz. Peygamber (s) Mekke Fethi günü Kâbe'nin yanında tüm insanlara artık bundan sonra isteseler de istemeseler de uymaları gereken kuralları haber vermek üzere bir hutbe îrad etmiştir.⁷³¹ O gün için yeni bir dönemin başlangıcında en kısa zamanda tüm insanlara istenilen haberlerin ulaştırılmasındaki en etkili yol bu olduğu için Hz. Peygamber (s) bu yolu tercih etmiş ve kullanmıştır. Cahiliyede olan ve ama artık kaldırılan tüm âdetleri, insanların sosyal statü olarak eşit bulunduklarını, kan davaları vs. birçok kuralı bu hutbesinde ilân etmiştir. En sonunda da bu kurallara uyulduğu müddetçe kendilerini affettiğini, kimseye dokunulmayacağını insanlara haber vermiştir. Yapmış olduğu bundan sonraki ikinci fetih hutbesinde de tüm insanlara İslâm'ın akidevî bilgilerini ilân ederek bildirmiştir. Mekke'nin harem bölgesi olduğu, bunun ne manaya geldiği vs. teferruatlı bilgiler verdikten sonra

⁷²⁸ İbn Sa'd, Tabakât, I/250; Semhûdî, Vefâ, II/427.

⁷²⁹ İbn Hişâm, Sîre, III/345; Vâkıdî, Meğâzî, II/682; İbn Sa'd, Tabakât, II/115; Ahmed b. Hanbel, IV/108–109; İbn Seyyid, Uyûn, II/103.

⁷³⁰ Vâkıdî, Meğâzî, III/1119; İbn Sa'd, Tabakât, II/190; Ahmed b. Hanbel, II/20; Buhârî, Fezâilü Ashâbi'n-Nebî, 17, Meğâzî, 42, 86; Müslim, Fezâilü's-Sahâbe, 63.

⁷³¹ İbn Hişâm, Sîre, IV/54; Vâkıdî, Meğâzî, II/835; İbn Sa'd, Tabakât, II/143; Ahmed b. Hanbel, II/11; Belâzürî, Ensâb, I/47; Taberî, Târîh, III/120; İbnü'l-Esir, Kâmil, II/252; İbn Kesîr, Bidâye, IV/301; İbnü'l-Kayyım, Zâdu'l-Meâd, II/184.

insanların sorularını da bu hutbesi ile cevaplamıştır.⁷³²

2.4.3. Halifeler ve Meşhur Hatiplerin Hitâbet ve Hutbeleri

Asr-ı Saâdet ve Hulefâ-i Râşidîn devri Arap hitâbetinin altın çağı olup bu dönemin Hz. Peygamber (s)’den sonraki en büyük hatipleri başta Hz. Ali olmak üzere ilk dört halife, ordu kumandanları ve valilerdir. Bir valinin tayin edildiği bölgeye vardığında yaptığı ilk iş insanları toplayıp onlara hitap etmek, yapacağı icraatı anlatmaktır.⁷³³ Valinin bizzat söz alıp hatip sıfatı ile minberden yalnız dinî mevzular ile iktifa etmeyerek, emirler de vermesi, kararlar alması, siyasî işler ve umumiyetle cemaati ilgilendiren meselelere dair mütalaa beyan etmesi, kadim Arap hatibinin mahiyetine olduğu kadar İslâm ruhuna da uygundur. İlk dört halife ve Emeviler döneminde durum böyle idi.⁷³⁴ Bu aynı zaman da hutbenin, halkın olaylardan en hızlı, kesin, net ve doğru şekilde haberdar edilmesini sağlayan bir yöntem olduğu açıkça göstermektedir.

H.9/M.631 yılında Hz. Ebû Bekir’in hac emirliği, Hz. Ali’nin ise elçi olarak bulunduğu Müzdelife’de önce Hz. Ebû Bekir sonra Hz. Ali birer hutbe îrad ettiler. Hz. Ebû Bekir hutbesinde hac ile ilgili açıklamaları, Hz. Ali ise “*Ey insanlar! Ben sizlere Allah Resulünün elçisiyim!*” diyerek Berâe (Tevbe) Suresini ve müşriklere ilân edilmesi gereken hususları haber verdi.⁷³⁵

Hz. Ebû Bekir halife seçildiği günün hemen ertesinde tüm halka îrad ettiği hutbesi ile bir konuşma yapmış ve içeride ve dışarıda bulunan herkese bundan sonra takip edeceği metodu ilânen haber ermiştir. Hutbesinde; “*Ey İnsanlar! Sizin içinde en iyiniz olmamama rağmen, sizin başkanınız olarak seçilmiş bulunuyorum. Bu durumda şayet ben iyi hareket edecek olursam bana yardım ediniz, şayet kötü hareket edecek ve kötü bir davranışta bulunacak olursam beni doğrultunuz. Gerçekten doğruluk, itimat ve emniyettir, yalan ise emniyet ve itimada karşı bir suiistimaldir. İmdi sizin içinde zayıf olan, zulme uğramış, mazlum kimse, onun namına hakkını alıncaya kadar benim nazarımda kuvvetlidir. Ve sizin içinde zulüm yapan, zalim olan kimse, hakkı ondan koparıp alıncaya kadar benim nazarımda zayıftır. Dinleyiniz! Bilmiş olunuz ki, Allah uğrunda mücadele ve mücahede etmeyi*

⁷³² İbn Hişâm, Sîre, IV/58; Vâkıdî, Meğâzî, II/844; İbn Sa’d, Tabakât, II/137; Ahmed b. Hanbel, IV/32; Buhârî, İlim, 37, Meğâzî, 50; Müslim, Hâc, 446; Belâzürî, Ensâb, I/48.

⁷³³ Elmalî, Hüseyin, “Hitâbet”, DİA., XVIII/158.

⁷³⁴ Câhız, el-Beyân ve’t-Tebyîn, I/190.

⁷³⁵ İbn Hişâm, Sîre, IV/190; Ahmed b. Hanbel, II/299; Belâzürî, Ensâb, I/383; Taberî, Târîh, III/154; İbnü’l-Esir, Kâmil, II/291; Yakûbî, Târîh, II/76.

*ihmal eden hiç bir millet yoktur ki, Allah tarafından hakir ve zelil bir duruma düşürülmemiş olsun; ahlaksızlık bir millet içinde yayılıp umumileşmeye görsün! Allah onları umumi bir felaket ve belaya dūçar eder. Ben Allah'a ve O'nun Rasûlü'ne itaat ettiğim müddetçe siz de bana itaat ediniz. Allah'a ve O'nun Rasûlü'ne isyanda bulunmamı müteakip artık bana hiç bir surette itatta bulunmanız gerekmez. Haydi, şimdi namaza kalkın ki Allah size rahmet etsin!"*⁷³⁶

Hiz. Ömer'in hilâfet makamına geldiğinde yaptığı ilk iş de halka hitap etmek olmuştur. İrad ettiği hutbe ile tüm halka kendisinden önceki Hiz. Peygamber (s) ve Hiz. Ebû Bekir'in tutumunu hatırlattıktan sonra Hilâfet makamında takınacağı tavrı ilân etmiştir. Planladığı gidişat ve değışikliklerden, idaresinin karşısında halkının takınması gereken tavrın nasıl olması gerektiğinden bahsetmiştir.⁷³⁷ Cuma namazı ve bu namaz esnasında yapılan Cuma hutbesi tüm halka ulaştırılacak haberleri bir anda insanlara ulaştırma noktasında çok önemli bir yer işgal etmesinden dolayı Hiz. Ömer fethedilen yeni bölgelere gönderdiği talimatlarında idarecilerinden mutlaka acilen Cuma mescitleri edinmelerini emretmiştir.⁷³⁸ Hiz. Ömer kendiside Cuma hutbesi îrad ederken Hristiyanların şikâyetçilerini kabul edip, onları dinlemiştir.⁷³⁹ Kendisi ile ilgili gelen bu Cuma hutbesi esnasında dinleyenler arasındaki Hristiyanların bulunduğu ve onların şikâyetleri ile ilgilendiğı rivayetleri hutbenin sadece dinî bir ayinle ilgili olmanın ötesinde bir işleve sahip olduğunu göstermektedir.⁷⁴⁰

Hiz. Ömer zekât amillerinin ve devlet memurlarının görevlerini tüm halka hutbesi ile ilân etmiştir. Konuşmasında, memurlarından haksızlık eden olursa kendisine bildirilmesini, kısâs yoluyla hakkı alacağını da söylemiştir.⁷⁴¹ Bu hem bu görev ile görevlendirilenler hem de bunların yapacakları işlemlere muhatap olacak halk tarafından bilinmesini sağlaması açısından son derece önemlidir. Çünkü bu bilgilenme ile ne görevliler görev sınırlarının dışına çıkabilecek ne de halk bunların meşru uygulamalarına itiraz edebilecektir. Ya da yanlış bir uygulama yaparlarsa buna karşı gelme ve yanlışlığı merkeze bildirme şansını elde etmiş olacaklardır. O, tüm halka hitap ettiğı hutbesinde konu ile ilgili şunları söylemiştir; “Onları, halka dinlerini ve peygamberlerini öğretsinler, kendilerine adâletle davransınlar, onlara feylerini dağıtsınlar ve halkın idaresinde bir zorlukla karşılaşarlarsa bana bildirsınlar diye

⁷³⁶ İbn Hişâm, Sîre, IV/311; Vâkîdî, Kitâbü'r-Ridde, s.30; Belâzürî, Ensâb, I/590; Taberî, Târîh, III/210; Yakûbî, Târîh, II/127; İbnü'l-Esir, Kâmil, II/304; Süheylî, er-Ravdü'l-Unûf, VII/556.

⁷³⁷ İbn Sa'd, Tabakât, III/274; Yakûbî, Târîh, II/139; Mâverdî, el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s.176.

⁷³⁸ İbn Sa'd, Tabakât, III/320–321.

⁷³⁹ Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, II/187.

⁷⁴⁰ Hamîdullah, Muhammed, İslâm'da Devlet İdaresi, s.187.

⁷⁴¹ İbn Sa'd, Tabakât, III/281; Ebû Yûsuf, Kitâbu'l-Harâc, s.188–189.

gönderiyoruz.”⁷⁴²

Hız. Ömer döneminde hutbenin işlevlerini bize göstermesi açısından şu rivayet de önem arz etmektedir. O, insanlara cihadı emretmek üzere minbere çıktığı ve hutbe vermek istediğı bir esnada kendisine:

—*Seni dinlemiyoruz, sana itaat etmiyoruz*, denir.

—*Niçin?*

—*Bize dağıttığın kumaştan elbise çıkmadığı halde, sen elbise yaptırmışsın, oysa sen uzun bir kişisin.*

Hız. Ömer oğluna, bu soruya cevap vermesini söyler. Abdullah, kendi hissesini babasına verdiğini belirtir. Bunun üzerine:

—*Tamam, şimdi konuş, sana itaat ediyoruz*, derler.⁷⁴³

Hilâfet makamına geldikten sonra tüm halifelerin yaptığı ilk iş mescitte hutbe îrad etmektir. Hız. Osman da hilâfete seçildikten sonra mescide gelerek halka önem verdiği konuları haber vermek üzere bir hutbe îrad etmiştir. Hız. Ömer’e yapılanlar ve akabinde katillerinin devletin kararı olmaksızın Hız. Ömer’in oğlu Ubeydullah tarafından öldürülmesi⁷⁴⁴ üzerine yaşanan kargaşa ortamını düzene koyabilmek için Hız. Osman, insanlara ahireti hatırlatan ve herkesin yaptığının bir gün hesabını vereceğini ifade eden tesirli bir konuşma yaptı. Bu önemli idi; zira Hız. Ali başta olmak üzere insanların çoğu tarafından Ubeydullah’ın bu yaptığı kısâsı gerektirecek bir fiil olarak görülmüştü.⁷⁴⁵ Diğer bazı kimseler ise Hız. Ömer’in şehit edilmesinden sonra bir de oğlunun kısâs yolu ile idam edilmesine karşı çıkıyorlardı.⁷⁴⁶ Bu hutbenin bir kısmı şu şekildedir:

“...Siz geçici bir dünyadasınız, buradan göçeceksiniz, ömrünüzün sonunu yaşamaktasınız, yapabildiğiniz kadar hayır işlerinde koşunuz. Dikkat edin dünya hayatı, gurur ve aldanmadan ibarettir. Dünya hayatı sizi aldatmasın, geçmişlerinizden ibret alın... Dünya da yaptıklarınızın hiç birine göz yumulmayacaktır...”⁷⁴⁷

⁷⁴² İbn Sa’d, Tabakât, III/336.

⁷⁴³ İbn Tiktakâ, el-Fahrî, s.29.

⁷⁴⁴ İbn Sa’d, Tabakât, III/350; İbn Kesîr, Bidâye, VII/244; Zehebî, Târih, III/306; Yakûbî, Târih, II/163.

⁷⁴⁵ Belâzürî, Ensâb, V/24; İbn Sa’d, Tabakât, V/18–19.

⁷⁴⁶ İbn Sa’d, Tabakât, III/356.

⁷⁴⁷ Taberî, Târih, IV/243; İbn Kesîr, Bidâye, VII/243.

Hiz. Osman d6neminde vilayetlerden gelen k6t6 y6netim haberleri 6zerine başta Hiz. Ali olmak 6zere bir çok sahab6 gelip durumdan memnuniyetsizliklerini ve gerekli tedbirlerin alınmadığını d6ř6nd6klerini ifade ederek halife'ye y6klenmeye başladılar.⁷⁴⁸ Durumun gittikçe fena bir hal aldığını g6ren Hiz. Osman, insanları yatıştırmak, otoritesini perçinlemek ve duruma h6kim olabilmek, gerekli g6zdağını vermek 6zere mescitte halka bir hutbe 6rad etti. Hutbesinde: *“Allah’a yemin olsun ki, Hatt6b’ın oğlunu kınamadığınız hususlarda beni kınıyorsunuz. O size ayağıyla tekme atar, eliyle tokat vurur ve diliyle de gerekeni s6ylerdi. H6lbuki ben size yumuşak davrandım. Elimi ve dilimi sizden uzak tuttum. Sizin bana karşı cesaretsiz olmanıza meydan verdim. Fakat Allah’a yemin olsun ki taraftarlarımın sayısı sizden çoktur, yardımcılarım da yakındadır. Adamlarımı ağırırırsam hemen gelirler. Onun için bana dil uzatmayın ve valilerime k6f6r etmeyin.”*⁷⁴⁹ dedi.

Hiz. Osman d6neminde karışıklıklara sebep olan kimseler her t6rl6 yolla halkı kışkırtmakta idiler. Gizli yapılan propagandalara, açıkça t6m halka ulaşacak hutbe yoluyla haber verme işini de ekledikleri olmuştur. K6fe Valisi Sa6d b. el-6s, Medine’ye Hiz. Osman ile g6r6şmeye gittiğinde muhaliflerden Yez6d b. Kays’ın adamı Eşter her Cuma halka hutbe vermiş ve bu hutbelerinde Sa6d’i k6t6leyip durmuştur. Halkta oluşan olumsuz d6ř6ncelerin haberleri Medine’ye kadar ulaştığında Hiz. Osman onu g6revden almış ve yerine Eb6 M6sa el-Eşar’ı tayin etmiştir.⁷⁵⁰

Hiz. Osman’ın yapmış olduğu konuşma aslında daha b6y6k sıkıntıların oluşmasına sebep olmuştur. Zira gerçek olmayan haberler 6zerine hareket eden devlet merkezi asıl sorunu gidermiş olmuyor, gizli odakların hedeflediği şeyi hayata geçirmiş oluyordu. 6daredaki bu istihbarat zafiyeti, kendinden 6nceki g6l6 istihbaratla hareket eden Hiz. 6mer idaresiyle karşılaştırıldığında başarısızlığın en 6nemli nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır. 6syancı grubun Medine’den ilk ayrılışlarının akabinde halk 6zerinde menfi tesirleri kaldırmak ve onları yatıştırmak için o g6n6n en etkili ve en kalabalık insan grubuna ulaşabilme y6ntemi olan hutbe yolu ile mesaj vermek isteyen Hiz. Osman’a, bu hutbesi esnasında başta Amr b. el-6s olmak 6zere birçok kimse *“t6vbe et!”* diyerek bağırmış ve konuşmasına m6saade etmemişlerdir. Hiz. Osman da *“Allah’ım ben sana ilk t6vbe edenlerdenim!”* demiş ve hutbeden inmek zorunda kalmıştır.⁷⁵¹ Hiz. Osman hutbe yolu ile bilgi vermek ve ikna metodunu

⁷⁴⁸ bkz. Bel6z6r6, Ens6b, V/60; Taber6, T6r6h, IV/337-338; 6bn6’l-Es6r, K6mil, III/156 vd.; 6bn Abdi Rabbih, el-Ikdu’l-Fer6d, IV/308.

⁷⁴⁹ Bel6z6r6, Ens6b, V/61; Taber6, T6r6h, IV/339; 6bn6’l-Es6r, K6mil, III/158.

⁷⁵⁰ Taber6, T6r6h, IV/331; 6bn6’l-Es6r, K6mil, III/39-40.

⁷⁵¹ 6bn6’l-Es6r, K6mil, III/55.

isyancılara yönelik de kullanmıştır. İsyancılara verdiği hutbede *“Bir insan üç şey için öldürülür; İmanından sonra küfre girerse, evli olup zina ederse ya da haksız yere birini öldürürse. Allah’a yemin ederim ki bunların hiçbirisini ne Müslüman olduktan sonra ne de daha öncesinde yaptım.”* demiştir.⁷⁵²

Hz. Osman’ın şehit edilmesinden sonra halife olan Hz. Ali ilk olarak biatleri aldıktan sonra mescitte hutbe îrad etmiştir. İsyancılar henüz Medine’den ayrılmamışlardı. Hz. Ali bu hutbe ile isyancılarla birlikte tüm halka olayların yatışması ve sulha kavuşulması için gerekli haberleri vermeyi arzu ediyordu. Hz. Ali konuşmasında ölümden, kıyamet hallerinden ve hesaptan bahsetti. İsyancılar, kendilerinden korkması ve işlerine karışmamasını, aksi takdirde karışıklıklar çıkaracaklarını ima eden bir şiir okudular. Hz. Ali ise buna, acizliğini belirten ve kendine zaman tanınması gerektiren bir şiirle karşılık verdi.⁷⁵³

Sıffin savaşından sonra Hâricîler ayaklandığı ve birçok karışıklığa sebebiyet vermeye başladığı bir dönemde Hz. Ali bunlara nasihatlerde bulunmak üzere bir elçisini göndermesine rağmen olumlu bir sonuç alamayınca bizzat kendisi hâricîlerin ordugâh kurdukları Harura’ya gitti ve onların ileri gelenlerinden biri olan Yezîd b. Kays el-Erhâbî’nin çadırına girdi. Orada iki rekât namaz kıldıktan sonra dışarı çıktı ve yayına yaslanarak bir hutbe irat etti. Bu hutbesinde şu cümle dikkat çekicidir:

“Öyle bir yerde bulunuyorsunuz ki, burada kurtulan ahirette de kurtulacaktır.”

Sonra Hz. Ali ile hâricîler arasında şöyle bir konuşma geçti;

Hz. Ali: *“Allah’ı şâhit tutuyorum. O gün aranızda tahkime benden daha fazla karşı olan birisini gördünüz mü?”*

Hâricîler: *“Allah’a yemin ederiz ki, hayır.”*

Hz. Ali: *“Tahkimi kabul etmem için beni zorladınız mı?”*

Hâricîler: *“Allah’a yemin ederiz ki, evet”*

Hz. Ali: *“O zaman neden bana karşı çıktınız ve beni yalnız bıraktınız?!”*

Hâricîler: *“Fakat biz büyük bir günaha girdik ve bundan dolayı da tövbe ettik. Sen de bizim gibi Allah’a tövbe et ve ondan bağışlanmanı dile sana dönelim!”*

Hz. Ali: *“Ben her günahıtan dolayı Allah’tan af dilerim.”*

⁷⁵² Mes’ûdî, Mürûc, II/353; İbnü’l-Arabî, el-Avâsım, s.136.

⁷⁵³ İbnü’l-Esîr, Kâmil, III/85.

Bu konuşmadan sonra hâricîlerden 6000 kişi, Hz. Ali ile beraber Kûfe'ye döndü.⁷⁵⁴

Önemli zamanlarda halife ve idarecilerin dışında da kendisinde hitâbet yeteneği olan kimseler topluma hitapta bulunmuşlardır. Hatta bir kadın o an için bu işe ehil ise o bile bu görevi yerine getirmiştir. Mesela Sıffîn savaşı esnasında Zerkâ bt. Adiy el-Hemdâniyye adındaki kadın tüm orduya şöyle bir konuşma yapmıştır:

*“Ey insanlar! Sizler bir fitnedesiniz, zulüm elbiselerini giyinmişsiniz ve bu fitne, doğru yolda yürümenize engel oluyor. Bu ne kör, ne sağır bir fitnedir ki ne dâvet edenini dinliyor ne de sürücüsüne itaat ediyor. Ey insanlar! Lamba güneş karşısında ışık saçamazsa, yıldızlar, ayın bulunduğu yerde aydınlatamazlar; katır, atı geçemez; yumuşak bir cisim taşa eşit olamaz; demiri de ancak demir keser. Kim bizden doğru yolu göstermemizi istediye ona gösterdik, kim bizden bir şey sorduysa ona hemen istediği şey hakkında bilgi verdik. Hak kaybedilen şeyi arıyordu, nihayet onu buldu. Ey Muhacir ve Ensar toplulukları! Musibetin acısına dayanın! Dağılan cemaatin bir araya gelmesine, adâletin tahakkuk etmesine ve hakkın batılı yenmesine az kaldı. Sakın biriniz çıkıp da nasıl olur demesin! Zira Allah önceden meydana gelmesini takdir ettiği şeyi yerine getirir. Her şeyin sonu Allah'a mahsustur. Bilin ki; kadınların süsü kınadır, erkeklerinki ise kanlarıdır. Bu günün sonrası da vardır. Bir şeyin sonucuna katlanmak hayır getirir. Savaşa devam ediniz ve geri değil devamlı ileri gidiniz! Ayrıca bilmelisiniz ki bu günün başka bir günü de vardır.”*⁷⁵⁵

Etkili hitâbetleri sebebiyle birçok kimseden istifade edildiği ile alakalı bundan başka çok sayıda örnek mevcuttur. Mesela; Bedir esirleri arasında bulunan Süheyl b. Amr Mekkelilerin hatiplerinden idi. Hutbeleri ile Müslümanlara zarar verir dururdu. Bundan dolayı dışlarının sökülerek artık bu tür bir faaliyet veremez hale getirilmesi Hz. Ömer tarafından Hz. Peygamber (s)'e teklif edilmişti. Ama Hz. Peygamber (s), buna karşı çıkmış, gerek esirlere muamele noktasında gerekse ileride hutbelerinden Müslümanların lehine olmak üzere istifade edilebileceğinden ötürü onu serbest bırakmıştı.⁷⁵⁶ Gerçekten de Hz. Peygamber (s)'in vefat haberi üzerine irtidat hareketlerinin başladığı, Mekke'de zekât vermeyen ve dinden uzaklaşmaya başlayanların görüldüğü bir sırada Mekke valisi Attâb b. Esîd'in çaresizlik içinde olduğu bir dönemde Süheyl bir hutbe îrad etmiş ve halka yaptığı bu tesirli konuşması

⁷⁵⁴ Taberî, Târîh, V/65–66; İbn Abdi Rabbih, el-Ikdu'l-Ferîd, IV/351–352; Dîneverî, AHBâr, s.211- 212.

⁷⁵⁵ İbn Bekkâr, AHBâr, s.65; İbn Abdi Rabbih, el-Ikdu'l-Ferîd, II/107–108.

⁷⁵⁶ İbn Hişâm, Sîre, II/304; Vâkıdî, Meğâzî, I/107; Taberî, Târîh, II/289; Belâzürî, Ensâb, I/303; İbn Kesîr, Bidâye, III/310.

ile Mekke’de olayların yatışmasını sağlamıştır.⁷⁵⁷

İlk dönemlerde olduğu gibi halifeler döneminde de hutbe ve hitâbet haberleşmede kullanılmıştır. Ordunun içerisinde hutbe okuyan kimseler bulunmuş, bunlar îrad ettikleri hutbelerle askerlerin arasında dolaşmış, onlara gerekli bilgileri verdikleri gibi orduyu cesaretlendirici konuşmalar yapmışlardır. Hz. Ebû Bekir devrinde Yermuk savaşı başlamadan önce Mikdâd b. Esved, Enfâl Suresinden cihad ayetleri okudu, Ebû Süfyân b. Harb ise askeri savaşa teşvik edici mahiyette hitâbette bulundu.⁷⁵⁸ Bu şekilde her halife döneminde hatipler var olmuş, hatta bu hatipler arasında hutbelerinde seciler yapanlar çıkmış ama halifeler verecekleri faydaya karşılık olmak üzere bu hatiplere bunu yasaklamamışlardı.⁷⁵⁹ Hz. Ömer bu iş için kurrâ, vâiz, mürşid, dâvetçi gibi resmî olarak görevliler de tayin etmişti. Nihâvend savaşı öncesi ordunun yaşça en büyüğü olan Amr b. Sübkî, Amr b. Ma’dikerib, Tuleyha askerlere moral, ahlak, savaş taktikleri hususlarında uyarıcı konuşmalar yaptılar.⁷⁶⁰ Kâdisiye’de savaş öncesi Sa’d, fakih ve şâirleri ordusunun içine gönderip harbe teşvik etmelerini istedi. Sonra Enfal Suresini okutturdu.⁷⁶¹ Savaş boyunca Selmân el-Fârisî askeri savaşa teşvik edici konuşmalar yaptı.⁷⁶²

Verdiğimiz bu kadar örnekten anlaşılacağı üzere incelediğimiz dönem açısından hitabet yolu ile insanlara haberler ulaştırmak en çok uygulanan bir yöntem olmuştur. Bu yöneme çokca müracaat etmenin temel nedeni ise anlatmak istediğini muhatabına en direkt bir şekilde ifade etme imkânının söz konusu olmasıdır.

3. Haber Ulaştırmada Şâyia Usulü

3.1. Bu Yöntemin Bilinçsiz Olarak Kullanımı

Şâyia, yani haberlerin kulaktan kulağa ulaştırılması belli bir kurala ve sisteme bağlı kalınmaksızın, nasıl gerçekleştiği çoğu zaman izah edilemeyen, güvenilirliği tartışmalı ama belki de haberleşmede en hızlı yöntem olarak kabul edilmesi gereken bir usul olarak karışımıza çıkmaktadır. İnsanlar arasında bazı bilgiler fısıltı haberler şeklinde kulaktan kulağa ulaşarak gerçekleşir. Tarih içerisinde doğruluğunun tam tespit edilememesi nedeniyle de bazen

⁷⁵⁷ Vâkıdî, Meğâzî, I/107; İbn Abdi’l-Berr, İstîâb, II/670; İbnü’l-Esîr, Üsdü’l-Gâbe, II/480; Belâzürî, Ensâb, I/304; Hâkim, Müstedrek, III/282.

⁷⁵⁸ Taberî, Târih, II/336.

⁷⁵⁹ Câhız, el-Beyân ve’t-Tebyîn, I/196.

⁷⁶⁰ Taberî, Târih, II/526.

⁷⁶¹ Ahmet Cevdet Paşa, Kısâs-ı Enbiyâ, I/360.

⁷⁶² Taberî, Târih, II/386.

çok olumsuz neticelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Tarihi birçok olayda bu acı neticeleri görmekteyiz.

Daha İslâm'ın ilk günlerinde bu şekildeki haberlerin etkilerine rastlanmaktadır. Mesela, Habeşistan'a ilk hicret eden Müslümanlar, Mekke'de yaşanan –doğruluğu kesin olmamakla birlikte- Ğarânîk hadisesinden sonra bu olayı Mekke'deki Velîd b. Muğîre ve Ebû Uhayha gibi azılı o müşriklerin müslüman olarak Hz. Peygamber (s) ile birlikte secde ettikleri şeklinde haber alınca, *“Bunlar müslüman olduktan sonra, Mekke’de müslüman olmayan kim kalır?! Bize kendi kavim ve kabilemiz daha sevgilidir, onlar iman etmiş olunca dönelim yanlarına”* diyerek Mekke'ye geri dönmek üzere yollara düştüler.⁷⁶³ Bu haberin asılsız olduğunu ancak Mekke'ye yaklaşıncı öğrenebildiler.⁷⁶⁴ Kimisi geri döndü, kimisi de geri dönmeden her şeye katlanmaya razı olarak Mekke'de kaldı.⁷⁶⁵

Tabîî ki bu olumsuz neticelerin aksine kulatan kulağa yayılarak bazen olumlu neticeler ortaya çıkaran olaylar da olmamış değildir. Bedir Savaşından birkaç gün evvel Hz. Âtike bir rüya görmüştü. Bunu kardeşi Hz. Abbâs'a söylemiş, o, Velîd b. Utbe'ye, o, babasına derken haber tüm Mekke'ye yayıldı ki rüyada Mekkelilerin üzerine bir adamın geleceği, savaş ilân edeceği, hareme gireceği, bir taşın yuvarlanarak Mekke'deki evlerinden isabet etmedik bir ev bırakmayarak her evde mutlaka bir ölüme sebep olacağı anlatılıyordu. Bu rüya kulaktan kulağa öyle bir yayıldı ki Mekkelilerin kalbinde korku oluşturdu.⁷⁶⁶ Bu, Müslümanlar açısından düşmanın kalbinde bir korkuya neden olmasından dolayı olumlu bir netice ortaya çıkarmıştır. Hz. Osman'ın elçi olarak Mekke'ye gönderildiği Hudeybiye Musâlahası esnasında üç gün geri gelmemesi üzerine onun öldürülmüş olduğu haberi kulaktan kulağa dolaşarak Hz. Peygamber (s)'e kadar geldiğinde de sonrasında yaşanan olaylar ilk etapta olumsuz görünse de sonrasında hayırlı neticere sebep olmuştur. Zira Hz. Peygamber (s), daha önce göndermiş olduğu elçiye yapılan muameleyi de* göz önünde bulundurmuş olacak ki; umre niyeti ile çıkmış olduğu yolculuğa bu andan itibaren yeni bir veche katarak bir ölüm kalım harbi yapmaya karar vermiş ve bu yönde ashâbından biat almıştır. Rıdvan Biatı diye

⁷⁶³ İbn Sa'd, Tabakât I/206; Taberî, Târîh, II/227; Belâzürî, Ensâb, I/228; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/77; İbn Kesîr, Bidâye, III/91; Halebî, İnsânü'l-Uyûn, II/9; Diyarbekrî, Târîh, I/285–289.

⁷⁶⁴ İbn Sa'd, Tabakât, I/206; Taberî, Târîh, II/227; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/77.

⁷⁶⁵ İbn Sa'd, Tabakât, I/204–206.

⁷⁶⁶ İbn Hişâm, Sîre, II/258–260; Vâkıdî, Meğâzî, I/29–30; İbn Sa'd, Tabakât, VIII/43–44; Taberî, Târîh, II/270; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/116–117; İbn Kesîr, Bidâye, III/257.

* Hz. Osman'dan önce Hırâş b. Ümeyyetü'l-Huzâî'yi elçi olarak göndermiş, müşrikler onun devesini boğazlayıp, kendisine de fena muamelede bulunarak karşılık vermişlerdi. bkz. İbn Hişâm, Sîre, III/328; Vâkıdî, Meğâzî, II/600; İbn Sa'd, Tabakât II/96.

bilinen meşhur hadise bu olay üzerine gerçekleşmiştir.⁷⁶⁷ Bu hadise, Müslümanların Hz. Peygamber (s)'e tam teslimiyetlerini göstermeleri, razı olunacak bir işe girişmeleri ve daha sonraları zaferlere neden olacak gelişmelerin yaşanmasına ortam hazırladı. Bu da bize kulaktan kulağa dolaşan haberlerin ne kadar ciddi sonuçlar doğurabileceğini göstermektedir.

Bu tür haberlerin doğrulukları çoğunlukla test edilememektedir. Bu nedenle böyle haberler karşısında ciddi tedbirler almak gerekmektedir. Tebûk seferinde Rum diyarına kadar varıldığında bir sırada Hz. Peygamber (s)'e Şam civarında bir yerde veba salgını olduğu haberleri ulaşınca ilerlemeyi durdurdu ve veba salgını olan bir yere girmeyi ya da veba salgını olan bir yerde bulunuluyorsa oradan çıkmayı yasaklamıştır.⁷⁶⁸ Bu gelen haberin tam doğruluğu bilinemese de Hz. Peygamber (s)'in yine de buna karşı almış olduğu tedbir dikkat çekicidir. Üstelik kullandığı ifade sadece o olayla sınırlı değil genel bir ilkenin ilânı niteliğindedir. Bu olayda haberin doğrulunu teyit etmek çok mümkün değildi. Zira olayı araştırmak üzere adamlar salınsa, eğer gelen haber doğru ise bu adamların tekrar Müslümanların yanlarına gelmeleri büyük risk olur, yok şayet haber vermek üzere gelmeseler bu kez olay netliğe kavuşturulamaz bir halde kalırdı. Ama elbette her zaman böylesi bir risk olmayabilir. O durumlarda gerekli araştırma yapılarak hareket edilir. Örneğin, Huneyn Gazvesinden sonra artık yakın çevrede Hevâzin ve Sakîf kabilelerinden başka güç ifade edebilecek kabile kalmadığı bir ortamda, Hevâzin ve Sakîflilerin İslâm ordusuna karşı savaş hazırlıklarına başladıkları yönündeki haberler Hz. Peygamber (s)'e şâyia olarak ulaştı. Hz. Peygamber (s) de bu haberin doğru olup olmadığını araştırmak üzere Abdullah b. Ebî Hadred el-Eslemî'yi görevlendirdi.⁷⁶⁹ Onun getirdiği haberler doğrultusunda hareket edildi.

Bazen ise bu şekilde ortalığa yayılan haberlerin geliş şekli ve riski değerlendirilerek hemen harekete geçmek gerekebilir. Buna bir örnek olmak üzere de şu hadiseyi aktaralım; Ashaptan Tuleyb b. Umeyr'in karısı, Tayyi kabilesinden Velîd b. Züheyr'in yeğeni idi. Medine'ye yeğenini ziyarete geldiğinde Esed oğulları kabilesinden Huveylid'in oğlu Tuleyha ve Seleme'nin kendi kavimlerini ve kendilerine bağlı bulunan kabileleri Müslümanlara karşı savaşmaya dâvet edip, teşebbüslerde bulunduğunu söylemişti. Bu haberi kısa sürede Medine'de yayıldı ve Hz. Peygamber (s)'in kulağına kadar geldi. Hz. Peygamber (s) hemen bir ordu hazırlayıp başına Ebû Seleme b. Abdu'l-Esed'i komutan tayin etti. Birliğe yol

⁷⁶⁷ İbn Hişâm, Sîre, III/330; Taberî, Târîh, III/77; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/203.

⁷⁶⁸ Mâlik, Muvatta, Câmi, 23; Ahmed b. Hanbel, III/416; Buhârî, Tıp, 30, Enbiyâ, 50; Müslim, Selâm, 92; Tirmizî, Cenâiz, 66; Zürkânî, Şerhiü'l-Mevâhibi'l-Ledünniyye III/80.

⁷⁶⁹ İbn Hişâm, Sîre, IV/82; Taberî, Târîh, III/127; Beyhakî, Delâil, V/121.

kılavuzu olarak da Velîd b. Züheyr'i seçti. O, bu bölgenin gizli ve güvenilir yollarını iyi biliyordu. Nitekim birliği çok kısa bir sürede Esed oğullarının topraklarına ulaştırdı. Sahrada Esed oğullarından üç çoban ele geçirildi ise de birisi kaçarak durumu toplanmış olan kabilesine haber verince gerek Esed oğulları gerekse toplanan diğer kavimler dağ başlarına kaçıp dağıldılar.⁷⁷⁰ Burada bir haberin kulaktan kulağa hızla yayılışı, iz sürmede mahir kimselerin kılavuzluğu ile kısa sürede gelen haberlerin değerlendirilerek alınan tedbir ve karşı kuvvetlerin daha savaşılmadan dağıtılması oldukça önemlidir.

Haberlerin halk arasında kulaktan kulağa duyulmasındaki hız hiç şüphesiz çok sağlıklı olmasa da en hızlı cereyan eden haberleşme şekillerinden birini teşkil etmektedir. Bu her dönemde yaşanan bir durumdur. Hz. Ebû Bekir vefat ettiğinde bu haber çok hızlı bir şekilde Şam bölgesine ulaşmış, Şam halkı hilâfet makamına Hz. Ömer'in gelmesinden endişe ettiklerini ifade ederek, konu ile ilgili tutumlarının merkezde bilinmesi için hemen temsilcilerini Medine'ye göndermişlerdir. Burada bizim için önemli olan bu haberlerin kulaktan kulağa bu kadar uzak mesafelere çok kısa sürede ulaşıyor olmasıdır. Bunun nasıl gerçekleştiğini tam vuzuha kavuşturmak elette mümkün değildir. Fakat seyyahların, tacirlerin, casusların bu konuda etkin rol üstlendikleri kesindir.

3.2. Bu Yöntemin Bilinçli Olarak Kullanılması

Kulaktan kulağa haberlerin yayılarak ciddi neticelerin ortaya çıkmasına neden olan bu usulün, bazı zaman ve olaylarda bilinçli olarak işletildiğini, bununla topluluk ve devletlerin çeşitli menfaatler hedeflediğini de görmekteyiz. Tarihte yaşanmış birçok olayda bu yönteme müracaat edilmiştir. Bu yöntem, bazen lehte kullanılırken bazen de düşman tarafın ya da düşmanla çeşitli nedenlerle işbirliği yapan içteki kimselerin faaliyetleri olarak dikkatlice takip edilmesi gereken vak'alar şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle Kur'an-ı Kerim'de Müslümanlar bu konuda ikaz edilmekte, gelen haberleri araştırmaları, yoksa akıbeti feci olan durumların, haksızlıkların ortaya çıkabileceği şeklinde uyarılmaktadırlar.⁷⁷¹

Gerçekten de ortalıkta dolaşan haberlerin kaynağı son derece önemlidir. Kimin ne amaçla getirdiği mutlaka tespit edilmelidir. Zira duyulan her haber doğru kabul edilirse ortaya son derece kötü sonuçlar, mağlubiyetler çıkabilir. Uhud harbinde Ebû Süfyân ile Hz. Peygamber (s) ertesi yıl Bedir'de yeniden karşılaşmak üzere anlaşarak ayrılmışlardı. Ertesi yıl Müslümanlar karşılaşma için hazırlıklarını yapmaya başlamışlardı. Medine'den Mekke'ye

⁷⁷⁰ Vâkıdî, Meğâzî, I/341–342; İbn Sa'd, Tabakât II/50; Beyhakî, Delâil, III/320–321; İbn Seyyid, Uyûn, II/38; İbn Kesîr, Bidâye, IV/61.

⁷⁷¹ bkz. Hucurât, 49/6.

umre yapmak için gitmiş olan ve henüz Müslüman olmamış bulunan Nuaym b. Mes'ud el-Eşcaî orada Ebû Süfyân ile karşılaştığında Ebû Süfyân ondan Müslümanların savaş hazırlıklarına başladıklarını öğrenmiş ve korkuya kapılmıştı. Ebû Süfyân, Müslümanları bu işten vazgeçirmek için Nuaym'a birçok vaatte bulunarak Mekkelilerin çok kuvvetli bir ordu hazırlayarak yola çıktıkları haberlerini Medine'de yaymasını istemişti. Nuaym vaatlere kanarak Medine'ye dönmüş ve halk arasında müşriklerin çok büyük bir ordu hazırlamış oldukları, şayet Bedir'e çıkılırsa büyük bir hezimetin kaçınılmaz olduğu propagandasını yaymıştı. Umre'den yani karşı tarafın merkezinden gelen bir şahsın getirdiği bu taze haberler gerçekten etkili olmuş ve münafıkların da tesiri ile halk sefere çıkma konusunda gevşeklik göstermeye başlamıştı. Hz. Peygamber (s) olaya müdahale etmiş, *“Hiç kimse gelmese de varlığını kudreti altında tutan Allah'a yemin olsun ki bu sefere çıkacağım.”* diyerek tavrını ortaya koymuş ve Müslümanları cesaretlendirmişti. Bedir'e kadar çıkıldı ama Ebû Süfyân orduyu hazırlamış olmasına rağmen korkuya kapılmış, kıtlık yılı olduğunu bahane ederek Mekke'ye geri dönmüş ve çarpışmaktan kaçınmıştı.⁷⁷² Şayet bu propaganda içeren, etrafa yayılan yalan haberlere inanılsaydı, bu zafer elde edilmeyecek, kazanılan saygınlık yerine zayıflık gösterilmiş olacaktı. Ayrıca Müslümanlar kıtlık olmasına rağmen bu sefer ile Bedir pazarında buldukları imkân ile ticaret yapmışlar ve büyük maddi kazanımlar elde etmişlerdi.⁷⁷³

Bu yöntemin bilinçli olarak, hayırlı işler ve haberlerin kısa sürede yayılması, herkesin bundan haberdar olması için kullanıldığı da olmuştur. İslâm'ın ilk günlerinde herkes Müslümanlığını gizliyor, dolayısıyla kimin Müslüman olduğunu tespit etmek için müşrikler çeşitli yollarla öğrenmek gayreti içerisinde bulunuyorlardı. Hz. Ömer ise Müslüman olduğunda bunu herkesin biran evvel duymasını istemişti. Bunu, kendisi ilân etse sadece etrafta bulunanların haberi olacaktı. Ama O, bir anda herkesin haberi olmasını istiyordu. Kendisine “falanca adama bunu söylemen yeterlidir, onun ağzı sır saklamayı bilmez” denildi. Hz. Ömer bu adamın Cemîl b. Ma'meru'l-Cumahî olduğunu öğrenip hemen yanına gitti ve Müslüman olduğunu ona söyledi. Adam bunu işitir işitmez doğru Kâbe'ye koştu ve avazı çıktığı kadar bağırmaya durumu orada bulunanlara haber vermeye başladı. Hz. Ömer de Kâbe'ye geldi. O'nun Müslüman olduğunu öğrenen müşrikler, üzerine hücum ettiler, saatlerce

⁷⁷² Gerekli bilgiler için bkz. Vâkıdî, Meğâzî, I/386–388; İbn Sa'd, Tabakât II/59–60; Belâzürî, Ensâb, I/340; Taberî, Târih, III/41–42; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/176; İbn Seyyid, Uyûn, II/53–54; İbn Kesîr, Bidâye, IV/87.

⁷⁷³ Vâkıdî, Meğâzî, I/387; İbn Sa'd, Tabakât, II/60; İbn Kesîr, Bidâye, IV/89.

çarpiştılar.⁷⁷⁴

Kıblenin Beytül-Makdis'ten Kâbe'ye çevrilişi haberi de buna benzer bir şekilde insanlara çok kısa zamanda duyurulmuştur. Hz. Peygamber (s)'in Benî Seleme kabilesini ziyaret ettiği sırada, o mahallenin mescidinde kıldıkları öğle namazında vuku' bulan bu hâdise cemaatte bulunan bir kimsenin başka bir mescide, oradakilerin diğer mescittekilere bu şekilde halka halka kısa sürede tüm her tarafa yayıldığı bir haber olmuştur.⁷⁷⁵ Hz. Peygamber (s) de Veda hutbesinde vermiş olduğu çok önemli bilgileri duyanların duymayanlara ulaştırmasını istemiştir. Sözlerini işitip, ezberleyip işitmemişlere ulaştıranlara Allah'ın yüz aydınlığı, neşe vermesini dilemiş,⁷⁷⁶ böylelikle bu haberlerin kısa sürede kulaktan kulağa tüm insanlara ulaşmasını sağlamıştır.

Normal zamanlarda meşru görülmeyen bazı hareketler (Kışkırtma, yalan söyleme vs.) savaşta, meşru görülmüş, Hz. Peygamber (s)'in “Harp hiledir.”⁷⁷⁷ hadisince uygulamaya da konulmuştur. Mesela, Nuaym b. Mes'ud Müslüman olmuş, ama Hz. Peygamber (s)'in emri ile Müslümanlığını kimseye açıklamamıştı. Hendek savaşı esnasında mensubu olduğu Ğatafân kabilesi ile müşrikler ve Benî Kureyzâ Yahudileri arasında iş birliği yapılırken Hz. Peygamber (s); “*Yapabilirsen bizi kuşatmış olan kavimlerin arasına gir, (kulaktan kulağa yayılacak haberler vererek) onları birbirlerinden soğut*”,⁷⁷⁸ “*Çünkü harp aldatmaktan ibarettir*” buyurdu.⁷⁷⁹ Bu emir üzerine Nuaym, kendi kabilesi, Mekke müşrikleri ve Benî Kureyzâ Yahudileri arasında onları birbirine düşürecek haberleri yayarak dolaştı. Bu sayede düşmanların araları açıldı, yapılan bu propaganda ile iş birlikleri ve müttefiklikleri zedelenmiş oldu.⁷⁸⁰ Bu görevi yapana “Muhazzil” denmekte olup bundan maksat; deha ve siyasetiyle düşman topluluğu bozup dağıtmaktır.⁷⁸¹ Başka zamanlarda da Müslümanlar bu yöntemi değişik şekilleriyle kullanmışlardır. Hayber fethinden sonra Haccâc b. İlâtü's-Sülemî, Hz. Peygamber (s)'den Mekke'de bulunan eşi ve dağıntık haldeki mallarını müşriklerin ellerinden

⁷⁷⁴ İbn Hişâm, Sîre, I/373–374; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/86–87; İbn Kesîr, Bidâye, III/81–82.

⁷⁷⁵ İbn Sa'd, Tabakât, I/242; Ahmed b. Hanbel, III/284; Buhârî, İmân, 30, Salât, 31; Müslim, Salât, 11; Tirmizî, 2/170; İbn Abdi'l-Berr, İstîâb, IV/1919; İbnü'l-Esîr Üsdü'l-Gâbe, VII/284.

⁷⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, IV/80.

⁷⁷⁷ İbn Hişâm, Sîre, III/240; Buhârî, Cihâd, 157; Müslim, Cihâd, 17–18.

⁷⁷⁸ İbn Hişâm, Sîre, III/240; Vâkıdî, Meğâzî, II/480; İbn Sa'd, Tabakât, IV/278; İbn Hacer, İsâbe, III/568; İbn Abdilber, İstîâb, III/557; Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, II/125 vd.; Çağatay, Neşet, İslâm Tarihi, s.220.

⁷⁷⁹ İbn Hişâm, Sîre, III/240; Buhârî, Cihâd, 157; Müslim, Cihâd, 17–18.

⁷⁸⁰ Konu ile ilgili detaylar için bkz. İbn Hişâm, Sîre, III/240–242; Vâkıdî, Meğâzî, II/480–485; İbn Sa'd, Tabakât, II/278; Zührî, Meğâzî, s.80; İbn Seyyid, Uyûn, II/65; İbn Kesîr, Bidâye, IV/113; Belâzürî, Ensâb, II/69.

⁷⁸¹ Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, II/125; Ayrıca Peygamberimiz tarafından görevlendirilen Nemmam (Kovucu, söz taşıyan) için bkz. Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, II/127.

kurtarmak için izin istemiş, müşriklerin hoşlarına gidecek ve Hz. Peygamber (s) ve ashâbının aleyhinde olacak bazı sözleri söyleme müsadesini de almıştı. Mekke'dekilerin henüz onun Müslüman olduğundan haberleri yoktu ve çok önemle takip ettikleri Hayber harbinin sonucu hakkında merakla bekliyorlardı. Gelip gidenden haberler soruyorlardı. Haccâc, Mekke'ye geldiğinde hemen etrafını sarıp haber almaya çalıştılar. Haccâc'da bütün mallarını toplamaları ve alacaklarını da getirmeleri karşılığında müjdeli haberler vereceğini söyledi. Bunun üzerine Haccâc'ın istediği her şeyi yaptılar. Haccâc, hoşlarına gidecek şekilde onlara haberler veriyor, Yahudilerin gâlib, Müslümanların ise mağlup olduklarını, mallarının heder olduğunu bildiriyordu. Bu, müşrikleri büyük sevince Mekke'deki Müslümanları ise büyük kedere düşürmüştü. Abbâs b. Abdilmuttalib de çok kederlenmişti. Daha fazla dayanamayan ama alacaklarını da almış bulunan Haccâc, üç gün boyunca kimseye söylememesi şartı ile olup bitenleri Abbâs b. Abdilmuttalib'e haber verdi ve üç gün içinde de Hayber'e doğru yola çıktı. Üç gün sonra ise Abbâs b. Abdilmuttalib bu zaferi Kâbe'nin çevresinde insanlara bahsetmeye başladı. Bunun üzerine müşrikler bu haberin doğruluğunu araştırmaya başladılar. Artık beşinci günün sonunda zafer haberi her tarafa yayılmıştı. Bu kez bu haber ile müşrikler büyük bir yıkıma uğradılar.⁷⁸²

Kulaktan kulağa çok hızlı bir şekilde haberlerin yayılmasına karşı bazen güvenlik ve strateji gereği engel olmak da gerekir. Gizlice hareket edilmek ve ani baskınlarla zafere ulaşmak istenildiğinde hareket haberlerinin duyulmaması için ciddi tedbirler almak zorunludur. Hz. Peygamber (s)'in Mekke üzerine sefere çıkma kararı aldığında bunu gizli tuttuğunu,⁷⁸³ ordunun ne tarafa gitmek üzere hazırlandığını kimseye söylemediğini⁷⁸⁴ daha önce aktarmıştık. Hz. Peygamber (s) bundan ayrı olarak da tedbirler almış, Mekke'ye giden yollar ve geçitlere nöbetçiler dikip, bu nöbetçileri denetleme işini de Hz. Ömer'e vermiş,⁷⁸⁵ bu hazırlık haberinin Mekke'ye ulaşmaması için çok hassas davranmıştı. Hatta görülen ve Mekke'ye gittiği belli olan kim olursa olsun yakalanması ve alıkoyulmasını emretti. Bu sayede ne casus ve gözcülerin, ne de kulaktan kulağa bu haberin Mekke'ye ulaşması mümkün oldu.⁷⁸⁶ Bu konuda gerekli tüm tedbirleri alan Hz. Peygamber (s) “*Ey Allah'ım! Yurtlarına ansızın varıp kavuşuncaya kadar, Kureyşlilerin casus ve habercilerini tut, görmez ve işitmez*

⁷⁸² İbn Hişâm, Sîre, III/359–361; Vâkıdî, Meğâzî, II/702–705; Ahmeb b. Hanbel, III/138–139; İbn Sa'd, Tabakât, IV/270; İbnü'l-Esir, Üsdü'l-Gâbe, I/382.

⁷⁸³ Vâkıdî, Meğâzî, II/796; İbn Sa'd, Tabakât, II/134.

⁷⁸⁴ Vâkıdî, Meğâzî, II/802–804.

⁷⁸⁵ Ebû Yûsuf, Kitâbu'l-Harâc, s.213; Vâkıdî, Meğâzî, II/796; İbn Sa'd, Tabakât, II/134.

⁷⁸⁶ Vâkıdî, Meğâzî, II/796.

et! Kureşlilerin gözlerini bağla! Beni birden bire görsünler!” diyerek dua ettiği kaynaklarımızda geçmektedir.⁷⁸⁷

Hiz. Peygamber (s)’in yanında gerek dinî gerek idârî tüm yöntemleri çok büyük bir dikkatle takip eden ashâbı, ondan sonra ki uygulamalarda da aynen onun yolu ve yöntemlerini takip etmişlerdir. Elbette bu konuda en baştaki örnekler olarak dört büyük sahâbe yani ilk dört halife gelmektedir. Onlar Hiz. Peygamber (s)’in dinî ve siyasî tüm uygulamalarını öylesine özümsemişler ki tüm olaylarda O’nun yöntemlerini kullanmışlardır. Daha Hiz. Peygamber (s) vefat ettiği anda Hiz. Ömer’in, Hiz. Peygamber (s)’in ölmediğini söyleyip feveran ettiği şeklindeki rivayetler bize bunu göstermektedir. Çünkü Hiz. Ömer bunu henüz tedbirler alınmadan bu acı haberin kulaktan kulağa yayılarak bekleşmekte olan düşmanlara ulaşmaması için yapmıştı. Bu rivayetler iyi tahlil edilmelidir. Zira İslâm’ı en iyi bilenlerden birisi olan Hiz. Ömer’in, ölüm hadisesini kabul etmemesi,⁷⁸⁸ onun Hiz. Mûsa’nın bayıldığı gibi bayıldığı,⁷⁸⁹ Hiz. İisâ’nın uruc ettiği düşüncesine kapıldığı vehmi,⁷⁹⁰ bilinen Hiz. Ömer’e yakışmamakta, Kur’an ayetleri daha nazil olmadan beyan ettiği görüşlerine muvafık daha sonra ayetlerin inmesi* gerçeğine uymamaktadır. Çünkü bizzat Kur’an’da Hiz. Peygamber (s)’in bir beşer olduğu, fani olduğu⁷⁹¹ defalarca ifade edilmekte, Hiz. Peygamber (s)’in bizzat kendisi özellikle Veda Haccı’ndan sonra ölümünün yaklaştığını ifade etmesi tevatüren bilinmektedir. Öyle ise Hiz. Ömer ile ilgili rivayetlerin yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir. O an için mevcut ortamı tahlil ettiğimizde; yalancı peygamberlerin zuhur etmiş olduğu, Üsâme’nin sefere gönderilmek üzere bulunduğu, münafıkların yoğun bir faaliyete girişmiş oldukları, Hiz. Peygamber (s)’in kendi yerine idareyi ele alacak bir kimseyi açıkça tespit etmemiş olması, ensar ve muhacirin, hatta Ensar’ın bile kendi içerisinde (Evs ve Hazrecliler olmak üzere) başa gelmek için mücadeleye başlamak tehlikesinde oldukları aşikârdı. Bütün bunları değerlendiren Hiz. Ömer, Hiz. Peygamber (s)’in ölüm haberinin duyulmasını istemiyor, idareyi sağlama aldıktan sonra bu gerçeğin ilân edilmesi gerektiğini düşünüyordu. Hiz. Peygamber (s) defin işlemlerine daha başlanmadan halife seçimi işinin Hiz. Ömer’in önderliğinde

⁷⁸⁷ İbn Hişâm, Sîre, IV/39–40; Vâkıdî, Meğâzî, II/796; Taberî, Târîh, III/112; İbnü’l-Esîr, Kâmil, II/244.

⁷⁸⁸ İbn Sa’d, Tabakât, II/267; Belâzürî, Ensâb, I/563.

⁷⁸⁹ Abdurrezzâk, el-Musannef, V/434.

⁷⁹⁰ İbn Sa’d, Tabakât, II/267.

* “Muvâfakât-ı Ömer” diye bilinen onun daha ayetler nazil olmadan görüş beyan etmesi ve daha sonrasında onun bu görüşlerini teyid eder mahiyette ayetlerin nazil olması olayları için şu ayetlerin tefsirlerine bakılabilir; Bakara, 2/215, 219; Ahzab, 33/53; Tevbe, 9/84. Ayrıca bkz. Buhârî, Salât, 32.

⁷⁹¹ bkz. Fussilet, 41/6; Teğâbün, 64/6.

gerçekleşmiş olması,⁷⁹² halife tespit edildikten sonra defin işlemlerinin gerçekleştirilmesi bunu ispat etmektedir. Kanaatimizce Hz. Ömer iç ve dış tehditlere karşı bir siyasî ve idârî boşluğun oluşmaması için vefat haberinin gizli tutulmasını istemiştir. Bu büyük bir istihbarî tedbirdir. İlk anda söylediği cümleler de bunu göstermektedir, O’nun söylediği cümleler şunlardı: “*Rasûlullah vefat etmemiştir,*⁷⁹³ *münafıklar yok olmadıkça Rasûlullah ölmez,*⁷⁹⁴ “*Hiç kimseden Muhammed öldü dediğini işitmeyeyim, yoksa kılıcımı onun boynuna vururum!*”⁷⁹⁵ “*Vallahi Ben Allah’ın, Rasûlullah’ı öldü diyen münafık adamların dillerini kestirinceye kadar yaşatacağını umuyorum!*”⁷⁹⁶ Hz. Ömer, bir şeyin şuyu’u vuku’undan beterdir, düşüncesi ile ilk etapta vefat haberin kulaktan kulağa her tarafa yayılmasının tehlikesi sebebiyle bu şekilde davranmıştır.

Daha sonraki günlerde Halife Hz. Ebû Bekir de kulaktan kulağa haberlerin yayılması konusunda benzer tavırlarla bu yöntemden değişik şekillerde istifade etmiştir. Hz. Ebû Bekir’in halifelığının ilk günlerinde çevre kabilelerden gelen ciddi ayaklanmalarla uğraşmak zorunda kaldığı malumdur. Bu kabilelere karşı müdahalede haberleşme son derece önem arz etmiştir. Zira alınacak tedbirlerin başarıya ulaşabilmesi için gizli kalması önemlidir. Bu sebeple Hz. Ebû Bekir dönemin en etkili haberleşme aracı olan haberin kulaktan kulağa yayılma işini kendi stratejisi için çok iyi kullanmıştır. İsyancıları bastırmak üzere bizzat ordunun başında bazı kabileler üzerine yönelmiş, ilk olarak Benî Ferâze kabilesinin üzerine yürümüş ve mevcut kuvvetlerini dağıtmıştı.⁷⁹⁷ Bu başarıdan sonra kendisine yapılan “*ordunun önünde harbin içinde iken başına gelebilecek bir tehlikenin İslâm devletini ve toplumunu halifesiz bırakacağı, bunun da çok büyük tehlikelere sebep olacağı*” yönündeki Hz. Ömer, Hz. Ali gibi sahâbilerin telkinleriyle bizzat ordunun başında olmak kararından vaz geçmişti.⁷⁹⁸ Ordu komutanlığını da Hâlid b. Velîd’e devretmişti. Ama Hâlid’i direkt olarak Benî Esed kabilesinin üzerine göndermiş,⁷⁹⁹ buna rağmen kendisinin ordunun başında Hayber’e gideceğini ilân ederek Medine’ye dönmüştü.⁸⁰⁰ Böylelikle bu haber etrafta kısa sürede

⁷⁹² İbn Hişâm, Sîre, IV/307–309; Taberî, Târîh, III/208–209; İbnü’l-Esîr, Kâmil, II/328–329; Ahmed b. Hanbel, I/55–56; Belâzürî, Ensâb, I/581; Yakûbî, Târîh, I/123.

⁷⁹³ İbn Sa’d, Tabakât, II/267; Belâzürî, Ensâb, I/563.

⁷⁹⁴ İbn Sa’d, Tabakât, II/267.

⁷⁹⁵ Ebû Hanîfe, Müsned, s.36.

⁷⁹⁶ Zührî, Meğâzî, s.132–133; Abdurrezzâk, el-Musannef, V/484.

⁷⁹⁷ bkz. Taberî, Târîh, III/221; Ceatânî, İslâm Tarihi, VII/851.

⁷⁹⁸ Vâkıdî, Kitâbü’r-Ridde, s.33; Taberî, Târîh, III/221; Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, s.345.

⁷⁹⁹ Vâkıdî, Kitâbü’r-Ridde, s.33; Belâzürî, Ensâb, I/129; Taberî, Târîh, III/225; Yakûbî, Târîh, II/129.

⁸⁰⁰ Belâzürî, Ensâb, I/114; Taberî, Târîh, III/227.

yayılmış, birçok koldan düşmanlara saldıracağı imajı ortalığa yayılmış oluyordu. Bu tutum da civar kabilelerin içine korku düşürmüş ve kendini güçsüz hisseden birçoğunun isyandan vaz geçmesine sebep olmuştur.

Yine Hz. Ebû Bekir hilâfeti döneminde komutanlara, sefer halindeyken tanınmayan ve ne olduğu bilinmeyen yabancı kişilerin, asker arasına fitne sokabileceği endişesiyle, orduya alınmamasını bizzat emretmiştir.⁸⁰¹ Bu tutum olumsuz haberleri ordu içerisinde yayarak zarar vermeye çalışan diğer devlet ve fitne gruplarına karşı alınan ciddi bir tedbirdir. Aynı zamanda ordunun gizli halleri, harekât planları ve stratejik bilgilerinin başkaları tarafından haber alınmaması için zaruri bir uygulama olmuştur.

Hz. Osman dönemi, haberlerin kulaktan kulağa yayılmasının daha çok olumsuz yönlerinin yaşandığı bir dönem olmuştur. Örneğin, Onun Hilâfeti döneminde görevden alınması sebebi ile Amr b. el-Âs, Hz. Osman'ın aleyhinde şiddetli bir propaganda faaliyeti içerisine girmiş, birçok beldeyi dolaşarak yaydığı haberlerle halkı yönetime karşı ayaklanmaya sevk etmişti. Öyle ki gerek önde gelen sahâbileri (Hz. Ali, Talha, Zübeyr vb.) gerek dağ başında yaşayanları harekete geçirmiş, bu konuda kendi ifadesi ile “*Dağ başlarındaki çobanlara varıncaya dek herkesi Osman aleyhine kışkırttım*”⁸⁰² diyerek olayın vahametini ortaya koymuştur. Menfi propagandanın şekillerinden olan bir olayı olumsuz şekilde halk arasında sürekli gündeme getirmek, sağlıklı bir haberleşme olmasına rağmen bunu yapan kimselerin istedikleri sonuçları ortaya çıkarması açısından son derece etkili bir yöntem olduğunu görmekteyiz.

Hz. Osman dönemi ile ilgili olarak bu konuda maalesef çok sayıda örnek bulunmaktadır. Örneğin, Hz. Osman aleyhine Mısır'da gerçekleşen olumsuz tabloda bu yöntemin çok büyük etkisi olmuştur. İbn Ebî Huzeyfe ve İbn Ebî Bekir, Mısır'da Hz. Osman aleyhinde çok ciddi eleştirilerde bulunmuşlardır. Halife Hz. Osman'ın Ebû Bekir ve Ömer'e muhalefet ederek değişik uygulamalar yaptığını, üstelik Mısır'a atanmış olan vali Abdullah'ın Kur'an'ı inkâr etmesi nedeniyle öldürülmesinin Hz. Peygamber (s) tarafından mubah kılındığını,⁸⁰³ diğer taraftan halifenin Hz. Peygamber (s)'in Medine'den sürgün ettiği kimseleri ashâbın muhalefetine rağmen tekrar Medine'ye getirdiğini ve Saîd b. el-Âs ve İbn Âmir gibi Ümeyyeoğullarını vali yaptığını söyleyerek halifenin kanının mubah olduğunu

⁸⁰¹ Taberî, Târih, III/227.

⁸⁰² İbnü'l-Esîr, Kâmil, III/55.

⁸⁰³ Belâzürî, Ensâb, V/49–50.

iddia ediyorlardı.⁸⁰⁴ İnsanlar içerisinde birçok kimse, onların bu dedikodularına inanmış ve dolayısıyla bu tahriklerin bir sonucu olarak halife hakkında ağır hakaret dolu ifadelerle onu eleştirmişlerdi.⁸⁰⁵ Afrika seferi dönüşünde Abdullah b. Sa'd valiler toplantısı için Medine'ye çağırılmıştı. Valinin Medine'de olmasını fırsat bilen İbn Ebî Huzeyfe ve İbn Ebî Bekir boş durmamışlar, halkı Hz. Osman aleyhine ayaklandırma faaliyetlerine başlamışlardı. Bu faaliyetlerde ismi öne çıkan ise Muhammed b. Ebî Huzeyfe idi. İbn Ebî Huzeyfe'nin kışkırtmaları kısa süre sonra meyvesini vermeye başladı. Onun söylediklerinden etkilenen, yönetimden memnun olmayan bazı kimseler, etrafında toplanarak onu kendilerine başkan olarak seçtiler. Bu arada Halife Osman, Mısır'da ve diğer bölgelerde buna benzer faaliyetlerin kendisine bildirilmesi üzerine, şehirlere birer müfettiş göndermeye karar vermişti. Halife bu amaçla yanına çağıracağı Ammâr b. Yâsir'den daha önce aralarında meydana gelen sürtüşmeden dolayı ondan özür dileyerek, meydana gelen olaylar hakkında bilgi getirmesi için onu Mısır'a göndermişti. Ancak Ammâr Mısır'a varınca, halife ile aralarında geçmişte meydana gelen tartışmaların etkisi ve kini ile Hz. Osman aleyhindeki gruba katılmış, Medine'deki valiler toplantısından geri dönen vali İbn Ebî Serh ise halifeye mektup yazarak Ammâr'ın İbn Ebî Huzeyfe'nin bulunduğu gruba katıldığını söyleyerek,⁸⁰⁶ onu cezalandırmak istediğini bildirmişti. Ancak halife, geçmişte onun dövülmesi sonrasında karşılaştığı tepkiler nedeniyle buna engel olurken Ammâr'ın kendisine gönderilmesini emretmişti. Bunun üzerine halifeye muhalif olan bu grup, valinin Ammâr'ı Medine'ye geri göndermesine karşı çıkmışlardı.⁸⁰⁷ Ancak engel olamayınca da Ammâr'ın sürüldüğü iddialarını ortaya atmışlardı. Bu arada, Muhammed b. Ebî Huzeyfe'nin propagandasından etkilenen bazı kimseler valilerinin uygulamalarını şikâyet etmek amacıyla Medine'ye halifenin yanına gitmişlerdi.⁸⁰⁸

Mısır'da Muhammed b. Ebî Bekir'in ve Muhammed b. Ebî Huzeyfe'nin bütün şehri etkisi altına almaya başlayan bu faaliyetlerinden rahatsız olan vali Abdullah, halifeye bir mektup yazarak bu ikisinin şehirde karışıklıklar çıkardıklarını bildirmişti. Halife de valiye yazdığı cevabî mektup da Muhammed b. Ebî Bekir'i bu olaylardan sorumlu tuttuğu Âişe'ye havale ettiğini, Muhammed b. Ebî Huzeyfe'yi ise kendisinin büyüttüğünü ve onun Kureyş'in bir mahsulü olduğunu bildirerek⁸⁰⁹ onlara bir şey yapamayacağı cevabını vermişti. Bu arada

⁸⁰⁴ Taberî, Târih, IV/292; İbnü'l-Esîr, Kâmil, III/124.

⁸⁰⁵ İbnü'l-Esîr, Kâmil, III/124.

⁸⁰⁶ Belâzürî, Ensâb, V/51.

⁸⁰⁷ İbn Abdi Rabbih, el-Ikdu'l-Ferîd, IV/288; Süyûtî, Târih, s.185.

⁸⁰⁸ Yakûbî, Târih, II/175; Süyûtî, Târih, s.185.

⁸⁰⁹ Belâzürî, Ensâb, V/49-50; İbnü'l-Esîr, Kâmil, III/190.

Halife Osman, hakkında bir işlem yapamadığı ve oğlum diye hitap ettiği Muhammed b. Ebî Huzeyfe'ye mescitte oturarak, ibadet etmesini öğütlerken, ona otuz bin dirhem para göndermişti. Bunun üzerine de İbn Ebî Huzeyfe çevresindekilere, *“Ey Müslümanlar görüyor musunuz? Osman dinimden dolayı bana düşman oldu ve bana rüşvet veriyor”* diyerek halifenin kendisinin iyi bir Müslüman olmasını engellediğini belirtmişti.⁸¹⁰ Üstelik bu sıralarda Hz. Osman tarafından şehirde olup biteni teftiş etmek üzere gönderilen Ammâr'ın, Muhammed b. Ebî Huzeyfe'nin halife ve icraatları hakkında söylediklerine destek vermesi ona katılanların sayısını da artırmıştı.⁸¹¹ Uzunca anlattığımız bu hadiselerde en büyük etkenin toplumu galeyana getirmek için halkın arasında fısıltı şeklinde dolaşan haberleri salmak olduğu açıkça görülmektedir.

Hz. Osman dönemi için benzer durumlara örnek olarak Abdullah b. Sebe'nin yaptıklarını da aktarmak gerekecektir. Zira onun faaliyetleri, İslâm toplumunu derinden sarsan, izlerinin Müslümanları yüzyıllar boyu devam edecek derecede etkilendiği, farklı fırkaların ortaya çıkmasına neden olan hadiseler olarak ibret vesikalarıdır. Yahudi asıllı olan Abdullah b. Sebe, Hz. Osman zamanında Müslüman görünerek sapık düşünceleri İslâm toplumu arasında yayıp, fitneler, karışıklıklar çıkarmayı hedefleyen bir kimse idi. Tüm İslâm beldelerini (Hicaz, Basra, Kûfe, Şam Mısır başta olmak üzere) dolaşarak; *“Ne acayıptır? İnsanlar İsa'nın döneceğine inanıyorlar da Muhammed (s)'in döneceğine inanmıyorlar. Hâlbuki Allah-u Teâlâ şöyle buyuruyor: “(Ey Muhammed) Kur'an'a uymayı sana farz kılan Allah seni döneceğin yere döndürecektir.”*⁸¹² *“Bundan dolayı Muhammed (s) geri dönmeye İsa'dan daha çok hak sahibidir.”*⁸¹³ demeye başladı. O, ortaya yaydığı bu düşüncelerle Recat (er-Recea) akidesini Müslümanların arasında yaymaya başlamış oldu. Bundan sonra şunu ileri sürdü: *“Bin tane peygamber vardır. Her peygamberin bir “vasisi” vardır. Ali de Muhammed (s)'in “vasisi”dir.”* Daha sonra: *“Muhammed nebilerin sonuncusu, Ali de vasilerin sonuncusudur”, “Rasûlullah'ın vasiyetini tutmayıp, terk ederek ve haksız yere ümmetin başına geçenden daha zalim kim olabilir?”* dedi. Yine O: *“Osman Hilâfeti haksız olarak ele geçirmiştir. Bu ise Rasûlullah'ın vasiyetine aykırıdır. Öyleyse ey insanlar kalkın ve harekete*

⁸¹⁰ Belâzürî, Fütûh, s.326; İbn Kuteybe, Maârif, s.118.

⁸¹¹ Belâzürî, Ensâb, V/51.

⁸¹² Kasas, 28/85.

⁸¹³ Taberî, Târîh, IV/340.

geçin. Emirlerinize isyan edin. İyiliği emredip kötülükten sakındırın ve insanları bu yola meylettirip bu yola dâvet edin.”⁸¹⁴ demektedir.

Bölge bölge her tarafı gezen Abdullah b. Sebe, gittiği her yerde gizli toplantılarla bazen de açıktan Hz. Osman’ın aleyhine propagandalarla halkı kışkırtmış, bu menfi haberler kısa sürede bütün insanlar arasında yayılmıştır.⁸¹⁵ Bu görüşleri dolaştığı yerlerde yaydığı gibi gidemediği yerlerle ise gizliden gizliye mektuplaşıyordu. Onun başlattığı bu yol üzere her şehir halkı diğerleriyle, kendi valileri ve idarecilerinin kusurları hakkında yazışmaya başladı. Böylece diyar diyar uydurdukları şeyleri yazıp yaydılar. Birileri diğerinin yazdığını, diğerleri de öbürlerinin yazdıklarını okuyor, söylentiler yayılıyordu. Her şehir bir diğeri hakkında “*Bizim durumumuz iyi, diğerlerinin ki kötü imiş*” şeklinde söz eder hale geldi. Bu sebeple ashtan bazıları Hz. Osman’ı uyarmışlar, O’da olayların iç yüzünü araştırmak üzere bölgelere müfettişler göndermişti. Önceki konu başlıklarında ifade ettiğimiz gibi Muhammed b. Mesleme’yi Kûfe’ye, Üsâme b. Zeyd’i Basra’ya, Ammâr b. Yâsir’i Mısır’a ve Abdullah b. Ömer’i Şam’a gönderdi.⁸¹⁶

Abdullah b. Sebe’nin kim olduğu konusunda bir ittifak bulunmamakla⁸¹⁷ birlikte kim olduğu bilinmese de, varlığı bazı araştırmacılarca kabul edilmese de⁸¹⁸ yaşanan olaylarda insanlar arasında bu kadar etkilerin meydana gelmesine, tarih kitaplarına geçmesine bakarsak hiç değilse karanlık bir kimse veya grubun kulaktan kulağa yaydığı haberlerin varlığı ve bunun ne kadar etkili olduğu iyi görmemiz gerekmektedir.*

İnançların insanlar üzerindeki tesiri inkâr edilemez bir gerçektir. Bunların yayılma şeklide ancak kulaktan kulağa efsunlu bir tarzda anlatılmasıdır. Tertemiz İslâm inancının içerisine bile bu şekilde ne büyük fitne ve fesat tohumlarının atılmış olduğunu tarih bize haber vermektedir. Bunun en etkili örneklerini yukarıda zikrettiğimiz gibi diğer birçok inanç esasları içerisinde yer alan noktaların bilinçli olarak İslâm toplumunun içine sokulduğunu gösteren başka örneklere de maalesef çokça rastlamaktayız. Hz. Ali ve Ehl-i Beyt sevgisi kullanılarak,

⁸¹⁴ Taberî, Târîh, IV/340.

⁸¹⁵ Hasan İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, II/33.

⁸¹⁶ Taberî, Târîh, IV/341.

⁸¹⁷ Korkmaz, Sıddık, Abdullah b. Sebe, s.9.

⁸¹⁸ Bazı örnekler için bkz. Taha Hüseyin, el-Fitnetü’l-Kübrâ, Kâhire, 1964; Askerî, Murtaza, Abdullah b. Sebe Masalı, Ter: Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul, 1974; Fıglalı, Ethem Ruhi, “Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler”, AÜİFD., Ankara, 1975, XX/219-247.

* Abdullah b. Sebe’nin etkin kişiliği, insanları verdiği haberlerle nasıl etkilediği konusunda daha geniş bilgi için bkz. Korkmaz, Sıddık, Abdullah b. Sebe, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1996.

Hız. Ali d6nemi sonrasında ortaya çıkan olaylar da bu çerçevede g6r6lmelidir. 6yle ki; Hız. Ali'nin şehit edilmesinden sonra İran, Hind, Mısır, Yahudi ve Hristiyan inançlarında yer alan bazı hususlar Hız. Ali'ye atfedilmiştir.⁸¹⁹ Bu g6r6şlerin temellerine bakacak olursak İslâm dıőı birçok inancın tesirlerini g6r6r6z. Yahudilik'te Hız. İlyas'ın g6ge y6kselip tekrar geri geleceği inancı,⁸²⁰ Hristiyanlardaki recat akidesi yani Hız. İsâ'nın tekrar yery6z6ne d6n6ő6,⁸²¹ Mani dinine mensup olan Sâsânî Meliki Behram tarafından “Mani”nin 6ld6r6ld6ė6ne inanmayıp, onun tekrar yery6z6ne d6neceği, zul6mle dolan yery6z6n6 adâlete kavuőturacaėı inancı, Mazdeki, Brahman ve Budistlerin; Mazdeki, Brahman ve Buda'nın 6lmediği, g6ky6z6ne y6kseldiği bir g6n yeniden yery6z6ne inip d6nyayı k6t6l6klerden temizleyeceği inancı⁸²² gibi inançların kulaktan kulağa yayılan fitne içerikli haberler vesilesi ile İslâm inancına sokulmuő olduğunu g6rmekteyiz.

4. Haber Ulaştırmada Kullanılan İlân Verme Usul6

4.1. İslâm 6ncesi Uygulamalar

İlân ederek haber verme y6ntemi, insanlık tarihinde haber verme şekilleri içerisinde en çok kullanılanlarından birisidir. Bu y6ntem, topluma duyurulması istenilen haberlerin, yazılı ya da s6zl6 olarak arőı-pazarlarda, sokaklarda veya herkesin g6r6p, okuyup ve iőitebileceėi bir tarzda nida edilmek veya yazılıp asılmak suretiyle gerçekleştirilirdi. Tarihin değişik d6nemlerinde eldeki imkânlar 6l6s6nde farklı őekillerden istifade ederek tekam6len g6n6m6ze kadar gelmiştir. En eski şekli olarak g6revli çığırtkanların dikkat çekmek 6zere ellerinde ses çıkartan aletlerle sokak sokak dolaşarak nida etmeleri ya da yazının icadı ile en g6r6lebilecek yerlere yazılı haberlerin asılması őeklinden tutun da g6n6m6z imkânları ile g6rsel ve yazılı basın yayın yolu ya da internet vasıtası ile ilân ederek haber vermeye kadar bir geliőim g6stermiştir.

Hititler'de olduğu gibi,⁸²³ eski Yunan, Aka ve Roma d6nemlerinde halkı bilgilendirmek için ığırtkanlardan faydalanılmış,⁸²⁴ bug6nk6 resmî gazete

⁸¹⁹ K66k, Abdurrahman, D6nmeler Tarihi, s.53.

⁸²⁰ İbn Hazm, el-Fasl Fî'l-Milel ve'l-Ehvâl ve'n-Nihal, IV/180; őıblî, Mevlâna, Asr-ı Saâdet, V/389; Atay, H6seyin, Ehl-i S6nnet ve şia, s.61; ağatay, Neşet-ubuku, İ. Agah, İslâm Mezhepleri Tarihi I., s.61.

⁸²¹ Kitâb-ı Mukaddes, Eski ve Yeni Ahit (Tevrat ve İncil), Markos İncili: Bab. 15/1–47, Bab 16/1–20, Matta İncili, Bab 28/1–20, Bab 27/1–66; Luka İncili, Bab 23/1–56, Bab 24/1–52; Yuhanna İncili, Bab 19/1–42, Bab 20/1–31.

⁸²² Ali eş-şa'bî, “Eseru't-Turâsi'ő-őarkıyy fî Usûli'l-Mezhebi's-Sebei”, s.252.'den nakleden Korkmaz, Sıddık, Abdullah b. Sebe, s.78–79.

⁸²³ Kınal, Firuzan, Eski Anadolu Tarihi, s.139–140.

⁸²⁴ Mansel, Arif M6fid, Ege ve Yunan Tarihi, s.63–78.

benzetebileceğimiz *Acta publica*, *Acta diu* isimli haber materyalleri, duvarlara asılarak vatandaşların okuması için sunulmuştur.⁸²⁵ Eski Türk uygarlıklarında da bu usulün yaygın bir şekilde kullanıldığını görmekteyiz. Bu toplumlarda “Okuyucu” yani dâvet için giden hizmetli hem düğünler hem de devlet kurultayları ile toylarda bu görevi icra etmiştir.⁸²⁶ Mısır’da ise bu yöntemin birçok iş için kullanılan bir usûl olduğuna şahit olmaktayız. “Nilometre” denilen aletlerle ölçülen Nil Nehri’nin seviyesi, iniş ve kabarması “Münâdiler (çığırtkanlar)” aracılığıyla her gün halka ilân edilmiştir.⁸²⁷

Cahiliye döneminde Araplar da bu yöntemi çokça kullanmış, ulaştırmak istedikleri haberleri insanlara duyurmak için yüksekçe bir yere çıkıp ilân etmişlerdir. O dönemde Arapların kullandıkları parolalar konusunda da aktardığımız gibi Hz. Peygamber (s)’in sütannesi Halime, O’nu teslim etmek üzere getirdiği Mekke’de kaybettiğinde⁸²⁸ dedesi Abdülmuttalib hemen Safâ tepesine çıkıp “Yâ Âl-i Ğâlib” diyerek bütün herkese bu durumu ilân etmiştir.⁸²⁹

Bu dönemde kötülüğe uğrayan kimse de hakkının alınması için kalabalığın bulunduğu bir yerde, yüksekçe bir yere çıkarak ilân eder ve yardım dilerdi. Yemenli Zübeyd kabilesinden bir kimse ticaret için Mekke’ye getirdiği malını Kureyş eşrafından Âs b. Vâil’e satmış ama ücretini alamamıştı. Güneşin doğmak üzere olduğu ve Kureyş eşrafının Kâbe etrafında küme küme oturdukları bir esnada Ebû Kubeys dağına çıkarak “*Ey Fihri Hânedanı!*” diye bağırarak okuduğu şiirinde uğradığı zulüm ve haksızlığı ilân edip yardım istemiş, Hılful-Fudul üyeleri de hemen harekete geçip hakkını alması için gerekenleri yapmışlardı.⁸³⁰ Yine Has’am kabilesinden bir adam, kızı ile birlikte hac ve umre için Mekke’ye geldiğinde Mekke eşrafından Nübeyh b. Haccâc, kızı görür görmez güzelliğine tutulmuş ve kızı babasının elinden zorla almıştı. Babası feryat ederek, Kâbe’nin yanına dikilip; “*Yâ Hılful-Fudul! Yetiş imdadıma!*” diyerek bağırmaya başlayınca Hılful-Fudul üyeleri hemen adamdan olup bitenleri öğrenmiş ve Nübeyh’in evine gidip “*Tez, kızı ver*” dediklerinde o, “*Emrinizi yerine getireyim ama hiç değilse bir gece olsun yanımda kalsın.*” diye teklif etmiş, ama onun bu teklifini, “*Hayır! Vallahi, sana süt sağım zamanı kadar bile müsaade yok!*” diyerek kızı alıp

⁸²⁵ Jeanneney, Jean-Noel, Başlangıcından Günümüze Medya Tarihi, s.20–23.

⁸²⁶ Ögel, Bahaeddin, Türk Kültür Tarihine Giriş, VII/231.

⁸²⁷ Özer, Yusuf Ziya, Mısır Tarihi, s.11–12.

⁸²⁸ İbn Hişâm, Sîre, I/176; İbn Sa’d, Tabakât, I/112.

⁸²⁹ Belâzürî, Ensâb, I/95; Zemahşerî, Keşşâf, IV/264–265; Kurtubî, el-Câmi li Ahkâmi’l-Kur’an, XX/97–98; İbn Kesîr, Bidâye, II/277.

⁸³⁰ İbn Sa’d, Tabakât, I/128; Mes’ûdî, Mürûc, II/276–277; İbn Kesîr, Bidâye, II/292.

babasına teslim etmişlerdi.⁸³¹

Bu uygulamanın bir eseri olarak, Bedir Savaşı esnasında Medine’den kervana yönelik bir harekâtın gerçekleşeceğini hisseden Ebû Süfyân, kervanda bulunan Zamzam b. Amr’ı 20 miskal veya 20 dinar altın karşılığı kiralayıp, Tebûk’ten acele Mekke’ye göndermiş, Kureyşlilere kervanın önünü Hz. Peygamber (s)’in kestiğini, mallarını kurtarmak için acele bir ordu hazırlayıp gelmeleri gerektiği bildirmişti. Zamzam, Mekke’ye ulaşınca devesinin burnunu kesmiş, semerine ters binmiş, gömleğinin önü ve arkasını yırtmış, Mekke vadisinin ortasında avazı çıktığı kadar bağırmaya başlamış; “*Ey Kureyş cemaati! Muhammed ve arkadaşları ticaret kervanınızın önüne geçmiştir. İmdat! İmdat!*” diyordu.⁸³²

Cahiliye döneminde haberlerin ilânı şekillerinden birisi de, önemli anlaşmalar, şiirler ve sözlerin yazılı olarak Kâbe duvarına asılması idi. Abdülmuttalib, Huzaa kabilesi ile aralarında bir ittifak antlaşması yapmış, bu antlaşma maddelerini ve ittifak edildiğine dair bilgileri Ebû Kays b. Abdi Menâf b. Zühre b. Kilâb’a yazdırarak Kâbe duvarına astırmıştır. Uzun süre bu antlaşma Kâbe duvarında asılı kalmıştır.⁸³³ Mekkeli müşrikler yaptıkları toplantının akabinde aldıkları karar ve yaptıkları antlaşmalar gereği Müslümanlara ambargo ve boykot kararı aldıklarında da bunu yazıya aktararak Kâbe’de ilân etmişlerdi. Yedi maddeden oluşan bu kararları Mansûr b. İkrime kaleme almıştı.⁸³⁴ Bu usul, daha önce bahsettiğimiz gibi Muallakât-ı Seb’a uygulaması, yani seçilen şiirlerin Kâbe duvarına asılarak ilân edilmesi usulüdür.⁸³⁵

Bu dönemde bu bölgelerde yaşayan ama yaşamları çöl Araplarından farklı olarak muhkem kalelerde olan Yahudilerin arasında da haberleşme usulü olarak bu yöntem kullanılmıştır. Onlar önemli hadiseleri, cenaze haberlerini kalelerinin üzerine çıkan ilâncılarının bağırarak haber vermesi şeklinde duyururlardı. Benî Nâdir Yahudilerinin liderlerinden Ebû Râfi’ Sellâm b. Ebî’l-Hukayk, Müslümanlardan Abdullah b. Atîk’in geceleyin, gizlice kale içerisine girerek gerçekleştirdiği suikast ile öldürülmüştü. Durum sabaha karşı anlaşılnca horoz ötme vaktinde, ölü ilâncısı, kale surunun üzerine çıkarak “*Hicaz ehlinin tüccarı Ebû Râfi’in ölümünü bildiririm!*” diyerek ilânda bulunmuştur. Bu

⁸³¹ İbn Kesîr, Bidâye, II/292.

⁸³² İbn Hişâm, Sîre, II/258; Vâkıdî, Meğâzî, I/28; Belâzürî, Ensâb, I/290; İbn Kesîr Bidâye, III/257.

⁸³³ İbn Sa’d, Tabakât, I/85; Taberî, Târîh, II/178; Belâzürî, Ensâb, I/71.

⁸³⁴ İbn Hişâm, Sîre, I/376; İbn Sa’d, Tabakât, I/209; Yakûbî, Târîh, II/31; Taberî, Târîh, II/229; İbn Kesîr, Bidâye, III/86.

⁸³⁵ Zeydan, Corci, İslâm Medeniyet Tarihi, III/64–67.

ilândan sonra da kale içerisindeki bütün herkes uyanarak olayı araştırmaya başlamışlardır.⁸³⁶ Bütün bu örnekler bu dönemler için İlân vermenin çok önemli bir haber verme işlemi olduğunu göstermektedir.

4.2. İslâm Sonrası Uygulamalar

Cahiliye dönemindeki mevcut bu uygulamalar İslâmî dönemde de Hz. Peygamber (s) ve Müslümanlar tarafından kullanılmıştır. İslâm'ı tebliğin daha ilk günlerinde Hz. Peygamber (s)'in “*yakın akrabalarını uyar!*” emrini ifade eden Şuarâ 214. ayeti nazil olunca Safâ tepesine gidip orada yüksekçe bir taşın üzerine çıkması, şehâdet parmaklarını kulaklarına tıkayıp, “*Yâ Sabâhâh!! Ey Kureyş Cemaati!!*” diyerek bağırarak⁸³⁷ ilânda bulunması bu kabildendir.

Bu konuda bu dönemle alakalı birçok örnek zikredebiliriz. Mesela, Hz. Ebû Bekir'e işkenceler artıp, Mekke'de savunmasız kaldığı bir esnada İbn Düğünne, Kâbe'nin yanında durarak, “*Ey Kureyş Cemaati! Ben Ebû Kufâhe'nin oğlunu himayeme aldım! Ona hiç kimse dokunmayacak, ancak iyilik yapacaktır!*” diye ilânda bulunmuştur.⁸³⁸ Ancak müşriklerin ısrarları üzerine İbn Düğünne, Hz. Ebû Bekir'e namazı ve Kur'an okumasını kısıtlaması konusunda baskı yapmaya kalkınca bunu Hz. Ebû Bekir kabul etmemiş, gerekirse emanından vazgeçmesini ona söylemiştir. Bunun üzerine İbn Düğünne aynen ilk seferde yaptığı gibi Kâbe çevresinde durarak “*Ey Kureyşliler! Ebû Kuhâfe'nin oğlu himaye taahhüdümü bana iade etmiş, benim işim bitmiştir! Artık işiniz adamınızdır!*” diye ilânda bulunmuştur.⁸³⁹ Habeş'e hicret eden Müslümanlardan Mekke'ye geri dönenler de ancak himaye alarak Mekke'ye girebilmişlerdi. Bunlardan Osman b. Maz'un “*kul himayesinin altında bulunmak bana ağır geliyor.*” diyerek emanına girdiği Velîd b. Muğîre ile görüşüp ona isteğini söyledi. O'da “*O zaman Kâbe'deki toplantı yerine gidelim de, senin üzerinde bulunan himaye taahhüdümü orada bana açıktan iade ve ret et, benim seni orada himaye edişimi açıkladığım gibi.*” dedi. Beraber gittiler ve durum bu şekilde ilân edildi.⁸⁴⁰

Hz. Peygamber (s) gerçekleşen İsra ve Mirac olayını insanlara haber verme işini de aynı metotla yapmıştır. Kâbe'nin Hıcr denilen yerinde ayakta durarak, yüksek sesle olayı

⁸³⁶ İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/147–148.

⁸³⁷ Ahmed b. Hanbel, I/30; Taberî, Târih, II/216; İbnü'l-Cevzî, el-Vefâ bi Ahbâri'l-Mustafâ, I/183; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/60; İbn Kesîr, Bidâye, III/38.

⁸³⁸ İbn Hişâm, Sîre, II/12–13; İbn Kesîr, Bidâye, III/94.

⁸³⁹ İbn Hişâm, Sîre, II/13; İbn Kesîr, Bidâye, III/95.

⁸⁴⁰ Ebû Nuaym, Hilye, I/103; Beyhakî, Delâil, II/291; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, III/598; İbn Kesîr, Bidâye, III/92.

herkese haber vermişti.⁸⁴¹ Bu haber kısa sürede tüm Mekke'ye ve daha uzaklara yayıldı, birçokları olayın doğruluğunu test etmek için Hz. Peygamber (s)'e gelerek Kudüs hakkında sorular sordular.⁸⁴² Hatta yolda olan kervanları hakkında bile soru soranlar oldu. Hz. Peygamber (s)'de burada soruların hepsine cevaplar verdi.⁸⁴³

Bedir Savaşındaki Müslümanların zaferinin ardından Medine'ye dönülürken daha ordu Medine'ye ulaşmadan Hz. Peygamber (s)'in emri ile Abdullah b. Revâha, Medine'nin yukarı mevkiinde, Zeyd b. Hârise ise Medine'nin aşağı kesiminde hayvanlarının üzerinde zaferi müjdelemişlerdir. Hz. Peygamber (s) ile orduda bulunanların sağ salim dönüş yolunda olduklarını, müşriklerin önde gelenlerinin öldürülmüş olduğunu, esirler alındığını halka ilân etmişlerdir.⁸⁴⁴ Uhud Savaşı bir mağlubiyet ile sonuçlanıp, Cumartesi günü Uhud'dan Medine'ye dönüldüğünde de Pazar günü sabah namazından sonra Hz. Peygamber (s)'in emri ile Bilâl-i Habeşî “*Rasûlullah size düşmanınızı takip etmenizi emrediyor! Dün Uhud'da bizimle savaşta bulunanlardan başkası gelmeyecek!*” diye bağırarak ilânda bulunmuştur.⁸⁴⁵

Müslüman toplumu ilgilendiren önemli haberler, hatta bazen inen vahiy bile kısa zamanda herkese ulaşabilsin diye halk arasında ilân edilmiştir. Mesela, içki yasağı ile ilgili ayetler peyderpey inmeye başladığında insanlar içkiden soğumuşlar ama yine de tamamen vazgeçmemişlerdi. Bazıları içkili oldukları halde namaz kılıyorlar ve kıraati karıştırdıkları oluyordu. Bunun üzerine inen Nisâ Suresi 43. ayet ile namaza sarhoş iken yaklaşmamaları emredilmiş, bu durum namaz vakitleri öncesinde Hz. Peygamber (s)'in nida edicileri tarafından “*Hiçbir sarhoş namaza yaklaşmasın!*” diye seslenilerek ilân edilmesi âdet edinilmişti.⁸⁴⁶ Artık durum Mâide Suresi 90 ve 91. ayetlerle kesinlik kazanınca Hz. Peygamber (s) Medine sokaklarında görevlendirdiği münâdîler vasıtası ile yasağı ilân ettirdi. Münâdîler Medine sokaklarında “*Haberiniz olsun ki, içki haram kılınmıştır*” diyerek herkese haber ulaştırdılar.⁸⁴⁷ Diğer bir örnek olarak da şunu zikredebiliriz. Hz. Peygamber (s), Mekke'nin fethi için Medine'den ayrılacağı zaman Ramazan ayında olmasından dolayı oruçlu

⁸⁴¹ İbn Hişâm, Sîre, II/43; İbn Sa'd, Tabakât, I/215; İbn Seyyid, Uyûn, I/141; İbn Kesîr, Bidâye, III/110.

⁸⁴² İbn Hişâm, Sîre, II/39–40; Ahmed b. Hanbel, I/309; İbn Kesîr, Bidâye, III/113.

⁸⁴³ İbn Hişâm, Sîre, II/43; İbn Sa'd, Tabakât, I/215; İbn Seyyid, Uyûn, I/141; İbn Kesîr, Bidâye, III/110.

⁸⁴⁴ İbn Hişâm, Sîre, II/296–297; Vâkıdî, Meğâzî, I/114–115; İbn Sa'd, Tabakât, III/6; Taberî, Târîh, II/287; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/130; Belâzürî, Ensâb, I/201.

⁸⁴⁵ İbn Hişâm, Sîre, III/107; Vâkıdî, Meğâzî, I/334; İbn Sa'd, Tabakât, II/49; Belâzürî, Ensâb, I/338; Taberî, Târîh, III/28; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/164; İbn Kesîr, Bidâye, IV/49.

⁸⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, I/53; Ebû Dâvûd, III/325, Hâkim, Müstedrek, IV/143.

⁸⁴⁷ Buhârî, Eşribe, 1,2, 4, 73; Müslim, Tefsir, 32; Ebû Dâvûd, Eşribe; Nesâî, Eşribe, 20..

olanlara oruç tutmayabileceklerini ilân etmek üzere tüm şehirde nida ettirdi. Nidâcı, “*Orucunu tutmak isteyen tutsun tutmak istemeyen tutmasın!*” diyerek ilânda bulundu.⁸⁴⁸

Savaş meydanında tüm orduya duyurulacak bilgiler de, karşı düşman birliklerine verilecek haberler de daha çok ilân yolu ile olmuştur. Hayber kuşatmasının uzaması sebebiyle Müslümanların arasında açlık baş gösterip, bazı kimselerin eşek kesip yeme teşebbüsüne girdikleri, hatta bazılarının etleri tencerede pişirmeye başladıkları Hz. Peygamber (s)’e haber verildiğinde ise Ebû Talha vasıtası ile tüm orduya ve ulaşılabilen herkese ehli eşek eti yemenin haram olduğu, onun etinin murdar olduğu, etlerin pişirildiği o kapların da iyice yıkanması gerektiği ilân edilmiştir.⁸⁴⁹ Bu ilân işi haberin insanlara ulaştırılması açısından önemlidir. Çünkü o gün için ordu Hayber kalelerinin tamamını kuşatmak için birbirinden çok uzak noktalara dağılmış, Hayber çepeçevre kuşatılmıştı. Farklı noktalarda bu işlemin olduğu Hz. Peygamber (s)’e haber verilmiş, O da tüm noktalardaki Müslümanlara bu yasaklama haberinin anında ulaşması, haram kılınan bir şeyin yenmemesi için ilân yoluyla ulaştırılması tedbirini almıştır. Hayber zaferinden sonra da bazı Yahudilerin, Müslümanların bahçelerine girerek hububatlarını ve sarımsaklarını aldıklarını şikâyet etmeleri üzerine Hz. Peygamber (s), “*Muahede yapılmış olanların mallarından hakkınız olandan başka hiçbir şey size helal kılınmamıştır*” diyerek Abdurrahman b. Avf’a verdiği emirle bunun ilânen herkese duyurulmasını sağlamıştır.⁸⁵⁰ Tebûk seferinde dönüşte ise münafıkların kendisine bir süikast düzenleyeceğini sezinleyen Hz. Peygamber (s)⁸⁵¹ bir tedbir olarak orduya münâdîsi vasıtası ile “*Rasûlullah, yokuş, boğaz yolunu tutmuştur; kimse o yolu tutmayacak!*” diye nida ettirmiştir.⁸⁵² Huneyn Gazvesinden sonra ganimetler bölüştürüleceğinde Hz. Peygamber (s) münâdîler aracılığı ile tüm ganimet mallarının tek bir yerde toplanmasını, herkesin yanındakileri getirip vermesini ilân ettirmiştir.⁸⁵³ O esnada ordunun birbirinden oldukça uzak yerlerde bulunuyor olması bu metodun o gün için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Tâif kuşatıldığında da Hz. Peygamber (s), “*Tâiflilerden köle olarak bulunanlar savaşmayı bırakır ve kaleden inerse ona hürriyeti verilir.*” diye münâdîleri tarafından kaleden

⁸⁴⁸ Vâkıdî, Meğâzî, II/801; İbn Sa’d, Tabakât, II/135.

⁸⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, IV/50; Buhârî, Farzu’l-Humus, s.20, Meğâzî, 38, Mezâlim, 32; Müslim, Sayd ve Zebâih, 27, 29, 33.

⁸⁵⁰ İmam Muhammed, Siyerü’l-Kebîr, I/133.

⁸⁵¹ Vâkıdî, Meğâzî, III/1042; Beyhakî, Delâil, V/256.

⁸⁵² Ahmed b. Hanbel, V/453.

⁸⁵³ İbn Hişâm, Sîre, IV/135; Vâkıdî, Meğâzî, III/918.

duyulacak şekilde bağırarak heber verdirmiş, ilân ettirmiştir.⁸⁵⁴ İbn Abbâs'tan gelen rivayette bunun Hz. Peygamber (s)'in yerleşik bir kuralı olduğunu görmekteyiz. O, bu konuda şu şekilde rivayette bulunmuştur: “*Rasûlullah (s), kendilerini dâvet etmedikçe hiçbir kavim ile harp etmezdi.*”⁸⁵⁵

Mekke'nin fethinden önce bilgi toplamak üzere yola çıkan ama Müslümanlar tarafından ele geçirilip ikna edilen Ebû Süfyân, Hakîm b. Hizâm ve Büdeyl b. Verkâ Mekke'ye döndüklerinde: “*Ey Kureyş topluluğu! Siz ne diye kendinizi boş yere öldürüyorsunuz! Kim Ebû Süfyân'ın evine girerse ona eman verilmiştir! Kim Hakîm b. Hizâm'ın evine girerse ona eman verilmiştir! Kim silahı elinden bırakırsa ona da eman verilmiştir!*” diye bağırarak Mekke sokaklarında dolaşmışlardır.⁸⁵⁶ Bu şekilde bir ilân ile İslâm ordusunun önünde durulamayacağını, özellikle bu şahısların nidacılığı ile haber verilmesi hemen hemen hiç çatışma yapılmaksızın Mekke'nin fethedilmesindeki önemi büyük olmuştur. Mekke fethedildikten sonra Hz. Peygamber (s) münâdîsine emirde bulunarak Mekke sokaklarında “*Allah'a iman eden kimse evinde kırmadık put bırakmasın! Putların parası da haramdır! Alınıp satılamaz!*” diye ilân ettirmiştir.⁸⁵⁷ Bu ilândan sonra artık kırılmadık put kalmamıştır. Bundan başka domuz etinin, sarhoşluk veren içkilerin haram olduğu, ölmüş hayvan eti ve kâhinlere ücret vermenin yasaklandığı nida yolu ile ilân edilmiştir.⁸⁵⁸

Hz. Peygamber (s)'in tüm savaşlarda yaptığı, karşıdakilere ilânda bulunma ve İslâm'ı tebliğ etme işini Hz. Ebû Bekir de aynen uygulamıştır. Örneğin, Hz. Ebû Bekir hilâfete geldiğinde yaptığı ilk işlerden olmak üzere Suriye'ye asker gönderme kararını almak için ashâbı ile istişarelerde bulunmuş, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Abdurrahman b. Avf gibi şahıslarla bir araya gelerek durumu değerlendirmiş ve uzun müzakerelerden sonra, ordunun gönderilmesine karar verilmiştir.⁸⁵⁹ Ordunun gönderilmesi kesinleşince, Halife, münâdîsi Bilâl'i çağırarak, kararı halka duyurmasını istemiş ve halkı cihada dâvet etmiştir.⁸⁶⁰ Hz. Ebû Bekir, isyan eden kabileler üzerine ordular gönderildiğinde

⁸⁵⁴ Vâkıdî, Meğâzî, III/931; İbn Sa'd, Tabakât, II/158–159; Ahmed b. Hanbel, I/248; İbn Seyyid, Uyûn, II/201; İbn Kesîr, Bidâye, IV/347.

⁸⁵⁵ Ebû Yûsuf, Kitâbu'l-Harâc, s.291.

⁸⁵⁶ Vâkıdî, Meğâzî, II/826; Taberî, Târih, III/117; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/246.

⁸⁵⁷ Vâkıdî, Meğâzî, II/864–871; Ezrakî, Ahbârü Mekke, I/123; Ahmed b. Hanbel, IV/32.

⁸⁵⁸ Vâkıdî, Meğâzî, II/864; Ahmed b. Hanbel, IV/32.

⁸⁵⁹ Yakûbî, Târih, II/133; İbn Asâkir, Târihu Dimeşk, I/127; Kandehlevî, Hayâtu's-Sahâbe, I/448.

⁸⁶⁰ Belâzürî, Ensâb, I/128; Zeydan, Corci, İslâm Medeniyeti Tarihi, I/216.

bütün kabilelerin savaştan önce İslâm'a dâvet edileceğini, şayet bu dâvete olumlu cevap verirlerse bunun kabul edileceğini ve kendilerinin affedileceğini, aksi halde -bu dâveti reddederlerse- onlarla savaşılacağını, kadın ve çocuklarının esir edileceğini ve Allah'tan yüz çevirenlerin cezasını yine onun vereceğini komutanlarına emrettikten sonra,⁸⁶¹ komutanların o halklara şöyle nidada bulunmalarını istemiştir:

“Ben sizlere Ensar, Muhacirler ve onlara güzellikle tabi olanlardan oluşan ordunun başında falanı gönderdim. Ona, İslâm'a dâvet etmeden önce hiç kimseyi öldürmemesini emrettim. Kim bu dâveti kabul eder, Müslüman olduğunu söyler ve salih amel işlerse, onun durumu kabul edilir ve komutanlarım kendilerine yardımcı olurlar. Kim de bu dâveti kabul etmezse, onunla savaşılmasını komutanlarıma emrettim. Şunu unutmayın ki, hiç kimse ateşte yanmak veya bütün öldürülenler gibi öldürülmeden, kadınları, çocukları esir edilip malları elinden alınmadan, kendi halinde bırakılmayacaktır. Yine hiçbir fertten Müslüman olmanın dışında herhangi bir şey kabul edilmeyecektir. Kim bu dâveti kabul ederse bu onun için hayırlı olur. Kim de bunu terk ederse, unutmasın ki bu davranışıyla Allah'ı aciz bırakamaz. Elçime bu yazımı bütün topluluğunuzda okumasını emrettim. Müslümanlar ezan okuduklarında sizler de ezan okuyun ve onlardan elinizi çekin. Şayet ezan okumuyorlarsa onlar hakkında aceleci davranın. Eğer ezan okurlarsa durumlarını, yani gerçekten inanıp inanmadıklarını sorun. Reddettikleri takdirde onlar hakkında vereceğiniz hüküm için acele davranın. Müslüman olduklarını açıkça ikrar ederlerse, onların İslâm'ı kabul edilir ve Müslümanların mükellef oldukları yükümlülükler onlara da yüklenir.”⁸⁶²

Hiz. Ebû Bekir'in komutanlarını isyan eden bölgelere sevk ederken, onlara gidecekleri bölge halkının ezan okuyup namaz kılıp kılmadıklarına dikkat etmelerini emretme şeklinde bir âdeti olmuştur. Şayet ezan okuyup namaz kılıyorlarsa onlara dokunulmamasını ve kendi hallerine bırakılmalarını bildirmiştir. Bu uygulamanın kaynağında da yine, Hiz. Peygamber (s)'in tatbikat ve bu konudaki vasiyeti yer almaktadır.⁸⁶³ Nitekim Selmân el-Fârisî Sâsânîlerle savaşa başlamadan önce, “*Rasûlullah'dan işittiğim şekilde onları önce İslâm'a dâvet edeyim*” demiş ve şu çağrıda bulunmuştur; “*Sizleri İslâm'a dâvet ediyoruz. Kabul ederseniz bizimle eşit haklara sahip olursunuz. Bunu reddederseniz, zelil ve hakir durumda bizlere cizye ödemek zorunda kalırsınız. Bu ikisini de reddettiğiniz takdirde, sizlere savaş ilân ederiz.*”

⁸⁶¹ el-Kelâî, el-Hilâfetü'r-Râşide, s.63 vd.; Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, 339 vd.

⁸⁶² Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, 340 vd.; Daha geniş bilgi için bkz. Vâkıdî, Kitâbü'r-Ridde, s.41 vd.; Taberî, Târîh, III/226; Mesud, Cemal Abdülhâdi Muhammed, İstihlâfu Ebî Bekir, s.190 vd.

⁸⁶³ Vâkıdî, Kitâbü'r- Ridde, s.41; Ebû Yûsuf, Kitâbu'l-Harâc, s.208.

demiş ve harp ilân etmeden önceki resmî uygulamayı yapmıştır.⁸⁶⁴ Bu durum, İslâm harp hukûkuna göre “Herhangi bir şehir veya kale muhasara edildiğinde öncelikle muhasara edilenler İslâm Devleti’ne cizye vermeye dâvet edilir, bu teklifler kabul edilmediği takdirde, onlarla cizye ödeyinceye veya Müslüman oluncaya kadar savaşılr.”⁸⁶⁵ şeklinde kaideleşmiştir.

İlân ederek haber verme yöntemlerinin değişik bölgelere yazılı talimatlarla gönderilen elçiler vasıtası ile işletilmiş olduğunun örnekleri de İslâm tarihinde yer almaktadır. Hz. Ebû Bekir’in bu yöntemi sıklıkla kullanmış olduğunu ifade edebiliriz. Örneğin, Yemen tarafında ayaklanmalar yaşandığında Hz. Ebû Bekir yazılı talimatlarını tüm isyancılara ulaştırmak üzere elçiler göndermiş ve bu elçiler yanlarında getirdikleri Halifenin mektubunu halka okuyarak ilân etmişlerdir. Bunlardan bir tanesi Hamîdullah’ın tespit etmiş olduğu şu mektuptur:

“Bismillâhirrahmânirrahîm,

Rasûlullah’ın Halifesi Atîk b. Osman’dan San’alî kâfirlere!

Hidayete erenlere esenlikler dilerim. Biz sizlere hüsnü niyetle bakıyoruz. Şunu bilin ki; Allah elçisini hidayet üzere ve hak din ile gönderdi. Müşrikler istemese de onu bütün dinlere üstün getirdi. Hiç şüpheniz olmasın ki bu kesin bir sözdür. Şayet insanlar Allah’ın dinini terk etse de O dininin tamamlayıcısıdır.

Her toplum için üzerinde etraflıca düşünemeyeceği bir özür söz konusudur. Bazıları bundan kurtulur, bazıları helak olur. Sizler İslâm’a dâvete icabet ettiniz. Bu konuda gönüllü oldunuz. Sizler nezdimizde lehine savaşılacak aleyhine savaşılmayacak kimselersiniz. Sizlere Esvedü’l-Ansî’nin fitnesi bulaşmış bulunuyor. Allah fitnenin şerrinden sizleri korusun. Muâz b. Cebel sizlere geldi ve onun İslâm’a dâvetini kabul ettiniz. Sonra Muhâcir b. Ümeyye geldi ve sizlere Rasûlullah’ın Sünneti’ne uygun bir hayat nizamı sundu. Durum böyle iken Rasûlullah’ın vefat haberi size ulaştığında Muhacir’e harp ilânında bulunup ölüm ile tehdit ettiniz. Geçmişteki iyi durumunuz Abdullah Meddân’ı musallat etmekten alıkoydu. Sizin durumunuza üzülsün de Allah mutlaka hükmünü tamamlayacaktır. Şayet isyandan vaz geçer ve yeniden dine dönerseniz, Allah sizi bununla mükâfatlandıracaktır. Aksi halde Allah’ın yanında zalimlerin kökünü kazıyacak muzaffer bir ordunun var olduğunu unutmayın.”⁸⁶⁶

Yine Şam’a karşı asker toplamak için civar kabilelere gönderdiği elçi ile yazılı ilânatlarda bulunmuştur. Bu maksatla Enes b. Mâlik’i Yemenlilere elçi olarak gönderdiğinde

⁸⁶⁴ Ebû Yûsuf, Kitâbu’l-Harâc, s.207.

⁸⁶⁵ Serahsî, Kitâbu’l-Mebsût, X/8.

⁸⁶⁶ Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, s.341.

halka ilân edilmesi için şu yazıyı göndermiştir:

“Bismillâhirrahmânirrahîm,

Rasûlullah'ın Halifesi Ebû Bekir'den kendisine bu yazımın okunduğu bütün Yemenli Müslümanlara!

Selam sizlere olsun. Sizin adınıza kendisinden başka ilah olmayan Allah'a hamdedirim. Unutmayın ki, Allah müminlere cihadı farz kılmıştır. Onlara yaşlı-genç topyekün savaşmalarını, can ve mallarıyla Allah yolunda cihad etmelerini emretmiştir. Cihad, bizlere farzdır ve Allah katında sevabı büyüktür. Biz bütün Müslümanlar için Rumlara karşı cihad etmek üzere seferberlik ilân etmiş bulunuyoruz. Onlar bu çağrıya halisane niyetle koşular ve orduya katıldılar. Ey Allah'ın kulları, sizler de onlar gibi Rabbinizin emrine koşun. Bu hususta niyetiniz samimi olsun. Çünkü sizler iki güzellikten birine çağrılıyorsunuz. Bu da ya şehitlik, ya da fetih ve ganimettir. Şüphesiz Allah kullarının amelsiz sözlerine rıza göstermez. Hak dini kabul edinceye ve Kur'an'ın hükmüne rıza gösterinceye kadar, düşman kendi haline bırakılmayacaktır. Şayet bunu kabul etmezlerse, kendi elleriyle cizyelerini, alçalmış olarak getirinceye kadar onlara cihad devam edecektir.

Allah dininizi korusun. Gönüllerinize hidayet nasip etsin; amellerinizi halis kılsın ve mücahidlerin ecrini artırsın!”⁸⁶⁷

Hiz. Ebû Bekir'in bu dâvetine icabet eden halk'ın silahları ile birlikte savaşa katılmak için hazırlandıkları haberi halifeye ulaşınca O, Allah'a şükretmiştir.⁸⁶⁸

Hiz. Ebû Bekir kendisinden sonra halife olarak kimin başa geçeceğine yaptığı istişarelerden sonra karar vermiş ve bunu yazdırdığı ahitname ile de kayıt altına almıştı.⁸⁶⁹ Yazdırdığı yazıda:

“Bismillâhirrahmânirrahîm,

Rasûlullah Muhammed'in halifesi Ebû Bekir'in dünya hayatının sonu, ahiret hayatının başlangıcında, kâfirin iman ettiği, fâsıkın bile Allah'tan korktuğu son demde yazdırmış olduğu ahidnamedir.

Ben sizin üzerinize Ömer b. el-Hattâb'ı istihlâf ettim. İyi olur ve adil davranırsa, beni

⁸⁶⁷ İbn Asâkir, Târihu Dimeşk, I/139; Kandehlevî, Hayâtu's-Sahâbe, I/451; Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, s.396.

⁸⁶⁸ Vâkıdî, Fütûh, I/3; Saffet, Ahmet Zeki, Cemheretü Hutabi'l-Arap fî Usûri'l-Arabiyyeti'z-Zâhire, I/194.

⁸⁶⁹ Taberî, Târih, III/420, İbnü'l-Esîr, Kâmil, XI/309, Vaglieri, Laura Vecchia, Râşid Halîfeler ve Emevi Halîfeleri, I/77-78.

tasdik etmiş olur ki, onun hakkındaki bilgim ve görüşüm budur. Eğer zulmeder ve durumunu değiştirirse, ben gaybı bilici değilim. Ben sadece hayır murad ettim. Herkese ancak kazandığı vardır. Haksızlık edenler, hangi dönüş döndürüleceklerini yakında bileceklerdir. (Şuarâ, 26/227)»⁸⁷⁰

Yazım işinden sonra Hz. Ebû Bekir ahidnameyi, halkı haberdar etmek üzere ilân ettirdi. İlândan sonra kendisi de halka hitapta bulundu.⁸⁷¹

Hz. Ömer hilâfet makamına geçtiğinde ilk yaptığı işler arasında zikredilen hadise, Hz. Ebû Bekir'in kendisine vasiyeti⁸⁷² olan Fars'lar üzerine yürümek ve Müsennâ komutasındaki harekete geçmek üzere olan ordunun halka ilân edilmesi olmuştur. Hz. Ömer, günlerce Medine sokaklarında münâdîler tarafından ordunun çıkacağını haber ettirmiş, ama bu ilânlara rağmen halktan orduya katılmaya rağbet eden pek kimse bulamamıştır.⁸⁷³ Bunun üzerine kendisi ve komutan Müsenna bizzat halkın arasında dolaşarak onları gayrete getirmeye çalışmışlar, bu haberi halk arasında dolaşarak bizzat duyurmaya gayret göstermişlerdir.⁸⁷⁴

Hz. Osman döneminde de konu ile ilgili önceki ilk iki halifenin uygulamalarına benzer uygulamalar olmuştur. Biz bu benzer uygulamalardan ziyade farklılık arz eden şu örnekleri aktaralım: Bilindiği üzere Hz. Peygamber (s), Ebû Bekir ve Ömer dönemlerinde, Cuma günü imam hutbeye çıktığında ezan okunurdu. Ancak H.30/M.650'de⁸⁷⁵ Medine'nin nüfusunun artması dolayısıyla ezanın işitilebilmesi için Halife Osman, Zervâ'da, Cuma vakti imam minbere çıkmadan ikinci bir ezanın okunmasını emretmişti.⁸⁷⁶ Hz. Osman, bu uygulamayı Medine'de insanların çoğalması, normal ezanın halkı toplamaya yeterli gelmediği ve sokaklarda duyulmadığı gerçeğinden hareketle başlatmıştır. Bunu gerçekleştirebilmek için de pazar yerinde bir ezan daha okutturmuştur.⁸⁷⁷

Hz. Osman, kendi döneminde lehçe farklılıkları, fethedilen bölgelerin çokluğu ve hafız sahâbilerin dağılması ve sayılarının gün geçtikçe azalması gibi sebeplerle Kur'an-ı Kerîm'i aslına uygun şekilde çoğaltma ve bu şekilde koruma altına alma işlemini gerçekleştirmiştir.

⁸⁷⁰ Taberî, Târîh, II/64; İbn Kuteybe, Uyûnu'l-Ahbâr, I/14–15; Şiblî, Mevlâna, Asr-ı Saâdet, IV/230–231.

⁸⁷¹ Taberî, Târîh, III/428.

⁸⁷² Belâzürî, Fütûh, s.112; İbn Abdi Rabbih, el-Ikdu'l-Ferîd, IV/268–69; Taberî, Târîh, IV/58; İbn Kesîr, Bidâye, VII/17–18; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/432.

⁸⁷³ İbn Tiktakâ, el-Fahrî, s.78–79; Taberî, Târîh, IV/61; Mes'ûdî, Mürûc, II/315; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/432–33.

⁸⁷⁴ Taberî, Târîh, IV/61; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/433.

⁸⁷⁵ Belâzürî, Ensâb, V/39.

⁸⁷⁶ Belâzürî, Ensâb, I/188; Taberî, Târîh, IV/401.

⁸⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam fî Tevârihi'l-Ulûm ve'l-Mülûk ve'l-Ümem, III/261.

H. Hafsa'dan getirttiği mushafı çoğaltma işi bittikten sonra geri iade etmişti. Mervan b. Hakem bu mushafı H. Hafsa'dan istediye de H. Hafsa, ölünceye kadar onu Mervân'a vermedi. Fakat H. Hafsa vefat edip defnedildikten sonra Mervân, H. Hafsa'nın erkek kardeşi Abdullah b. Ömer'e adam göndererek o mushafı getirtti ve yakarak imha ettirdi.⁸⁷⁸ H. Osman, Zeyd b. Sâbit'e, Medine'de bırakılan mushafı okutmasını emretti. Diğer taraftan da Mekke'ye, Abdullah b. es-Sâib'i, Şam'a Muğîre b. Şihâb'ı, Kûfe'ye Ebû Abdurrahman es-Sülemî'yi, Basra'ya da Âmir b. Abdî'l-Kays'ı gönderdi. Bu insanlar, adı geçen şehirlere hem mushafları götürdüler, hem de oradaki müslümanlara bu mushaflardan Kur'an öğrettiler.⁸⁷⁹ H. Osman'ın Kur'an-ı Kerîm'i çoğaltarak, bütün İslâm ülkelerinin baş şehirlerinden her birine resmî olarak birer nüsha göndermesi farklı okuyuş, yorum ve hüküm ihtilaflarına engel olmuş; Kur'an öğretiminde birlikteliği sağlamıştır. Bu bir bakıma görevlendirdiği kimselerin gittikleri bölgelerde ilânen uygulamayı haber vermeleri ile gerçekleşmiş ve merkezin aldığı bir kararın tüm bölgelere ulaştırıldığı bir haberleşme şeklini oluşturmuştur.

İlân ederek halkı haberdar etme yöntemlerinden en önemlisi, İslâm tarihinde sıkça uygulanan ve idârî mekanizmanın başı durumunda bulunan halifenin seçiminde neredeyse bir şart olarak ifade edilebilecek bir yöntem halini alan mescitte biat hadisesidir. Bu, İslâm'ın ilk halifelerinde uygulanan bir yöntem olmuştur. Râşid Halifelerin hilâfeti hep bu yöntemle gerçekleşmiştir. Hatta H. Osman'ı şehit eden grubun⁸⁸⁰ H. Ali'nin halife olmasındaki ısrarlı tavırlarına H. Ali önce karşı çıkmış ama olayların daha kötüye gideceğini sezdiği vakit herkesin önünde şura üyeleri ve Bedir ashâbının tasdiki şartıyla mescitte, biatın da gerçekleşmesi sağlarsa ancak o zaman bu işin olabileceğini ifade etmiştir.⁸⁸¹ Çünkü bu sayede karışıklıklar önlenmiş gibi seçim ve bununla ilgili haberlerin her tarafa yayılması ve iktidarın meşruiyeti tam sağlanmış ve itirazlara mahal bırakılmamış olacaktı. Bu da bize halka açık bir biat işinin ne kadar ehemmiyeti hâiz olduğunu bunun bir meşruiyet yöntemi olmanın yanında iletişim aracı olduğunu da göstermektedir.

Sıffîn Savaşı sonrasında meydana gelen Hakem Olayı'nın halka duyurulması işi insanlar arasında dolaşarak ilân etme yoluyla olmuştur. Eş'as b. Kays antlaşma metnini alarak Irak ve Şam ordularını oluşturan kabileler arasında okumaya başladı. Anze kabilesinin bulunduğu yere gelince, bu kabileye bağlı Ca'd ve Ma'dan adında iki kardeş hep bir ağızdan

⁸⁷⁸ Hamîdullah, Muhammed, İslâm'ın Doğuşu, s.15.

⁸⁷⁹ Yakûbî, Târîh, II/170.

⁸⁸⁰ İbn Sa'd, Tabakât, III/1, 20; İbn Kuteybe, Maârif, s.90; Dîneverî, Ahbâru't-Tivâl, s.142; Taberî, Târîh, IV/415-416.

⁸⁸¹ Belâzürî, Ensâb, I/559-560; Taber, Târîh, IV/428.

“*hüküm ancak Allah’a mahsustur!*” diyerek Şam askerlerine saldırdılar, sonunda da Şamlılar tarafından öldürüldüler. Eş’as, sonra Murad kabilesine uğradı, orada bulunan Salih b. Şakîk adında bir şahıs “*Hüküm ancak Allah’a mahsustur.*” diye seslendi. Arkasından, Benû Râsib kabilesine doğru yaklaştı, burada da “*Allah’ın dininde kişiler hakem tayin edilemezler.*” ibaresi ile karşılaştı. Nihayet O, Benû Temîm kabilesine uğradı. Burada bulunan Urve b. Udeyye adında bir adam “*Allah’ın dininde hakemlere mi başvuruyorsunuz? Hüküm ancak Allah’a mahsustur, ölülerimizin durumu ne olacaktır, ey Eş’as!*” diyerek ona saldırdı. Fakat Eş’as bu saldırıdan yara almadan kurtuldu ve kendi kabilesinin bulunduğu yere döndü.⁸⁸² Bu olay bize ilân ederek haberleşme yönteminin etkinliğini gösterdiği gibi bir zayıf nokta olarak aksiyon göstermelere açık bulunması sebebiyle bir anda üstesinden gelinemeyecek hadiselerin yaşanmasına yol açacak bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hiz. Ali, toplum ile ilgili bilgilere bizzat kendi müşahedeleri ile vâkıf olmak için zaman zaman halkın arasına girer, çarşı pazarlarda dolaşırdı. Bu esnada bazen de yüksek sesle bağırarak halka bazı duyurularda bizzat kendisi bulunurdu. Hiz. Ali çarşıda dolaşırken esnaf ve tüccarlara Allah’tan korkmalarını, alıcılara iyi muamelede bulunmalarını söyler kasaplara da etleri şişirmemelerini tavsiye ederdi.⁸⁸³ Yine böyle bir iş için halkın arasına karıştığı bir günde şu şekilde nidada bulunmuştur: “*Ey ticaret erbabı dürüstçe alıp dürüstçe verirsiniz, selamet bulursunuz.*” Sonra bir kıssacıya doğru yaklaştı ve ona iki soru soracağını, bilmediği takdirde kendisini fena şekilde döveceğini söyledi; o da “*Sorabilirsin ey müminlerin emîri!*” dedi. Halife ona “*İmanın bekası ve kaybolması ne ile mümkündür?*” diye sordu. Kıssacı da “*İmanın bekası günah ve suçlardan uzak durmakla, kaybolması da aşırı kâr aramakla gerçekleşir.*” şeklinde cevap verdi. Bunu duyan Ali mezkûr şahsa, “*Anlat ancak senin gibiler anlatabilir!*”, diyerek neticeden duyduğu memnuniyeti dile getirdi.⁸⁸⁴

⁸⁸² Dîneverî, AHBÂRU’l-TİVÂL, s.199–200; Taberî, Târîh, V/55; Wellhausen, İslâmiyet, s.2.

⁸⁸³ İbn Sa’d, Tabakât, III/1, 18.

⁸⁸⁴ İbn Hıbbân, AHBÂRU’l-KUDÂT, I/196.

Yukarıda zikrettiğimiz bütün bu anlatımlardan sonra diyebiliriz ki; İkinci bölüm içerisinde incelediğimiz bu haber ulaştırma yöntemleri daha önceki dönemlerde olduğu gibi İlk Dönem İslam Tarihinde de kullanılmıştır. Parola, bayrak, şiir ve hitabet genel ve İslâm'a uygun meşru yönleri ile gerek ilk kullanım amaçları doğrultusunda gerek bunların ötesinde farklı amaçlara matuf olarak uygulanmışlardır. Yeni oluşturulan İslâm devlet ve toplumunda köklü bir idârî sistem ve zengin bir sosyal hayat için mevcut bu uygulamaların tamamından istifade edilmiştir. Konumuz açısından haber ulaştırma yöntemi olarak ta kullanılmışlardır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLK DÖNEM İSLÂM TARİHİNDE HEM HABER ALMA HEM DE HABER ULAŞTIRMADA KULLANILAN USULLER

1. Haberleşme Alanında Ulak ve Elçi Gönderme Usulü

Haberleşme konusunda özellikle de devlet ve milletler arasındaki uygulamalarda ilk yöntem olarak akla gelen usul elçi ve ulak kullanımıdır. Tarih içerisinde tüm devlet ve milletler resmi haberleşmeyi bu usul üzerinden gerçekleştirmişlerdir. Bu açıdan özellikle elçiler vasıtası ile haberleşme konusunda evrensel, tüm milletlerin kabul ettiği kurallar ihdas edilmiştir. İslâm Tarihinde de ilk andan itibaren Hz. Peygamber (s) ile uygulamaya konulan elçilik sistemi diğer halifeler tarafından da aynen devam ettirilmiştir. Ulak uygulaması ise daha çok anlık, önemli iletiler için hem iç haberleşme hemde devlet ve milletler arası haberleşmede kullanılan bir metot olmuştur. Bu başlık altında tarihin ilk dönemlerinden incelediğimiz dönemim sonuna kadar ilgili uygulamalar örnekleri ile sunulacaktır.

1.1. Ulak Usulü ve Dönemlere Göre Uygulama Şekilleri

İnsanlar, toplumlar ve devletler arası haberleşmenin en temel yöntemlerinden birisi olan bir aracı ile haber iletimi işlemi tarihin her döneminde kullanılmıştır. Bu yöntemde, gelişmiş kimselerin kullanılmasından özel olarak yetiştirilmiş kimselerin kullanılmasına geçişin olduğu evre artık sistemli bir haberleşme yönteminin ortaya çıktığı dönem olmuştur. Kullanmış olduğumuz “ulak” tabiri eski Türklerin haber götürme ve haber getirme işlerindeki muvazzaf kimselere verdikleri isimdir.⁸⁸⁵ Giriş ve diğer iki bölümde eski Çin’den Yunan’a, Bizans’tan Türk devletlerine kadar haberlerin görevli ulaklar tarafından istenilen bölgelere hızlı koşucular, atlılar ve diğer şekillerde iletilmesi ve o bölgelerden tekrar merkeze bilgi getirilmesi işleminden yer yer bahsettiğimiz için* şimdi direkt olarak konu ile alakalı Hz. Peygamber (s) ve Halifeler dönemindeki uygulamalara geçeceğiz.

Aslında sadece Hz. Peygamber (s)’in haberleşmede kullandığı ulak usulü, bundaki ilkeleri, şahısları, gönderildikleri bölgeleri vs. işleyecek olsak bu tezimizin kapsamını aşar, müstakil bir tez konusu olabilecek kadar genişlik arz eder. Çünkü o dönemin şartlarında

⁸⁸⁵ Köprülü, M. Fuad, “Berîd”, MEB. İA., V/548–549; Tural, Osman vd., Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı, s.34.

* İstenirse bu dönemlerle alakalı bilgiler için bkz. Madran, Emre, “Posta Hizmetlerinin Doğuşu”, Yeni Koleksiyon Dergisi, s.15; Eyüboğlu, Selim, “Haberleşme, Optimizm ve Distopya”, Düünden Yarına Haberleşmenin Serüveni, s.9; Spuler, Barthold, İran Moğolları, s.459; Uzunçarşılı, İ. Hakkı, Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal, s.282–284; Lütfü Paşa, Târîh, s.373; Ögel, Bahaeddin, Türk Kültür Tarihine Giriş, VI/83; Koca, Salim, “Büyük Hun Devleti”, Türkler Ansiklopedisi, I/716–717; Çetin, Cemal, XVII-XVIII Yüzyıllarda Konya Menzilleri, s.5.

haberleşmede en fazla kullanılan yöntem bu olmuştur. Bu sebeple biz bu başlığın altında sadece incelediğimiz dönem sınırları içerisinde ulak kullanımı ile ilgili bazı örnekler sunmakla iktifa edeceğiz.

Hız. Peygamber (s) civarda bulunan kabile, aşiret ve şahıslara ulaştırılacak haber ve yazıları kullandığı ulakları vasıtası ile bildirirdi. Sa'lebe'ye zekâtlarını vermesi gerektiği şeklindeki Hız. Peygamber (s)'in yazısını Cüheyne ve Süleym kabilelerinden iki ulak götürmüştü. Sa'lebe zekât vermekten kaçınınca ulaklar durumu tekrar Hız. Peygamber (s)'e bildirmişlerdir.⁸⁸⁷

Burada gördüğümüz gibi ulak, devleti temsil edip, onun adına söz söyleme yetkisinde olan bir görevli değil daha ziyade sadece haber iletimi görevini yerine getiren bir memurdur. Ulak, merkezden kendisine bildirilen bir haberi istenilen bir yere götürür, şayet oradan bir cevap verilmiş ise onu da merkeze getirir. Bu sebeple bir sonraki başlık altında inceleyeceğimiz devleti temsil eden, gerektiğinde merkez adına görüş beyan etme yetkisine sahip olan elçiden farklıdır.

Yine ulaklar elçilerden farklı olarak gizli haberler ulaştırma işlemini yerine getiren şahıslardır. Mesela, Hız. Peygamber (s), Velîd b. Velîd'i Mekke'de bulunan Ayyâş b. Ebî Rebîa ve Seleme b. Hişâm'a haber götürmek üzere görevlendirmiştir. Ona; *"Mekke'ye git, falanca kimsenin evine gir, o Müslüman olmuştur. Ayyâş ve Seleme ile gizlice buluş, onlara benim habercim olduğunu söyle, yanıma gelmelerini haber ver!"* dedi. O da bu görevi hakkıyla yerine getirdi. Geri dönüş yolunda da vefat etti.⁸⁸⁸

Sefere gönderilen birliklerin, devlet merkezine ulaştırması gereken acil bilgiler ulaklara yazılan yazılarla, atlı bir şekilde hemen merkeze bildirilirdi. Merkezden de gerekli talimatlar aynı şekilde tekrar birliğe iletilirdi. Hız. Peygamber (s) döneminde civar kabileler üzerine askerî birlikler gönderildiğinde, ulaşılan kabilelerin dâvete karşı tutumları ulaklar vasıtası ile merkeze hemen ulaştırılırdı. Hız. Peygamber (s) mevcut durum üzerine yapılması gereken talimatları yine bu şekilde birliğe iletirdi.* Mesela; Zâtü's-Selâsil Serriyesi esnasında

⁸⁸⁷ İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, IV/284.

⁸⁸⁸ Belâzürî, Ensâb, I/210.

* Konu ile ilgili olarak başka hadiseler de örnek olarak zikredilebilir:

Örnek 1) Hâlid b. Velîd, Bilâl b. Hârisü'l-Müzenî'yi bu tür bilgileri merkeze ulaştırmak üzere kullanırdı. bkz. İbn Hişâm, Sîre, IV/239–240; İbn Sa'd, Tabakât, I/139; Taberî, Târih, III/156; İbn Kesîr, Bidâye, V/98.

Örnek 2) Hız. Ali komutasında Mezhlîliler üzerine gönderilen birliğe Hız. Peygamber (s) ne yapacaklarını, nasıl hareket edeceklerini talimat olarak verdikten sonra daha önce Yemen'e gönderilen birliğe de Hız. Ali'nin komutasına girerek geri Medine'ye dönmeleri emrinin iletilmesini direktif etti. Hız. Ali o bölgeye ulaşıp emirleri

Amr b. el-Âs'ın bazı uygulamaları askerî birlik içerisinde huzursuzluğa sebep olmuştu. Dönüş işine başlamadan önce Avf b. Mâlik el-Eşcaî'yi ulak olarak sefer esnasında olup bitenleri anlatması için postacı olarak merkeze, Medine'ye gönderdi.⁸⁸⁹ Hz. Peygamber (s)'e şikâyetlerin başkaları tarafından ulaştırılmasındansa bizzat kendisi tarafından ulaştırılmasının daha iyi olacağını düşünerek böyle yapmıştı. Avf b. Mâlik bu haber iletme görevini hızlı bir şekilde yerine getirmiş, olup bitenleri Amr b. el-Âs'ın anlatımıyla Hz. Peygamber (s)'e bildirmiştir. Cünûp olduğunda gusûl abdesti yerine neden teyemmüm yaptığını, Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh ile Amr b. el-Âs'ın arasında geçenleri, Müslümanları ateş yakmaktan ve düşmanı takip etmekten niçin men ettiğini bir haber verdi. Birliğin Medine'ye ulaştığı esnada ise Hz. Peygamber (s) kendisine ulaştırdığı bu haberler konusunda Amr b. el-Âs'ı teyit etmek üzere sorguya almıştır.⁸⁹⁰

Aslında bu o günün şartlarında en hızlı ve güvenilir bir yöntem olması sebebiyle herkes tarafından kullanılan bir usuldü. Örneğin, Bedir Savaşı sürecinde Medine'den kervana yönelik bir harekâtın gerçekleşeceğini hisseden Ebû Süfyân, kervanda bulunan Zamzam b. Amr'ı 20 miskal veya 20 dinar altın karşılığı ulak olarak kiralayıp, Tebûk'ten acele Mekke'ye göndermiş, Kureyşlilere kervanın önünü Hz. Peygamber (s)'in kestiğini, mallarını kurtarmak için acele bir ordu hazırlayıp gelmeleri gerektiği bildirmişti.⁸⁹¹ Kervanı kurtardığı zaman Ebû Süfyân tekrar bir haberci ulak ile geri dönmelerini, mallarını kurtardığını ve artık savaşa gerek kalmadığını ilettili; ancak haberci kendisine Ebû Cehil'in bunu kabul etmeyerek yürüyüşüne devam ettiğini cevap olarak getirmişti.⁸⁹² Uhut Savaşı öncesinde de Mekke müşrikleri kuvvetlerini daha da artırmak için çevre kabilelerden destek birliği almayı düşündüklerinde, bu kabilelere ulaklar vasıtası ile haberler gönderdiler. Hubeyre b. Ebî Vehb, Abdullah b. Ziba'râ ve Ebû Azze'yi civar kabilelere haberlerini ulaştırmak üzere ulak olarak

yerine getirdikten sonra yaşananları ve mevcut durumu ulak olarak gönderdiği Abdullah b. Amr b. Avfî'l-Müzenî vasıtası ile merkeze rapor etti. Yazıda Mezhiçler ve daha başkaları ile karşılaştığı, direnenlerle savaştığı, zafer elde edildiği ve ganimetler ele geçirildiği bildiriliyor, delili olarak ta ganimetin bir kısmının ulak ile gönderildiği ifade ediliyordu. bkz. Vâkıdî, Meğâzî, III/1079-1080; İbn Sa'd, Tabakât, II/169-170; İbn Seyyid, Uyûn, II/272; Taberî, Târih, III/159; İbn Kesîr, Bidâye, IV/201.

Hz. Peygamber (s) de ilk olarak bu birliği uğurlarken vermiş olduğu iş bitince Yemen'deki birlikle beraber Medine'ye dönüleceğine dair emrini, Hac mevsimine kadar orada kalınması ve hac mevsiminde Mekke'de kendisi ile buluşulması şeklinde değiştiğini gönderilen ulakla Hz. Ali'ye cevabi talimat olarak iletmiştir. bkz. Vâkıdî, Meğâzî, III/1082; İbn Sa'd, Tabakât, II/170; İbn Seyyid, Uyûn, II/272.

⁸⁸⁹ İbn Hişâm, Sîre, IV/274; Vâkıdî, Meğâzî, II/773; İbn Sa'd, Tabakât, II/131; İbn Kesîr, Bidâye, IV/274; İbnü'l-Kayyım, Zâdu'l-Meâd, II/175.

⁸⁹⁰ İbn Hişâm, Sîre, IV/274; Vâkıdî, Meğâzî, II/774; İbn Sa'd, Tabakât, II/131; İbnü'l-Kayyım, Zâdu'l-Meâd, II/175; Halebî, İnsânü'l-Uyûn, III/200; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ', III/45, Târih, s.430.

⁸⁹¹ İbn Hişâm, Sîre, II/258; Vâkıdî, Meğâzî, I/28; Belâzürî, Ensâb, I/290; İbn Kesîr Bidâye, III/257.

⁸⁹² Vâkıdî, Meğâzî, I/43.

gönderdiler.⁸⁹³ Aynı şekilde bir uygulama olarak Mekke müşrikleri, Hudeybiye'ye geldiğinde Hz. Peygamber (s)'e Urve b. Mes'ûd'u haberlerini iletmek üzere göndermişlerdi. Ancak onun bu sefer normalden farklı olarak sadece haber ulaştırma değil, aynı zamanda casusluk yaparak Müslümanların durumunu Mekke'ye bildirmek görevi de vardı.⁸⁹⁴ Urve, Hz. Peygamber (s)'in huzuruna gelip, ileteceği haberleri ilettili. Bu esnada göz ucu ile de etrafta olup bitenleri, tüm hareketlilikleri izliyordu.⁸⁹⁵ İleteceği haberleri ilettilikten sonra Mekkelilerin yanına döndüğünde gördükleri ile ilgili müşahedelerini teferruatlı bir şekilde aktardı. *“Ey Kavmim! Ben daha önce birçok hükümdarın, Kayser'in, Kisra'nın, Necâşî'nin huzurunda elçi olarak bulundum. Vallahi, ben kavmi arasında hiçbir hükümdarın Muhammed'in ashâbı arasında gördüğü itibarı gördüğüne şahit olmadım.”* dedi. Ve benzeri birçok önemli cümle ifade ederek Müslümanlarla çarpışmaktan vazgeçmeleri gerektiği bilgi ve önerisini aktardı.⁸⁹⁶

Ulak önemli ve çok acil haberleri kendisini gönderenin iletilmesini istediği şekilde karşı tarafa ulaştırmak üzere kullanılan bir haberci olduğu için haber gönderen, dediğini aynen aktarabilecek bir kimseyi, ne diyeceğini iyi öğreterek göndermelidir. Hz. Peygamber (s) bu uygulamaya son derece dikkat ederdi. Benî Nâdir aşiretinin mahallesinde kendisine Yahudiler tarafından suikast girişiminde bulunulduğunda Medine'ye döner dönmez kararını vermiş, çok hızlı ve net bir şekilde muhataplarına bunu ulaştırmak için Muhammed b. Mesleme'yi çağırması, ona; *“Rasûlullah beni size “Beldemden çıkıp gidiniz! Artık burada benimle birlikte oturamazsınız! Siz, bana suikast için, düşünülmeyecek şeyi düşündünüz! Size on gün mühlet veriyorum. Bu müddetten sonra buralarda sizden kim görülürse boynunu vururum!” diyeyim diye gönderdi, de!”* buyurdu.⁸⁹⁷ Benî Nâdir Yahudileri gönderdikleri ulakları Cüdey b. Ahtab ile cevaben *“Biz yurdumuzdan çıkıp gitmeyeceğiz, elinden geleni yap, geri bırakma!”* haberini ilettiler.⁸⁹⁸ Bu elbette acele ile, iyi düşünmeden, ulağın biran önce ulaşması gerektiğinden verdikleri bir cevaptı. Cüdey diyeceklerini bitirir bitirmez, Hz. Peygamber (s)'in Tekbir getirmesi, münâdiye emir vererek Medine sokaklarında Benî Nâdir Yahudileri üzerine yürüneceğini ilân ettirmesine şahit olunca hemen kavminin yanına döndü. Yolda Yahudilerin kendisine güvendiği münafık Abdullah b. Übey b. Selûl'ün umursamaz tavrını da gördüğü

⁸⁹³ Vâkıdî, Meğâzî, I/201; Belâzürî, Ensâb, I/312; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/149.

⁸⁹⁴ Vâkıdî, Meğâzî, II/595; Ebû Yûsuf, Kitâbu'l-Harâc, s.209.

⁸⁹⁵ Buhârî, Şurût, 15; Taberî, Târîh, III/75.

⁸⁹⁶ Vâkıdî, Meğâzî, II/595–598; Ahmed b. Hanbel, IV/324; Buhârî, Şurût, 15; Taberî, Târîh, III/75; Ebû Yûsuf, Kitâbu'l-Harâc, s.210; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/202.

⁸⁹⁷ Vâkıdî, Meğâzî, I/366; İbn Sa'd, Tabakât, II/57; Taberî, Târîh, III/37.

⁸⁹⁸ Vâkıdî, Meğâzî, I/370; İbn Sa'd, Tabakât, II/57; Taberî, Târîh, III/38.

için kavmi kendisine “*ne haberlerle geldin?*” diye sorduklarında, “*Şer var! Ben bana haber vermemi istediğiniz şeyi ona söylediğimde, Muhammed Tekbir getirdi, bizimle harp edeceğini söyledi.*” dedi. Abdullah b. Übey’de de kendileri için bir hayır görmediğini haber verdi.⁸⁹⁹

H. Peygamber (s) Hayber Savaşı esnasında etrafta bulunan Fedek Yahudilerine de aynı şekilde harp ilânı yapıldığı ve teslim olmazlarsa onlarla da savaşılacağı haberini ulak Muhayyisa b. Mes’ûd ile bildirmiştir.⁹⁰⁰

H. Peygamber (s) Dûmedu’l-Cendel’e bir birlikle birlikte elçi olarak Abdurrahman b. Avf’ı gönderdiğinde durumla ilgili sık sık ulak vasıtası ile görüşmüşlerdir. Abdurrahman bölgede olan gelişmeleri an be an merkeze rapor ediyor, merkezden tekrar kendisine ulaşan talimata göre hareket ediyordu. Hatta bu esnada bu haberleşmeyi gerçekleştiren ulak Cüheyne’den Râfî’ b. Me’kis’e verdiği bir yazılı haber (rapor) içerisinde Dûmedu’l-Cendel’de evlenmek istediğini de bildirmiş, H. Peygamber (s) de kendisine cevabî talimatının içinde evlenecekse Dûmedu’l-Cendel’in hükümdarı Asbağ’ın kızı Tûmâzır ile evlenmesini emretmişti.⁹⁰¹

H. Peygamber (s), Hâlid b. Velîd’i elçiler yılları diye bilinen H. 9-10/M.631-632 yıllarında 400 süvari ile civar kabilelere İslâm’ı duyurma görevini verdiğiinde, Hâlid, süvarileri birer ulak olarak kabilelere “*Ey İnsanlar! Müslüman olunuz da selamete eriniz!*” iletisi ile göndermiştir.⁹⁰²

H. Peygamber (s)’in hastalığı haberinin etrafa duyulması ile irtidat hareketleri baş göstermiştir. Peygamberlik iddiası ile ortaya çıkanlar olmuştur. Benî Esed kabilesinden Tuleyha b. Huveylid bunlardandır. Etraftaki kabilelerden Ğatafân, Fezâre, Tayyi, Hevâzin, Kudâa, ve Benî Süleym gibi birçok kabilede bu isyan hareketine tabi olmuşlardır.⁹⁰³ İşte bu dönemde haberleşme yöntemi olarak ulak sisteminin karşılıklı kullanıldığını görmekteyiz. Tuleyhâ, kardeşi Habbâl’ı, H. Peygamber (s)’e barış yapmak istedikleri haberi ile gönderdiğinde, H. Peygamber (s) ona bunu kabul etmediğini bildirmiştir. Karşı tarafın ulaşını bu haberle gönderdikten sonra hemen kendi habercisi Dırâr b. el-Ezverî’yi, civar bölgelerdeki İslâm temsilcilerine Tuleyha’ya karşı mücadeleye başlamaları haberini

⁸⁹⁹ Vâkıdî, Meğâzî, I/368–370.

⁹⁰⁰ Vâkıdî, Meğâzî, II/706; Belâzürî, Ensâb, I/33.

⁹⁰¹ Vâkıdî, Meğâzî, II/561; İbn Sa’d, Tabakât, III/129; Halebî, İnsânü’l-Uyûn, III/184.

⁹⁰² İbn Hişâm, Sîre, IV/239; Taberî, Târîh, III/156; İbn Kesîr, Bidâye, V/98.

⁹⁰³ İbnü’l-Esîr, Üsdü’l-Gâbe, III/52–53.

göndermiştir.⁹⁰⁴

Halifeler dönemi ile ilgili uygulamalara geçmeden önce ulak usulünde kendisine en çok ihtiyaç duyulan araçların; hızlı, çevik ulaklar ile yine hızlı, bakımlı at ve develer olduğunu vurgulamak istiyoruz. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi o günün şartlarında hızlı haber iletimi için at ve deve vaz geçilemez bir unsur olmuştur. At ve deve kullanımı ile hızlı haberleşme için yaya ve koşarak haberleri ulaştıracak kimselerin bulunmasına Hz. Peygamber (s) çok önem vermiş ve bu hususlar için tedbir aldığı gibi bunları teşvik etmiştir. Askerlikle ilgili oldukları için gayeli oyunlardan erkeklere ait olanlar üzerinde Hz. Peygamber (s) ısrarla durmuş, bunlara teşvik sadedinde pek çok hadis irat etmiştir. Bu meyanda en çok üzerinde durulan oyunlar; atıcılık, binicilik, yürüme, koşma ve yüzmedir.⁹⁰⁵ At yarışı müsabakalar düzenlemiş,⁹⁰⁶ başarılı olanlara bizzat mükâfatlar vermiştir.⁹⁰⁷

Konu ile ilgili uygulamalar Halifeler döneminde de aynen devam etmiştir. Hz. Ebû Bekir, verdiği talimatlara uyup uymadıkları konusunda idarecileri yakın takibe almıştır. Komutan ve valileri, durumları ile ilgili bilgileri anında merkeze bildirme zorunda idiler. Bunun içinde genelde ulaklar kullanılmıştır. Hâlid b. Velîd, Hîre'yi fethettikten sonra, Huzeyl el-Kâhilî ile zaferi Halife'ye müjdelemiş ve alınan ganimetlerden beşte birini göndermiştir. Ayrıca, Huzeyl'e verdiği yazıda, kendisine verilen talimatlara bağlı kaldığını, halkı önce İslâm'a dâvet ettiğini belirtmiş ve harp ilân etmeden önce onlara karşı yapılan uygulamalar hakkında Halife'ye bilgi verme zorunluluğu duymuştur.⁹⁰⁸

Hz Ebû Bekir'in hilâfeti döneminde Hz. Peygamber (s)'in vefat haberi üzerine etrafta başlayan isyan hareketleri ve ridde olaylarına çok kısa sürede ve etkili bir biçimde müdahale etmesinde hızlı haberleşme ağını kurmuş olması çok büyük bir etken olmuştur. Etraftaki kabilelerin durumlarından anında haberi olması, onlar üzerine göndermiş olduğu komutanları ile durum hakkında çok süratli haberleşmesi olaylara etkili müdahaleyi sağlamıştır.⁹⁰⁹

Hz. Ömer'in de hilâfeti döneminde ordunun sevk ve idaresi için bu şekilde kullandığı hızlı bir haberleşme ağı olmuştur. Temelini ulaklar üzerine kurmuş olduğu bu haberleşme

⁹⁰⁴ Taberî, Târîh, III/230.

⁹⁰⁵ Mâlik, Muvatta, Cihâd, 45; Buhârî, Salât, 41, Cihâd, 56–59, 78, Menâkıb, 4, Rikâk, 38, İ'tisâm, 16; Müslim, İmâret, 95, 169; Ebû Dâvûd, Cihâd, 24, 67, 69, Edeb, 9; Tirmizî, Cihâd, 22; Nesâî, Hayl, 8, 13, 14, Cihâd, 26.

⁹⁰⁶ Ebû Dâvûd, Cihâd, 67.

⁹⁰⁷ Ebû Dâvûd, Cihâd, 67; Tirmizî, Cihâd, 22; Nesâî, Hayl, 14.

⁹⁰⁸ Taberî, Târîh, IV/12–3; Ebû Yûsuf, Kitâbu'l Harâc, s.155.

⁹⁰⁹ Bu şekilde ulaklar vasıtası ile gerçekleştirdiği hızlı mektuplaşma örnekleri için bkz. Balcı, İsrâfil, Hz. Ebû Bekir döneminde Diplomatik Münasebetler ve Antlaşmalar, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 1996.

sistemi için çok çaba sarf etmiş, çok tedbirler almıştır. Eğitimli ulakların ve sürekli hazır binitlerin bulunması için askerlere şu dört şeyin öğretilmesini emrediyordu: Yüzme, binicilik, okçuluk ve yaya yürüme.⁹¹⁰ Bu konuda yarışmalar düzenlemeyi, ata binmeyi ve devamlı hazır olmayı tavsiye etmiştir.⁹¹¹ Hz. Ömer, haberleşmede de kullandığı için at beslenmesine büyük önem vermiştir. Bu maksatla O'nun kat'i emriyle Medine'de daima 4000 eğitilmiş at hazır bulundurulurdu. Hz. Ömer at verdiği kimseye şöyle derdi: *“Eğer sen bu atı, kötü bakman dolayısıyla telef edersen kıymetini ödersin. Eğer harpte isabet alır veya isabet alman sebebiyle telef olursa, o zaman bir şey lazım gelmez.”*⁹¹² Bu sayede hemen hemen tüm fetih hareketlerinde, ordunun tüm seferlerinde onlardan haberdar olarak onları idare etmiştir. Mesela, Kâdisiye'de sefer ve savaşın her aşamasında gönderdiği talimatlarla Sa'd'ı yönlendirmiş, hatta sefer esnasında ordunun konaklama yerleri dahi Hz. Ömer tarafından tespit edilmiştir.⁹¹³ Bu sefer esnasında Sa'd'a: *“Nerelere uğradığınızı, düşmanın durumunu, Müslümanların karargâhını ve bölgeyi öyle tavsif et ki, oraları gözümle görmüş gibi olayım.”* diyerek emretmesi ve bu şekilde kendisine sürekli haberlerin akması⁹¹⁴ kesin ve büyük zaferlerin nasıl gerçekleştiğini daha iyi anlamamızı sağlamaktadır.

Hz. Ömer'in uzak bölgelerle ilgili çeşitli yollarla sürekli bilgi akışını temin ettiğini gösterir örneklerden biri de; bölge valilerinden durumu kendisine rapor edecek ve o bölge ile ilgili bilgileri kendilerinden öğreneceği haberciler gönderilmesi uygulamasıdır. Irak valisinden bu çerçevede olmak üzere kendisine haberciler göndermesini istediğinde Vali, Beyd b. Rebîa ve Adiy b. Hâtîm'i gönderdi. Bu iki haberci Medine'ye geldiler ve orada Amr b. el-Âs'ı bularak kendileri için Emîru'l-Mü'minîn'den izin istemesini rica ettiler. Amr, onların Hz. Ömer'den “Emîru'l-Müminîn” diye bahsetmeleri üzerine, *“Vallahi siz onun ismi üzerinde isabet ettiniz.”* dedi ve Halife'nin huzuruna girerek, *“Esselâmu aleyke Yâ Emîra'l-Mü'minîn!”* dedi. Hz. Ömer, ona bu ismi nereden bulduğunu sordu. Amr olanları anlattı ve *“Sen emîrsin, biz de müminleriz.”* dedi. Bu günden sonra, yazışmalarda bu lakap kullanılmaya başlandı.⁹¹⁵ Benzer bir rivayet ise fethedilen bir bölgenin haberini müjdelemek üzere Medine'ye gelen bir haberci *“Emîru'l-Mü'minîn nerede?”* diye sordu. Habercinin hitabını işitenler bundan

⁹¹⁰ Şiblî, Mevlâna, Asr-ı Saâdet, IV/395.

⁹¹¹ İbn Abdi Rabbih, el-Ikdu'l-Ferîd, I/190.

⁹¹² Ebû Yûsuf, Kitâbu'l-Harâc, s.90; A. Cevdet Paşa, Kısâs-ı Enbiyâ, I/396–397.

⁹¹³ Taberî, Târîh, II/386–387; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/414–415; Hamîdullah, el-Vesâik, s.305–311.

⁹¹⁴ Taberî, Târîh, II/387; İbn Kesîr, Bidâye, VII/38; Kuraşî, Evveliyyâtu'l-Fâruk, s.296–298.

⁹¹⁵ Süyûtî, Târîh, s.138.

hoşlandılar ve bundan sonra bu lakap kullanılmaya başlandı,⁹¹⁶ şeklindedir.

Hız. Ömer vali ve komutanlarının yaptıklarını çok yakından takip etmiş, her türlü hareketleri hakkında sürekli haberleşme sayesinde müdahil olmuştur. Öyle ki kendilerine antlaşma yetkisi verilmiş olmasına rağmen valileri yapacakları antlaşma şartlarını imzalamadan önce Hız. Ömer'e ulaklarla çok süratli bir şekilde mektuplar göndermişler ve onun kararına göre hareket etmişlerdir. Uzak bölgelerdeki valilerin bu şekilde hızlı bir tarzda merkez ile görüşmeleri bize sistematik ve süratli bir haberleşme ağının kurulmuş olduğunu göstermektedir. Örneğin, böylesine hızlı bir haberleşme Ebû Mûsa el-Eş'arî'nin Sus şehrinin sakinleri ile yaptığı müzakerelerde yaşanmıştır. Buna göre Esâvire denilen Hintli, Pakistanlı askerlerin başında bulunan ve Sus yöresinde Farşlılara yardım eden komutan Siyah, Müslümanların gücünü gördükten sonra antlaşma yapmaya karar vermiş ve bu maksatla Ebû Mûsa'ya elçi göndermiştir. Yapılan müzakerelerden sonra Siyah ve adamları bazı şartlar ileri sürmüşler ve bu konuda kendilerine teminat verilirse, antlaşma yapmak istediklerini belirtmişlerdir. Ebû Mûsa durumu bir mektupla Halife'ye bildirmiş ve ondan onay aldıktan sonra, mutabakata varılan konularda antlaşma imzalamıştır.⁹¹⁷ Yine Ebû Mûsa benzer bir usul ile Tüsterli yetkililerle bir antlaşma yaptığı zaman şehir halkıyla mutabakata vardığı konuları Halife'ye bildirmiş ve aynı şekliyle antlaşmanın onaylanması hususunda ondan yetki aldıktan sonra antlaşmayı yürürlüğe koymuştur.⁹¹⁸

Hız. Osman'ın Hız. Ömer gibi sistemli ve özenle tertip edilmiş bir haberleşme ağından mahrum olması acı olayların yaşanmasına neden olmuştur. Hız. Osman'ın şehit edilmesi ile sonuçlanan olayların en önemli dönüm noktası bir ulağın üzerinden çıkan mektupdur. Muhammed b. Ebû Bekir, Mısır'dan gelenlerle beraber Mısır'a doğru yola çıktığı zaman yolda, bir köle gördüler. Köle sanki birinden kaçıyor veya bir şey istiyor havasındaydı. Bilerek şüphe çekmeyi isteyen kölenin farkına varan Muhammed b. Ebû Bekir ve isyancılar üzerini aradıklarında Ebû Bekir'in oğlu Muhammed'in Mısır Valisi tarafından idam edilmesine ilişkin sözde halife tarafından yazılmış ve Hız. Osman'ın mührünü taşıyan bir mektup çıktı. Bunun üzerine isyancılar Medine'ye geri döndü ve Hız. Osman'ın evini kuşatma altına aldılar.

“Allah'a ve Rasûlü'ne savaş açanların ve memlekette fesat çıkarmak için isyan çıkaranların cezası, onların öldürülmeleri veya çarpmıha gerilmeleri, ya da ellerinin ve

⁹¹⁶ İbn Haldun, Mukaddime, I/578-579.

⁹¹⁷ Belâzürî, Fütûh, s.366.

⁹¹⁸ İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/552.

ayaklarının çaprazlama kesilmesi veyahut da memleketten sürülmeleridir. İşte bu, onlar için dünyada aşığılanmadır, ahirette de onlara büyük bir azap vardır.” (Mâide 5/33.) Bu ayete dayanarak Mervân b. Hakem isyan edenlerin Mısır’a geri döndüklerinde cezalandırılmasını istemiştir. Şüphesiz o mektup bu ayete uygundu, ama Hz. Osman’ın izni olmadan, yakıştırma bir emri yazmak ve onun yazısını taklit ederek mührü izinsiz olarak kullanmak, sonra da Hz. Osman’ın kölesini bizzat onun devesine bindirerek bu haberi göndermek⁹¹⁹ ulak sisteminin zafiyet noktasını bize göstermektedir. Bu sistemde ulağın ihaneti geri dönüşü olmayan felaketlere sebep olabilmektedir.

1.2. Elçilik ve Devletler Arası Diploması

Ulak konusunda ifade ettiğimiz gibi “Elçilik ve Devletler Arası Diploması” konusu da başlı başına bir tez konusu olabilecek kadar geniş olması sebebiyle biz burada sadece tanımları, kullanımları ve haberleşme açısından önemi üzerinde durmakla yetineceğiz.*

Devletler arası ilişkiler için ifade edilen “diploması” kavramı⁹²⁰ ortaya çıkışı itibarıyla çok eski olmasa da yöntem olarak tarihin her döneminde olmuştur. En eski uygarlıklarda bile devletlerin, aralarındaki ilişkileri ve haberleşmeyi sağlamak üzere elçiler gönderip, elçiler kabul ettiklerini görmekteyiz.⁹²¹ Kuzey Amerika’da esirlerini yiyecek kadar barbar olarak tarif edilen İrokua’ların⁹²² bile elçi gönderip elçiler kabul ettiklerini, tüm milletlerin hatta uygar olmayan toplulukların da, diplomatik ilişkilerinin bulunduğu ifade edilmektedir.⁹²³ Bu karşılıklı ilişkilerin kendileri ile tanzim edildiği elçiler sayesinde antlaşmalar yapılmış, tarihin yönünü değiştiren önemli gelişmeler bu sayede gerçekleştirilmiştir. Örneğin, Mısır Kralı II. Ramses ile Hitit Kralı III. Hattuşili arasında M.Ö. 1292 yılında yapılan barış anlaşması en

⁹¹⁹ İbn Kesîr, Bidâye, III/186.

* Bu konuda geniş malumat için bkz. Tuncer, Hüner, Eski ve Yeni Diploması, Ankara, 1995; Meydan Larousse, “Diploması”, III/725; Temel, Ali Rıza, İslâm’da Dış Politika ve Diploması, İstanbul, 1987; Nicolson, Harold, The Evolution of Diplomatic Method, London, 1953; Potyemkin, Vladimir, Uluslararası İlişkiler Tarihi, Ter: Atilla Tokatlı, May Yay., İstanbul, 1977; Silva, G. E. do Nascimento, Diplomacy in International Law, Leiden, 1972; Çelik, Edip F., Milletler Arası Hukûk, İstanbul, 1987, I/325; Yaman, Ahmet, İslâm Hukûkunda Uluslar Arası İlişkiler, Fecr Yay., Ankara, 1998; Balcı, İsrâfil, Hz. Ömer Döneminde Diploması, Doktora Tezi, Samsun, 2002.

⁹²⁰ “Diploması”nın tarifi için bkz. Tuncer, Hüner, Eski ve Yeni Diploması, s.11–13; Meydan Larousse, “Diploması”, III/725; Temel, Ali Rıza, İslâm’da Dış Politika ve Diploması, s.219.

⁹²¹ Önkâl, Ahmet, Rasûlullah’ın İslâm’a Dâvet Metodu, s.436.

⁹²² İrokua’lar Kuzey Amerika’da yaşayan Kızılderili ilkel kabilelerin adıdır. bkz. Meydan Larousse, “İrokua”, VII/404.

⁹²³ Hamîdullah, Muhammed, İslâm’da Devlet İdaresi, s.98.

önemlilerinden olup, muhtemelen zamanımıza kadar yazılı olarak gelen en eski vesikadır.⁹²⁴

Devletler arası diplomasiyi sağlayan elçiler, idarelerin oluşturdukları politikaları uygulayan ve kendi devletini yabancı devlet ve milletler nezdinde temsil eden diplomatik görevlilerdir. Aslında dinî bir kavram olan “Rasûl” kelimesinin manası da bu noktada birleşmektedir. Rasûl; kendisine güvenilen ve belirli bir görevi yerine getirmek amacıyla görevlendirilen kişi için kullanılmaktadır.⁹²⁵ Ama devletler arası diplomasi de bu kavram daha ziyade “Sefir” kelimesi ile karşılanmakta olup sefir, siyasî-diplomatik ilişkileri yürüten elçi anlamına gelmektedir.⁹²⁶ Sefir, işlevi açısından rasûl kelimesinden farklı olarak daha çok siyasî amaçlı arabulucu, uzlaştırıcı devlet görevlisini ifade etmektedir.⁹²⁷ Ayrıca elçiler ulaktan da farklıdır. Çünkü elçiler gerilerinde bıraktıkları toplumlarını bütün yönleri ile temsil ettikleri için onlar adına antlaşma yapma, şartlar ileri sürme ve ileri sürülen şartları kabul etme yetkisine sahiptirler. Bu şekilde yaptıkları her hareket, söyledikleri her söz ve akdettikleri her sözleşme, halklarını ve devletlerini bağlamaktadır. Bu da bize onların resmî temsil yetkilerini göstermektedir.

Tarih içerisinde devletler, birbirleri ile aralarındaki sorunlarını çözmek, savaş durumuna son vermek, esir değişimini sağlamak, sınır sözleşmeleri yapmak, bir tehlikeye karşı yardım istemek, ittifaklar yapmak, ekonomik ve siyasî isteklerini ve devlet yönetimlerindeki değişiklikleri diğer devletlere bildirmek, dinî tebliğde bulunmak vs. gibi çeşitli konularda bazen günübirlilik, bazen ise kalıcı antlaşmalar yapmak üzere karşılıklı olarak elçiler vasıtası ile haberleşmişlerdir.⁹²⁸ Devletler, kendi çıkarları doğrultusunda istihbarat ve bilgi elde etmek için de elçilerden istifade etmişlerdir. Bunlardan başka çeşitli yabancı ülkelerde birtakım hile, entrika veya komplo üretmek ve bunları icra etmek gibi görevler de elçilere tevdi edilmiştir.⁹²⁹ Ortaçağ Avrupa devletlerinde bu yöntemin oldukça fazla kullanılmış olduğunu, bu yüzden o dönemde elçilere, ülkesinin yalanlarını yabancı bir ülkede dile getiren samimi birer dedikoducu, onurlu birer casus gözüyle bakıldığını, hatta elçilerin

⁹²⁴ Hamîdullah, Muhammed, İslâm'da Devlet İdaresi, s.99; Antlaşma için bkz. Meydan Larousse, “Kades”, VII/748; AnaBritanica, “Kades”, XII/371.

⁹²⁵ İbn Manzûr, Lisânu'l-Arap, III/1644; Fîrûzabâdî, Kâmûs, II/398-99, III/1324-25; Râgıb el-İsfehânî, el-Mufredât li Ğarîbi'l-Kur'an, s.284, 342.

⁹²⁶ Kalkaşendî, Subhu'l-A'sâ, VI/15.

⁹²⁷ İbn Manzûr, Lisânu'l-Arap, III/2025-26; Fîrûzabâdî, Kâmûs, II/398-99; Râgıb el-İsfehânî, el-Mufredât li Ğarîbi'l-Kur'an, s.284, 342; Kalkaşendî, Subhu'l-A'sâ, VI/14-15.

⁹²⁸ Potyemkin, Vladimir, Uluslararası İlişkiler Tarihi, IV/33-34; Tuncer, , Hüner, Eski ve Yeni Diplomasi, s.16-17. Çelik, Edip F., Milletler Arası Hukûk, I/325; Yaman, Ahmet, İslâm Hukûkunda Uluslar Arası İlişkiler, s.180.

⁹²⁹ İbn Kesîr, Bidâye, V/56-57.

gerçekleştirdiği diplomasi için “*melekler ve şeytanların oyunudur*” denildiğini de görmekteyiz.⁹³⁰

Bu kadar önemli işleri devletleri adına gerçekleştirdikleri için elçiler özel kişilerden seçilmiş, elçi olacak kişilerde birçok özellik aranmış, bu iş için eğitilmiş kişiler yetiştirilmiştir.⁹³¹ Yabancı ülkelere gönderilen elçilerde belli bir eğitimden geçmiş olmanın yanı sıra, iyi bir konuşma yeteneği, yabancı dil bilmek, yüksek bir inandırma ve ikna etme kabiliyeti, maksadını iyi anlatabilme, devletin menfaatlerini koruyabilecek kıvrak zekâyâya sahip, güzel görünümlü, iyi giyimli olma gibi özelliklerin bulunması da istenmiştir.⁹³²

Elçilik ve diplomasi ile ilgili temel olarak ifade edebileceğimiz bu hususları aktardıktan sonra Cahiliye dönemi Arapları, Hz. Peygamber (s) ve halifelerin dönemlerinde konu ile ilgili örnekler ve temel yaklaşımları aktarmak istiyoruz.

Hz. Peygamber (s)’in içlerinde yaşamış olduğu Arap âleminin her ne kadar köklü bir devlet anlayışı olmasa da devlet idaresinde civar devletlerden gördükleri bazı uygulamaları hayatlarına aktardıklarını bilmekteyiz. Elçiler vasıtası ile resmî haberleşmeyi gerçekleştirmeleri de bu çerçevede zikredebileceğimiz bir uygulama olmuştur. Cahiliye döneminde sefirlik diye ifade edebileceğimiz kabilelerin kendilerini başka kavimlerle ilişkileri düzenleme noktasında görevlendirdikleri elçileri mevcuttu. Elde mevcut bilgilere göre bu görevi Mekke’de İslâm’ın gelişinden hemen önce Hz. Ömer’in yürüttüğü görülmektedir. Onun Müslüman olmasından sonra ise bu görevi Mekkelilerin Amr b. el-Âs’a verdikleri kaynaklarda ifade edilmektedir.⁹³³ Bu dönem Araplarının elçilik vasıtası ile haberler iletip haberler aldıklarını gösterir birkaç örnek zikretmek yeterli olacaktır. Mesela, Yemen’e Seyf b. Zî Yezen hükümdar olunca zaferini tebrik için birçok Arap kabilesi⁹³⁴ gibi Mekke halkı da bir heyeti onun yanına yolladılar ki, heyetin başında Abdülmuttalib b. Hişâm bulunuyordu. Onu hükümdar selamıyla selamladılar.⁹³⁵ Araplar, İslâm’dan önce olduğu gibi, İslâm’dan sonra da gerek dış ilişkileri gerekse kabileler arası anlaşmazlıkları elçiler vasıtasıyla halletmeye

⁹³⁰ Rourke, John T., *International Politics on The World Stage*, s.280.

⁹³¹ Potyemkin, Vladimir, *Uluslararası İlişkiler Tarihi*, IV/33–34; Tuncer, Hüner, *Eski ve Yeni Diplomasi*, s.16–17.

⁹³² Hamîdullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, II/260; Kettânî, et-Terâtîbü’l-İdâriyye, I/183–190; Önkâl, Ahmet, *Rasûlullah’ın İslâm’a Dâvet Metodu*, s.389–392; Avcı, Casim, *İslâm-Bizans İlişkileri* (m.610/847), s.47; Balcı, İsrâfil, *Hz. Ömer Döneminde Diplomasi*, s.19.

⁹³³ İbn Hacer, *İsâbe*, IV/588; Hamîdullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, II/851, 870.

⁹³⁴ İbn Abdi Rabbih, *el-Ikdu’l-Ferîd*, II/23; Mes’ûdî, *Mürûc*, II/82–83; Ebû Nuaym, *Delâil*, I/95; Beyhakî, *Delâil*, II/9; İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi Ahbâri’l-Mustafâ*, I/122; İbn Kesîr, *Bidâye*, II/329.

⁹³⁵ İbn Kuteybe, *Maârif*, s.13,271; Mes’ûdî, *Mürûc*, I/42–43; Ebû Nuaym, *Delâil*, I/95; Beyhakî, *Delâil*, II/9; İbn Kesîr, *Bidâye*, II/329.

çalışmışlardır.⁹³⁶ Habeşistan’a hicret eden ilk Müslümanlar oraya ulaştıktan sonra Mekkeli müşrikler Amr b. el-Âs ile Abdullah b. Ebî Rebîa’yı Necâşî’ye hediyeler ile birlikte elçi olarak gönderdiler. Bu elçiler hediyeleri kendisine verdikten sonra Müslümanları kendilerine teslim etmelerini içeren mesajlarını Necâşî’ye ulaştırdılar.⁹³⁷ Hudeybiye’de Mekke müşrikleri ile Müslümanlar arasında antlaşma imzalamak üzere müşrikler, aralarından tam yetkili olarak seçtikleri Süheyl b. Amr ile Huveytb b. Abdi’l-Uzza’yı elçileri olarak gönderdiklerinde onlara: *“Muhammed’e gidin, onunla barış yapın, antlaşmanın içerisinde çevre kabilelere karşı itibarımızı korumak için bu yıl geri gitmeleri ancak önümüzdeki sene umre için Mekke’ye gelebilecekleri ifadelerini mutlaka yazdırmaya gayret edin!”* demişlerdir. Antlaşma şartları bu elçiler ile Hz. Peygamber (s) arasında uzun uzun pazarlık konusu yapıldıktan sonra yazıya geçirilmiştir. Mekke elçilerinin daha önce idarecileri ile aralarında konuşmadıkları, Müslüman olan bir kimsenin Medine’ye kabul edilmemesi, tarafların on yıl savaş yapmama ve istedikleri kabilelerle ittifak kurabilme gibi üzerinde anlaşılan maddelerin bir kısmı bu esnada elçiler tarafından, bir kısmı da Hz. Peygamber cihetinden gündeme getirilmiş şartlar olmuştur. Hz. Ali tarafından yazıya geçirilen bu antlaşma, yazım esnasında bile elçilerin yetkileri sebebiyle müdahaleye mahal olmuş, Mekke Müşriklerinin elçileri yazılacak cümlelere müdahalelerde bulunmuşlardır.⁹³⁸ Bu durum da bize elçilerin salahiyetlerini gösterme açısından son derece önemlidir.

Hz. Peygamber (s) bu uygulamalardan tanımış olduğu “elçilik ve diplomasi” sistemini özellikle Medine’de hâkimiyeti ele geçirdikten sonra gerek dinî tebliği gerçekleştirmek gerek yeni kurulan İslâm Devleti’nin civar kabile ve devlet yönetimleri ile siyasî ilişkilerini kurmak ve genişletmek için hayata geçirmiş, bu sayede etraf güçler ile resmî haberleşme işini sağlamıştır. Hicret’in dokuzuncu yılı, Mekke Fethi’nden sonra bu diplomatik ilişkiler hat safhaya ulaşmış, bu yüzden bu yıla “Senetü’l-Vüfûd” yani “Elçiler Yılı” denilmiştir.⁹³⁹ Bu sıralarda Hz. Peygamber (s)’in “elçiler ve diplomasi” konusundaki hassas tutumunu bütün teferruatıyla görmekteyiz. Elçilik sistemine verdiği önem, gönderdiği elçilerde bulunmasını istediği özellikler, gelen heyetleri karşılama, konaklama ve onlarla diyalog gibi âdete İslâm’ın birer dinî talimatı halinde ortaya koyduğu ilkeler çok büyük önem arz etmektedir.* Hz.

⁹³⁶ Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, II/1021.

⁹³⁷ İbn Hişâm, Sîre, I/357; İbn Kesîr, Bidâye, III/76–77.

⁹³⁸ İbn Hişâm, Sîre, III/331; Vâkıdî, Meğâzî, II/610; Ahmed b. Hanbel, IV/325; Taberî, Târîh, III/79; Buhârî, Sulh, 6, Şurû, 15; Müslim, Cihâd ve Siyer, 93–94.

⁹³⁹ İbn Hişâm, Sîre, IV/559–560; İbn Kesîr, Bidâye, V/40; İbn Seyyid, Uyûn, II/232.

* Tüm bu konularla ilgili teferruatlı ve toplu bilgiler için bkz. Önkâl Ahmed, Rasûlullah’ın İslâm’a Dâvet

Peygamber (s)'den itibaren elçilik görevine ne denli önem verildiği İbn Ferrâ'nın şu tespiti ile tam olarak ortaya konmaktadır; “Kitap, yazarının seviyesini, hediye, onu takdim edenin seviyesini, elçi ise kendisine bu görevi veren devlet adamını ve o ülkenin seviyesini belirler.”⁹⁴⁰ Bu sebepten dolayı Hz. Peygamber (s) ve O'ndan sonra gelen Râşid Halifeler bu konuda titiz davranmışlardır.

Hz. Peygamber (s) gayr-i Müslimlerle olan diplomatik münasebetlerini mektuplaşarak veya elçiler göndererek ve kabul ederek gerçekleştirmiştir.⁹⁴¹ Öncelikle daha H.6/M.628 yılından başlamak üzere İslâm'a dâvet mektuplarında görevlendirmiş olduğu elçilerden başlayarak bahsi geçen elçiler yılı ve hatta vefatına kadar görevlendirmiş olduğu elçilerden bazılarını şu şekilde zikredebiliriz: Amr b. el-Âs'ı Ummân Hükümdarı Ceyfer'e, Alâ b. Hadramî'yi Bahreyn'de Münzir b. Sâvâ'ya, Dıhyetu'l-Kelbî'yi Heraklius'a, Ayyâş b. Ebî Rebîa'ya Himyer Kralına ve Rum hükümdarı Kayser'e, Abdullah b. Huzâfe ed-Damrî'yi Habeş hükümdarı Necâşî'ye, Abdullah b. Huzâfe es-Sehmî'yi Acem şahı Kisra'ya, Hâtıb b. Ebî Beltea'ya İskenderiye hükümdarı Mukavkıs'a, Şücâ' b. Vehb'i Ğassân Hükümdarı Hevze b. Ali'ye göndermiştir.⁹⁴²

Hz. Peygamber (s) görevlendireceği elçilerin seçimine özel önem vermiş, elçi seçiminde beşerî ve fitrî kıstasları ön planda tutmuştur. Bazen diplomatın niteliği, bazen gidilecek ülkenin diplomatlar tarafından tanınıp-tanınmaması gibi hususlar görevlendirmede etkili olmuş,⁹⁴³ elçi gönderirken daha çok bu işe en ehil ve muktedir olanı seçmeye özen göstermiştir. Ayrıca onlarda fizikî görünümünün yanı sıra kültür, cesaret, bilgi ve güzel konuşabilme, gidecekleri bölgeyi iyi tanımaları gibi özellikler aramıştır.⁹⁴⁴

Elçilerin gittikleri yerde dikkat edeceği konuları Hz. Peygamber (s) özel talimatlarla bildiriyordu. Himyer kralına gönderdiği Ayyâş b. Ebî Rebîa'ya, gece oraya girmemesini, sabah vaktini beklemesini, güzelce derlenip toparlandıktan ve abdest aldıktan sonra mektubu

Metodu, s.217, 218, 219, 244–2562.

⁹⁴⁰ İbn Ferrâ, Rusûlu'l-Mülûk, s.38.

⁹⁴¹ Kapar, M. Ali, Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebeti, s.234.

⁹⁴² İbn Hişâm, Sîre, IV/254; İbn Sa'd, Tabakât, I/258–263, 356; Ahmed b. Hanbel, III/441; Belâzürî, Ensâb, I/92–95, 531; Taberî, Târih, II/644; Yakûbî, Târih, II/77–78; Taberî, Târih, III/84–91; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/90, 210; İbnü'l-Kayyım, Zâdu'l-Meâd, III/71–74; İbn Seyyid, Uyûn, II/259, 267; İbn Kesîr, Bidâye, IV/180.

⁹⁴³ İbn Sa'd, Tabakât, I/258–59, 262; İbn Ferrâ, Rusûlu'l-Mülûk s.35; Taberî, Târih, II/262, 288–89; Ebû Ubeyd, Kitâbu'l-Emvâl, s.23; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/143, 185; Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, II/259–60; Kapar, M. Ali, Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebetleri, s.236; Yaman, Ahmet, İslâm Hukûkunda Uluslararası İlişkiler, s.195.

⁹⁴⁴ el-Hindî, Kenzü'l-Ummâl, 6/45; Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, I/190, 246; Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, II/2018.

sağ eli ile krala sağ taraftan vermesini emretmiştir.⁹⁴⁵ Abdurrahman b. Avf'ı Dûmetu'l-Cendel bölgesine gönderdiğinde onun başına siyah pamuklu bezden gelişi güzel bir sarık bağladığını görünce onu önüne oturtmuş, sarığını çözüp yeniden bağlamıştır. Hatta sarığın sarkıtılan kısmının uzunluğuna varıncaya kadar ona nasıl olması gerektiğini söylemiş, sonunda da “*Ey İbn Avf! İşte böyle sar!*” demiştir.⁹⁴⁶ Amr b. el-Âs'ı Ummân Hükümdarı Ceyfer ile kardeşi Culendâ'ya elçi ve dâvetçi olarak gönderdiğinde de Kur'an'ı en iyi okuyanlardan Ebû Zeyd el-Ensârî'yi beraberinde yollamıştır.⁹⁴⁷ Bilindiği üzere Amr b. el-Âs, Arap dâhilerinden sayılırdı. Ebû Zeyd de çok güzel Kur'an okurdu. Bu da bize elçilerin özel kişilerden seçildiğini göstermektedir. Güzelliği ile tanınan ve Cebrail'in kendi suretinde geldiği Dihyetu'l-Kelbî elçi olarak kullanılırdı. Hatta Rum hükümdarı Heraklius'a o gönderilmişti.⁹⁴⁸ H.9/M.631 yılında Hac emiri olarak Hz. Ebû Bekir Mekke'ye gönderilmesinin⁹⁴⁹ hemen akabinde Berâe (Tevbe) Suresi nazil olunca Hz. Peygamber (s) bir muahede içeren bu ayetleri Arap geleneklerine uygun olarak ancak kendisi veya ehlinen birisinin ilân edebileceğini ifade ederek hac esnasında tüm müşriklere ilân edilmesi için Hz. Ali'yi görevlendirmiştir.⁹⁵⁰ Bu olay elçilerin özel kişilerden seçilmesine güzel bir örnek teşkil etmektedir. Hatta bazı haberlerin ulaştırılmasında sadece belirli kimselerin elçi olması haberin geçerliliği, itibarını ve önemini ancak temin edebilir. Diyebiliriz ki, özel haberler sadece özel kişiler tarafından iletilebilir.

Elçilerin güvenilir ve korkusuz kimselerden seçilmesi de son derece önemlidir. Zira korkan bir kimse, gerçeği araştırmadan hareket eden bir elçi büyük felaketlere sebep olabilir. Hatta iki dost toplumu savaşa sürükleyebilir. Huzaa kabilesine elçi olarak gönderilen Velîd b. Ukbe yolda Benî Mustalik kabilesini silahlarını kuşanmış olarak görünce, kendisine gelen, bunların irtidat ettikleri ile alakalı bilgilerin gerçekliğini de araştırmaksızın korkuya kapılarak Medine'ye geri dönmüş ve Huzaa kabilesinden olan Benî Mustalik mensuplarının silahlandıklarını ve Medine üzerine geldiklerini Hz. Peygamber (s)'e haber vermişti. Bunun üzerine ordu hazırlanmaya başlamıştı ki olayı haber alan Huzaa lideri Hâris b. Dırâr hemen Medine'ye geldi, gerçeğin elçinin söylediği gibi olmadığını bilakis İslâm elçisini hediyeler ile beklediklerini söyleyip, Velîd'i beklemelerine rağmen hiç karşılaşmadıklarını, kendilerine

⁹⁴⁵ İbn Sa'd, Tabakât, I/282–283.

⁹⁴⁶ İbn Hişâm, Sîre, IV/280; Vâkıdî, Meğâzî, II/560–561; İbn Sa'd, Tabakât, II/89.

⁹⁴⁷ İbn Hişâm, Sîre, IV/254; İbn Sa'd, Tabakât, I/262; Belâzürî, Ensâb, I/92.

⁹⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, III/441.

⁹⁴⁹ İbn Hişâm, Sîre, IV/188; Taberî, Târîh, III/154; İbnü'l-Kayyim, Zâdu'l-Meâd, III/30.

⁹⁵⁰ İbn Hişâm, Sîre, IV/190; Belâzürî, Ensâb, I/383.

gelmediğini ifade etti. Bunun üzerine Hucurât Suresi 6. ayet nazil oldu ve Hz. Peygamber (s) Huzaa kabilesine gerekli bilgileri ulaştırmak, onlara dinî tebliğ yapmak ve zekâtlarını almak için Abbâd b. Bişr'i elçi olarak gönderdi.⁹⁵¹

Elçilerin güvenilen kimselerden seçilmesi hassasiyetine bu olaydan sonra daha da dikkat gösterilmiştir. Hz. Peygamber (s), önemli bir yer olan Necran Hristiyanlarının bölgesine onların temsilcileri ile birlikte Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'ı seçip, onun için “*İşte bu, ümmetin emini, güvenilen kişisidir!*”, “*Her ümmetin bir emini vardır; İslâm ümmetinin emini Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'tır.*” diyerek titizliğini göstermek istemiştir.⁹⁵² Benî Kilâb kabilesinden Dahhâk b. Süfyân Medine de oturan, tek başına yüz süvariye denk sayılan namılı bir babayiğit olup Hz. Peygamber (s) onu sancaktar yapmış, Benî Kilâb'a da elçi tayin etmişti.⁹⁵³

Benî Uzre kabilesinden Zeml b. Amr Medine'de Müslüman olunca Hz. Peygamber (s) onu kavmine elçi olarak gönderirken yanına bir alâmet olarak sancak verdi ve ona kavmine ulaştırması için bir yazı yazdırdı.⁹⁵⁴ Yazdırdığı yazı şöyle idi:

“Bismillâhirrahmânirrahîm,

Allah Rasûlü Muhammed tarafından Zeml b. Amr'a ve yanında bulunan Müslüman kişilere hususi olarak yazılmıştır:

Ben onu bütün kavmine gönderdim. Müslüman olan Allah dininin cemaatine tabi olmuştur. Müslüman olmaktan kaçınanlara ise iki ay süre tanınmıştır.

*Buna Ali b. Ebî Tâlib ve Muhammed b. Mesleme şahittir.”*⁹⁵⁵

Hz. Peygamber (s) bu şekillerde elçi gönderdiği gibi kendisi de elçi ve heyetler kabul etmiştir. Mekke'nin fethinden sonra birçok kabile ve aşiret elçi ve heyet göndererek İslâm'a girdikleri haberini Medine devletine haber vermişlerdir.⁹⁵⁶ Bunların amacı İslâm'a girişlerinden Müslümanların haberdar olmasını ve kendilerine karşı bir harekâta

⁹⁵¹ Vâkıdî, Meğâzî, III/980; Ahmed b. Hanbel, IV/279; İbn Sa'd, Tabakât, II/161; Diyarbekrî, Târîh, II/119; İbn Abdi'l-Berr, İstîâb, IV/1553; Ayrıca Hucurât Suresi, 6. ayet için Tefsîr kitaplarına bakınız.

⁹⁵² İbn Hişâm, Sîre, II/233; Ahmed b. Hanbel, I/414; Buhârî, Meğâzî, 72; Müslim, Fezâilü's-Sahâbe, 53; Tirmizî, V/665.

⁹⁵³ Vâkıdî, Meğâzî, III/973; İbn Sa'd, Tabakât, II/160; İbn Hacer, İsâbe, II/206; İbn Abdi'l-Berr, İstîâb, II/742; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, III/47.

⁹⁵⁴ İbn Sa'd, Tabakât, I/332; İbn Abdi'l-Berr, İstîâb, II/564.

⁹⁵⁵ Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, s.79.

⁹⁵⁶ İbn Hişâm, Sîre, IV/205; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/286; İbn Haldun, Târîh, II/51.

bulunulmamasını sağlamaktı. Aynı zamanda bu gelen elçi ve heyetler kavimlerinden gerekli bilgileri Medine'ye ulaştırdıkları gibi,⁹⁵⁷ Medine'de biraz ikamet ederek buradan da gerekli bilgileri toplumlarına götürüyorlardı.⁹⁵⁸ Hz. Peygamber (s) bunları mescitte, “Üstuvânetü'l-Vüfûd” denilen yerde kabul etmiş,⁹⁵⁹ bunların günlerce hatta haftalarca Medine'de kalmalarına müsaade edip onlara kalacak yerler temin etmiş,⁹⁶⁰ onları ağırlamış⁹⁶¹ ve buradan müspet izlenimle ayrılmaları için kendilerine mutlaka bahşiş ve hediyeler vermiştir.⁹⁶² Bu durum o dönem itibariyle toplumlar arasında iletişim yani haberleşmenin ne şekillerde sağlandığını göstermesi açısından son derece önemlidir.

Hz. Peygamber (s) elçileri kabulde nezaket kurallarına uymaya büyük özen göstermiştir. Medine'ye gelen yabancılara nazik davranılmasını, onlarla anlaşma yoluna gidilmesini tavsiye etmiş,⁹⁶³ elçilere ikramda bulunmuş ve bunu teşvik etmiştir.⁹⁶⁴ Konukların ihtiyaçlarını karşılayan görevliler, saygıda kusur etmemeleri için Hz. Peygamber (s) tarafından özellikle uyarılmışlardır. Elçi kabulünde temiz ve düzgün giyinmeye büyük özen göstermiş, diğer görevlilerin de aynı hassasiyeti göstermelerini istemiştir. Hz. Peygamber (s) gelen elçileri içtenlikle karşılamış, onların hal-hatırlarını sormuş, konukları ile samimi konuşmalar yapmış, onların dilinde bildiği bazı kelimeler kullanmış ve onlarla anlaşmaya çalışmıştır.⁹⁶⁵ Gelen tüm elçilere çeşitli ikramlarda bulunmuş, uğurlarken çeşitli hediyeler vermenin yanı sıra, yol ihtiyaçlarını karşılamak üzere yiyecek vermiştir.⁹⁶⁶ Hatta bu yaklaşımın savaş zamanında da devam ettirilmesini istemiştir.⁹⁶⁷ Geride bıraktığı halkına son

⁹⁵⁷ Ahmet b. Hanbel, IV/232; İbn Sa'd, Tabakât, I/298, 326; İbn Seyyid, Uyûn, II/255, 283; İbnü'l-Kayyim, Zâdu'l-Meâd, III/60; Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, I/445.

⁹⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, III/432; Buhârî, Tevhid, 22; Nesâî, Ezân, 8; İbn Sa'd, Tabakât, I/323; İbn Seyyid, Uyûn, II/246; Halebî, İnsânü'l-Uyûn, III/265; İbnü'l-Kayyim, Zâdu'l-Meâd, III/54.

⁹⁵⁹ Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, I/452; Hamîdullah, Muhammed, İslâm'da Devlet İdaresi, s.119.

⁹⁶⁰ İbn Sa'd, Tabakât, I/291–359; Ebû Dâvûd, Ramadân, 9; Ahmed b. Hanbel, IV/9, 343, 432; Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, I/445; Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, II/76.

⁹⁶¹ İbn Kesîr, Bidâye, IV/180; Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, I/445–450; Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, I/272.

⁹⁶² İbn Hişâm, Sîre, IV/540; İbn Kesîr, Bidâye, V/30–31; Buhârî, Cizye, 6; Müslim, Vasiyet, 20; Ebû Dâvûd, İmâret, 28.

⁹⁶³ Vâkıdî, Fütûh, I/48; İbn Abdi Rabbih, el-Ikdu'l-Ferîd, II/124.

⁹⁶⁴ Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, I/451; Hamîdullah, Muhammed, İslâm'da Devlet İdaresi, s.242.

⁹⁶⁵ İbn Sa'd, Tabakât, I/311, 315, 316; Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, I/293; Önkâl, Ahmet, Rasûlüllah'ın İslâm'a Dâvet Metodu, s.257.

⁹⁶⁶ İbn Hişâm, Sîre, IV/540; İbn Sa'd, Tabakât, I/294, 298, 303, 315, 323, 324, 328, 330, 331, 338, 344; Taberî, Târih, I/1574; İbn Kesîr, Bidâye, IV/180, V/30–31; Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, I/445–450; Buhârî, Cizye, 6; Müslim, Vasiyet, 20; Ebû Dâvûd, İmâret, 28; Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, I/272.

⁹⁶⁷ İbn Sa'd, Tabakât, IV/346; Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, II/207–208; Hamîdullah, Muhammed, İslâm

vasiyetleri arasında da özellikle bu konular üzerinde durmuş, elçilere yapılacak muameleler ile ilgili tavsiyelerde bulunmuştur.⁹⁶⁸

Hiz. Peygamber (s) Medine'ye gelen elçilerin onuruna bir anlamda özel kabul törenleri diye nitelenebilecek sade karşılama merasimleri düzenlemiştir. Görüşmelere geçileceği zaman kapıda Arap âdet ve geleneklerini misafirlere anlatacak bir teşrifatçı bulundurmuş ve söz konusu görevlinin verdiği ön bilgilere göre elçiler onun huzuruna çıkıp görüşmeler yapmışlardır.⁹⁶⁹ Hiz. Peygamber (s), Medine'ye gelen elçilerle meşgul olmak üzere Bilâl-i Habeşî'yi görevlendirmiştir.⁹⁷⁰ Aynı şekilde heyetlere hediye takdim etmek için, bazı heyetlere özel ilgi göstermesi için de Bilâl-i Habeşî'ye görev vermiştir.⁹⁷¹ Hiz. Peygamber (s)'in hacibleri arasında Hiz. Ebû Bekir, Muğîre b. Şu'be ve Bilâl b. Rebâh'ın olduğu da kaynaklarda zikredilmektedir.⁹⁷² Hiz. Peygamber (s) döneminde elçi kabulü ve uğurlanmasıyla ilgili belli bir gelenek ve teamül artık yerleşmiştir.⁹⁷³ Bu gelenek ve teamül Hulefâ-i Râşidîn döneminde ve daha sonraları da uygulanmıştır. Medine'ye gelen elçilerin güvenlik, barınma ve iâşe ihtiyaçlarının karşılanması için özel önlemler alınmış, elçilere kendi dinî inançlarını yerine getirebilme kolaylığı da tanınmıştır. Necranlı Hristiyan elçiler geldiklerinde Mescidu'n-Nebevî'de ibadet ettiklerine dair bilgilerin bulunması oldukça anlamlıdır.⁹⁷⁴

Bu söylediklerimizle alakalı birkaç örneği daha zikrederim. Benî Tucîb kabilesinden gelen heyet Hiz. Peygamber (s)'den gerekli bilgileri almışlar, Medine de birkaç gün ikamet ettirilmişler, İslâm'ı tanımışlar ve geri gitmek istediklerinde onlara acele etmemeleri telkin edilince onlar “*Biz burada öğrendiğimiz ve gördüklerimizi ardımızda bulunan kavmimiz ulaştıracağız.*” demişler, kendilerine Bilâl-i Habeşî tarafından hediyeleri verilerek memleketlerine uğurlanmışlardır.⁹⁷⁵ Benî Sa'lebe heyeti ise Medine'ye dört kişi olarak gelmiş ve “*Biz kavmimizin elçileriyiz, gerimizdeki kavmimiz İslâm'ı kabul etmişlerdir.*” demişlerdi. Medine'de ağırlandılar; kendilerine ikramda bulunuldu. Birkaç gün kaldılar, gerekli bilgiler

Peygamberi, II/1023.

⁹⁶⁸ Buhârî, Meğâzî, 85; İbn Hacer, İsâbe, I/475; İbn Abdi Rabbih, el-Ikdu'l-Ferîd, II/124–25.

⁹⁶⁹ İbn Hişâm, Sîre, I/313, 540, 3/328; İbn Sa'd, Tabakât, I/310; İbn Abdirabih, Ikdu'l-Ferîd, II/60; Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, II/1023.

⁹⁷⁰ Şiblî, Mevlâna, Asr-ı Saâdet, I/443.

⁹⁷¹ Önkâl, Ahmet, Rasûlullah'ın İslâm'a Dâvet Metodu, s.142.

⁹⁷² İbn Sa'd, Tabakât, I/313, 328, 359, III/309; İbn Hacer, İsâbe, III/353; Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, I/21.

⁹⁷³ İbn Abdi Rabbih, el-Ikdu'l-Ferîd, II/125 vd.; Hamîdullah, Muhammed, İslâm'da Devlet İdaresi, s.240.

⁹⁷⁴ İbn Sa'd, Tabakât, I/358–59.

⁹⁷⁵ İbn Sa'd, Tabakât, I/323; İbn Seyyid, Uyûn, II/246; Halebî, İnsânü'l-Uyûn, III/265; İbnü'l-Kayyim, Zâdu'l-Meâd, III/54.

kendilerine verildi. Dönmek istediklerinde Hz. Peygamber (s)'in emri ile Bilâl-i Habeşî tarafından bahşişleri verilerek uğurlandılar. Her birine beşer ukıyye* verildiği rivayet edilmektedir.⁹⁷⁶ Bahî kabilesinden Mutarrif b. Kâhin kavmi adına elçi olarak Medine'ye gelmiş, Müslüman olduğunu, kavminin İslâm'a girdiğini haber vermiş ve emanname talep etmiştir.⁹⁷⁷

Benî Sudâ' kabilesine karşı Hz. Peygamber (s) tarafından bir seriyye gönderileceği haberi Medine'de bulunan o aşiretten olan Ziyâd b. Hâris'in kulağına gidince, Hz. Peygamber (s)'e seriye yerine kendisinin haberci olarak kabilesine gidebileceğini, durumun ehemmiyetini kendilerine haber verebileceğini ifade etti. Hz. Peygamber (s) onu haberci olarak gönderdi, kısa bir süre sonra 15 kişilik bir heyet ile Medine'ye geldiler. Sa'd b. Ubâde'nin evinde misafir oldular. Kavimlerinden haberler getirip, biatlerini sunduktan sonra gerekli bilgileri kabilelerine aktarmak üzere ayrıldılar.⁹⁷⁸

Hz. Peygamber (s)'in Medine dışında da gelen heyetleri kabul ettiği olmuştur. Örneğin, Eyle halkına Hz. Peygamber (s)'in İslâm'a dâvet mektubunun ulaşmasının ardından Eyle hâkimi Yuhanna b. Ru'be, Cerbâ ve Ezruh halklarının temsilcilerini de alarak Tebûk'e gelmişlerdi. Her ne kadar Müslüman olmayıp cizye vermek üzere Hz. Peygamber (s) ile anlaşmış olsalar da etraf kabilelerin heyetler halinde Tebûk'e gelip teslim olmalarını görmeleri, bu boyun eğmeleri konusunda etken olmuştur. Hz. Peygamber (s) onları Tebûk'te Bilâl-i Habeşî'nin yanında ağırlatmıştır.⁹⁷⁹

Elçilerin toplum ve devletlerini temsil ettikleri için tüm yönleri ile titizlikle seçilmiş olduklarını daha önce ifade etmiştik. Bu sebeple bu kişilerin elçi olarak bulundukları yerlerde karşılaştıkları her türlü söz ve davranışın da onların şahsından ziyade devlet ve toplumlarına karşı gösterilmiş olduğu genel kabul görmüştür. Devlet ve toplumlar arasındaki ilişkileri daha sağlıklı yürütmek amacıyla zamanla elçilere bazı ayrıcalıklar tanımışlardır. Bu itibarla elçi dokunulmazlığının kutsallığı, elçi kabulü ve uğurlaması gibi hususlarda bazı diplomatik teamül ve kurallar oluşturulmuştur.⁹⁸⁰ Bu nedenle Hz. Peygamber (s) de elçilerin bu durumuna çok büyük önem vermiştir. Hz. Peygamber (s)'in savaşla ve diğer milletlerle

* Bir ukıyye, bahsi geçen dönem için kırk dirhem gümüş paradır. bkz. Belâzürî, Fütuh, s.653.

⁹⁷⁶ İbn Sa'd, Tabakât, I/298; İbn Seyyid, Uyûn, II/283.

⁹⁷⁷ İbn Sa'd, Tabakât, I/307; İbn Hacer, İsâbe, III/423.

⁹⁷⁸ İbn Sa'd, Tabakât, I/326; İbn Seyyid, Uyûn, II/255; İbnü'l-Kayyım, Zâdu'l-Meâd, III/60.

⁹⁷⁹ İbn Hişâm, Sîre, IV/161; Vâkıdî, Meğâzî, III/1031, İbn Sa'd, Tabakât, I/289; Taberî, Târih, III/146.

⁹⁸⁰ Balcı, İsrâfil, Hz. Ömer Döneminde Diplomasi, s.37; Nicolson, Harold, Diplomacy, s.17-18; Rourke, John T., International Politics on The World Stage, s.281.

ilişkilerle alakalı koymuş olduğu prensipler içerisinde zulüm yapmamak, ölümlerin burnunu, kulağını kesmemek, çocuk, kadın ve ihtiyarların öldürmemek,⁹⁸¹ düşmanları ateşte yakmamak,⁹⁸² mamur yerleri harap etmemek⁹⁸³ gibi kuralların yanı sıra elçilere dokunmamak, onları öldürmemek⁹⁸⁴ emrinin bulunduğunu da görüyoruz.

Bu kurallar aslında akliselim sahibi tüm devlet ve toplumların kabul edeceği evrensel ilkelerdir. Konumuzla alakalı olarak “Elçiye zevâl olmaz.” ifadesiyle ortaya konulan bu gerçek tüm devletler tarafından uyulması gereken bir kuraldır. Bu yüzden Hz. Peygamber (s) elçi dokunulmazlığına son derece önem vermiş, bu konuda yanlış anlaşılmaya sebep olabilecek her türlü davranıştan uzak durmaya özen göstermiştir. Ebû Râfî adlı bir Mekkeli, Medine’ye elçi gönderilmişti. Hz. Peygamber (s) ile görüşmesinden sonra O’ndan etkilenerek geri dönmek istememişti. Hz. Peygamber (s) ise onun elçi sıfatıyla Medine’de bulunduğunu hatırlatmış, elçileri alıkoymanın kendi inancına aykırı olduğunu belirtmiş ve yurduna gittikten sonra isterse tekrar dönebileceğini belirtmiştir.⁹⁸⁵

Yalancı Peygamberlerden Müseylime’nin elçileri Medine’ye gelip Hz. Peygamber (s)’in huzurunda kendinin peygamberliğini yalanlamaları ve Müseylime’nin peygamberliğine inandıklarını söylemeleri üzerine Hz. Peygamber (s), “*Elçiler öldürülmez olmasaydı, vallahi, ikinizin de boynunu vururdum.*”⁹⁸⁶ demesi elçilere muamele ve onların hukûkî konumu hakkında çok önemli bir ilkeyi ortaya koymuş olmaktadır.

Dışarıdan gelen elçilere ihtimam gösterildiği gibi gönderilen İslâm elçilerinin de can, mal ve itibarlarına yapılan her türlü tecavüze karşı ciddî hassasiyet gösterilmiş, bundan dolayı elçiye kötü muamele savaş sebebi sayılmıştır. Nitekim Ğassan Meliki Hâris b. Şemir’e gönderilen elçi Hâris b. Umeyr’in henüz gideceği yere varmadan bir başka Gassâni reisi olan Şurahbil b. Amr tarafından öldürülmesi üzerine Bizans İmparatoru’na durumu bildiren bir mektup gönderilmiş, suçluların ya cezalandırılması veya teslim edilmesi talep edilmiş, isteğin kabul edilmemesi durumunda bu olayın savaş sebebi sayılacağı bildirilmişti. Bizans

⁹⁸¹ Müslim, Cihâd, 2–3.

⁹⁸² Buhârî, Cihâd, 106; Ebû Dâvûd, Cihâd, 122.

⁹⁸³ Müslim, Hac, 461; Belâzürî, Fütûh, s.10–11; Mevdudî, İslâm’da Savaş Hukûku, s.263–268.

⁹⁸⁴ Dârimî, Siyer, 60.

⁹⁸⁵ Ebû Dâvûd, Cihâd, 163.

⁹⁸⁶ İbn Hişâm, Sîre, IV/247; Ahmed b. Hanbel, III/488; Taberî, Târih, III/167; Belâzürî, Fütûh, I/106; Yakûbî, Târih, II/130; İbn Kesîr, Bidâye, V/52; el-Kelâî, el-Hilâfetü’r-Râşide s.101; Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, s.305.

İmparatoru bunu reddettiğinde ise Mûte Seferine çıkış kararı alınmıştı.⁹⁸⁷ Burada Hz. Peygamber (s)'in gelen cinayet haberi üzerine bunu kendi şahsına ve devletine yapılmış bir taarruz kabul ettiği ve bu davranış sebebiyle hemen bir ordu seferber etme hazırlığına başladığını görmekteyiz. Aslında o gün için hazırlanan 3000 kişilik bir kuvvetle Şam'ın karşısına çıkmak çok mümkün değildi. Müslümanlar henüz arzu edilen güce de ulaşmış bulunmuyorlardı. Ama elçiye yapılan bu muamele bir topluma yapılabilecek en ağır hakaret ve taarruz görüldüğü için bütün olumsuzluklara rağmen bir ordu çıkarılmıştır.

Hz. Peygamber (s)'in elçiler ve diplomasi ile ilgili uygulamaları hakkında ifade edeceğimiz bundan sonraki bilgileri Râşid Halifelerin kendi dönemlerindeki uygulamaları ile birlikte zikredeceğiz.

Elçiler, İslâm tarihinde bazı zamanlarda Müslüman olmayanlardan da olabilmıştır. Hz. Peygamber (s) Habeşistan'a Amr b. Ümeyye'yi, oradaki Müslümanların Medine'ye dönmeleri konusunu krala iletmek üzere elçi olarak göndermiştir. Amr o anda henüz Müslüman değildi.⁹⁸⁸ Aynı şekilde Hâlid b. Velîd, Hîre'yi fethettiğinde İran devletine yazdığı mektupları Hîreli, Mürre ve Hezkil adındaki şahıslarla göndermiştir ki o an için onlar da Müslüman değillerdi.⁹⁸⁹ Ancak bunlar daha önce Hîre Emîri'nin de elçiliğini yaptıkları için bu işi iyi biliyorlardı.⁹⁹⁰ Bundan dolayı tercih edilmişlerdir. Aynı düşünce ile belki de Hz. Peygamber (s) daha önce böyle bir uygulama yapmıştır. Hâlid b. Velîd aynı zamanda bu elçilerden ajanlık yapmalarını da istemiş ve Farşlıların durumu hakkında bilgi edinmelerine dair kendilerine talimat vermiştir.⁹⁹¹ Aslında bu o dönem için herkesin kullandığı bir haber edinme ve istihbarat türüdür. Bunu daha önce ifade ettiğimiz gibi Hz. Peygamber (s) de kullanmıştır.⁹⁹² Bu bilgiden dolayı her devlet elçilere karşı tedbirli olmuştur. Hz. Ebû Bekir, komutanlara verdiği talimatlarda düşman elçilerini karargâhta fazla tutmamalarını, askerlerin elçilerle konuşmasına müsaade etmemelerini önemle tavsiye etmiştir.⁹⁹³ Hz. Ebû Bekir komutan tayin ettiğinde Yezîd b. Ebî Süfyân'a konu ile alakalı olarak zikredebileceğimiz şu talimatlarda

⁹⁸⁷ İbn Hişâm, Sîre, II/373–80; İbn Sa'd, Tabakât, I/277–78; Vâkıdî, Kitâbu'l-Meğâzî, II/755–68; Taberî, Târih, IV/107–108; İbn Abdi'l-Berr, İstîâb, I/298; İbn Asâkir, Târihu Dimeşk, I/94; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, I/408; İbn Seyyid, Uyûn, II/153; İbnü'l-Kayyım, Zâdu'l-Meâd, II/173.

⁹⁸⁸ Taberî, Târih, III/228; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/346.

⁹⁸⁹ Hamîdullah, Muhammed, el-Vesaik, s.373.

⁹⁹⁰ Taberî, Târih, IV/17.

⁹⁹¹ Taberî, Târih, IV/17.

⁹⁹² bkz. 35–56.

⁹⁹³ Vâkıdî, Fütûh, I/4; İbn Kuteybe, Uyûnu'l-Ahbâr, I/108; İbn Abdi Rabbih, el-Ikdu'l-Ferîd, I/129; Mes'ûdî, Mürûc, II/309; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/404.

bulunmuştur:

“...Düşman elçileri huzuruna geldiğinde, onlara ikramlarda bulun ve onları karargâhında fazla tutma. Böylece kısa süre kalarak, ordu hakkında hiç bir bilgi alamadan geri dönerler. Onlara ordunun gücüyle ilgili hiç bir şeyi göstermemeye çalış. Aksi halde zayıf noktalarını görürler ve senin bildiklerini de öğrenirler. Düşman elçilerini, askerinin kalabalığı arasında misafir et. Yanında bulunanların bu elçilerle konuşmasını yasakla. Elçilerle konuşmayı kendin üzerine al. Gizli olan şeyleri elçiler arasında, açığa vurma ki, işlerin karışmasın. Bir şey öğrenmek istediğinde doğru konuş ki, sana fikirlerini samimi olarak söylesinler. Geceleyin etrafındakilerle sohbet et. Gece nöbetçilerin çok olsun ve onları asker arasına dağıt. Nöbetçilerden habersiz onları kontrol et. Görevini yapmayanları aşırıya kaçmamak üzere cezalandır!..”⁹⁹⁴

Elçilerin dokunulmazlığı ve onlara iyi muamele ile alakalı İslâm tarihinde Hz. Peygamber (s) ile başlayan çok hassas davranış kuralları ondan sonraki halifeleri döneminde de aynen devam etmiştir.⁹⁹⁵ Hz. Ebû Bekir, Yezîd b. Ebî Süfyân'ı Suriye'ye doğru sevk ederken, ona birtakım tavsiyelerde bulunmuştur. Bunlar arasında, düşman elçilerinin güzel karşılanması ve onlara iyi muamele edilmesi gibi talimatlar da yer almıştır.⁹⁹⁶

Elçiler vasıtası ile haberleşme işine Hz. Peygamber (s)'den sonra halifeler de devam etmiştir. Hz. Ebû Bekir irtidat eden kabilelere elçilerle, orduların önünden mektuplar göndererek onları İslâm'a dönmeye dâvet etmiş ve tavırlarının doğuracağı sonuçlar hakkında onları uyarmıştır.⁹⁹⁷ Bazılarına ayaklanmalara son vermelerini, bazılarına ise ayaklanmalara karşı yardımcı olmalarını bu elçiler vasıtası ile haber vermiş, aynı elçilerle cevapları almış ve bu haberlere göre stratejileri gerçekleştirmiştir.⁹⁹⁸ Bu elçilerin yanı sıra haberleşmeyi tamamlayan heyetlerin geliş gidişleri de bu dönem devam ede gelmiştir. Örneğin, ayaklanan bazı kabilelerin temsilcileri hilâfet merkezine gelerek Hz. Ebû Bekir ile görüşmeler yapmış, zekât vermek istemediklerini bildirmişler, Hz. Ebû Bekir ise zekât toplama işinin devletin bir görevi olduğunu, buna engel olanlar ile kesinlikle savaşacağını haber vermesi üzerine bu

⁹⁹⁴ Vâkıdî, Fütûh, I/4; İbn Kuteybe, Uyûnu'l-Ahbâr, I/108; İbn Abdi Rabbih, el-Ikdu'l-Ferîd, I/129; Mes'ûdî, Mürûc, II/309; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/371, 404.

⁹⁹⁵ Konu ile ilgili daha geniş bilgi ve örnekler için bkz. Şiblî Nûmânî, Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi, I/219–20; Balcı, İsrâfil, Hz. Ömer Döneminde Diploması, s.59–64.

⁹⁹⁶ İbn Kuteybe, Uyûnu'l-Ahbâr, I/108–109; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/404.

⁹⁹⁷ Bu belgenin tam metni için bkz. Taberî, Târih, III/249–251.

⁹⁹⁸ Ceatânî, İslâm Tarihi, VIII/254.

heyetler bu önemli haberi kavimlerine bildirmişlerdir.⁹⁹⁹ Yine Hz. Ebû Bekir hilâfeti döneminde Rum Kayseri Heraklius'u İslâm'a dâvet etmek üzere Hişâm b. el-Âs el-Ümevî, Nuaym b. Abdullah, Ubâde b. Sâbit, Amr b. el-Âs, ve Adiyy b. Ka'b'ı elçi olarak göndermiş, heyet önce Heraklius adına Şam ülkesini idare eden Cebele b. Eymenu'l-Ğassânî'ye uğramış ve onun tarafından heyetin emrine verilen yol kılavuzları ile Kostantiniyye (İstanbul)'a kadar gitmiş, orada Kayser ile görüşmüş ve onu İslâm'a dâvet etmişlerdir.¹⁰⁰⁰

Elçi gönderme işi kendinden önceki dönemlerden sonra Hz. Ömer döneminde de devam etmiştir. O, fetih hareketlerinden önce o bölgeye Hz. Peygamber (s)'in âdeti üzere elçiler göndermiştir.¹⁰⁰¹ Hz. Ömer döneminde bu iş artık iyice yerleşen bir kural olmuştur. Bu gönderilen elçiler savaş öncesi daima şu üç teklifi karşı tarafa iletmişlerdir: Birincisi, Müslüman olup Müslümanların haklarından yararlanmaları; ikincisi, cizye vererek İslâm devletinin himayesi altına girmeleri; üçüncüsü ise, Müslüman olmayı veya İslâm Devleti'ne cizye vermeyi kabul etmedikleri takdirde, Allah aralarında hüküm verinceye kadar savaşmaları.¹⁰⁰² Mesela, Kâdisiye'de Muğîre b. Şu'be, elçi olarak gittiği Rüstem'e bu şıkları ifade etmişti.¹⁰⁰³ Hâlid b. Velîd Fars Merzubânî'na yazdığı mektupta da aynı teklifleri sunmuştu.¹⁰⁰⁴ Hz. Ömer gönderdiği elçilerine yola çıkmadan önce şu tavsiye ve emirlerde bulunurdu: *“Huzura kabul edileceğiniz zaman ismi güzel olanınıza öncelik verilsin. İçeri girdiğinizde yüzü güzel olanınızı öne geçirin. Konuştuğunuz zaman sözleriniz sizin kim olduğunuzu belirtecek nitelikte ayırt edici olsun... İdarecilerin gözleri sizin üzerinizde olacağından belirtilen hususlarla ilgili sizde bir eksiklik bulunmamalıdır. Zira onların sizin hakkınızdaki kanaatleri aynı zamanda tüm Müslümanlar hakkındaki kanaatlerini de etkileyecektir...”*¹⁰⁰⁵

Hz. Ömer ile ilgili kaynaklarda geçen şu rivayetler onun tutumunu göstermektedir: İran ile henüz askerî çatışmalar başlamadan önce Hz. Ömer, komutanı Sa'd b. Ebî Vakkâs'a bir mektup göndermiş ve bu mektupta önce Kısra ile diplomatik yollarla antlaşma

⁹⁹⁹ Taberî, Târîh, III/223–230.

¹⁰⁰⁰ Dîneverî, el-Ahbâru't-Tıvâl, s.18; Ebû Nuaym, Delâil, I/50; Beyhakî, Delâil, I/386–387; İbnü'l-Cevzî, el-Vefâ bi Ahbâri'l-Mustafâ, II/727; İbnü'l-Arabî, Muhâdarât, I/100–101; Süyûtî, Hasâis, II/127; Aliyyü'l-Muttakî, Kenzu'l-Ummâl, XII/467.

¹⁰⁰¹ Bununla ilgili örnekler için bkz. İbn Kesîr, Bidâye, VII/38–40; Yakûbî, Târîh, II/144; Hitti, P. K., İslâm Tarihi, I/246–247.

¹⁰⁰² Belâzürî, Fütûh, s.367; İbnü'l-Kayyım, Zâdu'l-Meâd, III/133.

¹⁰⁰³ İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/428.

¹⁰⁰⁴ İbn Abdi Rabbih, el-Ikdu'l-Ferîd, I/130.

¹⁰⁰⁵ İbn Ferrâ, Rusûlu'l-Mülûk, s.47.

sağlanmasını istemiştir. Ona önce karşı tarafa barış teklifinin iletilmesini ve bu amaçla bir elçilik heyeti tertip edip göndermesini bildirmiştir. Halife komutanına verdiği talimatta Kisra'ya gönderilecek elçilerde bulunmasını istediği nitelikleri, şu ifadelerle dile getirmektedir: *“Kisra'ya fizikî yönden güçlü, kuvvetli ve gösterişli, görüş ve fikir sahibi, cesaretli, maksadını iyi anlatabilen, şeref ve asaletleriyle nam salmış kişilerden oluşan bir elçilik heyeti göndermeye dikkat et. Göndereceğin elçiler öncelikle onu İslâm'a dâvet etsinler. Bu davranış Kisra'yı psikolojik olarak etkileyecektir. Bu yolla Müslümanların gücü, kuvveti ve cesareti onu ürkütecektir.”*¹⁰⁰⁶ Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın gönderdiği 20 kişilik heyetin içerisinde Nu'man b. Mukarrin, Muğîre b. Şu'be, Muhammed b. Mesleme, Âmir b. Ebî Vakkâs gibi önemli özellikleri ile tanınmış kimseler vardı.¹⁰⁰⁷

Hız. Ömer dönemi diplomatik ilişkileri ve onun bu konudaki tutumlarını doktora tezi olarak inceleyen İsrail Balcı elçilerle ilgili olarak Hız. Ömer'in ilkelerini maddeler halinde şu şekilde sıralamaktadır;

1. Meslekî bilgi ve donanıma sahip olmak. Devleti dışarıda temsil edecek güç ve kabiliyet özellikleri taşımak,
2. Fizikî yapı itibarıyla gösterişli, sağlam ve etkileyici bir görünüm arz etmek,
3. Müslüman olmak,
4. Güvenilir olmak,
5. Maksadını belîğ ve veciz bir şekilde dile getirebilecek konuşma yeteneğine sahip olmak,
6. Gideceği ülkenin diline vakıf olmak,
7. Yiğit ve cesur olmak,
8. Gideceği ülkenin siyasî, kültürel ve fizikî özellikleri hakkında bilgi sahibi olmak,
9. Bilgi, deneyim, görüş ve fikir sahibi olmak,
10. Şeref ve asalet yönünden tanınmış olmak,
11. Askerî ve siyasî tecrübeye sahip olmak,
12. Rakip devletlerin zaafılarını iyi sezinleyebilecek ve en az hata yapabilecek bilgi, beceri ve donanıma sahip olmak,

¹⁰⁰⁶ Taberî, Târîh, IV/92.

¹⁰⁰⁷ Taberî, Târîh, IV/92.

13. Karşılaşabileceği zorluklara göğüs gerebilecek sağlıklı bir fiziksel ve ruhsal dengeye sahip olmak,
14. Yabancıların Müslümanlar hakkında ne düşünüp düşünmediklerini öğrenebilecek kadar açık gözlü ve kurnaz olmak,
15. Elçiler aynı zamanda dâvetçiler olduklarından, Kur'an, Hz. Peygamber (s) ve diğer dinler hakkında mukâyese edebilecek ölçüde dinî bilgiye sahip olmak,
16. Akıllı, mizacı düzgün, sözleri anlaşılır ve fitratı sağlam olmak.¹⁰⁰⁸

İbn Ferrâ, Hz. Ömer'in, görevlendireceği elçilerin temsil kabiliyeti ve fizikî görünümüne büyük önem verdiğini belirtmektedir. Elçilerin iri yapılı, heybetli görünüme sahip ve aynı zamanda düzgün giyimli olmalarına dikkat ettiğini ifade etmektedir. Ayrıca Hz. Ömer, söylemek istediklerini ustalıkla dile getiren ve karşı tarafı konuşmalarıyla etkileyebilen iyi ve düzgün nitelikte kişiler olmasına son derece dikkat etmiş; bu yolla görüşmelerde bulundukları yabancı devlet temsilcilerini daha kolay etkileyebilmeyi ve dikkatlerini çekmeyi hedeflemiştir. Bunların yanı sıra Hz. Ömer, elçilerle ilgili düşüncelerini dile getirirken yabancı ülke yetkililerinin ve krallarının gözlerinin elçiler üzerinde olacağına dikkat çekerek, onların özellikle fizikî görünüm itibarıyla hiçbir kusurlarının olmamasına özen göstermiş ve elçiler tüm Müslümanların temsilcileri olduğundan onlar hakkındaki düşüncelerinin bir bakıma bütün Müslümanları ilgilendireceğinin altını çizmiştir.¹⁰⁰⁹

Elçinin gönderildiği bölge ve devletin özelliklerini biliyor, orayı tanıyor olması son derece önemlidir. Bu ilkeye Hz. Peygamber (s) ve Râşid Halifeler de dikkat etmişlerdir. Örneğin, İran bölgesine gönderilen elçilere bakıldığında Utârid b. Hâcib, Selmân el-Fârisî isimlerini görürüz ki bunlardan Utârid b. Hâcib, İslâm'dan önce bu ülkeye sürekli gidip gelmiş, hatta babasının İran Kısrası ile samimi ilişkileri olmuş, Kısra'nın sarayına kadar girerek onunla çeşitli konularda müzakereler yapmış olduğu belirtilmektedir.¹⁰¹⁰ Selmân ise köken itibarı ile bu bölgenin insanı idi.¹⁰¹¹

Karşılıklı bilgilenme açısından yabancı dil bilinmesi son derece önemlidir. Bu sebeple gerek Hz. Peygamber (s) gerek halifeler döneminde Medine'de tercümanlar

¹⁰⁰⁸ Balcı, İsrâfîl, Hz. Ömer Döneminde Diploması, s.50–51.

¹⁰⁰⁹ İbn Ferrâ, Rusûlu'l-Mülûk, s.33,47–48,57; Balcı, İsrâfîl, Hz. Ömer Döneminde Diploması, s.49.

¹⁰¹⁰ İbn Abdi Rabbih, el-Ikdu'l-Ferîd, II/20.

¹⁰¹¹ Ebû Ubeyd, Kitâbu'l-Emvâl, s.199; İbn Kesîr, Bidâye, VII/63.

bulundurulmuştur.¹⁰¹² Zeyd b. Sâbit, Hz. Peygamber (s)'in emri ile İbrânice'yi öğrenmiş ve ona Yahudiler ile ilişkilerinde mütercimlik yapmıştır. Zeyd aynı zamanda Hz. Peygamber (s)'den sonra halifeler için de mütercimlik yapmıştır.¹⁰¹³ Hz. Ömer de bu işe oldukça önem vermiştir. İranlı komutan Hürmüzan esir alınıp Medine'ye getirildiği zaman Halife onunla sürekli bulundurduğu tercüman aracılığıyla konuşmuştur.¹⁰¹⁴ O kadar ki Hz. Ömer'in şehit edilmesinde büyük rolü bulunan, aynı zamanda Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın sütbabası olan ve Hristiyan dinine mensup Cefne en-Nasrânî'nin, o dönemde Medine'de okuma yazma ve yabancı dil öğretmek için bulunduğu rivayet edilmektedir.¹⁰¹⁵ Hatta bu konuda Kettânî, okuma yazma için bulunmasına artık gerek kalmayan bu şahsın sadece yabancı dil öğretmek üzere bulunduğu konusunda görüş beyan etmektedir.¹⁰¹⁶ Bu şekilde tercüman bulundurma işi Bizans ve Sâsânîler tarafından da kullanılan bir yöntemdi. Bunu gerek Kâdisiye¹⁰¹⁷, gerekse Nihâvend¹⁰¹⁸ savaşlarıyla ilgili rivayetlerden anlamamız mümkündür. Bu devlet hükümdarları Müslümanlarla tercümanları vasıtası ile konuşmuşlar, bu sırada Müslüman komutanlar da yanlarında tercümanlar bulundurmışlardır.¹⁰¹⁹ Hz. Ömer'in civar devletlere gönderdiği elçilerde o bölgenin dilini bilme şartı aradığı gibi civar bölgelerden gelen elçilerin getirdiği mesajın tam anlaşılabilmesi için yanında sürekli tercümanlar bulundurduğu da bilinmektedir.¹⁰²⁰ Bunun İslâm tarihi içerisinde komutanları tarafından da aynen uygulandığını gösterir birçok örnek vardır. Örneğin, Amr b. el-Âs, Rum komutan Arlabon ile Ecnâdeyn Savaşı (H.13/M.634) öncesi yaptığı diplomatik görüşmeleri Rumca bilen tercüman vasıtasıyla yürütmüş ve aynı zamanda bu şahsı ona elçi olarak göndermiştir.¹⁰²¹ Mukavkıs ile yapılan görüşmelerde ise Amr b. el-Âs, Kıptice'yi iyi bilen Verdân adlı bir genci elçilik heyetine dâhil etmiş, ona yaptığı tavsiyede Kıptiler'in dilini bildiğini belli etmemesini, sadece onların kendi aralarındaki konuşmalarını dinleyip Müslümanlar hakkında ne düşündüklerini

¹⁰¹² Terzi, Mustafa Zeki, Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Askerî Tekilât, s.52.

¹⁰¹³ Ahmed b. Hanbel, V/186; Ebû Dâvûd, İlim, 2; Buhârî, Kitâbu't-Târîhi'l-Kebîr, III/380–81; Kalkaşendî, Subhu'l-A'sâ, III/4.

¹⁰¹⁴ İbn Abdi Rabbih, el-Ikdu'l-Ferîd, I/125; İbn Kesîr, Bidâye, VII/88.

¹⁰¹⁵ İbn Sa'd, Tabakât, III/258.

¹⁰¹⁶ Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, I/209–210.

¹⁰¹⁷ Ebû Yûsuf, Kitâbu'l-Haraç, s.35; Taberî, Târîh, IV/94.

¹⁰¹⁸ Ebû Yûsuf, Kitâbu'l-Haraç, s.35.

¹⁰¹⁹ Vâkıdî, Fütûh, II/69, 87–88; Taberî, Târîh, V/81; İbn Kesîr, Bidâye, VII/55.

¹⁰²⁰ Taberî, Târîh, V/81; İbn Kesîr, Bidâye, VII/88; Terzi, Mustafa Zeki, Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Askerî Tekilât, s.52.

¹⁰²¹ İbn Kesîr, Bidâye, 7/55; Balcı, İsrâfil, Hz. Ömer Döneminde Diplomasi, s.49.

öğrenmeye çalışmasını istemiştir.¹⁰²² Dımaşk'ın fethi sırasında Hâlid'den habersiz şehir halkının bir kısmına eman veren Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh ile Hâlid b. Velîd arasında yapılan müzakerelere eman verilen halkın temsilcileri de katılmış ve görüşlerini tercüman aracılığıyla belirtmişlerdir.¹⁰²³

Elçilikle ilgili uygulamaların Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde de aynen devam ettiğini görmekteyiz. Bir farkla ki onların işletmiş olduğu elçilik işlemleri daha çok iç karışıklıklar sebebiyle devlet içinde ayrılık hareketlerini gerçekleştirenlere yönelik bir resmî haberleşme şeklinde olmuştur. Mesela, Hz. Ali halife olduğunda huzursuzlukların yaşandığı bölgelere resmî görevlilerini halka ulaştırmalarını istediği haberlerle göndermiştir. O, aslında gönderdiği kişileri vali olarak atamıştı.¹⁰²⁴ Kayıtlarda bu şekilde geçiyor olsa da gerçekte kendisi de biliyordu ki olayların bu kadar taze olduğu bir dönemde büyük sıkıntıların yaşandığı o bölgelerde (Şam, Kûfe, Basra, Mısır) gönderdiği bu valiler kabul görmeyecekti. Bundan dolayı asıl amacının fitnelerin yaşandığı bu noktalara sabırlı davranılması, hakkın mutlaka zamanla yerini bulacağını, suçluların cezalandırılacağını haber vermektir. Merkezi yönetimin şu an için orada nasıl algılandığını, itaatin sağlanıp sağlanamayacağını test edip, bu gönderdiği kimselerle haberler elde etmektir. Nitekim Muâviye'ye bir mektupla birlikte gönderdiği Sebrâ el-Cühenî, Muâviye tarafından olumsuz karşılanmış, okuduğu şiirle Hz. Osman'ın kanı ve intikamından bahsetmiştir.¹⁰²⁵ Bu haber elbette Hz. Ali'ye hemen ulaştı. Ardından da Muâviye, Benî Âs'tan Kubeysâ adında birini, dışında kendi mührü olan ama içinde boş bir zarf ile Muâviye'den Ali'ye ibaresi ile gönderdi. Gelen elçi: *"Geldiğim yerde kısıstan başka bir şeye razı olmayan bir topluluk bırakıp geldim."* haberini Hz. Ali'ye getirmiştir. Şam'da Camii minberine giydirilmiş 60000 kişiyi ağlatan Hz. Osman'ın kanlı gömleğini haber vermiştir.¹⁰²⁶ Bu hadise de kanaatimizin doğru olduğunu, yani Hz. Ali'nin haber ulaştırmak ve haberler edinebilmek için sıkıntılı bölgelere elçiler göndermiş olduğunu göstermektedir.

¹⁰²² Vâkıdî, Fütûh, II/33.

¹⁰²³ Vâkıdî, Fütûh, I/49–50; Balcı, İsrâfil, Hz. Ömer Döneminde Diplomasi, s.49.

¹⁰²⁴ Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, Kâmil, III/92–94; A. Cevdet Paşa, Kısâs-ı Enbiyâ, I/498–499; Şiblî, Mevlâna, Asr-ı Saâdet, V/82.

¹⁰²⁵ İbnü'l-Esîr, Kâmil, III/93–94; A. Cevdet Paşa, Kısâs-ı Enbiyâ, I/499.

¹⁰²⁶ İbnü'l-Esîr, Kâmil, III/93–94; Şiblî, Mevlâna, Asr-ı Saâdet, V/82.

2. Haberleşme Alanında Mektup ve Mektuplaşma Usulü

2.1. İslâm Öncesindeki Mektup ve Mektuplaşma

Uzaktaki insanların birbirleri ile haberleşmelerinde akla gelen ilk yöntemlerden birisi olan mektup, yazının bulunmasından sonra en çok kullanılan haberleşme şekli olmuştur. Mektuplar, insanların bilgi, görüş ve düşüncelerini birbirlerine bildirmek, istek ve dileklerini iletmek için sık sık kullandıkları bir araçtır.¹⁰²⁷ Mektup, Arapça “K-t-b” fiilinden ism-i mef’ûl olarak “yazılmış, yazılı”, “iki şeyi birbirine bağlama” anlamındadır.¹⁰²⁸ Arapça da bu manaya gelmek üzere daha ziyade “kitap, hitap, sahîfe, kelime, makâle, me’luke, emuk, meyâmîr” kelimeleri kullanılmış, bunlardan da en çok “risâle” çoğulu “resâil” tabiri yerleşmiştir. Risâle; mektup, kitapçık anlamına gelirken, çoğulu Resâil; bilgi ve haberlerin bir kimseden diğerine iletilmesi anlamına gelmektedir.¹⁰²⁹

Tarihe mal olmuş tüm devlet ve milletlerin gerek kendi içlerinde gerek diğer devlet ve milletlerle olan haberleşmelerinde mektup yöntemini kullanmış olduklarını görmekteyiz. Derinlemesine değil ama konunun daha iyi ifade edilebilmesi adına tarihte iz bırakmış olan devlet ve milletlerin konu ile ilgili tutumlarını kısaca özetlemek istiyoruz.

Arkeolojik bulgulara göre, dünyada organize bir iletişim sistemine sahip olan ilk ülkelerden birisi olan Çin’de haberleşme aracı olarak önceleri düğüm mektuplar kullanılmıştır. Düğüm mektup, ikincil kumaş şeritlerin sarktığı bir kumaş şeridinden ibaretti. Sarkan ikincil şeritlerde, çeşitli boyut ve biçimlerde düğümler vardı ve her ikincil, bir kodu temsil ederdi. Ayrıntılar ise şeridin rengi, sarımı ve düğümlerle anlatılırdı.¹⁰³⁰ Eski Çin’de, kâğıt icat edilmeden önce mektuplar bambu ve ahşap tahtalara yazılmıştır. Yapılan kazılarda, bu tür yazı malzemeleri ile üzerine yazılmış mektuplar da bulunmuştur. Gahsu İlinde ortaya çıkarılan bambu kâğıtları buna güzel bir örnektir. Bunların arasında, yürüyerek dağıtılan sıradan mektuplar ile “ekspres” olarak işaretlenmiş olan ve atlı kuryelerce dağıtılması gereken acil mektuplar bulunmaktaydı. Taşıma işleri; yaya, atlı, iki tekerlekli arabalar ve gemilerle yapılmaktaydı. Çin tarihinde “posta kanunları” adıyla özel düzenlemeler yapılmış, posta hakkında dokuz madde konulmuştur.¹⁰³¹

M.Ö. 3000’li yıllarda, Mısır İmparatorluğu hakkında edindiğimiz bilgilere göre ise

¹⁰²⁷ Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, “Mektup”, VII/231.

¹⁰²⁸ Âsım Efendi, Kâmûs Tercümesi, I/455.

¹⁰²⁹ Durmuş, İsmail, “Mektup”, DİA., XIX/14.

¹⁰³⁰ Madran, Emre, “Posta Hizmetlerinin Doğuşu”, s.15–16.

¹⁰³¹ China Post, A Brief History of China Post, s.22–45.

mektuplar, taş levhalar, deriler, tahtalar bilhassa siyah veya kırmızı mürekkeple ve bir kamış kalemle papirüs yaprakları üzerine, hiyeratik yazı ile yazılmıştır.¹⁰³²

Günümüze ulaşan en eski mektuplar M.Ö. 2000 yılı başlarında bugün Kayseri yakınlarında “Kültepe” adıyla anılan yerde Türk Tarih Kurumunun yapmış olduğu kazılarda elde edilen Kaniş ile Asur şehri arasında karşılıklı gönderilen mektuplardır. Bu kazılarda 20000 civarında kil tablet (mektup) gün yüzüne çıkartılmıştır.¹⁰³³ “Kültepe Tabletleri” denilen bu mektuplar çoğu üç-beş cm. eninde, beş-on cm. boyunda küçük, bazıları daha büyük, kilden tabletlerdir. Kil yaş iken üzerleri madeni bir uçla yazılıyor, bazen de yine kilden zarflara konuluyor sonra üzerlerine iş sahiplerinin ve şahitlerin mührü basılıyordu.¹⁰³⁴ Kaniş ile Asur arasındaki ticarî ulaşımda eşek ve katır kullanılıyordu. Çivi yazılı mektuplarda bu eşek kervanlarından çokça söz edilmektedir. Bu dönemde mektuplar bu kervanlarla taşınmıştır.¹⁰³⁵

Asur ve Kaniş krallıklarında olduğu gibi Karkemiş Krallığında da haberleşme tablet mektuplar ve elçiler vasıtasıyla sağlanmış, tablet mektuplar ticaret kervanlarıyla taşınmıştır. Kral mektupları da özel haberciler veya elçilerle gönderilmiştir.¹⁰³⁶

Ayrıca; Mısır firavunları ile Bâbil, Asur ve ufak Suriye beylikleri arasında alıp verilen ve Mısır’da Tel-el-Amarna arşivinde bulundukları için bugün Tel-el-Amarna mektupları diye tanınan Akkadça mektuplar, M.Ö. XIV. yüzyılda Ön Asya’da uluslararası mektuplaşma ve uluslararası dil kullanma anlayışını günümüze yansıtmaktadır.¹⁰³⁷ Hammurabi’nin Tel-el-Amarna’da bulunan mektupları bugün İngiltere’de British Museum’da sergilenmektedir.¹⁰³⁸ Bâbil mektupları genel olarak devlet mektupları ve özel mektuplar olarak vasıflandırabilir. Bâbil mektuplarının başlıca vasfı ağızdan söyleniyormuş gibi olmalarıdır.¹⁰³⁹ Tel-el-Amarna Arşivindeki mektuplardan o dönemin tarihi aydınlanmakta Ortadoğu ve Mısır’daki eski uygarlıklarda haberleşme ve ulaşım verilen önem ortaya çıkmaktadır. Mısır’da Firavunlar fethettiği ülkelerde o yerin halkından “Angariye” adlı vergi almaktadır. Bu vergiyle halk,

¹⁰³² Tural, Osman, vd., Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı, s.15.

¹⁰³³ Memiş, Ekrem, Eskiçağda Mezopotamya, s.179–181.

¹⁰³⁴ Tural, Osman vd., Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı, s.10.

¹⁰³⁵ Uçankuş, Tahsin Hasan, Arkeoloji, s.340; Balkan, Kemal, Mama Kralı Anum-Hirbi’nin Kaniş Kralı Warşama’Yâ Gönderdiği Mektup, s.56- 64.

¹⁰³⁶ Tural, Osman vd., Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı, s.12.

¹⁰³⁷ İnönü Ansiklopedisi, IV/8.

¹⁰³⁸ Günlaltay, M. Şemsettin, Yakın Şark, Elam ve Mezopotamya, s.509–521.

¹⁰³⁹ Tosun, Mebrure-Yalçın, Kadriye Yalvaç, Sümer, Bâbil Asur Kanunları ve Amrni-Şaduqa Kanunları, s.195.

Mısır'da dâhil olmak üzere fethedilen ülkelerde askerî ve idârî görevlilerin yanı sıra Firavunun postacılarının da masraflarını karşılamaktadır.¹⁰⁴⁰ Buradan da Mısır'da güçlü bir posta teşkilâtının varlığı ortaya çıkmaktadır.

M.Ö. VIII. yüzyıldan başlayarak kara ve deniz ulaşımının artmasıyla Yunanlılar, Ege kıyılarına, Kıbrıs'a ve Doğu Akdeniz'e ulaşmışlar, Fenikelilerden yazıyı öğrenerek, mektupla haberleşmeye başlamışlardır.¹⁰⁴¹

Özel olarak mektup konusu işlenmiş olsa idi daha fazla örnek zikredebilirdik. Ama bu kadar örnekten bile anlaşılan şu ki; tarihin en önemli haberleşme şekli mektuplaşma tarzında olmuştur. Bunu dinî metinlerde bile görmek mümkündür. Bilindiği üzere Hz. Süleyman, Sebe Kraliçesi Belkıs'a Hüdhüd isimli kuş ile mektup göndermiş ve mektuba "Besmele" ile başlamıştır. Bu mektupla kendilerini dine dâvet etmiştir.¹⁰⁴²

Günümüze kadar ulaşabilen tarihin değişik dönemlerindeki bu mektup örneklerinin konuları; haberleşme ve öğreticilik dışında din (Hz. Peygamber (s)'in mektupları, Kitâb-ı Mukaddes'deki Petrus'un, Yâkub'un, Yuhanna'nın, Yahuda'nın mektupları ile Uygurlardan kalan bazı mektuplar gibi), siyaset (Büyük İskender'in Pers Kralı III. Darius ile olan yazışmaları, Firavunların birkaç mektubu gibi) ve ticaret olmuştur.¹⁰⁴³

Dinî içerikli olarak ifade edebileceğimiz şu örneği de zikrederek cahiliye dönemi Araplarının konumuz hakkındaki durumlarını ifade edeceğiz. Bazı rivayetlerde gördüğümüz kadarıyla Hz. Peygamber (s)'in Medine'ye hicret ettiğinde içinde yedi ay oturduğu, mescidin doğusundaki ev, 700 yıl önce Medine'ye gelen Yemen hükümdarlarından Tûban (Tübbâ)'a aitti. Bu ev, Medine'ye gelip, Yahudi âlimlerinden Hz. Peygamber (s)'in bu bölgede zuhur edeceğini öğrendiğinde inşa ettirdiği ve yazıp altını mühürlediği bir mektubu altına yerleştirerek gelecek olan Hz. Peygamber (s)'e ulaştırılmak üzere Medine âlimlerinden en büyüğüne vererek, kendisi erişmez ise çocuğunda veya onun çocuklarında erişen kim olursa kendisine takdim edilmesini istediği ev idi. Bu ev babadan evlada geçerek Tûban'ın mektubu ile iman etmiş Medine âlimlerinden birisinin soyundan gelen Ebû Eyyûb Hâlid b. Zeyd'in eline geçmişti.¹⁰⁴⁴ Tûban'ın yazmış olduğu bu mektupta 700 yıl önce şöyle dediği aktarılmaktadır:

¹⁰⁴⁰ Özer, Yusuf Ziya, Mısır Tarihi, s.26–27.

¹⁰⁴¹ Mansel, Arif Müfid, Ege ve Yunan Tarihi, s.124–127.

¹⁰⁴² Neml, 27/23–44.

¹⁰⁴³ Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, "Mektup", VII/271–232.

¹⁰⁴⁴ İbn Asâkir, Târihu Dimeşk, III/334–335; Semhûdî, Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâri'l-Mustafâ, I/188–189.

“Ben Hz. Ahmed’in Allah tarafından gönderileceğine kesin olarak kanaat getirdim. Ömrüm onun ömrüne uzasaydı, muhakkak ona yardımcı olurdum. Yeryüzündeki Arap olan ve olmayanları, herkesi ona tabi olmaya mecbur kılardım. Kılıç çeker, onun düşmanları ile çarpışır; kalbinden her kederi dağıttırdım.”¹⁰⁴⁵ “O’nun ümmeti ümmetlerin en hayırlısıdır.” ifadesi de mektupta bulunmakta idi.¹⁰⁴⁶ Tûban’ın mektubunu ellerinde bulunduranlar, Hz. Peygamber (s)’in Medine’ye doğru geldiğini işitince, mektubu ona teslim etmek üzere Süleym kabilesinden güvenilir bir zat olan Ebû Leyla’ya verdiler. Medine yolunda Hz. Peygamber (s) onu görünce yanına çağırdı ve ona; “*Sen Ebû Leyla mısın?*” diye sordu.

Ebû Leyla; “*Ever*” dedi.

Hz. Peygamber (s) ona; “*Senin yanında Tûbba’nın mektubu var, getir, ver bana mektubu!*” buyurdu.

Ebû Leyla; “*Doğrusu şaşılacak şey!*”, “*Sen kimsin, ben senin yüzünde sihirbazlık eseri görmüyorum, sen bende bulunanı nasıl bildin?*” dedi.

Hz. Peygamber (s); “*Ben, Muhammed’im! Getir, ver mektubu bana!*” buyurdu. Adam mektubu sakladığı yerden hemen çıkarıp verdi. Hz. Ebû Bekir onu Hz. Peygamber(s)’e okuyunca Hz. Peygamber (s) üç kere: “*Merhaba, hoş geldin, safâ geldin salih kardeş Tûbba’!*” buyurdu.¹⁰⁴⁷ Ebû Leyla Medine’ye dönüp, Medinelilere Hz. Peygamber (s)’in gelmekte olduğunu haber verdi. Medinelilerin her biri onun bu müjdesinden dolayı kendisine bahşiş verdi.¹⁰⁴⁸ Hz. Peygamber (s)’in; “*Tûbba’a sövmeyiniz! Çünkü o, Müslüman olmuştu.*” buyurduğu rivayet edilmektedir.¹⁰⁴⁹ Eğer bu rivayetler doğru ise “Mektup, Arap Yarım Adası’nda da öteden beri kullanılan bir haberleşme şeklidir.” diyebiliriz.

Cahiliye döneminde Araplar genelde göçebe hayatı yaşadıkları, yazıyı fazla kullanmadıkları için haberleşmeleri söze dayanıyordu. Haberlerini seçtikleri güvenilir kişilere söyleyerek gönderiyorlardı. Ancak göçebe olmayan Araplar arasında yazılı mektuplaşmalar da vardı. Fakat bu mektuplar zamanla kaybolmuş onlardan çok az bir miktar kalmıştır.¹⁰⁵⁰ Bu dönemin mektuplarının bazıları nesir bazıları da şiir şeklindedir. Abdu’l-Uzza b. İmriu’l-Kays’ın kavmine yazdığı mektup, Adiyy b. Zeyd’in kardeşi Ubeyy’e yazdığı mektup

¹⁰⁴⁵ Mes’ûdî, Mürûc, I/68–69; Süheylî, er-Ravdû’l-Unûf, I/163.

¹⁰⁴⁶ Vâkıdî, Fütûh, I/33.

¹⁰⁴⁷ İbn Asâkir, Târihu Dimeşk, III/335; Bedrüddin el-Aynî, Umdu’l-Kârî, IV/176.

¹⁰⁴⁸ İbn Asâkir, Târihu Dimeşk, III/335.

¹⁰⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, V/340.

¹⁰⁵⁰ Safvet, Ahmed Zeki, Cemheratu Resâili’l-Arap, II/9.

Ubeyy'in ona cevabî mektubu ve Abdülmuttalib b. Hâşim'in Yesrib'deki dayılarına mektubu şiir şeklinde olan mektuplardır.¹⁰⁵¹ Nesir şeklinde olan mektupların en eskisi ve en meşhuru el-Munzîr el-Ekber'in İran Kralı Nuşurevan'a yazdığı mektuptur.¹⁰⁵²

Öteden beri Arap Yarım Adası'ndaki haberleşmelerde kullanılan mektuplaşma yönteminde kullanılan usul, mektuba "*Bismikallâhumme; Allahım Senin isminle başlarım!*" cümlesi ile başlamaktı.¹⁰⁵³ Araplar mektup ve yazıları için çok çeşitli malzemeler kullanmışlardır. Mısır'ın fethinden sonra bu bölgede üretilen Arapların kırtas olarak isimlendirdikleri kâğıt yavaş yavaş tanınmaya başlanmış ve yaygınlaşmıştır. Ticarî faaliyetler neticesinde değişik bölgelerle bazı kültürel etkileşimler kuran Araplar Çinlilerden kâğıdı, bunun yanında Hindistan'dan ipekten mamul bez parçalarını, Farslardan gördükleri bakır, demir gibi madeni levhaları yazı malzemesi olarak kullanmayı öğrenmişlerdir.¹⁰⁵⁴ Arapların kullandığı ilginç bir yazı tekniği mevcuttur ki kâğıt, ince deriler veya ipek bezler üzerine yazılan yazılar daha sonra metnin kuruması için üzerine toprak serpilerek kurutulur idi. Bu yönteme bir kutsallık ve uğur da atfedilmiştir.¹⁰⁵⁵

2.2. İslâm Sonrası İslâm'a Dâvet Yöntemi Olarak Mektup

Hz. Peygamber (s) Medine'ye hicret edip İslâm toplumunu bir devlet halinde yapılandırdıktan sonra, bütün dünya insanlığına dâveti ulaştırmak için henüz risaletinin başlangıcından on sene bile geçmeden komşu bölgelere, Bizans'a, Yemen'e, Habeşistan'a, Irak'a, Suriye'ye, Mısır ve Filistin'e kadar bütün civar beldelerine mektuplar göndermiştir.¹⁰⁵⁶ Bunlar Hz. Peygamber (s)'in en önemli mektuplarındandır. Hatta Rasûlullah'ın mektupları denildiğinde akla ilk gelen bunlardır. Hz. Peygamber (s) özellikle H.9/M.631 yılından itibaren tüm civar aşiret ve kabile reisleri ile devletlere elçi ve mektup göndermiştir. Gönderdiği mektuplardan bazıları şunlardır; Ummân Hükümdarı Ceyfer'e,¹⁰⁵⁷ Bahreyn Valisi Münzir b.

¹⁰⁵¹ Safvet, Ahmed Zeki, Cemheratu Resâili'l-Arap, II/15, 17, 18, 22.

¹⁰⁵² Safvet, Ahmed Zeki, Cemheratu Resâili'l-Arap, II/10.

¹⁰⁵³ İbn Hişâm, Sîre, III/332; Vâkıdî, Meğâzî, II/610; Ahmed b. Hanbel, IV/330; Buhârî, Şurût, 15; Müslim, Cihâd ve Siyer, 93.

¹⁰⁵⁴ Kalkaşendî, Subhu'l-A'sâ, II/514 vd.; Ahmed Emin, Fecru'l-İslâm, s.166; Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, II/1027.

¹⁰⁵⁵ Kalkaşendî, Subhu'l-A'sâ, IV/271; Kettânî, et-Terâtübü'l-İdâriyye, I/167; Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, II/1027.

¹⁰⁵⁶ Ebû Ubeyd, Kitâbu'l-Emvâl, s.28–29–32; Taberî, Târîh, II/288; Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, s.14, İslâm Peygamberi, I/263; Koçyiğit, Talat, Hadis Tarihi, s.32; Sönmez, Abidin, Rasûlullah'ın İslâm'a Dâvet Mektupları, s.45.

¹⁰⁵⁷ İbn Sa'd, Tabakât, II/267; İbn Seyyid, Uyûn, II/267; Belâzürî, Ensâb, I/92; İbnü'l-Kayyim, Zâdu'l-Meâd, II/3; Halebî, İnsânü'l-Uyûn, III/301.

Sâvâ'ya,¹⁰⁵⁸ Rumların Hükümdarı Heraklius'a.¹⁰⁵⁹ Örnek olarak şu mektupları zikrederim:

“Bismillâhirrahmânirrahîm,

Allah'ın elçisi Muhammed'den Ceyfer ve Abd b. Culendâ'ya,

*Selam hidayete tabi olanlara! Ben, ikinizi İslâm'a dâvet ediyorum. Müslüman olun, kurtulun. Ben diri olanı uyarmak ve azabının kâfirlere hak olması için Allah'ın bütün insanlara gönderdiği elçiyim. Eğer siz İslâm'ı kabul ederseniz, sizi tayin ederim. Eğer İslâm'ı kabul etmezseniz, mülkünüz gidecek, atım toprağınıza girecek ve Peygamberliğim mülkünüzü üstün gelecektir.”*¹⁰⁶⁰

“Bismillâhirrahmânirrahîm,

Allah'ın kulu ve elçisi Muhammed'den Rum'un ulusu Herakl'e!

Seni İslâm'a çağırıyorum. Müslüman ol, kurtul. Müslüman ol ki Allah sana ecrini iki defa versin. Yüz çevirirsen bütün halkının günahı senin boynunadır. “Ey kitap ehli! Yalnızca Allah'a tapmak, O'na hiçbir şeyi ortak koşturmak, aramızda Allah'tan başka birbirimizi rabler edinmemek üzere sizinle bizim aramızdaki ortak kelimeye gelin. Eğer yüz çevirirseniz, tanıklık edin ki biz Müslümanız!”

*Selam hidayete tabi olanlara...”*¹⁰⁶¹

M. Hamîdullah'a göre, Cemâcim olayı sebebiyle Hz. Peygamber (s)'in musâlahaları ve mektuplarından asrımıza ulaşan asıllarının sayısı birkaç taneyi geçmemektedir.¹⁰⁶² Hz. Peygamber (s)'e ait olup bize ulaşan veya ulaşmasa da bilgisi gelen siyasî vesika ve mektuplar güvenilir ve sika ravilerin hadiste kullandıkları metotla bize bunları ulaştırdıklarından, hadisin bir parçası olarak önemlidir. Binaenaleyh mezkûr vesikaların orijinallerinin zayıf olması –her ne kadar üzücü bir durum ise de- yine de bunlar için bir nakîsa teşkil etmediği söylenebilir.¹⁰⁶³

Sadece örnek olarak zikrettiğimiz bu mektuplardan başka Hz. Peygamber (s)'in bu şekilde gönderdiği sayıları onlarla ifade edilen mektuplarının orijinal örnekleri ve kaynak

¹⁰⁵⁸ İbn Hişâm, Sîre, IV/222, İbn Seyyid, Uyûn, II/267, Halebî, İnsânü'l-Uyûn, III/300.

¹⁰⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, III/441–442, IV/74.

¹⁰⁶⁰ Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, s.162.

¹⁰⁶¹ Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, s.109.

¹⁰⁶² Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, I/208.

¹⁰⁶³ Abidin Sönmez, Rasûlullah'ın İslâm'a Dâvet Mektupları, s.44.

eserlerde geçen bilgileri bugün elimizde mevcuttur.* Hz. Peygamber (s), etrafa gönderdiği dâvet mektupları ile İslâm'ı muhataplarına haber veriyor, gerekli bilgileri ulaştırıyor, tebliğ görevini yapmış oluyor ve “*Ben size bu yazıyı yazıp, bunları haber vermedikçe sizinle çarpışıcı değilim.*”¹⁰⁶⁴ diyerek mektubun önemli işlevini ortaya koymuş oluyordu.

Hz. Peygamber (s) döneminde mektup göndermede çoğunlukla elçiler ve ulaklar kullanılmışken bazen de o bölgeye tayin edilen resmî görevliler yani valiler vasıtası ile de ulaştırılmıştır. Mesela, Benî Esed temsilcileri Medine'ye gelip Müslüman olmuş, bir müddet kaldıktan sonra memleketlerine döneceklerinde üzerlerine vali olarak tayin edilen Kudai b. Amr'a, Hz. Peygamber (s) Benî Esed bölgesi halkına ulaştırılmak üzere bir mektup vermiştir.¹⁰⁶⁵ Bu başlığa örnek olabilecek daha fazla bilgi mevcuttur. Ancak çalışmamızın ana konusu olmadığı ve hacmi artırmak korkusu ile daha fazla örneğe yer vermiyoruz.

Hükümdarlara gönderilen İslâm'a dâvet mektuplarında Muhammed ismi yazılı, Muhammed Rasûlullah mührü basılı idi.¹⁰⁶⁶ Siyer kitaplarında belirtildiğine göre Hz. Peygamber (s), akid, antlaşma ve benzeri bütün yazışmalarına Besmele ile başlardı. Besmele İslâm'da ister sözle ister fiille olsun, işlerin başında teberrüken ve başarı umarak söylenilmesi meşru kılınmış, onsuz başlanan işlerin bereketsiz olduğu ifade edilmiştir.¹⁰⁶⁷ Mektuplar konusundaki besmele ile ilgili Hz. Peygamber (s)'in tutumu şu şekilde sıralanmaktadır; ilk mektubunda “*Senin adınla Allah'ım!*” diye yazdı ve bu bir süre böyle devam etti. Sonra “*(Geminin) akıp gitmesi de durması da Allah'ın adıyladır!*”¹⁰⁶⁸ ayeti nazil oldu. Rasûlullah (s) bunun üzerine “*Allah'ın adıyla!*” diye yazdı. Bu da bir süre devam etti ve “*Deki; ister Allah diye çağırın, ister Rahmân diye çağırın. Hangisiyle çağırırsanız nihayet en güzel isimler O'nundur.*”¹⁰⁶⁹ ayeti nazil oldu. Rasûlullah (s) bu defa “*Rahmân olan Allah'ın adıyla!*” diye yazmaya başladı ve bu da bir süre devam etti. Sonra “*O Süleyman'dan geliyor ve Rahmân ve*

* Hz. Peygamber (s) gönderdiği mektuplar hakkında toplu bilgiler için bkz. Hamîdullah, Muhammed, Hamîdullah, Muhammed, Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu, Ter: Mehmet Yazgan, Beyan Yay., İstanbul, 1990; Sönmez, Abidin, Rasûlullah'ın İslâm'a Dâvet Mektupları, İnkılap Yay., 2. Bsk., İstanbul, 1990.

¹⁰⁶⁴ İbn Sa'd, Tabakât, I/277.

¹⁰⁶⁵ İbn Sa'd, Tabakât, I/292; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, II/31; İbn Kesîr, Bidâye, V/88; İbn Seyyid, Uyûn, II/250; İbn Abdilber, İstiâb, II/773.

¹⁰⁶⁶ İbn Sa'd, Tabakât, I/58; Buhârî, İlim, 7, Cihâd ve Siyer, 101; Müslim, Libas ve Zîne, 57.

¹⁰⁶⁷ Ebû Dâvûd, Edeb, 21; el-Aclûnî, Keşfu'l-Hafâ, II/174.

¹⁰⁶⁸ Hud, 11/41.

¹⁰⁶⁹ İsra, 17/110.

*Rahîm olan Allah adıyla başlamaktadır.”*¹⁰⁷⁰ ayeti nazil oldu. Ve Rasûlüllah (s) de “*Rahmân ve Rahîm olan Allah’ın adıyla!*” diye yazmaya başladı.¹⁰⁷¹

Hiz. Peygamber (s), Arap kabile reisleri ve diğcr devlet idarecilerine yazmış olduğu mektuplarda her kavme mizacına uygun şekilde hitap etmiş, kaba ve haşin mizaca sahip olanlara daha sert, kültür seviyesi yüksek, daha anlayışlı ve medeni sayılabilecek toplumlara hitabı ise daha yumuşak olmuştur.¹⁰⁷² İşte Hiz. Peygamber (s) hal ve şartların gerektirdiğı şekilde farklı üsluplarla bu mektuplarında İslâm’a dâveti konu almıştır. Yani temel fikir İslâm’a dâvettir. Bunun yanında mektuplara bakıldığında ortak içerikler şöyle sıralanabilir:

Mutluluk İslâm’dadır. Hiz. Muhammed (s) bütün insanlığa gönderilmiş Allah’ın Peygamberidir. İslâm’dan yüz çeviren kimse sadece kendi küfrünün günahını yüklenmez aynı zamanda yönetimi altında bulunanların da günahını üzerine alır. Çünkü yönetilenler hidayet ve dalalette yönetenlere tabi olurlar. İnsanlar krallarının dini üzeredir. Gönderilen kişinin tabiatına ve makama uygun Kur’an’dan ayet veya ayetler delil getirilir. İslâm’a dâvetle birlikte dâvete icabet etmeye teşvik ve yüz çevirenlere korkutma vardır.¹⁰⁷³

Hiz. Peygamber (s)’in gönderdiği mektuplarda ortak yönlerin bulunmasının yanı sıra bazı farklılıkların da olduğu göze çarpar. Bazı mektuplar kısaca iki satır halinde düzenlenmiştir. Tafsilata inmeden İslâm’a dâvet vardır. Hâris b. Ebî Şemir el-Ğassani’ye gönderilen şu mektup gibi:

“Bismillâhirrahmânirrahîm,

Allah’ın elçisi Muhammed’den el-Hâris b. Ebî Şemir’e!

*Hidayete tabi olanlara ve Allah’a iman ve onu tasdik edenlere selam olsun. Ben seni tek ve ortaksız Allah’a iman etmeye çağırıyorum ki mülkün sana kalsın.”*¹⁰⁷⁴

Bazı mektuplarında ise biraz tafsilat vardır. Hiz. Peygamber (s)’in Münzir b. Sâvâ’ya yazdığı mektuplardan birisi böyledir;

“Bismillâhirrahmânirrahîm,

Allah’ın elçisi Muhammed’den Münzir b. Sâvâ’ya!

¹⁰⁷⁰ Neml 27/30.

¹⁰⁷¹ Kettânî, et-Terâtibu’l-İdariyye, I/140; Sönmez, Abidin, Rasûlüllah’ın İslâm’a Dâvet Mektupları, s.47.

¹⁰⁷² Dahlân, es-Sîretü’l-Muhammediyye, II/179; Sönmez, Abidin, Rasûlüllah’ın İslâm’a Dâvet Mektupları, s.42.

¹⁰⁷³ Kâmiha, Câbir, Edebu’r-Resâil fî Sadri’l-İslâm, s.81.

¹⁰⁷⁴ Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, s.126; Safvet, Ahmed Zeki, Cemheratu Resâili’l-Arap, I/44.

Sana Allah'ın selamını dilerim. Kendinden başka ilah olmayan Allah'a olan hamdimi sana iletirim. Mektubun bana geldi ve ondakini duydum (anladım). Kim namazımızı kılar, kablemize döner, kestiğimizi yerse, o bizim hak ve ödevlerimize sahip Müslümandır. Kim böyle yapmazsa, mu'âfir (Yemen işi elbise) değerinde bir dinar (cizye) ödemesi gerekir.

Allah'ın selam ve rahmetini dilerim. Allah seni affetsin."¹⁰⁷⁵

Hz. Peygamber (s)'in Necâşî'ye yazdığı mektup ise şöyledir:

"Bismillâhirrahmânirrahîm,

Allah'ın elçisi Muhammed'den Habeş hükümdarı Necâşî Ashame'ye!

Müslüman ol. Kendinden başka Tanrı olmayan Allah'a olan hamdimi sana iletirim. O Melik'tir, Kuddüs'tür, Selam'dır, Mü'min'dir, Müheymin'dir. İsa b. Meryem'in Allah'ın ruhu ve kelimesi olduğuna şehâdet ederim. Allah onu iffetli, temiz ve korunmuş Meryem'e ilka etmiş, o da böylece İsa'ya hamile kalmıştır. Allah onu tıpkı Âdem'i eli ve üflemesiyle yarattığı gibi ruhu ve üflemesiyle yaratmıştır. Ben seni ortağı olmayan bir Allah'a, O'na itaatte devamlı olmaya, bana uymaya ve bana gelene iman etmeye çağırıyorum. Çünkü ben Allah'ın elçisiyim.

Sana amcaoğlum Câfer'i ve yanında bir grup Müslüman gönderdim. Geldiklerinde onları ağırla, ceberutluğu bırak, ben seni ve ordunu Allah'a çağırıyorum. Ben tebliğ etmiş ve öğütlemiş bulunuyorum. Öğüdümü kabul et.

*Selam hidayete tabi olanlara!"*¹⁰⁷⁶

Hz. Peygamber (s) mektuplarında verdiği tarihî ve dinî örneklerin, mektubun kendisine gönderildiği kişiyle alakalı ve ona uygun olmasına dikkat ederdi. Hayber'e gönderdiği mektup şu şekildedir:

"Bismillâhirrahmânirrahîm,

Mûsa'nın ve kardeşinin dostu ve onun getirdiğinin tasdik edicisi Allah'ın elçisi Muhammed'den.

Dikkat edin Ey Tevrat bağlıları! Allah sizin hakkınızda şöyle buyurmuştur, siz onu Kitâbınızda bulacaksınız: "Muhammed, Allah'ın elçisidir. O'nun beraberinde bulunanlar, inkârcılara karşı sert, birbirlerine merhametlidirler. Onları rukûya varırken, secde ederken

¹⁰⁷⁵ Belâzürî, Fütûh, s.93; Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, s.148.

¹⁰⁷⁶ Safvet, Ahmed Zeki, Cemheratu Resâili'l-Arap, I/40.

Allah'tan lütuf ve hoşnutluk dilerken görürsün. Onlar yüzlerindeki secde izleriyle tanınırlar. İşte bu onların Tevrat'ta anlatılan nitelikleridir. İncil'de de şöyle nitelendirilmişlerdi: Filizini çıkarmış, onu kuvvetlendirmiş, kalınlaşmış, gövdesi üzerine dikilmiş, ekincilerin hoşuna giden ekin gibidirler. Allah böylece bunları çoğaltıp kuvvetlendirmekle inkârcıları öfkelenendirir. Allah inanıp yararlı işler işleyenlere bağışlama ve büyük ecir vaat etmiştir. (Fetih, 48/29.) Allah aşkına, sizden önceki ecdadınızı bildircin eti ve kudret helvasıyla besleyen ve denizi atalarınız için kurutup sizi Firavun ve yaptığından kurtaran aşkına bana haber verin; Allah'ın size indirdiğinde Hz. Muhammed'e imanı buluyor musunuz? Eğer bu Kitâbınızda yoksa size hiçbir zorlama yoktur. İman ile küfür kesin olarak birbirinden ayrılmıştır. (Bakara, 2/256.)

Sizi Allah'a ve Peygamberine çağırıyorum.”¹⁰⁷⁷

Hiz. Peygamber (s)'in civar kabile ve devletlerle resmî haberleşme şekillerinin başında zikredebileceğimiz bu mektuplar, bize o günün şartlarındaki haberleşme sürecini göstermesi açısından önemli bir yere sahiptir. Konu ile ilgili bize farklı bir haberleşme usulünü göstermesi açısından bir noktayı daha ifade ederek bu başlığı kapatacağız. Hiz. Peygamber (s) Abdullah b. Avsece ismindeki elçisini bir mektupla Hârise b. Amr b. Kuraytoğullarına gönderdiğinde bu kabile mektuptaki yazanları okuduktan sonra bir hakaret ve şifreli bir cevap olmak üzere mektubun yazılmış olduğu kırmızı deri parçası üzerindeki yazıları sildiler ve deri parçasını kovalarına yama yaptılar.¹⁰⁷⁸ Bu hareket Hiz. Peygamber (s)'e verdikleri cevabî haber olmakta idi, yani “*Seni kabul etmiyoruz, dâvetine icabet etmiyoruz, seni önemsemiyoruz.*” demek istiyorlardı.

2.3. Diplomatik İlişkiler Bağlamında Mektup, Mühür ve Resâil Dîvamı

Hiz. Peygamber (s) gayr-i Müslimlerle olan diplomatik münasebetlerini mektuplaşarak veya elçiler göndererek gerçekleştiriyordu.¹⁰⁷⁹ Bu elçi ve mektuplar ilk planda dinî tebliğ maksadına mâtuf ise de aslında diplomasi yoluyla İslâm Devleti'nin uyguladığı temel İslâmî prensipleri bildirmek ve İslâm Devleti ile diğer devletler arasında ilişkiler kurmak, antlaşmalar yapmak, ticarî alış verişler gerçekleştirmek temel hedefler arasında idi.¹⁰⁸⁰ Bu

¹⁰⁷⁷ Nuveyrî, Nihâyetu'l-İreb fî Fünûni'l-Edeb, XVI/372; Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, s.92.

¹⁰⁷⁸ Vâkidî, Meğâzî, III/982; Ahmed b. Hanbel, V/285; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, II/223; Diyarbekrî, Târih, II/120.

¹⁰⁷⁹ Yakûbî, Târih, II/80; Belâzürî, Fütûh, s.460; Cehşiyârî, Kitâbu'l-Vüzerâ, s.12–13; Kapar, M. Ali, Hiz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebeti, s.234.

¹⁰⁸⁰ Sönmez, Abidin, Rasûlullah'ın İslâm'a Dâvet Mektupları, s.45.

sebeple Hz. Peygamber (s)’in mektupları sanıldığı gibi sadece İslâm’a tebliği içermemektedir. Aksine bunlar genelin içerisinde az bir kısmı teşkil etmektedir. Yüzlerce vesika ve mektubu farklı gayelerle civar devletlere gönderilmiştir. Bu gayelerden bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür: Yeni antlaşmalar veya daha önce yapılmış ve yazılmış bulunan antlaşmaların yenilenmesi, İslâm’a dâvet, memur tayinleri, vazifelerin tespiti ve bu vazifelerin ifası sırasında davranış şekilleri, arazi gelirleri ve bu gelirlerin atıyyeleri, eman ve tavsiyeler, bazı kimseler hakkında istisna teşkil eden hükümlerin tespiti, Hz. Peygamber (s) tarafından yazılan mektuplara gelmiş olan cevaplarla ilgili bazı müteferrikat vs.¹⁰⁸¹

Hz. Peygamber (s) artık civar devlet başkanlarına mektuplar yazmaya ve bu şekilde onlarla resmî haberleşme usulüne başlamaya karar verdiğinde kendisine Acem, Rum, Habeş gibi köklü devlet anlayışına sahip olanların itibar, güven ve emniyet açısından mühürlenmemiş mektuplara itibar etmedikleri söylenince, hemen bir mühür edinmiştir.¹⁰⁸² Aslında bu, devlet yazışmalarında yazının kimin tarafından gönderildiği net olarak bilinsin diye tarihte hemen hemen tüm devletlerin uyguladığı ve kendilerine gelen yazılarda uygulanmasını şart koştukları bir güvenlik tedbiri, aynı zamanda bir saygınlık nişanesidir. Güvenlik açısından sadece özel mühürlerin edinilmiş olması yeterli olarak da görülmemiş, yer yer mühürlemede farklı şifreleme diyebileceğimiz uygulamalar da yapılmıştır. Mesela, Han Hânedanlığında gönderi, önce iplerle ve alıcının adının olduğu tahtadan bir kâğıtla bağlanır, daha sonra açılmayı engelleyecek şekilde mühürlenir ve gönderiler, taşıyıcının teslim alma ve gönderme zamanının not edileceği şekilde ayarlanıp, mühürlenir ve teftiş için kaydedilirdi.¹⁰⁸³

Hz. Peygamber (s), Yahudi bir ustaya yaptırmış olduğu özel mühürde “Muhammed Rasûlullah” ibaresini yazdırtmıştır.¹⁰⁸⁴ Gümüştan yaptırdığı bu mührün kaşına üç satır halinde “Muhammed Rasûl Allah” yazılmıştı. Aşağı satırda “Muhammed” ortadaki satırda “Rasûl” üst satırda ise “Allah” şeklinde yazılmıştı.¹⁰⁸⁵ Bu şekilde yazılmış bir yüzüğü kullanmayı da o dönemdeki herkese yasaklamıştır. Hz. Peygamber (s) artık göndereceği resmî mektupları bu

¹⁰⁸¹ Hamîdullah, Muhmmmed, el-Vesâik, s.14–15; Koçyiğit, Talat, Hadis Tarihi, s.32; Abidin Sönmez, Rasûlullah’ın İslâm’a Dâvet Mektupları, s.44–45.

¹⁰⁸² İbn Sa’d, Tabakât, I/470; Belâzürî, Fütûh, s.447–448; Ebû Dâvûd, Hatem, 4; Ahmed b. Hanbel, III/223; Buhârî, İlim, 7, Cihâd ve Siyer, 101, Libas, 48; Müslim, Libas ve Zîne, 57.

¹⁰⁸³ Tural, Osman, vd., Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı, s.25–26.

¹⁰⁸⁴ İbn Sa’d, Tabakât, I/470; Belâzürî, Fütûh, s.447–48, Ayrıca bkz. Buhârî, Sahih, İlim, 7, 8; Müslim, Libas, 61; İbn Hacer, Fethu’l-Bârî, XXII/92; Ebû Dâvûd, Hatem, 4; İbnü’l-Cevzî, el-Vefâ bi Ahbâri’l-Mustafâ, s.585; Kettânî, et-Terâtîbü’l-İdâriyye, I/178–79; Zeydan, Corci, İslâm Medeniyet Tarihi, I/170; Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, II/1026–27.

¹⁰⁸⁵ İbn Sa’d, Tabakât, I/258; Ahmed b. Hanbel, III/223; Buhârî, İlim, 7, Cihâd ve Siyer, 101, Libas, 48; Müslim, Libas ve Zîne, 57.

mühür ile mühürlemeyi âdet haline getirmiştir. Mührü sol elinin serçe parmağına taktığı, Habeşistan taşından yapılmış kaşlı tarafını avucunun içine çevirdiği,¹⁰⁸⁶ bu yüzüğü vefat ettiği ana kadar parmağından çıkarmadığı¹⁰⁸⁷ rivayetler arasında bulunmaktadır. Hz. Peygamber (s)’in bazen –belki de bu mühürü elde etmeden evvel- tırnağı ile mektupları mühürlediği de rivayet edilmiştir.¹⁰⁸⁸ Mesela, Hz. Peygamber (s)’in Dûmetu’l-Cendel idarecisi Ükeydir ile yaptığı anlaşmayı tırnağıyla mühürlediği bildirilmektedir.¹⁰⁸⁹ Ya da bu uygulama, yanında mührü bulunmadığı bir sırada yapmayı âdet edindiği bir iştir. Zira kaynaklarda O’nun mektupları kireçlediği veya çamur ile mühürlediği bilgileri de mevcuttur ki bir rivayette “*Hz. Peygamber (s) yanında mührü bulunmadığı için göndereceği mektubu çamurla mühürledi*” ifadesi geçmektedir.¹⁰⁹⁰ Kalkaşendî ise bu uygulamayı ilk kullananın Hz. Ömer olduğu bilgisini vermektedir.¹⁰⁹¹

Hz. Peygamber (s)’den sonra bu yüzük bir devlet nişanesi olarak kullanıma devam etmiştir. Halifeler bu yüzük veya benzerini kullanarak mühürleme işini devam ettirmişlerdir. Burada zikredilen “*bu veya benzeri bir yüzük kullanma*” ibaresi Hz. Ebû Bekir için rivayet edilen “Ni’me’l-Kadîm Allah” yazılı bir yüzük edindiği bilgisinden hareketledir.¹⁰⁹² Yine aynı şekilde Hz. Ömer ile ilgili olarak “Vaaz (öğüt) olarak ölüm sana yeter Ey Ömer!” (kefa bi’l-mevti va’zan Yâ Ömer!) ibaresi bulunan bir mühür yaptırdığı ve bunu devlet mührü olarak kullandığı ile ilgili gelen rivayet de bu kapsamdadır.¹⁰⁹³ Gerek Hz. Ebû Bekir, gerek Hz. Ömer hem kendi mühürlerini hem de Hz. Peygamber (s)’in mühürlerini kullanmışlardır.¹⁰⁹⁴ Ama yaygın ve meşhur olan görüş: Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman’ın bu yüzüğü resmî evrakları mühürleme işinde kullandığı şeklindedir.¹⁰⁹⁵ Hz. Osman bir gün Erîs kuyusu başında

¹⁰⁸⁶ Buhârî, Libas, 46, 50–55; Eymân ve Nüzûr 6; Müslim, Libas ve Zîne, 53–63, Mesâcid, 222; Ebû Dâvûd, Hatim, 1–2; Tirmizî, İsti’zân, 25, Libas, 14–17; Nesâî, Zînet, 48–82; İbn Mâce, Libas, 39.

¹⁰⁸⁷ Müslim, Libas ve Zîne 53; Hâkim, Müstedrek, III/250; İbn Abdi’l-Berr, İstîâb, III/1178.

¹⁰⁸⁸ İbn Sa’d, Tabakât, II/166; İbnü’l-Esîr, Üsdü’l-Gâbe, III/509.

¹⁰⁸⁹ İbn Sa’d, Tabakât, II/166; Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, s.296.

¹⁰⁹⁰ İbn Hacer, İsâbe, III/645, 652.

¹⁰⁹¹ Kalkaşendî, Subhu’l-A’sâ, VI/353–55.

¹⁰⁹² Diyarbekrî, Târîh, II/241.

¹⁰⁹³ Diyarbekrî, Târîh, II/241.

¹⁰⁹⁴ Vâkîdî, Fütûh, I/59, 2/37.

¹⁰⁹⁵ Belâzürî, Fütûh, s.448; İbnü’l-Cevzî, el-Vefâ bi Ahbâri’l-Mustafâ, s.586; İbn Kesîr, es-Sîretu’n-Nebevîyye, IV/705–6; Diyarbekrî, Târîh, II/241; Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, II/1027.

oturduğu bir sırada parmağından çıkardığı yüzüğü elinde evirip çevirirken, diğer bir rivayette ise yüzüğü korumakla görevli Muaykib'in elinden kuyuya düşerek kaybolmuştur.¹⁰⁹⁶

Devlet başkanı yani halifeyi simgeleyen mühür son derece önemlidir. Zira bir yazının altında bu mührün bulunması tüm devleti ve tebaasını bağlamaktadır. Bu sebeple bu mührün özel olması ve bir benzerinin olmaması güvenlik açısından son derece ehemmiyet arz eder. Mektupların mühürlenmesi aslında önemli bir güvenlik uygulamasıdır. Zira bu mektubun kimden geldiğini belgelemiş oluyordu. Ya da önemli vesikalar devlet mührü ile mühürleniyordu ki bu şekliyle resmî bir evrak hüviyeti kazanarak artık çıkabilecek ihtilafların da önüne geçilmiş oluyordu. Bu İslâm toplumunda değişik şekillerde uygulanmış ve güvenlik alameti olmuştur. Örneğin, Hz. Ebû Bekir halifelîği döneminde Talha b. Abdullah'a verdiği bir arazi parçası için düzenlenen tapu senedini şâhit olarak da ya da vezir sıfatı ile mühürlemesi için Hz. Ömer'e göndermiş, Hz. Ömer bunu mühürlemeyi kabul etmeyince Talha, *"Vallahi! Halife Sen misin, yoksa Ömer mi, bilemiyorum!"* deyince Hz. Ebû Bekir; *"Halife benim, fakat Ömer dediğin benden başka bir adam değildir, O, ben; ben, oyum."* demiştir.¹⁰⁹⁷

Hz. Ömer de kendi döneminde meydana gelen bazı hadiselerden dolayı bu konuda çok hassas davranmıştır. Onun döneminde Muğîre b. Şu'be'nin Kûfe valiliği sırasında Ma'an b. Zâide adlı bir şahıs hilâfet mührünü taklit eden bir mühür yaptırmış ve bununla adına sahte evrak düzenleyerek hazineden zimmetine para geçirmiştir. Durum tespit edilince olay halifeye intikal etmiştir. Bu olaya öfkelenen Halife valisine şu mektubu göndermiştir: *"Bana gelen habere göre Ma'an b. Zâide adlı şahıs hilâfet mührünü taklit eden bir mühür kazdırıp hazineden zimmetine para geçirmiştir. Mektubumu aldığın zaman onun hakkındaki emrimi uygula ve bu hususta sana gönderdiğim elçime itaat et!"* Muğîre, Hz. Ömer'in gönderdiği elçiden mektubu aldıktan sonra ikinci namazını müteakip, camiden Halife'nin elçisi ile birlikte çıkmış ve konu ile ilgili halka bilgi vermiştir. Daha sonra suçlu Ma'an huzura getirtilince, Muğîre, elçiye dönerek, *"halife sana itaat etmemi istemişti, şimdi istediğini emret!"* deyince elçi, suçlunun bağlanması için bir zincir istemiş ve temin edilen zincirle onu bağlatmıştır. Muğîre'ye dönerek suçlu hakkında Halifenin kararı gelene kadar hapsedilmesini istemiş ve suçlu, kamıştan yapılmış hapishaneye konmuştur. Hapiste iken bir yolunu bulup buradan kaçmayı başaran Ma'an Medine'ye gelip Halifeden af dilemiştir. Fakat Halife onun sahte mühür olayını gerçekleştiren kişi olduğunu öğrendiği zaman, *"Allah seni kahretsin!"*

¹⁰⁹⁶ Buhârî, Libas, 46, 50-55; Müslim, Libas ve Zîne, 53.

¹⁰⁹⁷ Mâverdî, Maddi ve Manevi Yüce Hedefler, s.439.

Demek buraya kadar gelebildin?” sözleriyle onu azarlamıştır. Daha sonra halkın toplanması için namaz saatinin bitimini bekleyen halife, bu şahsı halka teşhir etmiştir. Ayrıca o, danışmanları ile ona verilecek cezayı bizzat halkın huzurunda tartışmış ve Hz. Ali’nin teklifiyle suçluya müebbet hapis cezası verilmiştir.¹⁰⁹⁸

Yine Hz. Osman’ın şehit edilmesine yol açan hadiselerin başında -doğruluğu tartışmalı da olsa- mektuplardaki bu mühürleme olayının büyük etkisi olmuştur. Şöyle ki; Mısır, Basra, Kûfe halkı valilerinin görevden alınması istekleriyle Medine’ye geldiklerinde Halife, isteklerini kabul etmeyince Medine’yi muhasara altına almışlardır. Halife’nin isteği üzerine aracı olan Hz. Ali, Mısır, Kûfe ve Basra valilerinin görevden alınmasını Halifenin kabul ettiğini bildirmiştir.¹⁰⁹⁹ Bu arada valilerin görevden alınmasına razı olmayan Mervan bir oyun hazırmış ve Mısır valisine Muhammed b. Ebî Bekir ve diğerlerinin cezalandırılmasını isteyen bir mektup yazmış, altını da Hz. Osman’ın devlet mührü ile mühürlemiştir. Yolda isyancılar bu mektubu yakalayıp geri dönmüşler ve Hz. Osman’ı muhasara etmişlerdir.¹¹⁰⁰ İsyancılar geri dönüp geldiklerinde Hz. Ali ve Medine’lilerden bir grup, isyancıların yanına gelerek *“Buradan gittiğiniz halde neden geri geldiniz?”* demiş, onlar da; *“Postayla öldürülmemizi emreden bir mektup gönderildiğini gördük.”* demişlerdir. Talha da Kûfe’lilere sormuş onlar da aynı şeyi söylemişlerdir. Zübeyr, Basralılara sormuş onlar da aynı şekilde cevap vermişlerdir. *“Biz kardeşlerimize gelecek zararı önleyecek ve mutlaka onlara yardım edeceğiz.”* demişlerdir. Hz. Ali; *“Ey Kûfe’liler ve Basra’lılar; siz günlerce yol aldıktan sonra Mısır’lıların başına ne geldiğini haber aldınız da bu kadar uzak yoldan geri geldiniz ha! Vallahi bu son derece iyi tezgâhlanmış bir tuzak gibidir.”* demiştir. Hz. Ali’nin bu sözü üstüne; *“İstediğin gibi yorumla; bizim istediğimiz bir şey var; o da bu adamı istemediğimizdir.”* demişlerdir.¹¹⁰¹ İsyancılar Hz. Osman’a; *“Ya görevden çekil ya da seni öldüreceğiz.”* şeklinde kesin uyarı vermişler, *“Eğer bu mührü sen kullanmadıysan acizsin.”* demelerine karşılık Hz. Osman görevinden ayrılmayı kabul etmemiştir. Onun görevden ayrılmama kararında Abdullah b. Ömer ile yaptığı istişarenin etkili olduğu kaynaklarda geçmektedir.¹¹⁰² Hz. Ali de Mervan’ı görevden almasını istemiş, Hz. Osman onu da kabul etmemiştir. Hz. Ali de; *“Sen Mervan’a*

¹⁰⁹⁸ Belâzürî, Ensâb, X/365–366; Fütûh, s.449.

¹⁰⁹⁹ İbnü’l-Esîr, Kâmil, III/50–54; Taberî, Târih, IV/349; Mes’ûdî, Mürûc, II/352; İbn Sa’d, Tabakât, III/71; Belâzürî, Ensâb, V/97.

¹¹⁰⁰ Mes’ûdî, Mürûc, II/353; Ayrıca bkz. Muhammed Hamîdullah, İslâm Müesseselerine Giriş, s.159–167.

¹¹⁰¹ İbnü’l-Esîr, Kâmil, III/52; A. Cevdet Paşa, Kısâs-ı Enbiya, I/482; Hamîdullah, Muhammed, İslâm Müesseselerine Giriş, s.159 vd.

¹¹⁰² İbnü’l-Arabî, el-Avâsım, s.137.

uyuyorsun ama bize uymuyorsun.” diyerek ona darılmış, daha sonra Hz. Osman çağırır da yanına gitmemiştir.¹¹⁰³ Cereyan eden olaylar sonucu başta Hz. Ali olmak üzere önde gelen sahâbilerin çabaları sonuç vermemiş ve Hz. Osman evinin içinde şehit edilmiştir.¹¹⁰⁴

Hz. Peygamber (s) döneminde ve hatta ondan sonraki Râşid Halifeler döneminde mektup ya da fermanlar gibi tüm resmî veya siyasî belgelerde kullanılan dil Arapça idi. O dönemlerde bu tür siyasî yazıların genellikle işlenmiş ince deriler üzerine yazıldığını görüyoruz. Zira Araplar eskiden beri yazı malzemesi olarak, işlenmiş ince deri, bazı bez parçaları veya Çin’liler tarafından üretilen kâğıdı kullanmışlardır. Bunun yanında hurma dalları, ince düz beyaz taşlar ve kürek kemikleri gibi malzemelerin de yazı malzemesi olarak kullanıldığını görüyoruz.¹¹⁰⁵ Ancak Râşid Halifeler döneminde özellikle fetihler çoğalıp, muhatap olunan toplum ve devletler farklılaşınca bazen Arapça’nın dışında dil kullanıldığı olmuştur. Nitekim Hâlid b. Velîd Hîre’yi fethettikten sonra İranlı toprak sahipleri ve önde gelen reislere hitaben yazdığı mektupların birisini Hîre yazısıyla, diğerini Nebatça yazmıştır.¹¹⁰⁶

Mektupların başında Hz. Peygamber (s)’den sonra hitap şekli değişmiş, Hz. Ebû Bekir, “*Rasûlüllah’ın Halifesi Ebû Bekir’den falana...*”¹¹⁰⁷ veya “*Rasûlüllah’ın Halifesi Abdullah b. Osman’dan falana...*”¹¹⁰⁸ şeklinde yazının kime ait olduğunu bildiren sade bir hitap cümlesi yer almıştır. Halifenin bu yazılarında zaman zaman kendisine ait olan “Atık” künyesini de kullandığı görülmektedir.¹¹⁰⁹ Hz. Peygamber (s) döneminde mektuplarda uygulanan, Besmele ile başlama, halife ya da komutanın adı, muhatapın ismi ve “emma ba’d” ifadesi Râşid Halifeler döneminde de kullanılmaya devam etmiştir. Hz. Ebû Bekir ismini değiştirmekten başka bu uygulamaları aynen devam ettirmiştir. Gayr-i Müslimlere yazılan mektuplarda çoğunlukla “Selâmün alâ men ittebaa’l-Hudâ” ibaresi kullanılmıştır.¹¹¹⁰

Dâvet mektupları içerisinde inceleyebileceğimiz ancak bazı yönleri ile bunlardan farklı

¹¹⁰³ Taberî, Târîh, IV/358; İbnü’l-Esîr, III/173; A. Cevdet Paşa, Kısâs-ı Enbiya, I/476; Akbulut, Ahmet, Sahâbe Devri Siyasî Hareketlerinin Kelâmî Problemlere Etkileri, s.181–182.

¹¹⁰⁴ İbnü’l-Esîr, Kâmil, III/55; Mes’ûdî, Mürûc, II/353; Yakûbî, Târîh, II/172.

¹¹⁰⁵ İbnü’n-Nedîm, Fihrist, s.31; Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, II/1027.

¹¹⁰⁶ Taberî, Târîh, IV/17.

¹¹⁰⁷ Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, s.339, 347.

¹¹⁰⁸ Abdullah ismi Hz. Ebû Bekir’in aslı adıdır. Babasının ismi ise Osman’dır, babasının diğer meşhur bilinen künyesi Ebû Kuhâfe’dır. bkz. Taberî, Târîh, IV/49

¹¹⁰⁹ Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, s.341.

¹¹¹⁰ Ebû Yusuf, Kitâbu’l-Harâc, s.156; Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, s.371.

olan eman yazıları da bir nevi haber ilânı türüne girdiğinden dolayı kısaca bahsetmemiz gerekmektedir. Eman mektupları da barış ve antlaşma belgeleri içerisinde değerlendirilir. Eman mektupları, Hz. Peygamber (s)’in, kişi, cemaat, kabile veya beldeye verdiği eman yazılarıdır. Bazı eman mektupları çok geneldir. Mesela; Hz Peygamber (s)’in Cerbâ ve Ezruh halkına yazdığı mektuplar böyledir. Cerbâ halkına verilen emanname şöyledir:

“Bu, Peygamber Muhammed Rasûlüllah’tan Cerbâ halkına bir yazıdır.

Onlar hem Allah’ın, hem de Muhammed’in emanı ile güven içindedirler. Her Recep ayında 100 vâfî dinar cizye ödeyeceklerdir. Allah kefildir.”

Ezruh halkına verilen emanname ise şöyledir:

“Bismillâhirrahmânirrahîm!,

Peygamber Muhammed Rasûlüllah’tan Ezruh halkına.

Onlar hem Allah’ın hem de Muhammed’in emanı ile güvendedirler. Her Recep ayında 100 dinar ödeyeceklerdir. Allah onlara nush ve ihsan ile Müslümanlar adına kefildir.”¹¹¹¹

Bazı eman mektuplarında ise ayrıntılar yer alır. Emanın neleri kapsadığına tek tek işaret edilir. Mesela, Hz Peygamber (s)’in Eyle halkı ile antlaşması böyledir:

“Bu, Allah ve Allah’ın elçisi Peygamber Muhammed’den Yuhanna b. Ru’be ve Eyle halkına bir güven mektubudur.

Karadaki kervanları ve denizdeki gemileri de güven içindedir. Onlara ve onlarla olan Şam, Yemen, Bahreyn halklarına Allah’ın ve Peygamber Muhammed’in zimmeti vardır. Onlardan olay çıkaran malını, canını kurtaramayacaktır; insanlardan onu alan için güzel ganimettir. Vardıkları sudan, geçmek istedikleri kara veya deniz yolundan menedilmeleri helal değildir. Bunu Cüheym b. es-Salt ve Şurahbil b. Hasene Allah’ın elçisinin izni ile yazmıştır.”¹¹¹²

Bu gibi mektupların yazılma sebebi, eman istenilmesi, cizye verilmesi veya barış ilânıdır. Yahut da buna benzer olaylardır. Emannamelerde gerekli şeylerin miktarı veya yapılması ve yapılmaması gerekenler zikredilir. İşte bu büyük bir ilân yolu ile haber verme işlemidir.

Buraya kadar ifade ettiğimiz mektup gönderme ve alma işi bir devlet açısından

¹¹¹¹ Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, s.119, Makrîzî, İmtâu’l-Esmâ, II/66.

¹¹¹² Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, s.118.

düşünüldüğünde son derece önemli evraklar olarak görülmelidir. Zira bu vesikalar o günü etkilediği gibi o günden yüzyıllar sonrasında bile o devlet ve halkları için bağlayıcı kayıtları ve tarihî hakikatleri içermektedir. Bu sebeple bu yazışmaların birer tarihî vesika olarak çok titiz bir şekilde hazırlanması, gönderilip teslim alınması ve yıllar boyu saklanacak bir şekilde muhafaza ve kayıt altına alınması son derece önemlidir. Tarihte bütün devletler bu işe önem vermişlerdir. Bütün bu söylediklerimizi gerçekleştirmek üzere kurulan müesseselere “Dîvânu’r-Resâil” ve “Dîvânu’l-Hatem” denilmektedir. İslâm tarihinde bu işi gerçekleştirmek üzere Hz. Ömer döneminde dîvanların kurulduğuna dair yaygın kanaatin aksine daha Hz. Peygamber (s) döneminde gerekli bu dîvanların kurulduğunu söylemek mümkündür.¹¹¹³ Hz. Peygamber (s) döneminde kurulan bu dîvanlar önemli belgelerin yazılması, vilayetlere gönderilmesi ve muhafazası işini yerine getirme görevini üstlenmektedirler.¹¹¹⁴ Çoğunlukla Sâsânîlerden alınmış olan bu sistem,¹¹¹⁵ Râşid Halifeler döneminde de aynen devam etmiştir.¹¹¹⁶ Genellikle bu dîvanların başına halifenin ailesinden veya o bölgenin eşrafından güvenilir kimseler getirilmiştir.¹¹¹⁷ Çünkü bu makamda devlet sırrı söz konusu ve bu sırrın ifşa edilmesi tehlikesi mevcuttur.¹¹¹⁸

3. Haberleşme Alanında Pazar ve Panayırların Kullanımı Usulü

3.1. Pazar ve Panayırların Önemi

Farklı bölgelerde yaşayan, farklı dil, kültür ve medeniyet mensubu olan insanların birbirleri ile kaynaşmalarına, gerek ihtiyaç maddeleri gerekse bilgi ve haber alış verişine zemin hazırlayan yegâne vasıta ticarettir. Çünkü ticaret sadece dost ve müttefikler arasında değil düşmanlar arasında da tarihin her döneminde ihtiyaçlara binaen hep olagelmıştır. Bu sayede de insanlar, toplumlar ve devletler arasında her konuda karşılıklı alışverişler gerçekleşmiştir. Bu alışverişlerin gerçekleşmesi için insanlar, aşiretler ve devletler tedbirler almışlar, ticaretin kolaylaşmasını sağlamışlar, hatta belirli zaman ve mekânlarda tüm insanların katılabileceği pazar ve panayırlar tertip etmişlerdir.

¹¹¹³ Hallâk, Hasan Ali, Ta’ribu’n-Nukûd, s.96; Aykaç, Mehmet, Abbâsi Devletinin İlk Dönemi, s. 41; Ayrıca konu ile ilgili özel bir çalışma olarak bkz. Şimşir, Mehmet, İlk Dönem İslâm Dîvanlarının Tarihi Gelişimi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2002.

¹¹¹⁴ İbn Sa’d, Tabakât, I/258; Belâzürî, Fütûh, s.447-448.

¹¹¹⁵ Cehşiyârî, Kitâbu’l-Vüzerâ, s.2.

¹¹¹⁶ Cehşiyârî, Kitâbu’l-Vüzerâ, s.15, 16, 21, 23.

¹¹¹⁷ Hasan İbrahim Hasan ve Ali İbrahim Hasan, en-Nüzumu’l-İslâmiyye, s.140.

¹¹¹⁸ Daha geniş bilgi için bkz. Belâzürî, Fütûh, s.460 vd.; Kalkaşendî, Subhu’l-A’sâ, I/125-137; Hallâk, Hasan Ali, Ta’ribu’n-Nukûd, s.96-97; Aykaç, Mehmet, Abbâsi Devletinin İlk Dönemi, s.41-42.

Cahiliye Arapları da genelde niza halinde devamlı çekişme ve mücadele içinde olmalarına rağmen geçimlerini temin etmek, ticaret yapmak ve hac vazifelerini yerine getirebilmek için sulh zamanları ve özel mekânlar edinerek bahsettiğimiz bu temel hayatî gereksimi gerçekleştirmişlerdir. Mekke şehri, Hindistan ve Çin'den gelip Yemen üzerinden geçen ticaret yolları üzerinde bulunmaktaydı.¹¹¹⁹ Bu konumu itibariyle de burada yaşayan insanlar, Roma'dan İran'a, Hindistan'dan Çin'e kadar uzanan yollar üzerinde ticarî bir merkezdi. Bu konumu sebebiyle de ticaret için zemin hazırlanması son derece önemlidir. İşte bu nedenlerle Haram Aylar denilen özel zaman dilimleri dikkat çekicidir. Haram Aylar, Arap Yarım Adası'nda arzu edilen barış ortamı ve sulh mekânlarını oluşturarak halklar arasında ticaretin, karşılıklı her türlü alış verişin gerçekleşmesini sağlıyordu. Böyle büyük bir amaca hizmet eden Haram aylar (Eşhur-u Hurum) Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail zamanından beri devam ediyordu. Kamerî takvimin 11,12, 1 ve 7. ayları olan Zilkade, Zilhicce, Muharrem ve Recep aylarında bütün Arabistan'da umumi ateşkes uygulanıyordu. Bu esnada kervanlar gidecekleri yerlere emniyetle ulaşabiliyor, yağmacılık, kan dökme, silaha sarılma yasaklanıyor ve sükûn içinde yaşıyorlardı.¹¹²⁰ Cahiliye döneminde bu aylarda panayırlar kurulurdu. Ukâz, Mecenne, Zü'l-Mecâz vb. panayırlarla Mekke ve çevresi hac ayları öncesinde büyük bir ticarî faaliyete sahne olmaktaydı.¹¹²¹ Kur'an'da bu konuya işaret edilmektedir.¹¹²²

Kâbe çevresinde kurulan panayırlarda dava ve şikâyetlerin görülmesine mahsus yerler ve bunlara bakacak hâkimler bulunurdu. Hâkimler davalara bakarken bir taraftan alışverişler yapılır, diğer taraftan da şiirler, nutuklar îrad edilirdi.¹¹²³ Tüm Arap Yarım Adası'nda hayata geçen bu haram aylarındaki barış fırsatı, sağladığı rahat ortam nedeniyle bölgeler arasında ciddi bir haber alıp verme fırsatını doğurmaktadır. Bu barış süresince güvenlik içerisinde kurulan pazar ve panayırlara gelen insanlar haberler getirip haberler öğrenme fırsatı bulmuşlardır.

Yakûbî, Arapların ticaret yapmak için bir araya gelip toplandıkları on tane pazarın

¹¹¹⁹ Can, Yılmaz, İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı, s.124.

¹¹²⁰ Haram Aylar için bkz. Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, I/24; Brockelmann, Carl, İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi, s.10; Çağatay, Neşet, İslâm Öncesi Arap Tarihi, s.113; Çağatay, Neşet, İslâm Tarihi, s.150.

¹¹²¹ Kapar, M. Ali, "Asr-ı Saâdetde Müşrikler ve Müşriklerle İlişkiler", Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdetde İslâm, II/331.

¹¹²² Bakara, 2/198, 217; Tevbe, 9/5.

¹¹²³ Çağatay, Neşet, İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, s.113.

bulunduğunu söylemektedir.¹¹²⁴ Bu pazarlara gelenlerin canları ve malları her türlü saldırı ve tecavüzden emin kılınmışlardı. Arap Yarım Adası'nda kurulan bu pazarlar şunlardı: Dûmetü'l-Cendel, Muşakkar, Suhar, Sûku'ş-Şier, Sûku Aden, Sûku San'a, Sûku Rabiyye (Hadramevt), Mecenne, Sûku Ukâz, Sûku Zi'l-Mecâz vs.¹¹²⁵

Pazar ve panayırların sağlamış olduğu bu müsait ortam arzu edilen haberleşmeyi temin etmesi sebebiyle herkes tarafından değerlendiriliyordu. Hz. Peygamber (s) de buralara gider burada bulunan bütün Arap kabilelerine İslâm'ı anlatırdı. O, nereye giderse âdet gereği sesli haberler veren kimsenin peşinden giderek onu dinlerlerdi.¹¹²⁶ Rebîa b. Abbâdu'-Di'li'den gelen rivayette; Hz. Peygamber (s)'in Zülmecâz panayırında, “*Ey İnsanlar! “Lâ İlâhe İllallah!” deyiniz kurtulunuz!*” deyip durduğu, hangi sokağa girse insanların peşinden giderek üzerine yığıldıkları, kimsenin bir şey demediği, onun ise hiç susmadığı aktarılmaktadır.¹¹²⁷ Yine Hz. Peygamber (s)'in bu dolaşarak haber verme işini yaparken hemen ardında amcası Ebû Leheb'in “*Bu yalancısıdır, sakın onun söyledikleri sizi dininizden alıkoymasın, bu dininden çıkmış bir yalancısıdır!*” diyerek dolaştığı aktarılmaktadır.¹¹²⁸ Benzer rivayetler Târık b. Abdillâh'in aktarımlarıyla da gelmiştir.¹¹²⁹

Hz. Peygamber (s)'in aynı şekilde Ukâz ve Mecenne gibi pazar yerlerini kuruldukları hac mevsiminde dolaştığı birçok kaynakta ifade edilmektedir.¹¹³⁰ Hz. Peygamber (s)'in bu pazar yerlerinde dolaşarak haberler vermesi sadece orada bulunanlar değil, memleketlerine döndükleri zaman geride bulunan kavimlerine durumların rapor edilmesi ve bu sayede haberlerin kısa sürede etrafta yayılması açısından da önemli bir propaganda yöntemi olduğu açıktır.¹¹³¹

Bu nedenle Hz. Peygamber (s), Medine'ye yerleştiğinde de burada insanların ticarî

¹¹²⁴ Yakûbî, Târîh, I/325.

¹¹²⁵ Yakûbî, Târîh, I/325–326; Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, II/944–946; Ayrıca bu konuda toplu ve geniş bilgiler için bkz. Yüksel, Ahmet Turan, İslâm'ın İlk Döneminde Ticarî Hayat, Beyan Yay., İstanbul, Tsz.

¹¹²⁶ İbn Hişâm, Sîre, II/63–64; Ahmed b. Hanbel, III/492, 3/322; İbn Sa'd, Tabakât, I/216; Yakûbî, Târîh, II/36; Taberî, Târîh, II/231–232; Süheylî, er-Ravdü'l-Unûf, IV/59; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/93; İbn Kesîr, Bidâye, III/138.

¹¹²⁷ Ahmed b. Hanbel, III/492; İbn Abdi'l-Berr, İstîâb, II/492; İbn Kesîr, Bidâye, III/41.

¹¹²⁸ Ahmed b. Hanbel, III/492; İbn Kesîr, Bidâye, III/41.

¹¹²⁹ İbnü'l-Cevzî, el-Vefâ bi Ahbâri'l-Mustafâ, I/182; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, III/71; Halebî, İnsânü'l-Uyûn, II/153–154.

¹¹³⁰ İbn Hişâm, Sîre, II/65; Taberî, Târîh, II/232; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/93; İbn Kesîr, Bidâye, III/139.

¹¹³¹ Bu pazaryerlerinde edindikleri bilgileri kavimlerine rapor etmeleri ile alakalı örnek rivayetler için bkz. İbn Hişâm, Sîre, II/66; Taberî, Târîh, II/232; Ebû Nuaym, Delâil, I/297; İbn Kesîr, Bidâye, III/140.

alışverişlerde bulunmalarını temin maksadıyla pazaryerleri tespit etmiştir.* Hz. Peygamber (s) pazar yerlerinin tesbiti hususunda hem başkalarının tespit ettikleri yerleri incelemeye gider hem de kendisinin tespit ettiği yerlerde uyulması gereken bir takım kuralları belirtirdi.¹¹³²

3.2. Arap Yarım Adası'nda Meşhur Pazar ve Panayırlar

Cahiliye döneminde her yıl Hac mevsiminde Mekke çevresinde Ukâz, Mecenne ve Zülmecâz adında üç büyük pazar kurulurdu.¹¹³³

Ukâz panayırı Arap panayırlarından en büyüğü idi. Necd'in yukarısında, Arafat yakınında, Tâîf'e bir, Mekke'ye iki gecelik bir mesafede idi. Zilkade hilali doğunca kurulur, yirmi gün devam ederdi. Hevâzin, Ğatafân, Benî Hâris, Adal, Kâre, Mustalık vs. gibi büyük Arap kabileleri buraya gelirler, her yerin eşrafı orada hazır bulunur, şâirleri karşılıklı şiirler okur, övünür, birbirlerine haberlerini anlatırlar ve dağılırlardı.¹¹³⁴

Mecenne pazarı, Merru'z-Zehrân nahiyesinde, Esfar dağı yakınında, Mekke'nin aşağı tarafında olup, Mekke'ye bir berîd uzaklıkta idi.¹¹³⁵ Mecenne Pazarı on gün kurulur, Zilhicce Hilali görülünceye kadar devam ederdi. Oradan ayrılarak Zülmecâz pazarına gidilirdi.¹¹³⁶

Zülmecâz, Ukâz'ın yakınında, Arafat'ın arkasında olup, Arafat'a uzaklığı on iki bin adım idi. Zilhicce'nin birinci gününden Terviye gününe kadar sekiz gün kurulur, sonra oradan kalkılıp hac için Mina'ya gidilirdi.¹¹³⁷

Hubâşe, Arapların pazaryerlerinden bir yer olup, Yemen'de idi ve Mekke'ye altı günlük mesafede bulunuyordu.¹¹³⁸ Orada her yıl Recep ayında, üç gün veya sekiz gün pazar kurulur, alış-veriş yapılırdı.¹¹³⁹

* bkz. s.231-232.

¹¹³² Kettânî, et-Terâtübü'l-İdâriyye, II/378.

¹¹³³ Zübeyr b. Bekkâr, Cemheret-ü Nesebi Kureys, I/368; Bedrüddin el-Aynî, Umdu'l-Kârî, I/367-368; Alûsî, Bülûğu'l-Erab, I/264-267.

¹¹³⁴ Zübeyr b. Bekkâr, Cemheret-ü Nesebi Kureys, I/368; Bedrüddin el-Aynî, Umdu'l-Kârî, I/367; İbn Habîb, Kitâbu'l-Muhabber, s.267; Yâkût, Mu'cem, IV/142; İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, III/473.

¹¹³⁵ Yâkût, Mu'cem, V/58-59.

¹¹³⁶ Zübeyr b. Bekkâr, Cemheret-ü Nesebi Kureys, I/368; Bedrüddin el-Aynî, Umdu'l-Kârî, X/104; İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, III/473.

¹¹³⁷ Zübeyr b. Bekkâr, Cemheret-ü Nesebi Kureys, I/368; Bedrüddin el-Aynî, Umdu'l-Kârî, I/368; İbn Habîb, Kitâbu'l-Muhabber, s.267; Yâkût, Mu'cem, V/55; İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, III/473.

¹¹³⁸ Abdurrezzâk, el-Musannef, V/320; Taberî, Târîh, II/192; Yâkût, Mu'cem, II/210-211; İbn Seyyid, Uyûn, II/50.

¹¹³⁹ Ezrakî, Ahbâru Mekke, I/191; Halebî, İnsânu'l-Uyûn, I/221; Zübeyr b. Bekkâr, Cemheret-ü Nesebi Kureys, I/191; İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, III/273.

Ummân taraflarındaki Suhar panayırı da o bölgenin önemli ticaret merkezlerindendi. Suhar Panayırı; Ummân bölgesinde her yıl Recep ayının başında açılan ve beş gün ve gece devam eden panayır idi.¹¹⁴⁰ Birçok kimse orada buluşur haber alıp verir, ticaret yapardı. Nitekim Amr b. el-Âs, Ummân'a elçi olarak gönderildiğinde Ummân Hükümdarı Ceyfer ile kardeşi Abd'ı ancak bu panayırda bulmuş ve Hz. Peygamber (s)'in mektubunu burada verip dâvetini ancak burada ilân edebilmiştir.¹¹⁴¹

Muşakkar Panayırı; Her yıl Cumâde'l-ahire ayının başında açılıp ay sonuna kadar sürerdi. Hecer'de kurulurdu. Hecer ise Bahreyn'de Fars memleketlerinde idi.¹¹⁴²

Dûmetu'l-Cendel; Tebûk yakınlarında Şam ile Medine yolu üzerinde, Şam yollarının ağzında, akarsu, hurmalık ve ekinleri bol, büyük bir panayır ve ticaret merkezi idi.¹¹⁴³

Bahreyn'de "Hecer" panayırı, Rebûlahir ayının başında kurulurdu. Buranın idaresi de Abdullah b. Dârim'in elinde idi. Hecer panayırından sonra ayın sonuna kadar "Uman" panayırına geçilirdi. Daha sonra "Suhar" panayırı şenlendirilirdi. Buralarda da Dumetü'l-Cendel'deki gibi alış veriş yapılırdı. Şaban ayında kurulan bu panayırlardan sonra sırasıyla Ramazan ayında "Aden Ebyen" panayırı, Ramazan ayından sonra "Aden ve Şahr" panayırlarından "Sana" panayırına gidilirdi. Zilkade ayında "Hadramut", Arafat çevresinde "Zu'l-Mecaz" , Mekke yakınlarında "Mecenne" , "Hubâşe", Mekke'nin Yemen cihetinde "Kanuna" panayırları kurulurdu. Bunlardan başka ve bölgenin en büyük panayırı olan "Ukâz"a her taraftan katılımcılar gelirdi. Ukâz panayırının özelliği; mal alış verişinden başka çeşitli etkinliklerin de icra edilmesi idi. Şâirler, şiirlerini sergiler, hatipler konuşmalar yapar, kendince edebî, felsefî veya ideolojik fikirler geliştirmiş olanlar ve bunları da insanlara öğretmek ve taraftar edinmek isteyenler bu fikirlerini panayıra gelenlerin dikkat nazarlarına sunarlardı. Bu panayırlar İslâm devrinde de varlıklarını devam ettirmişlerdir.¹¹⁴⁴

Medine'de İslâm öncesinde birçok pazar kurulmaktaydı, bunlardan bazıları şunlardır; Nebatî tüccarların kontrolünde, Sûk-i Nebî,¹¹⁴⁵ Yesrib mıntıkasında yer alan Zebâle çarşısı, Benî Kaynuka kabilesinin, el-Cisr (Köprü) mevkiinde bulunan çarşısı, Asbâh bölgesinde es-Safâsif de bir çarşı, İbn Hayyeyn sokağında İslâm öncesinde kurulan bir çarşı, bu çarşı

¹¹⁴⁰ İbn Habîb, Kitâbü'l-Muhabber, s.265.

¹¹⁴¹ İbn Seyyid, Uyûn, II/267-268; Belâzürî, Ensâb, I/92.

¹¹⁴² İbn Habîb, Kitâbü'l-Muhabber, s.265.

¹¹⁴³ Vâkıdî, Meğâzî, III/403; İbn Sa'd, Tabakât, II/62; Halebî, Târîh, I/581; İbn Kesîr, Bidâye, IV/92.

¹¹⁴⁴ Alûsî, Bülûğu'l-Erab, I/267.

¹¹⁴⁵ Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, II/1073.

İslâm'ın başlangıcında da vardı. Bu yüzden Müzâhim diye adlandırmışlardır.¹¹⁴⁶ Şehirde yer alan bir diğer çarşıda Kudayd çarşısıdır.¹¹⁴⁷

Bu çarşılardan başka, Hz. Peygamber (s)'in kendisinin bizzat yerini tespit ettiği pazar yerleri de vardır. Bakiyyu'z-Zubeyr denilen yerde çadır kurmuş ve “*Burası sizin pazaryerinizdir.*” demiştir. Benî Nâdir Yahudilerinin ileri gelenlerinden olan Ka'b b. Eşref gelerek bu çadırın iplerini kesmiştir. Daha sonra Hz. Peygamber (s), “*Bu çarşayı öyle bir yere nakledeceğim ki o daha da kuduracaktır!...*” Bunun üzerine bu çarşayı şimdiki Medine çarşısının olduğu yere nakletmiş ve “*Burası çarşınız, buraya devamlı ve sabit bir şekilde yerleşmeyin ve burada hiçbir vergi alınmayacaktır.*” demiştir.¹¹⁴⁸

4. Haberleşme Alanında Hac ve Umre'den İstifade Etme

Dini inançların birçoğunda bazı mekân ve zamanlar kutsal kabul edilmiştir. Bu sebeple özellikle o inanç mensuplarının bu mekân ve zamanlarda buluşmaları, karşılıklı haberleşmeleri, birbirlerine bilgi aktarıp almaları için bulunmaz fırsatlar sunmaktadır. Mekke ve hac mevsimi bu iş için hem İslâm'dan önce hemde sonrasında haberleşme açısından son derece önemli olmuştur. Bu mekân ve zamanda dışarıdan insanlar haberler getirmiş, bu merkezden birçok önemli haber dışarıya ulaştırılma imkânını bulmuştur.

4.1. İslâm Öncesi Hac ve Umre

Mekke şehri, ilahî mabet olan Kâbe sayesinde Arap topraklarının en önemli ve en büyük dinî merkezi olmuştur. Her yıl buraya hac mevsiminde hac için, diğer zamanlarda umre için, her taraftan insanlar akın akın gelmiştir.¹¹⁴⁹ Kâbe ve hac ibadeti aslında insanlığın ilk zamanlarına kadar uzanan bir geçmişe sahiptir. Kâbe, Hz. Âdem'den sonra Hz. İbrahim zamanında yeniden inşa edilmiştir. Hz. İbrahim, bu inşa esnasında bir taşın üzerine çıkmış, daha sonraları da, çıktığı bu taşın üzerinden insanları hacca ve dine dâvet etmiştir.¹¹⁵⁰ İşte bu çağrıdan sonra Kâbe, tarihin her döneminde bir merkez olma özelliğine kavuşmuş, insanlar buraya akın akın gelmişlerdir.¹¹⁵¹

Kâbe, sadece bir bina olarak kalmayıp onu ziyaret etmekten ibaret olan hac, Allahu

¹¹⁴⁶ Semhûdî, Vefâu'l-Vefâ, II/747-748; Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, II/958.

¹¹⁴⁷ Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, I/179.

¹¹⁴⁸ Belâzürî, Fütûh, s.24; Semhûdî, Vefâu'l-Vefâ, II/747-748; Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, II/958.

¹¹⁴⁹ Bakara, 2/158; Âl-i Imrân, 3/96; Hacc, 22/27.

¹¹⁵⁰ Bakara, 2/127; Âl-i Imrân, 3/97-98; Ezrakî, Ahbâru Mekke, I/59; Beyhakî, Delâil, II/52; Zemahşerî, el-Keşşâf, I/448.

¹¹⁵¹ Bakara, 2/127, 128, 129; İbrahim, 14/37; Hacc, 22/27, 28, 29.

Teâlâ'nın emriyle Hz. İbrahim tarafından müesseseleştirilmiştir. Daha sonraki asırlarda putperestlikle ilgili birçok hurafe anlayışlar karıştırılmış olsa da, İslâm'ın gelişine kadar Arap Yarım Adası'nda gitgide artan sayıda kabileyi kendine çekerek bu konumunu devam ettirmiştir.

Bu çok hareketli ortam farklı bölgelerdeki insanların birbiri ile karşılaşmalarını sağlamış, ticaretin yanı sıra insanların birbirleri ile birçok konuda haberler alıp haberler vermesine ortam sunmuştur. Bu mümtaz yeri ve kendilerine sunmuş olduğu bu eşsiz imkânlar nedeni ile Kâbe'ye hizmet etmek Araplar arasında bir şeref kabul edilmiştir. Aralarında paylaştıkları birçok vazife ile bu hizmeti yerine getirmek üzere âdeti yarış halinde olmuşlardır. Hicâbe, Sikâye, Nezâre, İfâda, İcâze, Rifâde, Nesî, Câdir, Hâzinu'l-Emvâl¹¹⁵² gibi yaptıkları hizmet alanına göre isimlendirdikleri şeref ifade eden hususları ortaya koymuşlardır. Hac ve umre konusunda insanlara sunulan hizmetler açısından önemli olan bu hususları kısaca ifade etmek faydalı olacaktır. Zira hac ve umre ile Kâbe'nin yukarıda bahsettiğimiz haberleşme alanındaki işlevini daha iyi kavrayabilmek için bu bilgilere ihtiyaç bulunmaktadır.

Hicabe: Sedane de denilen bu görev, Kâbe ve kapısının muhafızlığı demektir.¹¹⁵³

Sikâye: Hacılara su tedarik etme görevi ve teşkilâtıdır.¹¹⁵⁴ Kur'an-ı Kerîm bu vazifenin varlığını bildirmektedir. (Tevbe, 9/19.)

Nezâre: İmare de denilen bu görev, Kâbe'nin avlusunda hacılarla ilgili yerleştirme ve nakil işlerini deruhte etmesi yönüyle Kâbe ile ilgili bir vazife olmuştur.¹¹⁵⁵

İfâda: Arafat ve Müzdelife'deki ibadetlerle ilgili olup Arafat'ta Haccın erkânını yürüten bir başkanın deruhte ettiği görevdir.¹¹⁵⁶

İcâze: Hacıları Müzdelife'den Mina'ya götürme gibi, ifâda vazifesine benzer bir görevdi.¹¹⁵⁷

Rifâde: Kusay'ın oluşturduğu bir içtimaî yardımlaşma kurumudur. Fakir hacılara

¹¹⁵² İbn Hişâm, Sîre, I/152; Süheylî, er-Ravdü'l-Unüf, I/149; Alûsî, Bülûğu'l-Erab, I/247; İbnü'l-Esîr, Kâmil, I/43.

¹¹⁵³ İbn Hişâm, Sîre, I/152; Alûsî, Bülûğu'l-Erab, I/249.

¹¹⁵⁴ İbn Hişâm, Sîre, I/152; Alûsî, Bülûğu'l-Erab, I/249.

¹¹⁵⁵ Alûsî, Bülûğu'l-Erab, I/249.

¹¹⁵⁶ İbn Hişâm, Sîre, I/145; İbnü'l-Esîr, Kâmil, I/43.

¹¹⁵⁷ İbn Hişâm, Sîre, I/143–145.

yardım için kurulmuştur.¹¹⁵⁸

Nesî: Takvim işleriyle meşgul olma vazifesidir.¹¹⁵⁹ Daha ziyade haram ayların yerlerini değiştirerek hac zamanının panayır vakitlerinden farklı bir zamana tesadüf etmesi için icat edilmiştir. Nesî vazifesini yapan kimseye “Kalammus” deniyordu.¹¹⁶⁰ Bu adam her yıl bir bildiri ile kendisini över ve tespit ettiği tarihi açıklardı.¹¹⁶¹

Câdir: Hacıların dokunma ve teberrüken parça almaları suretiyle kirlenen veya oyulan Kâbe duvarlarını tamir etme vazifesinin adıdır.¹¹⁶²

Hâzinu'l-Mâl: Bu müessese, dinî ibadet ve erkânın, tütsülerin, vs. masrafları için yerli ve yabancıların takdim ettikleri mallarla harp için tedarik olunan mal ve aletlerin korunması vazifesi idi.¹¹⁶³

Bu kadar teferruatlı bir şekilde iş bölümünün gerçekleşmesi Araplar arasında Kâbe, hac ve umre'nin ne kadar önemli bir yerinin olduğunu bizlere göstermektedir. Çünkü elde ettikleri her şeyi bunlara borçlu idiler. Geçimlerini bunlar sayesinde temin ettikleri gibi dış âlemle irtibatlanma ve haberleşme konusunda da yegâne imkânları bunlardı.

4.2. İslâm Sonrası Hac ve Umre

Birçok farklı bölge insanının belirli bir zamanda belirli bir yerde toplanması haberleşme açısından bulunmaz bir fırsattır. Haberler ulaştırmak veya başka yerlerin haberlerini almak için değerlendirilmesi son derece uygun olan hac ve umre işi, Kâbe çevresinde bulunan Mekkelilerin faydalandığı bir haberleşme yöntemi olmuştur. Hz. Peygamber (s) de hac mevsimini bir fırsat bilerek her bir taraftan Kâbe'ye gelenleri hür-köle, zayıf-kuvvetli, zengin-fakir ayırt etmeden Allah'ın birliğine inanmaya dâvet ve teşvik etmiştir.¹¹⁶⁴ Hac mevsimi için Mekke'ye gelenler tanışır, karşılıklı birbirlerine haberlerini ulaştırırlardı. Hac için Medine'den gelen Evs Kabilesinden Süveyd b. Sâmit ile Hz. Peygamber (s)'in karşılıklı görüşmeleri de buna güzel bir örnek olmuş, hatta Medine'ye hicretin ilk adımını oluşturmuştur. Şöyle ki; Hz. Peygamber (s) kendisine İslâmiyet'ten

¹¹⁵⁸ İbn Hişâm, Sîre, I/152; Alûsî, Bülûğu'l-Erab, I/249.

¹¹⁵⁹ İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/43.

¹¹⁶⁰ İbn Hişâm, Sîre, I/163; Alûsî, Bülûğu'l-Erab, I/335.

¹¹⁶¹ İbn Hişâm, Sîre, I/164.

¹¹⁶² Süheyli, er-Ravdü'l-Unüf, I/128.

¹¹⁶³ Miras, Kâmil, Tecrid-i Sarih Tercemesi, VI/26.

¹¹⁶⁴ İbn Kesîr, Bidâye, III/40–41.

bahsetti, O, ne kabul etti, ne red etti. Ama içinde Hz. Lokman'ın hikmetli sözleri bulunan bir mecmuadan bazı şeyler haber verdi. Hz. Peygamber (s) de ona Kur'an-ı Kerîm'den ayetler okudu.¹¹⁶⁵

H. Peygamber (s) bu şekilde hac için gelenlere ulaşır, toplu bulundukları her yerde kabilelere dinî ilânda bulunur, dünya ve ahiret haberleri verirdi. Birçok defasında ise hakarete uğrar, darp edilir ve susturulmaya çalışılırdı.¹¹⁶⁶ Hac için toplanma yerlerinden birisi olan Mina'ya Hz. Peygamber (s) gelir, devesi üzerinde insanları İslâm'a dâvet eder, haberler verir ve açıklamalarda bulunurdu. Kimisi kabul eder, kimisi aldırış etmezdi.¹¹⁶⁷ Hac için gelen Medinelilerle Hz. Peygamber (s), bi'setin 11. yılında Akabe'de buluşmuş ve onlara İslâm'ı anlatmıştır.¹¹⁶⁸ I.¹¹⁶⁹ ve II.¹¹⁷⁰ Akabe Biatları da aynı şekilde gerçekleşmiştir. Aslında bu şekilde Hac mevsimini değerlendirme o dönem için çokça kullanılan bir haber alıp verme ve propaganda işidir.

H. Peygamber (s)'in tebliği etrafa yayılınca hac mevsimi başlangıcında Mekke Müşrikleri Velîd b. Muğîre'nin önderliğinde toplandılar. Onun teklifi ile hac için civardan gelen tüm heyet ve topluluklara Hz. Peygamber (s) ve İslâm aleyhinde haber yayma ve propaganda yapma kararı aldılar.¹¹⁷¹ Müşrikler, hac için Mekke'ye gelenlere Hz. Peygamber (s)'in İslâm'ı ilân etmesini engellemek için, halkın gelip geçeceği yerlere dikilirler, rastladıkları herkese Hz. Peygamber (s)'den önce ulaşmış onun deli, kâhin, sihirbaz, mecnun, şâir vs. olduğu gibi haberi yayarlardı.¹¹⁷² Bu iftiralarla onu halkın gözünden düşürme ve bu şayiaları hac için gelenlere ve onların vasıtası ile de tüm civar toplumlara ulaştırmayı hedeflemişlerdir.

İslâm, Arap Yarım Adası'nda iyice yerleşip hac ve umre ibadeti Müslümanlar için bir fariza haline geldikten sonra da bu ortamdan İslâm'ı tebliğ noktasında istifade edilmeye devam edilmiştir. H.9/M.631 yılında Hac Emîri olarak Hz. Ebû Bekir'in Mekke'ye

¹¹⁶⁵ İbn Hişâm, Sîre, II/69; Belâzürî, Ensâb, I/238; Taberî, Târîh, II/233; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/94–95.

¹¹⁶⁶ İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, V/130; Heysemî, Mecmeu'z-Zevâid, VI/21; el-Hindî, Kenzu'l-Ummâl, XII/450.

¹¹⁶⁷ Ebû Nuaym, Delâil, I/293–294; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, V/285; İbn Kesîr, Bidâye, III/145–146.

¹¹⁶⁸ İbn Hişâm, Sîre, II/70–72; İbn Sa'd, Tabakât, I/219; Taberî, Târîh, II/234; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/96.

¹¹⁶⁹ Buhârî, İmân, 11, Meğâzî, 12, Diyet, 3; Müslim, Hudûd, 41.

¹¹⁷⁰ İbn Hişâm, Sîre, II/83–84; Ahmed b. Hanbel, III/461; Taberî, Târîh, II/238; İbn Kesîr, Bidâye, III/160; Heysemî, Mecmeu'z-Zevâid, VI/44.

¹¹⁷¹ Belâzürî, Ensâb, I/133; İbn Seyyid, Uyûn, I/101; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/71; İbn Kesîr, Bidâye, III/61.

¹¹⁷² İbn Hişâm, Sîre, I/289; Ebû Nuaym, Delâil, I/232; Beyhakî, Delâil, II/200; İbn Kesîr, Bidâye, III/61, 98.

gönderilmesinin¹¹⁷³ hemen akabinde Berâe (Tevbe) Suresi nazil olunca Hz. Peygamber (s) bir ulti-matom içeren bu ayetleri Arap geleneklerine uygun olarak ancak kendisi veya ehlinden birisinin ilân edebileceğini ifade ederek hac esnasında tüm müşriklere ilân edilmesi için Hz. Ali'yi görevlendirmiştir.¹¹⁷⁴ Hz. Ali'ye hac esnasında tüm müşriklere her fırsatta özellikle Mina'da Berâe (Tevbe) suresinden inen ayetleri, bu yıldan sonra hiçbir müşrikin artık hac edemeyeceklerini, hiçbir çıplağın Beytullah'ı tavaf edemeyeceğini, artık tüm müşriklerin kararlarını vermesi gerektiği, onlardan antlaşması bulunanlara antlaşma süresi bitinceye kadar, antlaşması bulunmayanlara ise dört ay süre tanındığını ilân etmesini emretmiştir.¹¹⁷⁵ Müzdelife'de önce Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ali birer hutbe îrad ettiler. Hz. Ebû Bekir hutbesinde hac ile ilgili açıklamaları, Hz. Ali ise “*Ey insanlar! Ben sizlere Allah Rasûlünün elçisiyim!*” diyerek Berâe (Tevbe) Suresini ve müşriklere ilân edilmesi gereken hususları haber vermiştir.¹¹⁷⁶

Bu konuda en güzel bir örnek olarak elimizde bulunan Hz. Peygamber (s)'in “Veda Haccı” diye isimlendirilen hac hâdisesinde bu yöntem ile insanları bilgilendirdiğini daha önceki başlıklar altında uzunca anlattığımız için tekrara düşmemek adına burada yeniden aktarmayı zait gördük.*

Hac o dönemde böyle önemli ve acil ulaştırılması gereken bir bilgiyi tüm ulaşması gereken kimselere iletme imkânı sağlaması açısından çok önemlidir. Bu sebeple halifeler de bu ortamdan istifade etmişlerdir. Hz. Ömer gerek halk ile gerekse yeni fethedilen bölgelerdeki idarecileri ile hac mevsimini fırsat bilerek ayrı ayrı toplantılar yapar, bölgeleri hakkında bilgiler alır, yöneticilerin durumlarını öğrenir, gerekli gördüğü talimatlarını verirdi.¹¹⁷⁷ Bu durum, bulunan her fırsatla haberleşmenin gerçekleştirildiğini bize göstermektedir.

İnsanlar hac için geldiklerinde Hz. Ömer, halk toplantısı düzenler, herhangi bir memur

¹¹⁷³ İbn Hişâm, Sîre, IV/188; Taberî, Târîh, III/154; İbnü'l-Kayyım, Zâdu'l-Meâd, III/30; Diyarbekrî, Târîh, II/111.

¹¹⁷⁴ İbn Hişâm, Sîre, IV/190; Belâzürî, Ensâb, I/383.

¹¹⁷⁵ İbn Hişâm, Sîre, IV/190; Ahmed b. Hanbel, I/79; Tirmizî, III/222; Nesâî, V/234; Ayrıca daha başka bilgiler için Berâe (Tevbe) suresi için Tefsir kitaplarına bakınız.

¹¹⁷⁶ İbn Hişâm, Sîre, IV/190; Ahmed b. Hanbel, II/299; Belâzürî, Ensâb, I/383; Taberî, Târîh, III/154; İbnü'l-Esir, Kâmil, II/291; Yakûbî, Târîh, II/76.

* Ayrıca Hz. Peygamber (s)'in bu haccı hakkında genel ve toplu anlatım için bkz. Oral, Rifât, Hz. Peygamber'in Veda Haccı, Hüner Yay., Konya, 2006.

¹¹⁷⁷ el-Hudarî Bek, Muhammed, Tarihu'l-Ümeme'l-İslâmiyye, I/12; Hasan İbrahim Hasan ve Ali İbrahim Hasan, en-Nüzumu'l-İslâmiyye, s.171-172.

hakkında şikâyeti olanları, bunları açıklamaya dâvet ederdi.¹¹⁷⁸ Hz. Ömer, hac mevsiminde halka valilerden şikâyetleri olup olmadığını sorar ve onlardan haklarını alacağını söylerdi. Amr b. el-Âs; “*Halktan bir kişi için valini mi tedip edeceksin?*” dediğinde, Hz. Ömer: “*Ben Rasûlullah’ın bunu tatbik ettiğini gördüm.*” cevabını vermiştir.¹¹⁷⁹ Bu konuda başka bir aktarımda şu şekildedir: “Hz. Ömer hac mevsiminde Mekke’ye gelmelerini bütün valilerine bildirmiş ve hac mevsiminde onları toplayınca: “*Ey insanlar! Valilerimi sizi hak ölçülerinde idare etmeleri için gönderdim. Kime zulmedilmişse kalsın söylesin, ona kısâs yapayım. Ben, Rasûlullah’ın bizzat kendisinin kısâs yaptığını gördüm.*” demiştir.”¹¹⁸⁰ Bu şekilde gerçekleşen olaylar içerisinde Amr b. el-Âs’ı 100 kırbaç vurmakla şikâyet eden kişiye Hz. Ömer’in kısâs hakkı tanıdığı aktarılmaktadır.¹¹⁸¹

Hz. Ömer gibi Hz. Osman da valilerini murakabe etmek için büyük ölçüde hac mevsiminden yararlanmıştır.¹¹⁸² Hz. Osman’ın tüm valilerini hac mevsiminde, Mekke’ye çağırıp onlarla istişarelerde bulunduğu, onları murakabe etmiş olduğu kaynaklarda zikredilmektedir.¹¹⁸³ Buradan da anlıyoruz ki hac mevsimi merkez ile taşranın buluşması için bir vesile kabul ediliyor; merkez, talimatlarını valilerine bildiriyor; taşradan gelen valiler ise bölgeleri ile alakalı bilgileri, haberleri ve raporlarını merkeze sunmuş oluyorlardı.

Hz. Osman vilayetlerden gelen yoğun şikâyetlerin aslını öğrenmek ve gerekli tedbirleri almak üzere H.35/M.655 yılı hac mevsiminde valileri Medine’ye çağırmıştır.¹¹⁸⁴ Basra, Kûfe, Mısır ve Suriye valileri ile sahâbenin önde gelenlerinin hazır bulunduğu toplantıda, Hz. Osman; “*Yazıklar olsun size! Bu şikâyetler ve şayialar nedir? Allah’a yemin olsun ki, bu söylenenlerin doğru olmasından ve sizlerin aleyhinde olmasından korkuyorum.*” şeklinde bir konuşmada bulunmuştur. Halifenin bu sert çıkışına valiler, onun vilayetlere adamlar gönderdiğini, bu kimselerin halkla görüşüp konuştuklarını ve kendisine iyi haberler getirdiklerini belirterek, söylenenlerin asılsız olduğunu, ancak dikkate alınmasına gerek olmayan bu tür haberlerin nereden kaynaklandığını da bilmediklerini söylemişler, Halife de

¹¹⁷⁸ Şiblî, Nûmânî, Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi, II/50.

¹¹⁷⁹ İbn Sa’d, Tabakât, III/281.

¹¹⁸⁰ Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, s.406.

¹¹⁸¹ Ebû Yûsuf, Kitâbu’l-Harâc, s.189.

¹¹⁸² Taha Hüseyin, İslâmiyyât (Mir’atu’l-İslâm ve el-Fitnetu’l-Kübrâ), s.139; Hasan İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, II/155; Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, II/927; Şiblî, Mevlâna, Asr-ı Saâdet, V/364; DGBİT., II/210; el-Akkâd, Abbâs Mahmûd, Abkariyyetü Ömer b. el-Hattâb, s.108.

¹¹⁸³ Heykel, M. Hüseyin, Hilâfet ve Meliklik Arasında Osman b. Affan, s.136–137; Muhammed, Rıza, Zü’n-Nureyn Osman b. Affan, s.135; Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, s.406.

¹¹⁸⁴ Belâzürî, Ensâb, V/44.

bunun üzerine, kendisinin böyle zor bir durumda nasıl bir yol takip etmesi gerektiği konusunda görüş ve öneriler istemiştir.¹¹⁸⁵

Hac için bir araya gelen insanların mevcut konularla ilgili görüşmeler yapmak, haberler alıp vermek gibi işlemlerde bulunduklarını ifade etmiştik. Değişik bölgelerde yaşayan insanların bu şekilde bir araya gelmeleri o günün şartlarında çok mümkün olamıyordu. Örneğin, Hz. Osman'ın aleyhine farklı bölgelerde gelişen hadiselerle ilgili muhaliflerin ancak hac mevsiminde bir araya gelerek, üstelik çok da dikkat çekmeksizin görüşmeler yapıp, birbirlerini etkilediklerini ve kararlar alma imkânını bulduklarını görmekteyiz. H.34/M.654 yılı hac mevsimine gelindiğinde hac için şehirlerinden ayrılarak Mekke'ye gelen Kûfe'li, Basralı ve Mısırlı gruplar, Mescid-i Haram'da buluşmuşlar; gruplar, aralarında yaptıkları konuşmalarda, Hz. Osman'ın yaştantısını değiştirdiğinden ve hakkı terk ettiğinden söz etmişler; onu görevden alacaklarına dair de yemin etmişlerdir.¹¹⁸⁶ Şehirlerde ortaya çıkan başkaldırı hareketleri, grupların memleketlerine dönmelerinden sonra zirvesine ulaşmış, sonunda kararlaştırdıkları gibi ertesi yıl ki hac mevsiminden önce, yine hac için yola çıkacaklarını söyleyerek hazırlıklara başlamışlardır.¹¹⁸⁷ Ancak bu yılki hedef Mekke değil Medine yani Hz. Osman olmuştur.¹¹⁸⁸

Hz. Osman, Abdullah b. Abbâs'ı bu sıralarda hac emirliği ile görevlendirmiş ve ondan Mekke'de bulunan Hâlid b. el-Âs'a, İkrime b. Ebî Cehil'e yazdırdığı mektubu götürerek kendisinin kuşatma altında bulunduğunu bildirmesini ve söz konusu mektubu halka da okumasını istemişti.¹¹⁸⁹ Mekke'ye giden Abdullah, hac için orada bulunan Hz. Âişe'nin yanına uğrayarak, durumu ona da bildirmiştir.¹¹⁹⁰ Ama bu yardım talebine cevap gecikmiş, Hz. Ali'nin çabaları da bir sonuç vermemiş ve Hz. Osman şehit edilmiştir.¹¹⁹¹

Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle hilâfet görevine gelen Hz. Ali döneminde de hac ve umre'nin haberleşme açısından aynı işlevi yerine getirmeye devam ettiğini görmekteyiz. Örneğin, ilk zamanlarda Hz. Ali'ye biat eden Talha ve Zübeyr daha sonra bu kararlarından vaz

¹¹⁸⁵ Taberî, Târih, IV/342; İbnü'l-Esîr, Kâmil, III/161.

¹¹⁸⁶ Belâzürî, Ensâb, V/59; Taberî, Târih, IV/348.

¹¹⁸⁷ Taberî, Târih, IV/349.

¹¹⁸⁸ Halife, Târih, s.168.

¹¹⁸⁹ İbn Şebbe, Târih, IV/1166; Taberî, Târih, IV/406.

¹¹⁹⁰ Taberî, Târih, IV/407; İbn Sa'd, Tabakât, III/66.

¹¹⁹¹ İbn Kuteybe, Uyûnu'l-Ahbâr, I/34; Belâzürî, Ensâb, V/91-94; İbn Sa'd, Tabakât, III/73; İbn Şebbe, Târih, IV/1221; İbn Abdi Rabbih, el-İkdu'l-Ferîd, II/286; Ahmed b. Hanbel, I/452; Halife, Târih, s.174; İbnü'l-Esîr, Kâmil, III/185; Taberî, Târih, IV/380; Mes'ûdî, Mürûc, III/355; İbn Kesîr, Bidâye, VII/303.

geçtiklerinde Medine'den ayrılmayı istemişlerdi. Fakat Hz. Ali'nin koymuş olduğu Medine dışına çıkış yasağını umre yapmak isteğini ileri sürerek kırmışlar¹¹⁹² ve umre için Mekke'ye geldiklerinde asıl düşüncelerini bütün herkese ilân etmişlerdir. Mekke'ye ulaştıklarında Hz. Ali aleyhinde sözler söylemişler, “*Öldürülmekten korktuğumuz için beyat ettik.*” demişlerdir. Buna karşılık Hz. Ali'de onları biatlerinden dönmekle suçlamıştır.¹¹⁹³ Hz. Âişe ise, Hz. Osman kuşatma altında iken hac için Mekke'ye gitmiş ve dönüş yolunda iken, Hz. Osman'ın şehit edilişi haberi kendine ulaşmış, o da geri Mekke'ye dönmüştür. Hz. Ali'nin halife olmasından da hiç hoşnut olmamıştır.¹¹⁹⁴ Çünkü Hz. Âişe İfk hâdisesindeki Hz. Ali'nin tutumundan dolayı ona kırılmıştı. O olayda Hz. Ali, Hz. Peygamber (s)'e “*Yâ Rasûlallah kadınlar çoktur. Sen yenisini almaya da muktedirsin.*” demişti.¹¹⁹⁵ Konuyla ilgili nazil olan ayet-i kerimeler Hz. Âişe'nin iffetini ortaya koymuş ve yanlış düşünenleri de kınamıştır.¹¹⁹⁶ Hacdan sonra, Medine'ye dönerken “şerif” denen yerde, dayılarından, Benû Leys'ten Ubeyd b. Selim adında biriyle karşılaşan Hz. Âişe, Medine'de neler olduğunu sormuş, Ubeyd: “*Osman öldürüldü.*” demiş, Hz. Âişe: “*Sonra ne oldu?!*” dediğinde Ubeyd: “*Ali'ye biat için toplandılar.*” demiş, bu sefer Hz. Âişe: “*Senin bu bahsettiğini adama beyat edilecek yerde keşke gökyüzü çöküp yere düşseydi!, beni geri çevirin!*” demiştir. Mekke'ye geri dönen Hz. Âişe daha sonra: “*Vallahi, Osman mazlum olarak katledildi. Ben onun kanını muhakkak arayacağım.*”¹¹⁹⁷ demiş ve Mekke'de hac ve umre için toplanan kalabalıklar arasında aleyhte propagandaya başlamıştır. Hz. Âişe'nin “Müminlerin Annesi” olması sıfatıyla hac ziyaret ve ticaret merkezi olarak Mekke'de Hz. Ali aleyhine propaganda yapması Hz. Ali'nin işlerini güçleştirmiştir. Böylece o dönemde haberlerin en hızlı şekilde yayılma vasıtası olarak umreye gelip gidenlerden istifade etmiş olan Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr ile birlikte Hz. Ali'ye Mekke'de isyan bayrağı açmış, buraya umre için gelenleri örgütlemeye başlamışlardır. Saîd b. el-Âs, Velîd b. Ukbe, Ya'lâ b. Ümeyye b. Münve, Abdullah b. Âmir gibi özellikle Emevi soyundan gelenleri etkileyerek Basra seferine çıkacak kadar teçhizatlı bir ordu hazırlamayı başarmışlardır.¹¹⁹⁸

Görüldüğü üzere gerek İslâm'dan önce gerek sonrasında Mekke ile hac ve umre

¹¹⁹² Yakûbî, Târîh, II/156; Mes'ûdî, Mürûc, III/366; Taberî, Târîh, IV/444; İbnü'l-Esîr, Kâmil, III/94–95.

¹¹⁹³ İbnü'l-Esîr, Kâmil, III/82.

¹¹⁹⁴ Belâzürî, Ensâb, V/92; İbnü'l-Esîr, Kâmil, III/100.

¹¹⁹⁵ İbn Hişâm, Sîre, III/301.

¹¹⁹⁶ Nûr, 24/11–23 arası ayetler.

¹¹⁹⁷ İbnü'l-Esîr, Kâmil, III/100.

¹¹⁹⁸ Taberî, Târîh, III/470; Mes'ûdî, Mürûc, II/366; İbnü'l-Esîr, Kâmil, III/101.

zamanları haberleşme, insanların birbirlerinden etkilenmeleri konularında son derece ehemmiyetli olmuştur. Hatta bazı dönem ve olaylarda haberleşme için bu mekan ve zamanlar gözlenir olmuştur.

5. Haberleşme Alanında Başka Kavimlerden Etkilenme

5.1. Farklı Bölge ve Milletlerin Yaşayışları

Başka milletlerin idare, sosyal, ekonomik ve dînî uygulamalarından hareketle işleyiş hakkında farklı yolların denenmesi, zamanla bunların sistematik hale gelmesi uluslar arası bir kuraldır. Bunda amaç en iyiye ulaşma isteğidir. Arapların da birçok konuda başka kavimlerin tesirleri altında kaldıkları olmuştur. Çevrelerindeki daha güçlü devlet ve medeniyetlerin bazı konulardaki uygulamalarını daha çok işlerlik içerdiği için ister istemez kullanmak durumunda kalıyorlardı. Örneğin, Cahiliye devrinde Arap Yarım Adası'nın her tarafında değişik hukûk uygulamaları görülür. Güneydeki Yemen bölgesinde kanunlar, hükümdarların emirleridir.¹¹⁹⁹ Doğu ve Kuzeydoğu bölgesinde ise Zerdüşt dini tesirindeki Sâsânî hukûku mevcuttu. Öte yandan bu bölgede bulunan Hristiyanlar, hukûkî münasebetlerinde Roma hukûku ile karışık kilise örf ve âdetlerini esas almışlardır. Hicaz bölgesindeki Yahudiler Tevrat ve Şerhi Talmut hükümlerini uygulamışlar onlarla karışmış bulunan Araplar ise Yahudi kanunlarına bağlı kalmışlardır.¹²⁰⁰ Kuzeyde Suriye ve Filistin bölgesindeki Roma hukûku tatbik edilmiştir.¹²⁰¹

Çevre bölgelerdeki devlet ve milletler kültür ve medeniyet konusunda daha köklü bir yapıya sahip olduklarından dolayı Arapları etki altına almışlardır. Bu etkilenmede o bölgelere çeşitli vesilelerle gidip gelen Arapların gördükleri ve müşahade ettikleri hususları haber olarak kendi memleketlerine taşımaları büyük rol oynamıştır. Hatta bu kimselerin bu özellikleri sebebiyle toplumlarında daha mümtaz bir yere sahip olduklarını görmekteyiz. Örneğin, Utârid b. Hâcib, İslâm'dan önce defalarca İran bölgesine gitmiş, Utârid'in babası Hâcib b. Zûrâre'nin değişik amaçlarla birçok kez İran saraylarını ziyaret ettiği, Kisra'nın ona taç hediye ettiği ve bu yüzden "Zû Tâc" (Taç Sahibi) olarak anıldığı belirtilmektedir.¹²⁰² İran Kisrası Yemâmeli Hevze'ye de üzeri kıymetli taşlardan oluşan bir taç göndermiştir. Bu sebeple o da "Zû Tâc" (Taç Sahibi) diye anılmıştır.¹²⁰³ Bu yüzden bu kimselerin İranlılarla aralarının çok iyi olduğu, onlarla müttefik oldukları ve onların hayatlarından etkilendikleri izaha gerek olmayan bir

¹¹⁹⁹ Çağatay, Neşet, İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı, s.28.

¹²⁰⁰ Uğur, Mücteba, Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumu, s.24.

¹²⁰¹ Köprülü, M. Fuat, "Fıkıh", MEB. İA., IV/615.

¹²⁰² İbn Abdi Rabbih, el-Ikdu'l-Ferîd, II/21.

¹²⁰³ Yakûbî, Târîh, II/131.

noktadır.

Mekkelilerin yabancı bölgelere yaptıkları seyahatler (Kureyş Suresi, 1–2), özellikle panayırlar dolayısıyla şehirlerinden gelip geçen yabancılar ve beynelmilel kervanların geçişi esnasındaki temaslar sayesinde örf ve âdetleri oldukça tekâmül etmiş, etkileşim sebebiyle, haberler alıp, haberler verme işlemleri hayatlarında oldukça tesirler yapmıştır.¹²⁰⁴ Diğer memleketlerle yapılan anlaşmalarla emin bir şekilde her tarafa gidiyorlar ve her hangi bir saldırıya uğramıyorlardı. Etraftaki hükümdarlar, Kâbe dolayısıyla hürmet ve tazimde bulunuyorlar, bu da onların hayatını fazlasıyla kolaylaştırıyor ve etkiliyordu.¹²⁰⁵ Bu temaslar sebebiyle idârî yapı ve kurumlar bakımından başka yörelerle etkileşme içerisine girilmiştir.

Bu etkileşme şeklinin bazı olumsuz yönleri de görülmektedir. Halklar arasında çatışma ve fitnelere sebep olabilecek yanlış düşünce ve inanışların bilinçli olarak sezdirilmeksizin toplumun bilinçaltına yerleştirilmesi bunun en tehlikeli şeklidir. Örneğin, Yahudi asıllı Abdullah b. Sebe,¹²⁰⁶ Müslüman gibi görünüp İslâm topraklarında dolaşmış ve önceki dinlerde var olan bazı inançları halk arasında yayarak akideyi bozmaya çalışmıştır.¹²⁰⁷ Mısır, Hind, İran bölgelerindeki sapık din anlayışları ile tahrif edilmiş olan Yahudi ve Hıristiyanlık dinlerindeki rec'at, gaybet, tevakkuf, vesâyet, hulûl ve tenâsüh inançlarını Müslümanlar arasında yaymış ve Sebeyye diye anılan bir fırkanın oluşmasını sağlamıştır.¹²⁰⁸ Onun bu işi başarısındaki en büyük etken seyahatleri sebebiyle çok geniş bir kültür bilgisi edinmiş olmasıdır.¹²⁰⁹ Onun yaymış olduğu bu düşünceler, aslında Bâbillere kadar dayanan oradan Yahudilere geçmiş düşünceler, Hıristiyanlıktaki bazı inançlar, Mani, Brahmanlar, Mazdekler, Eski İran ve Eski Türk halklarının inançlarının kalıntılarıdır.¹²¹⁰

¹²⁰⁴ Alûsî, Bülûğu'l-Erab, II/264–267.

¹²⁰⁵ Mes'ûdî, Mürûc, II/59; Alûsî, Bülûğu'l-Erab, I/242.

¹²⁰⁶ Taberî, Târîh, IV/340; el-Bağdâdî, el-Fark Beyne'l-Fırâk, s.235; A. Cevdet Paşa, Kısâs-ı Enbiyâ, I/448; Çağatay, Neşet-Çubukçu, İ. Agâh, İslâm Mezhepleri Tarihi I, s.8; Küçük, Abdurrahman, Dönmeler Tarihi, s.53.

¹²⁰⁷ Taberî, Târîh, IV/326–327.

¹²⁰⁸ Nevbahtî, Fıraku's-Şîa, s.19–20; İbn Kuteybe, Maârif, s.622–623; Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihâl, s.177; Vloten, Gerlof Van, Emeviler Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şîa ve Mesih Akîdeleri Üzerine Araştırmalar, s.51–52; Wellhusen, Julius, Arap Devleti ve Sukûtu, s.31; Subhi, Salih, İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri, s.76.

¹²⁰⁹ Subhi, Salih, İslâm Mezhepler Tarihi, s.76.

¹²¹⁰ Konu ile ilgili bilgiler için bkz. Kitâb-ı Mukaddes, Eski ve Yeni Ahit, Matta İncili, Bab 28/1–20, 27/1–66, Luka İncili, Bab 23/1–56, 24/1–52, Markos İncili, 15/1–47, 16/1–20, Yuhanna İncili, Bab 19/1–42, 20/1–31; İbn Hazm, el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâl ve'n-Nihâl, IV/180; İbn Abdi Rabbih, el-Ikdu'l-Ferîd, II/249; Şiblî, Mevlâna, Asr-ı Saâdet, V/389; Aydın, Mehmet, Türklerde Hızır İnancı, SÜİFD., Sayı:2, s.60; Küçük, Abdurrahman, Dönmeler Tarihi, s.53; Atay, Hüseyin, Ehl-i Sünnet ve Şîa, s.61; Çağatay, Neşet/Çubukçu, İ. Agah, İslâm Mezhepler Tarihi, s.61.

5.2. Millet ve Bölgelerin Birbirlerine Etkileri

Bu başlık altında daha çok incelediğimiz dönem ve konu açısından önemli örnekleri zikrederek milletlerin aralarındaki bu tarz bir haberleşme ile etkileşimini vurgulamayı uygun gördük. Zira bu yöntemin müsbet ve menfi yönleri ile haberleşmedeki örnekleri oldukça fazla önem arz etmektedir.

Öncelikli olarak olumlu örnekleri akabinde ise menfî durum arz eden örnekleri zikrederim. Mesela, Hicaz halkları arasında aktif bir yaşamları olan Sakif kabilesi mensupları, bu aktif yaşamlarını Hicaz dışına yaptıkları ticarî ve dostluk gezilerine borçluydular. Bu gezi ve yolculuklar sayesinde yabancı kültür ve toplumlardan etkilenmişler, gördükleri belde ve ülkelerin yaşam standartlarını ve kültürel değerlerini kendi şehirlerine taşımışlardır.¹²¹¹

Başka kavimlerin daha uygulanabilir işleyişlerine rastlayınca onları kullanmak akıllıca bir uygulama olmuştur. Hz. Peygamber (s) bu tür bir uygulamaya rast geldiğinde bunu değerlendirmiştir. Hendek Savaşı'nda başka milletlerin şehir savunmasında uyguladığı hendek kazma işini Selmân-ı Fârisî teklif ettiğinde Hz. Peygamber (s) hemen kabul etmiştir.¹²¹² Hendek kazarak şehri savunma tekniği Arap Yarım Adası'nda ilk defa Hz. Peygamber (s) tarafından uygulanmıştır.¹²¹³ Hz. Peygamber (s) ve kurmay heyeti araziye keşfe çıkıp, ehemmiyet arz eden noktaları tayin ve tespit ettiler. Kadınlar, çocuklar, yiyecek ve içecekler, değerli eşyalar ve otlak hayvanlarının şehirde bulunan kule ve hisarlarda toplanması ve ordunun Sel' dağı eteklerinde karargâh kurması kararlaştırıldı. Şehrin güney tarafı yoğun bahçelerle çevrili olduğundan hendek kazılmasına gerek olmadığı ve küçük bir müfrezenin saldırıyı durdurabileceği görüldü. Ardından iki lavlık araziye birleştiren (N) biçiminde bir hendek kazılması kararlaştırıldı. Bu, kuzeydoğuda Şeyheyn çifte hisarlarından başlayacak ve Meza'd denenen yerde Seniyyetu'l-Veda tepesinin kuzey tarafına uğrayacak ve dönerek Benû Ubeyd tepesinin az çok uzağına uzanacak ve buradan tekrar Sel' dağına dönüp Mescidu'l-Feth'e kadar gelecekti. Daha sonra batıda yaşayan kabileler kendilerine mahsus mülahazalarla hendeği daha da güneye, Ğamâme mescidinin musallâsına kadar uzattılar.¹²¹⁴

Tâif kuşatması esnasında Arapların çok bilmediği ve fakat başka kavimlerin savaşlarda kullanırken Tufeyl b. Amr tarafından görülen Debbâbe, yine onun tarafından Zülkeffeyn putu

¹²¹¹ Aycan, İrfan, "Sakif Kabilesi ve Tâif Şehrine İslâm Tarihi Açısından Bir Bakış", AÜİFD., XXXIV, 1993, s.230-232.

¹²¹² Vâkıdî, Meğâzî, II/444-445; Taberî, Târih, II/566.

¹²¹³ Hattâb, Mahmud Şit, Komutan Peygamber, s.158.

¹²¹⁴ Hamîdullah, Muhammed, Hz. Peygamber'in Savaşları, s.115-117.

yıkılarak yapılmış ve savaşta kullanılmıştır.¹²¹⁵ Bu aletin ilk defa Hâlid b. Saîd tarafından Caraş denilen yerden temin edildiği de ifade edilmiştir.¹²¹⁶ Yine Tâif üzerine gidildiğinde harekâtın nasıl gerçekleşeceği konusunda Hz. Peygamber (s), ashâbının görüşünü aldığı sırada Selmân-ı Fârisî, Fars bölgelerinde bu şekilde güçlü kaleleri fethedebilmek için mancınık kullanıldığı bilgisini vermesi ve ne şekilde kullanılıp sonuç alınacağını anlatması üzerine Hz. Peygamber (s) bu metodu beğenmiş ve uygulamaya koymuştur.¹²¹⁷

Temîm ed-Dârî'nin Şam'da gördüğü bir minberi kendisi için mescitte yapabileceğini Peygamber (s)'e haber verince Hz. Peygamber (s) ashâbı ile istişare etmiş, konuya olumlu bakmış, Hz. Abbâs kölesi Kilâb'ın bunu yapabileceğini ifade edince de ona yapılması emrini vermiştir.¹²¹⁸ Ticaret için sık sık gidip geldiği Şam'da halkın uygulamalarını Medine'ye ulaştıran Temîm ed-Dârî, oralarda görmüş olduğu kandillerden bazılarını yanında getirmiş ve içine fitil ve zeytinyağı doldurarak gece aydınlanmak için mescide asmıştı. O güne kadar mescit geceleri hurma yaprakları, odun parçaları yakarak aydınlatıyor, insanlar duman içerisinde kalıyorlardı. Bu yeni uygulamaya başka kavimlerin bir uygulamasının mescide sokulması olarak itiraz edenler oldu ise de Hz. Peygamber (s) ona “*Sen İslâmiyet’i nurlandırdın ve onun mescidini süsledin. Allah’ta seni dünya ve ahirette nurlandırısın!*” diyerek adını da “Sırac” koyarak uygulamayı tasvip ettiğini göstermiştir.¹²¹⁹

Aynı şekilde başka milletlerden olan kimselerin uygulamaları ile sonuca ulaşma işini gerçekleştirenlerden birisi de Hz. Ömer olmuştur. Dîvan işleyişi ile alakalı husus bunun en güzel örneğidir.

Hz. Ömer bu şekilde uygulamalar için yeniliğe açıktı. Bunun için zaman zaman başka millet mensupları ile istişarelerde bile bulunmuştur. Mesela; Hürmüzan esir edilip Müslüman olduktan sonra¹²²⁰ Hz. Ömer, kendisiyle İran'ın durumu hakkında müşavere ediyordu. Fars, Azerbaycan, Isbahan'ın fethine hangisinden başlarsa daha iyi olacağını sorduğunda Hürmüzan şöyle dedi: “*Fars ve Azerbaycan iki cenahtır, Isbahan ise baştır. Kanatlardan*

¹²¹⁵ Vâkîdî, Meğâzî, III/923; İbn Sa'd, Tabakât, II/157–158; İbn Seyyid, Uyûn, II/200; Halebî, İnsânu'l-Uyûn, III/81.

¹²¹⁶ Hamîdullah, Muhammed, Hz. Peygamber'in Savaşları, s.165.

¹²¹⁷ Belâzürî, Ensâb, I/367; Mâverdî, el-Ahkâmü's-Sultâniye, s.52; Hamîdullah, Hz. Peygamber'in Savaşları, s.165.

¹²¹⁸ Ebû Dâvûd, I/289; İbn Sa'd, Tabakât, I/250.

¹²¹⁹ İbn Abdi'l-Berr, İstîfâb, II/683; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, II/328; İbn Hacer, İsâbe, II/18; Semhûdî, Vefâu'l-Vefâ II/596–597.

¹²²⁰ İbn Abdi Rabbih, el-Ikdu'l-Ferîd, I/125.

birini kesersen diğer kanat kalkar. Eğer başı kesersen kanatlar işe yaramaz. Sen baştan başla!” Hz. Ömer de bunu uygun görerek Nu'man b. Mukarrin'i Isbahan'a gönderdi.¹²²¹

Hz. Ömer fetihlerle genişleyen sınırların güvenliği için o gün için Arap Yarım Adası'nda Arapların uygulamadıkları ama başka milletlerin kullana geldiği sınır karakolları ve gözetleme kuleleri kurmuştur.¹²²² Yine O, başka milletlerde uygulamasını gördüğü şekilde askerleri günümüzdeki takım, bölük, tabur, tugay gibi kısımlara ayırmış, rütbelere vermiştir.¹²²³

Hz. Ömer'in değişim ve gelişime açık bir siyaset izlediği ve bunun için her türlü yenilikten istifade yoluna gittiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Örneğin, orduda, adâlet mekanizmasında, dinî alanlarda Müslüman olmayanlara asla görev vermezken,¹²²⁴ devlet işlerinde, idârî mekanizmada sistemin işleyişinin tam olarak tesis edilebilmesi için Bizans ve Sâsânî gibi köklü devletlerde görev yapan kimseleri Dîvan defterlerinde kullanmıştır. Bazen bunların kendi dillerini kullanmalarına bile müsaade etmiştir.¹²²⁵ Gayri Müslimlerden en çok Kitâbet konusunda yararlanılmıştır. Kaysariyye'de ele geçirilen dört bin gayri Müslim esir Muâviye tarafından Hz. Ömer'e gönderildiğinde bunlardan bir kısmı dîvanlar ve diğer yazışma işlemlerinde kullanılmıştır.¹²²⁶

Hz. Ömer dönemindeki yeniliklerin en önemlilerinden biride takvim uygulaması olmuştur. O döneme kadar Arapların böyle bir uygulamaları yoktu. Ama civar gelişmiş devlet ve köklü kültür ve medeniyete sahip milletlerin bu uygulaması vardı. Fethedilen bölgeler sayesinde elde edilen yeni bilgi ve haberler vasıtası ile öğrenilen bu usul Hz. Ömer sayesinde İslâm kültür ve Medeniyetine de kazandırılmış oldu. Rivayetlere göre Aralarında borç yüzünden ihtilaf bulunan iki kimse, borcun yazılı olduğu evrak ile birlikte, davayı halletmesi için, Hz. Ömer'in yanına geldiler. Ellerindeki borç evrakına göre, borcun Şaban ayında ödenmesi kararlaştırılmış; fakat hangi senenin Şaban ayında ödeneceği belirtilmemişti.¹²²⁷ İşte bütün sahâbenin, bir tarih başlangıcı tespit etmek için toplandığı müzakere, bu hadiseden sonra olmuştur. İslâmiyet'i seçip, Medine'ye yerleşen İran asıllı Hüzmüzan'ın geldiği bölgelerde uygulamasını bildiği bir usul olan “Mahruz” usulünü teklif etti. Bu usul kabul

¹²²¹ Ebû Yûsuf, Kitâbu'l-Harâc, s.69; Taberî, Târîh, II/533; Buhârî, Cizye, I; Belâzürî, Fütûh, s.434.

¹²²² Kuraşî, Evveliyâtü'l-Fârûkî's-Siyâsiyye, s.283–286, 326.

¹²²³ Subhî, Salih, İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri, s.370–371.

¹²²⁴ Hasan İbrahim Hasan ve Ali İbrahim Hasan, en-Nüzumu'l-İslâmiyye, s.171.

¹²²⁵ Hamîdullah, Muhammed, İslâm'da Devlet İdaresi, s.488.

¹²²⁶ Belâzürî, Fütûh, s.202.

¹²²⁷ Atar, Fahrettin, İslâm Adliye Teşkilâtı, s.59.

gördü. Bu usul, hem ayı hem günü belirtiyordu.¹²²⁸ Hz. Ali'nin teklifi ile hicri yılbaşı olarak Hz. Peygamber (s)'in Medine'ye hicreti kabul edilmiştir.¹²²⁹

Fethedilen bölgeler genişledikçe ve o bölge insanlarıyla daha çok muhatap olununca oralarda kullanılan birçok yenilik Arap-İslâm toplumuna geçmiştir. Daha önceleri Araplar oku, sadece ucunda demir bir çubuk bulunan sert ve ince bir ağaç olarak kullanıyorken, sonradan onu Bizanslılarda olduğu gibi zehir sürerek zehirli hale getirmişlerdir. Böylece korkunç ve tahripkâr bir silah haline gelmiştir.¹²³⁰ Bazen ok haberleşme vasıtası olarak da kullanılmıştır. Atan taraf, dilediğini okun üzerine yazar ve karşı tarafa atardı. Bununla düşmanın kalbine korku salınır ve teslim olmaya zorlanırdı.¹²³¹ Böyle bir usul çok uzak noktalara çok kısa sürede haberlerin ulaşmasını bize düşündürebilir. Ok mesafesinde bulunan okçular aldıkları okları bir sonraki ok mesafesine ulaştırır, bu şekilde çok sayıda ok mesafesinde bulunan görevliler aracılığı ile haber son noktaya ulaştırılmış olabilir. Fetihlerin genişlemesiyle Müslümanların eline bolca altın ve gümüşün geçmesi sonucu kılıçları, kınları, kabzaları ve askılarını altın ve gümüşten bitki motifleriyle ve deriden sırimlarla süslediler. Bunda İran ve Bizans'tan etkilenmenin rolü büyüktü.¹²³²

Hz. Osman zamanında daha önce fethedilen bölgelere sahâbilerin iskânına ve gayrimenkul edinmelerine müsaade edilmişti. Bu sebepten dolayı daha önceleri fethedilen bölge insanlarından etkilenme hadisesi bu dönemde çok daha fazla yaşanmıştır. Yerleştikleri bölgelerin yerli halkın bazı örf ve âdetleri ile eğlence yöntemleri de İslâm topraklarına yayılmaya başlamıştı. Öyle ki Medine'de bile güvercin uçurma, sapanla taş atma vb. eğlence yöntemleri moda haline gelmiştir. Hz. Osman kuşları kestirip, sapanları kırdırmak zorunda kalmıştır.¹²³³

Olumsuz gelişmeler sebep olabilecek ve tedbir almayı zorunlu kılan konu ile ilgili birkaç örnek daha zikrederek bu başlığı kapatmış olalım.

Amr b. Luhay çok seyahat eden bir kimse idi. Bu seyahat ettiği yerlerde gördüğü ve duyduğu şeyleri Mekke'ye getirirdi. Mekke'nin idaresini de ele geçirip sözü dinlenir bir kimse olduğunda Hübel putunu Belkâ Meâb yöresinden getirip Kâbe'nin yanına dikerek

¹²²⁸ Şiblî, Nûmânî, Hz. Ömer ve Devlet İdaresi, II/199.

¹²²⁹ Süyûtî, Târîh, s.138; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/481.

¹²³⁰ Avn, el-Fennu'l-Harbî fî Sadri'l-İslâm, s.141.

¹²³¹ Çil, Halit, Hz. Ömer Dönemi Ordu ve Ordugâhlar, s.115.

¹²³² İbn Sa'd, Tabakât, II/16.

¹²³³ Taberî, Târîh, V/134; Hasan İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, II/28.

putperestliği bu civara ilk taşıyan kişi olarak tanınmıştı.¹²³⁴ Cidde'den toprak altında kalmış beş putu getirip yerleştiren de o olmuştur.¹²³⁵ İsâf, Nâile, Uzza, Lât ve Menât vb. putları da getirmişti.¹²³⁶

Kureyş müşriklerinin önde gelenlerinden olan Nadr b. Hâris, Hîre'ye gider, oradan Acem şahlarının hikâyelerini, Rüstem ve İsfendiyar'a ait bir takım hikâye ve haberleri öğrenirdi. Acem kitapları okur, Hıristiyan ve Yahudilerden bazı haberleri alır ve Mekke'de anlatırdı. Hz. Peygamber (s) insanlara tebliğde bulunduğunda hemen gelir ve “*bende onun söylediklerinden daha güzel haber ve hikâyeler var!*” diyerek Acem şahlarının, Rüstem ve İsfendiyar'ın hikâyelerini anlatır, o bölgelerden öğrendiği bırbıt (ud, kopuz) çalarak insanları Hz. Peygamber (s)'in tebliğinden uzak tutmaya ve onları etkilemeye çalışırdı.¹²³⁷ Nadr b. Hâris Kur'an-ı Kerîm okunduğu zaman “*Bunlar öncekilerin masallarıdır! Bende size, Allah'ın indirdiği gibi indireceğim.*” derdi. Kur'an-ı Kerîm'deki “esâtîr” kelimesi geçen sekiz ayetin onun hakkında nazil olduğu söylenmiştir.¹²³⁸ O ayrıca kendisi gibi başka kavimlerin inançları hakkında bilgi sahibi olan Esved b. Muttalib'in kölesi Cebr ile Utbe b. Rebîa'nın kölesi Addas'ın Hz. Peygamber (s)'e kitap ehli başka kavimlerden öğrettiği haberleri onun insanlara söylediğini iddia etmiştir.¹²³⁹ Bu İslâm aleyhine propagandasının cezası olarak Bedir savaşı sonrasında Hz. Ali tarafından boynu vurularak idam edilmiştir.¹²⁴⁰ Bu şekilde başka kavimlerin haberlerinin bu toplumda yayılması bir haberleşme usulü olarak karşımıza çıkmaktadır. Hatta bu konuda yukarıda bahsedilen şekillerde töhmet altına sokulan Hz. Peygamber (s) bu durumdan kurtulmak için “*Biz ümmi bir cemaatiz, ne yazı yazarız, ne de hesap biliriz.*”¹²⁴¹ diyerek kendini temize çıkarmaya çalışmıştır. Kur'an-ı Kerîm de bu durumu şu şekilde vuzuha kavuşturmuştur:

“*Sen şu Kur'an'dan önce hiçbir kitap okumuyor ve onu sağ elinle yazmıyordun.*

¹²³⁴ Ezrakî, Ahbâru Mekke, I/100.

¹²³⁵ Münzirî, et-Tergîb ve't-Terhîb s.54; Yâkût, Mu'cem, V/367–368.

¹²³⁶ İbn Hişâm, Sîre, I/79–80; Ezrakî, Ahbâru Mekke I/116; Halebî, İnsânu'l-Uyûn, I/17; Süheylî, er-Ravdü'l-Unûf, I/357; Yâkût, Mu'cem, V/4.

¹²³⁷ İbn Hişâm, Sîre, I/321; Beyhakî, Delâil, II/202; Taberî, Tefsîr, XIII/182; Râzî, Mefâtihu'l-Gayb, XXI/82; İbn Kesîr, Bidâye, III/88.

¹²³⁸ İbn Hişâm, Sîre, I/321; Belâzürî, Ensâb, I/139–140; Taberî, Tefsîr, XIII/182.

¹²³⁹ Belâzürî, Ensâb, I/140–141; Ayrıca konu ile ilgili daha geniş bilgi için Nahl, 16/103; Furkan, 25/4–7; İsra, 17/88; Kamer, 54/45, Kasas, 28/44–46 ayetlerin Tefsirlerine bakılabilir.

¹²⁴⁰ İbn Hişâm, Sîre, II/367; Vâkıdî, Meğâzî, I/149.

¹²⁴¹ Ahmed b. Hanbel, II/52; Buhârî, Kitâbu's-Savm, 13, Talâk, 25; Müslim, Sıyâm, 31; Ebû Dâvûd, Savm, 4; Nesâî, Savm, 17.

(Okuyup yazsaydın) o takdirde batıl peşinde koşanlar, şüpheye düşerlerdi.”¹²⁴²

Hız. Peygamber (s) civar Arap Yarım Adası ve civar Fars ve Rum bölgeleri hakkında sürekli gelip gidenlerden bilgi alırdı. Yemen bölgesinden Medine’ye sık sık geliş gidiş yapan Cerîr b. Abdillâh’a o bölgeler hakkında sorular sordu. Tebale’de bulunan ve civardaki insanların büyük ta’zim gösterdiği, şirkin koyuca yaşanmasına sebep olan Zülhalasa Puthânesinin yoğun işleyişini haber alınca oranın yıkılmasını istedi. Çünkü bu durum insanları etkilemekte idi. Zülhalasa Puthânesinin yıkımı işini o bölgeleri en iyi bilen Cerîr’e verdi. O da bu görevi kısa sürede yerine getirerek, Medine’ye bölgenin bu şer yuvasından kurtulduğu haberi ile geri döndü.¹²⁴³

6. Haberleşme Alanında Berîd Teşkilâtının Kuruluşu ve İşleyişi

6.1. İslâm Öncesi Posta Teşkilâtı ve Berîd Kelimesinin Anlamı

İlk dönem İslâm tarihine gelinceye kadar dünya tarihinde birçok devlet tarafından kurulduğu görülen postacılık kurumları, çeşitli isimler altında görev yapmışlardır. Aslında insanların haberleşme ihtiyacını hissettikleri zamanlardan itibaren posta işlemlerinin değişik şekilde var olduğu kabul edilir. Bu postaların hepsinin genel karakteri devlete ait postalar olması ve devlet haberleşmesi yanında haber alma faaliyetini de birlikte yürütmüş olmalarıdır.¹²⁴⁴ Ancak bir kurum olarak tarihte bilinen ilk posta teşkilâtını Persler kurmuştur.¹²⁴⁵ Persler, krallığa tabi tüm ülkeleri baştanbaşa kat eden bir yol şebekesi ve bu yollar üzerinde düzenli bir posta teşkilâtı meydana getirmişlerdir. Bu yollar arasında 111 posta istasyonunu kapsayan “Kral yolu” büyük önem taşır.¹²⁴⁶ Pers idârî sistemi, bir tür eyalet sistemi olan satraplıklar (eyaletler) şeklindeydi. Devlet 20 satraplığa ayrılmıştı. Her eyaletin başındaki satrap o yörenin halkından seçilirdi. Satrapın icraatlarını merkezi hükümete haberdar etmek üzere görevli şahıslara da “Çeşm-i şâh” denilirdi.¹²⁴⁷

İran’dan yani Perslerden hemen sonra Roma İmparatorluğu’nda ve onun ikiye ayrılmasını müteakip de Doğu Roma, Bizans imparatorluğunda çok düzenli işleyen devlet

¹²⁴² Ankebût, 29/48.

¹²⁴³ İbn Hişâm, Sîre, I/89; İbn Sa’d, Tabakât, I/347; Ahmed b. Hanbel, IV/360; Buhârî, Meğâzî, 62; Müslim, Zekât, 143; Yâkût, Mu’cem, II/383.

¹²⁴⁴ Kayaoğlu, İsmet, İslâm Kurumlar Tarihi, s.62.

¹²⁴⁵ Söylemez, M. Mahfuz, “Berîd Teşkilâtının Menşesine Dair Bazı Yeni Bulgular”, İslâmiyat, c. IV, Sayı 2, s.140.

¹²⁴⁶ Mansel, Arif Müfid, Ege ve Yunan Tarihi, s.257–262.

¹²⁴⁷ Harekât, İbrahim, “Berîd”, DİA., V/499–500.

postaları kurulmuş bulunuyordu.¹²⁴⁸ Romalılar, İran (pers) İmparatorluğu'nun resmî posta teşkilâtını taklit ederek, aynı tarzda yeni bir posta teşkilâtı kurmuşlardır. Bu yeni devlet postası (Cursus Publucus), büyük menzil teşkilâtına, posta hayvanlarına, yolcuların ihtiyacını temin edecek vasıtalarla sahipti.¹²⁴⁹ Roma'da düzenli postalar, her eyalette kurulmuştu. Bunlar aracılığıyla geniş ülkelerinde ne olup bittiği konusunda kısa zamanda haber alınabiliyor, imparatorun buyrukları dört bir tarafa çok hızlı bir şekilde ve çok kısa bir zamanda ulaştırabiliyordu. Yalnızca ikişer fersah* ara ile menziller kurulmuştu. Bütün yollarda, yaklaşık olarak günde 30 fersah yapılabilirdi. Bu türlü yolculuk yapabilmek için imparatorun müsaade almak gerekirdi. Her ne kadar postalar kamu hizmetlerinin görülmesi için kurulmuşlarsa da, kimi zaman vatandaşların da özel işleri için ondan yararlanmalarına izin veriliyordu.¹²⁵⁰ Her menzil noktasında kurulan istasyonlarda haber götüren ulaklar hayvanını değiştirir, dönüşte aynı yolu takip ederek hayvanları yerlerine iade ederlerdi.¹²⁵¹

Eski Türk dünyasında da bu şekilde bir posta işleyişinden bahsedilmektedir. Cengiz Han en önemli ulaşım yolları üzerine, Çin ve İran'dan da etkilenecek, bir günlük mesafe esas alınarak "Yam" denilen posta istasyonları tesis etmiştir. Bu istasyonlarda devlet elçileri için 20 kadar beygir bulundurulması usulü getirilerek, nâiblere ve onların üzerinde Sahib-i Dîvanlara bağlayarak teşkilâtlandırmıştır. Zamanla ulaklar, belirlenen ana yol güzergâhları yerine daha iç bölgelere girerek geçtikleri bölgelerde halka zulüm etmeye başladılar. Buna önlem olarak Hülagu Han teşkilâtın disiplinini artırdığı gibi posta istasyonlarının bulunduğu yerlerdeki halkı her türlü vergiden muaf tutarak, karşılıklı olarak Yamhânelerin ihtiyaçlarının karşılanması ile seyahat eden Moğolların iâşe ve konaklama ihtiyaçlarını karşılamalarını emretti.¹²⁵² Fakat çok fazla zaman geçmeden yol güzergâhındaki halkı rahatsız eden suiistimallerin tekrar başlaması üzerine Gazan Han teşkilâtındaki disiplini artırdı. "Elçihâneler" kurarak posta atlarının ve yiyeceklerinin zorla değil satın alınarak temin edilmesini emretti. Gecikmeleri engellemek için her istasyonda ulakların ellerindeki belgelerin, zamanında getirildiği veya geciktirildiğine dair damgalanması usulünü getirdi. Ayrıca vazifelerini ihmal edenleri ölüm cezasına çarptırdığı gibi posta memurlarının maaşlarını artırarak aksamaların ve

¹²⁴⁸ Kayaoğlu, İsmet, İslâm Kurumları Tarihi, s.62; Köprülü, M. Fuad, "Berîd", MEB., İA., II/541; Kazıcı, Y. Ziya, İslâm Müesseseleri Tarihi, s.271.

¹²⁴⁹ Barthold W.-Köprülü, M. Fuad, İslâm Medeniyeri Tarihi, s.274-275.

* Bir fersah, adi yürüyüşle 1 saatte kat' olunan mesafe olup, üç mil yahut 5685 metreye denktir.

¹²⁵⁰ Tural, Osman vd., Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı, s.29.

¹²⁵¹ Cemal Çetin, XVII-XVIII Yüzyıllarda Konya Menzilleri, s.5.

¹²⁵² Barthold, İran Moğolları, s.459; Uzunçarşılı, İ. Hakkı, Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhâl, s.282-284; Lütfü Paşa, Târîh, s.373.

yolsuzlukların önüne geçmek istedi.¹²⁵³

Berîd teşkilâtı Sâsânîler, Türkler ve Bizansta olduğu gibi cahiliye devri Araplarında da mevcuttu.¹²⁵⁴ Aslında posta teşkilâtı “Berîd” adı altında bir uzaklık mesafe ifadesi olarak Araplar arasında öteden beri biliniyor ve kullanılıyordu. Bu kullanıma göre bir berîd, 12 mildir.¹²⁵⁵ Bir berîd dört fersaktır, bir fersah üç mildir. Bir mil ise 4000 zirâ’dır.¹²⁵⁶ Mecenne panayırından bahsedilirken Merru’z-Zahrân nahiyesinde Efsâr dağı yakınında, Mekke’nin aşağı tarafında olup, Mekke’ye bir berîd uzaklıkta olarak tarif edilmiştir.¹²⁵⁷ Söylemez, berîd kavramının Pehlevice olduğunu, Sâsânî menşeli bulunduğunu, Kuzey Arabistan’da hüküm süren ve Sâsânî nüfusu altında bulunan Hîre Arapları vasıtası ile Hicaz’a geçmiş olduğunu, Hz. Peygamber (s) zamanında da berîd kavramının kullanıldığını, nihayet bu kurumun Hz. Ömer zamanında Irak bölgesinin fethinden sonra daha yakından tanınarak İslâm kurumları arasında yerini almaya başladığını belirtmektedir.¹²⁵⁸

Kısaca aktardığımız insanlık tarihindeki bu posta teşkilâtlanması kurum olarak bir çok bölge ve millette “Berîd” ismi ile anılmıştır. Berîd kelimesi değişik şekillerde tarif edilmektedir. Latince’de posta hayvanı manasına olan “Veredus” kelimesinden türemiştir. Bütün ortaçağ İslâm Devletlerinde posta hayvanı, süvari postacı, devlet postası, posta menzili ve nihayet iki posta menzili arasındaki mesafe manalarına gelmektedir.¹²⁵⁹ Hâlbuki Yunanlılar posta kelimesini Farsça’dan almış oldukları “Angaros” sözü ile isimlendiriyorlardı.¹²⁶⁰ Diğer bir görüş olarak da bu kelimenin Farsça “Kesik kuyruklu” anlamına gelen “Berîde-Dum”dan alındığı ifade edilmektedir.¹²⁶¹ Nitekim İslâm devletlerinde berîd hizmetlerinde kullanılan hayvanları diğerlerinden kolayca ayırt edebilmek için kuyruklarının kesildiği göz önüne alındığında bu değerlendirmenin de doğru olma ihtimali yüksektir. Berîd ayrıca, elçi, ulak, postaya verilen yazılar ve dosyalar, resmî işlerle ilgili posta gibi çeşitli manalarda

¹²⁵³ Barthold, İran Moğolları, s.462–463.

¹²⁵⁴ Harekât, İbrahim, “Berîd”, DİA., V/498.

¹²⁵⁵ Fîrûzabâdî, Kâmûs, I/287.

¹²⁵⁶ İbnü’l-Esîr, Kâmil, I/116; Diyarbekrî, Târîh, II/43.

¹²⁵⁷ Yakûbî, Târîh, V/58–59.

¹²⁵⁸ Söylemez, M. Mahfuz, “Berîd Teşkilâtının Menşesine Dair Bazı Yeni Bulgular”, İslâmiyat, c. IV, Sayı: 2, s.139–140.

¹²⁵⁹ Köprülü, M. Fuad, “Berîd”, MEB., İA., II/541, 542; Barthold, W., İslâm Medeniyeti Tarihi, s.25-26.

¹²⁶⁰ Barthold, W., İslâm Medeniyeti Tarihi, s.25-26.

¹²⁶¹ Yazıcı, Nesimi, Osmanlı Devletinde Posta Teşkilâtı, 2 cilt, Doktora Tezi, Ankara, 1981; Yazıcı, Nesimi Klasik İslâm döneminde Haberleşme Kurumu ile İlgili Bazı Mülâhazalar, AÜİFD., CXXIX/381; Harekât, İbrahim, “Berîd”, DİA., V/498; Kayaoğlu, İsmet, İslâm Kurumları Tarihi, s.63.

kullanılmıştır.¹²⁶²

Berîd teşkilâtı ile ilgilenen yazarların birçoğunun bu kelimeyi “Posta” ile eşanlamlı değerlendirmeleri ile birlikte, gerçekte bu ilk planda devletin istihbarat görevini ifade etmektedir. Gerçi C. Zeydan bu konuya işaretle şöyle demektedir: “İslâm devletlerinde teşkil olunan berîd-posta dairesi asrımızda mevcut olan posta idaresi gibi değildi. Mezîr devletler zamanında berîd idaresinin müdür veya reisi, hafîye reisine, memurları ise hükümet müfettişine benzerdi. Berîd reisi halifenin yahut emîrin hususî casusu yahut gören gözü, işiten kulağı idi. Valilerin ahvâl ve harekâtı ile halîfeye veya emîre düşman olanların âmâl ve teşebbüsâtını tahkik ile ihbar ederdi. Şu hale göre berîd dairesi bir istihbarat idaresi demektir.”¹²⁶³ M. Fuad Köprülü de aynı noktaya işaret etmektedir: “İslâmlarda olduğu gibi Şarki Roma’da da istihbarat, yani casusluk işlerinin bu teşkilâtın en mühim vazifesini teşkil etmesi, bunun Sâsânîler devrinde de ilk planda bulunduğunu gösterebilir.”¹²⁶⁴

6.2. İslâm Sonrası Berîd Teşkilâtı ve İşleyişi

İslâm kurumları arasında da haberleşmeyi sağlayan ve postacılık faaliyetlerini sürdüren teşkilât berîd adı ile bilinmektedir.¹²⁶⁵ Yazılı belgelerin saklanması, özellikle devlete ait bilgi, belge ve yazışmaların saklanması, muhafaza edilmesi bir kurumun oluşmasına bağlıdır. Bu da o devletin kökleşmiş olduğunun bir göstergesidir. İslâm Devleti için ilk dönemlerde bütün yönleri ile böyle bir uygulamadan bahsetmek elbette mümkün değildir. Ama değişik belge ve dokümanların daha ilk zamanlardan itibaren saklanmış olduğunu görebiliyoruz. (Beytül-Mal ile ilgili zekât ve ganimet gelirleri, nüfus sayımı, asker sayımı vs.) Ama bunların bazılarının halkın elinde muhafaza edilmiş olabildiğini de görüyoruz. Özellikle yazılan bazı mektuplar, emannameler, zekât toplama işlemleri ile ilgili evrakları saklayan kimseler olmuştur. Örneğin, Benû Temîm’den olan Temîm ed-Dârî, Hz. Peygamber (s)’in sağlığında ona giderek, şayet Filistin toprakları fethedilirse, bu bölgede yaşayan akrabalarına yakın olan bazı köyleri kendisine hibe etmesini istemiştir. Hz. Peygamber (s) onun bu istediğini reddetmemiş ve buralar fethedildiği takdirde istediği yerleri kendisine vereceğini vaat etmiş ve bu vaadi yazılı bir belge haline getirerek kendisine vermişti.¹²⁶⁶ Hz.

¹²⁶² Harekât, İbrahim, “Berîd”, DİA., V/498.

¹²⁶³ Zeydan, Corci, İslâm Medeniyeti Tarihi, I/318.

¹²⁶⁴ Köprülü, M. Fuad, “Berîd”, MEB. İA., II/542.

¹²⁶⁵ Söylemez, M. Mahfuz, “Berîd Teşkilâtının Menşesine Dair Bazı Yeni Bulgular”, İslâmiyat, c. IV, Sayı: 2, s.139.

¹²⁶⁶ Ebû Yûsuf, Kitâbu’l-Harâc, s.234.

Ebû Bekir zamanında Filistin bölgesi fethedilince Temîm ed-Dârî, Halife'ye gelerek Hz. Peygamber (s)'in kendisine verdiği belgeyi göstermiştir. Ebû Bekir bu belgeyi görünce Hz. Peygamber (s)'in vaadini yerine getirmiş ve bu konuda kendisine şöyle bir yazılı belge vermiştir:

“Bu Rasûlullah'ın emini ve ondan sonra yeryüzünde halife seçilen Ebû Bekir'den Dârîler'e ait bir yazıdır!

Ellerinde bulunan Ceyrun ve Aynun köylerine kesinlikle müdahale edilmeyecek ve az ya da çok ellerinde neleri varsa kendilerinden alınmayacaktır. Allah'ın emrini dinleyip itaat edenler bu yerleri korusunlar ve buraları fesada uğratmasınlar. Dârîler buralarda güvenle ikamet edebilirler.”¹²⁶⁷

Hz. Ebû Bekir, Temîm ed-Dârî'ye bu yazılı belgeyi verdikten sonra o anda bölgeden sorumlu olan Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'a da bir yazı göndererek yukarıdaki belgenin gereğinin yerine getirilmesini istemiş ve ona şu tavsiyelerde bulunmuştur;

“Bu Ebû Bekir'den Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'a yazıdır:

Allah'ın selamı üzerine olsun. Bir olan Allah adına sana teşekkür ederim. Bu iki kabileden Allah'a ve ahiret gününe inananları kötülüklerden koru. Şayet yurtlarını terk edip geri dönmek isteyenler varsa ve onlar şayet topraklarına ziraat yapmak ve oraya dönmek isterlerse onlara müsaade et. Çünkü buna onlar daha çok hak sahibidirler.”¹²⁶⁸

İşte bu gönderilen ve alınan yazılar posta teşkilâtı diye ifade edebileceğimiz bir teşkilâtlanmayla sağlanıyor olmalıdır. Aynı zamanda bu teşkilât muhtemelen bu tür yazıları muhafaza ile de görevli idi. Zira sonraki dönemlerde buna yönelik işlemler görmekteyiz. Hatta diyebiliriz ki, berîd yapılanması ile ilgili gelişmeler daha Hz. Peygamber zamanında da biliniyor, bir yönü ile işletiliyordu. Çünkü İslâm Tarihi kaynaklarımızda iki bölge arasındaki mesafeleri belirtmek için kullanılan (*Şu kadar berîdik mesafededir.*) ifadeler bu kavramın fiilî olarak ilk dönemlerden itibaren olduğunu göstermektedir. Örneğin, Bedir Gazvesi anlatılırken kaynaklarımızdan Yakûbî ve Belâzürî'de ayrıntılı bilgi verilerek Bedir'in Medine'ye olan uzaklığı ile ilgili şu açıklama yer almaktadır: “Medine'den Zâtü'l-Ceyş'e kadar bir berîd, Zâtü'l-Ceyş'ten Abud'a kadar bir berîd, Abud'dan Merk'a kadar bir berîd, Merk'den Munsaraf'a kadar bir berîd, Munsaraf'tan Zâtü Eczâl'e kadar bir berîd, Zâtü Eczâl'den

¹²⁶⁷ Ebû Yûsuf, Kitâbu'l-Harâc, s.235; Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, I/143-144; Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, s.132.

¹²⁶⁸ Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, I/144 vd.; Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, s.133.

Me'lât'a kadar bir berîd, Me'lât'tan Üseyl'e kadar bir berîd olmak üzere toplam yedi berîd uzaklıktadır.¹²⁶⁹ Yine Bedir Savaşı'ndan sonra Ebû Süfyân'ın öç almak için yemin etmiş ve yanında hazırladığı 200 kişilik bir süvari birliği ile Mekke'den ayrılmış olduğunu aktaran Zehebî, "*Necdiye'ye gelip, konakladı. Burası (Benî Nâdir Yahudilerinin yurtları) Medine'ye bir berîdlik, ya da buna yakın bir mesafedir.*" diyerek bir tespitte bulunmaktadırlar.¹²⁷⁰ İbn Sa'd da Buhrân Gazası'nı aktarırken Buhrân'ın Medine'ye sekiz berîdlik mesafede olduğunu belirtmektedir.¹²⁷¹ Benî Mustalık Gazvesi'ni aktarırken de "*Füru' ile Medine arası sekiz berîdlik bir mesafedir.*",¹²⁷² "*Nahl ovasının Medine'ye uzaklığı dört berîddir.*"¹²⁷³ demektedir.

Muhammed Hamîdullah, Hz. Peygamber (s)'in takip ettiği siyasetin ana hedeflerini sıralarken bunlar arasında "Haber alma hizmeti" diye ayrı bir madde ve konu başlığı olarak bu açıklamaya çalıştığımız teze işaret etmektedir.¹²⁷⁴

Berîd teşkilâtının temellerinin Hz. Peygamber (s) döneminde atılmaya başlandığını¹²⁷⁵ gösteren hâdiselerden birisi de, devlet yazışmalarında Hz. Peygamber (s)'in kendisine en çok güvendiği Abdullah b. Erkam'a gelen yazılara cevap yazdırma işi ile birlikte onu bu gelen ve giden yazıları yanında muhafaza görevi ile de vazifelendirmiş olmasıdır. Kaynaklarımızda Abdullah b. Erkam'ın Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hilâfet dönemlerinde de devlet için aynı görevi sürdürmüş olduğu aktarılmaktadır.¹²⁷⁶ Hz. Osman döneminde ise halifenin kendisine yıllık üçyüz bin tahsisat vererek Hazine Dîvanı'nın (Beytülmal) başına getirme teklifini kabul etmemiştir.¹²⁷⁷

Hz. Peygamber (s) civar kabile ve devletlerle mektuplar vasıtası ile haberleşiyor, mektup gönderiyor ve kendisine mektuplar geliyordu. Civar devletlerden gelen mektuplar çoğunlukla gönderilen milletlerin kendi dilinden oluyor ve onları okuyabilmek için de Medine'de bulunan, o kavimden olan kimselere okutturuluyordu. Bu ise mahrem bilgilerin devlet içerisinde kalması gereken bazı hususların ifşasına sebep olabiliyor ya da o kimsenin

¹²⁶⁹ Yakûbî, Târih, I/358; Belâzürî, Ensâb, I/288.

¹²⁷⁰ Zehebî, Târih, I/106.

¹²⁷¹ İbn Sa'd, Tabakât, II/35.

¹²⁷² İbn Sa'd, Tabakât, II/63.

¹²⁷³ İbn Sa'd, Tabakât, II/86.

¹²⁷⁴ Bu maddelerin açıklamaları ve detayları için bkz. Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, II/1030–1041.

¹²⁷⁵ Lütî Paşa, Târih, s.372–373.

¹²⁷⁶ İbn Abdi'l-Berr, İstîâb, III/865–866; İbnü'l-Esir, Üsdü'l-Gâbe, III/173.

¹²⁷⁷ İbn Abdi'l-Berr, İstîâb, III/866; İbnü'l-Esir, Üsdü'l-Gâbe, III/173; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ', II/344–345.

yanlış bir bilgi aktarımı sebebiyle ilişkileri tehdit altına sokabiliyordu. Bundan dolayı Hz. Peygamber (s) bir tedbir olarak güvendiği ve devlet yazışmalarında da kullandığı bazı kimseleri yabancı milletlerin dillerini okuma ve yazmaya yönlendirmiştir. Kâtiplerinden Zeyd b. Sâbit'e "*Sen Yahudilerin yazılarını benim için öğren! Çünkü ben, Allah'a yemin olsun ki bana ait yazılarda onlara hiç güvenmiyorum.*" dedi. Kısa sürede İbraniceyi öğrenince bu kez kendisine Süryaniceyi de öğrenme emrini verdi. Artık gelen ve gönderilecek olan İbrânice ve Süryânice yazıları Zeyd b. Sâbit yazmaya ve okumaya başlamış oldu.¹²⁷⁸

Hz. Peygamber (s) H.6/M.628 senesi sonu ile H.7/M.629 senesi başlarında çevre devlet ve hükümdarlarına, hususî elçiler vasıtasıyla dâvet mektupları göndermiştir. Nihayet daha sonra hızla gerçekleştirilen fetihlerle İslâm devletinin sınırlarını genişlemiştir. Bu sırada Medine'deki halife ile cephedeki ordu kumandanının haberleşmesi elde bulunan imkânlarla sağlanmaya çalışılmıştır.¹²⁷⁹ Hz. Peygamber (s)'in mektupları ve mesajları iletmede, o günün şartları içerisinde özel ulak ve habercilere müracaat zarureti binaen, posta vazifesi gören, aynı zamanda gönderen tarafı temsil eden elçi durumunda görevlileri vardı.¹²⁸⁰

Hasan İbrahim Hasan ve Ali İbrahim Hasan, berîd'in Hz. Peygamber (s) devrinde mevcut olduğunu belirtirken¹²⁸¹ Kettânî meşhur görüşe göre İslâm'da berîd'i ilk vaz'eden kimsenin Muâviye b. Ebî Süfyân olduğunu, ancak Muâviye'nin muhtemelen berîd'i özel usul ve esaslara göre düzenleyen, berîd için mil ve istasyonlar koyan ilk kimse olduğunu yoksa berîd'in ondan önce de bilindiğini vurgulamaktadır.¹²⁸² Yine Kettânî Hz. Peygamber (s)'in emîrlere "*Bana bir berîd, (postacı, haberci, elçi) göndereceğiniz zaman yüzü ve adı güzel olanını gönderin!*" şeklinde bir rivayeti nakletmektedir.¹²⁸³

Hz. Ömer merkez ile taşra arasındaki haberleşmeye son derece önem vermiştir. O taşrada ne olup bittiğini aynı anda öğrenmek ve olaylara müdahale etmek istiyordu. Bu yüzden, komutan veya idarecilerinden merkezden uzak yerlerde olup bitenleri kendisine sürekli rapor etmelerini istemiştir. Bu doğrultuda sürekli kendisine cepheden bilgi gelmiş ve hiçbir zaman irtibatı kesmemiştir. Bu işlemler de yani hızlı haberleşme de o dönem için daha

¹²⁷⁸ Ahmed b. Hanbel, V/186; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ', II/307; İbn Abdi'l-Berr, İstîâb, II/538.

¹²⁷⁹ Yazıcı, Nesimi, Klasik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu ile İlgili Bazı Mülâhazalar, c. XXIX/378; Harekât, İbrahim, "Berîd", DİA., V/500.

¹²⁸⁰ Önkâl, Ahmed, Rasûlullah'ın İslâm'a Dâvet Metodu, s.130.

¹²⁸¹ Hasan İbrahim Hasan ve Ali İbrahim Hasan, en-Nüzumu'l-İslâmiyye, s.364.

¹²⁸² Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, I/267.

¹²⁸³ Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, II/8.

çok elçiler vasıtası ile gerçekleştirilmiştir.¹²⁸⁴ Bu sebepten dolayı onun döneminden itibaren yapısı artık oturmaya başlayan bir Berîd Dîvanı'ndan bahsedilmektedir.¹²⁸⁵ Hatta İslâm tarihinde Berîd Teşkilâtı'nın ilk kuruluşu ile ilgili yaygın kanaatin Muâviye dönemi¹²⁸⁶ olmasına karşın, bu teşkilâtın Hz. Ömer döneminde tam işlevsel haliyle var olduğu ifade edilmektedir.¹²⁸⁷

Bu konuda Ebû Mûsa el-Eş'arî'nin Hz. Ömer zamanında "Dâru'l-Berîd" (Posta evi, Postahâne) içerisinde namaz kıldığınıyla alakalı Buhârî'nin Sahih'inde geçen rivayet oldukça önemlidir.¹²⁸⁸ Rivayetten, Kûfe yakınlarında yol üzerinde bir yerde postacı, haberci ve elçilerin ihtiyaçlarını gidermek için yapılmış, hatta buradan başka bazı yerlerde de bu şekil bir işlev gören berîd menzilhânelerinin kurulmuş olduğunu anlamaktayız.¹²⁸⁹ İbn Ebî Şeybe de bu dönemde Aynu't-Temr bölgesinde kurulan bir berîdhânedan bahsetmektedir.¹²⁹⁰ Bunu bize anlatan bir başka rivayet de Hz. Ömer'in valisine göndereceği bir mektubu götürecek olan haberci yola çıkmadan evvel Medine sokaklarında onun gidişini haber veren bir münâdînin dolaşması ve ulaştırılacak mektubu olanların bu haberciye bir an evvel getirmesi gerektiğinin ilânen duyurulmasıdır.¹²⁹¹ Anlaşılan o ki, bu haberciye verilen mektuplar, habercinin en son noktada ulaşacağı yere varıncaya kadar yol üzerindeki berîdhânelere bırakıla bırakıla gidiliyordu. Bu bilgilerden hareketle iç muhâberatta önemli bir görev icra eden berîdlerin aynı zamanda elçilerin ihtiyaçlarını karşılamak için kullanıldığını söyleyebiliriz. Öte yandan özellikle iç yazışmalarda postacıların merkezle taşra arasında önemli bir köprü görevi gördükleri anlaşılmaktadır. Habercilerin taşradan getirdikleri bilgilere göre durum değerlendirmesi yapılmış ve alınan kararlar yine aynı haberciler tarafından ilgili yerlere ulaştırılmıştır. Bazen postada gecikmeler olup bir süre Medine'ye haber gelmediği zaman Hz. Ömer'in merak ve endişe içinde postacı yolu gözlediği, hatta zaman zaman sabahladığı belirtilmektedir.¹²⁹² Hz. Ömer, zamanında bütün muahedeler ve siyasî belgeleri bir sandığa doldurmuştu. Ancak H.82/M.701 senesi meydana gelen Cemâcim hâdisesinde Dîvan yandığı

¹²⁸⁴ Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâik, s.460–465.

¹²⁸⁵ Belâzürî, Ensâb, X/338; İbn Ebî Şeybe, Musannef İbn Ebî Şeybe, II/147; Geniş bilgi için ayrıca bkz. M. Mahfuz Söylemez, "Berîd Teşkilâtının Menşesine Dair Bazı Yeni Bulgular" İslâmiyât, c. 4, sayı: 2, s.145–147.

¹²⁸⁶ Harekât, İbrahim, "Berîd", DİA., V/449.

¹²⁸⁷ Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, I/191–92.

¹²⁸⁸ Buhârî, Vudu', 66.

¹²⁸⁹ Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, I/192; Harekât, İbrahim, "Berîd", DİA., V/499.

¹²⁹⁰ İbn Ebî Şeybe, Mûsannef İbn Ebî Şeybe, VI/470.

¹²⁹¹ İbnü'l-Cevzî, Menâkıb-u Emiri'l-Mü'minin Ömer b. Hattâb, s.86–87.

¹²⁹² İbnü'l-Esîr, Kâmil, III/15; İbn Kesîr, Bidâye, VII/44.

zaman mezkûr sandık da yanmıştır.¹²⁹³

Meşhur görüşe göre Muâviye b. Ebî Süfyân, İslâm'da ilk posta teşkilâtını kuran kişi olarak görülse de, O'nun, postayı özel usul ve esaslara göre düzenleyen ilk kimse olduğunu söylemek belkide daha doğru olacaktır. Çünkü posta, ondan önce Dört Halife Dönemi'nde de kullanılıyordu. Hz. Ömer zamanında yaygınlaşmıştı. Nitekim Bizans hükümdarının hanımından Hz. Ömer'in eşine hediye gerdanlığı getiren haberci Müslümanların postacısıdır.¹²⁹⁴ Bu konuda Mücteba Uğur, "*Hz. Ömer zamanında dikkate değer uygulamalardan birisi de posta teşkilâtıdır.*", görüşüyle, Râşid Halifeler devrinde Posta teşkilâtının mevcut olduğunu savunur.¹²⁹⁵ Fuad Köprülü ise, bu teşkilâtı, "Berîd" ismi altında ilk defa kuran kişinin Muâviye b. Ebî Süfyân olduğunu ve bunu gerçekleştirirken eski Bizans teşkilâtını taklit veya ıktibas ettiğini belirtir.¹²⁹⁶ Ama şunu unutmamalıyız ki onun döneminde daha da gelişen ve büyüyen İslam Devleti için gerekli olan teşkilatları, derinlemesine kökleri olan etraftaki mevcut devletlerden aynen ıktibas etmek daha kolay bir işti. Muâviye de bunu yapmıştır. Yani onun yaptığı iş, hiç olmayan bir uygulamayı İslam Devletine kazandırma değil, mevcut işleyişi daha mükemmel hale getirmek için daha gelişmiş olanı intihal etmektir.

Kuruluşu ile ilgili bu kısa bilgilerden sonra daha sonraki dönemlerden de edindiğimiz bilgiler ışığında Berîd Teşkilâtı'nın işleyişi ile alakalı özet bilgiler sunmak istiyoruz. Sahib-i Berîd'liğe tayin edilecek kişinin çevre, yol, mesafe, menzil vb. şeyleri iyi bilmesi ve çok güvenilir olması gerekiyordu. Bundan dolayı zaman zaman kadıların Sâhib-i Berîd tayin edildiği görülmektedir. Bu şartlar hem merkeze hem de taşraya tayin edilecek kimseler için geçerli idi. Bunlara ayrıca Sâhib-i Haber de denirdi. Sâhib-i Haber halkın, üst düzey görevliler ve devlet memurlarının hal, tavır ve durumlarından halifeyi haberdar etmekle de görevliydi.¹²⁹⁷ Sahib-i Berîd'den sonra en önemli görevi yüklenen Fûrnevâkîlerdi. Fûrnevâkî, teşkilâtın bölge müdürü durumundadır. Fûrnevâkîlerden sonra bir küçük bölgede bir postahânenin müdürü durumundaki Muvakkîler gelir. Bundan sonra teşkilâtın en uç elemanları olarak Murattebler gelir. Berîd teşkilâtında bunlar haricinde yolları koruyan bekçiler, postayı bizzat taşıyanlar ve diğer yardımcı hizmetliler yer alırdı. Ayrıca yaya

¹²⁹³ Ebû Yûsuf, Kitâbu'l- Harâc, s.103.

¹²⁹⁴ Kettâni, et-Terâfîbü'l-İdâriyye, I/192.

¹²⁹⁵ Uğur, Mücteba, H. I. Asırda İslâm Toplumu, s.143.

¹²⁹⁶ Köprülü, M. Fuad, "Berîd", MEB., İA., II/541.

¹²⁹⁷ Harekât, İbrahim, "Berîd", DİA., V/500; Köprülü, M. Fuad, İslâm Medeniyeti Tarihi, s.120.

postacılar bulunuyordu.¹²⁹⁸ Berîd vazifesi için hususi atların değişik yerlere yerleştirilmesi gerekmiştir. Hızla giden atlı bu yerlerden birine vardığı ve atı yorulduğu zaman onu orada bırakır ve daha önce konakta bekleyen yorulmamış ata binerek yoluna devam eder. Aynı işlem tekrar ederdi. Bu şekilde olmadığı zaman bazen suhre (başkasının hayvanının angarya çalıştırmak için) aldıkları da olurdu.¹²⁹⁹

Berîd teşkilâtı merkez ile vilayetler arasındaki muhâbreyi tesis etmekten başka hükûmete ve saraya ait eşyanın nakli, resmî vazife ile bir yerden başka bir yere gönderilen memurların sevki gibi işlerle vazifelenmişlerdir. Lakin mükellef olduğu en ehemmiyetli vazife, memleketin her tarafındaki büyük memurların hal ve hareketlerini, hükümdara karşı besledikleri niyetleri sıkı bir murakabe altında bulundurarak merkeze süratle bildirmektir.¹³⁰⁰ Berîd görevlisi valilerin halka karşı muamelelerini, yiyeceklerin pahalılığını, fiyatların yükselmesini ve haraç işlerini merkeze yazar, posta yolları ile istasyonlarını kendisi idare ederdi. Mektupları toplayıp tasnif eder, sonra üst makamlara bildirirdi. Halifenin savaş stratejisini belirlemek, düşmana bir komplo veya tuzak kurmak için en emin yolları öğrenmek için berîd görevlilerinden yararlanıldığı çoktur.¹³⁰¹

Arapların berîd’de kullandıkları ilk vasıta devedir. Sonra onun yerine katır ve daha sonra sürati sebebiyle at kullanılmıştır. Her seferde yolcuların sevkini üstlenen bir postacı (berîd) bulunurdu.¹³⁰² Ayrıca berîd için civar yerlere ulaşan berîd yolları vardı. Yolların kesilmesi, hırsızlardan ve düşman tecavüzlerinden muhafazası ve lüzumunda karadan ve denizden hafiyeler gönderilmesi berîd nâzırının vazifelerindendi.¹³⁰³

Buraya kadar ifade ettiklerimizden sonra diyebiliriz ki: Haberleşme alanında devletlerin kurumsal yapılarına belirli isimler verilmiştir. İslâm devletleri için de bu kuruma Berîd Teşkilatı denmiştir. Bu teşkilat yerine getirdiği görev açısından bakıldığında daha ilk günden itibaren yani Hz. Peygamber (s)’den başlayarak var olmuştur. Ancak resmî işlevi açısından Hz. Ömer döneminde kendisini hissettirmeye başlamış, Muaviye döneminde ise

¹²⁹⁸ Geniş bilgi için bkz. Yazıcı, Nesimi, Klasik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu ile İlgili Bazı Mülâhazalar, AÜİFD., c. XXIX/381, Ankara, 1987; Yazıcı, Nesimi, Osmanlı Devletinde Posta Teşkilâtı, II cilt, Doktora Tezi, Ankara 1981.

¹²⁹⁹ Subhi, Salih, İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri, s.252; Zeydan, Corci, İslâm Medeniyeti Tarihi, I/321.

¹³⁰⁰ Köprülü, M. Fuad, “Berîd”, MEB., İA., II/543.

¹³⁰¹ Hasan İbrahim Hasan ve Ali İbrahim Hasan, en-Nüzumu’l-İslâmiyye, s.185; Subhi, Salih, İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri, s.252.

¹³⁰² Kettânî, et-Terâfîbü’l-İdâriyye, I/268.

¹³⁰³ bkz. Zeydan, Corci, İslâm Medeniyeti Tarihi, I/321.

bütün yönleri ile hizmet eden bir kurum olmuştur. İncelediğimiz dönem açısından resmî haberleşmenin bu teşkilat sayesinde gerçekleştirmiş olduğunu rahatlıkla ifade edebiliriz.

6.3. Ribât, Han ve Kervansarayların İlk Örnekleri ve Fonksiyonları

Haberleşme usulleri içerisinde kullanılan birçok metot, belirli bazı mekânlara ihtiyaç duymaktadır. Özellikle uzak bölgelere haber ulaştırmakla görevli olanların bu mesafeleri sağlıklı ve hızlı bir şekilde kat etmeleri yolda dinlenebilecek, yorgun binitlerini dinlenmiş olanlarla değiştirebilecekleri ara istasyonları gerekmektedir. Bu gereksinim nedeni ile tarih içerisinde birçok farklı mekân ihdas edilmiştir. Bu başlığın altında, bu mekânlar ve işlevleri incelenecektir.

İslâm tarihinde askerî ve dinî bir kurum olan ribât, Arapça “R-b-t” kökünden gelmektedir. Kelime sözlük anlamı olarak ele alındığında bir şeyi bağlamak, sabit hale getirmek, demir atmak anlamlarına gelir. Ribât kelimesi, “Râbeta” halinde kullanıldığında, saf tutmak, saf düzenine geçmek, mevzilenmek ve mevzi almak anlamlarına gelmektedir. Başka kelimelerle birlikte kullanıldığında; birini güçlü kılmak, kalbine kuvvet vermek, sabırlı kılmak (Râbeta ala kalbih), kendine hâkim olmak, soğukkanlı olmak, sakinliğini muhafaza etmek (Râbeta ce’şeh) anlamlarına gelir.¹³⁰⁴ Kâmûs-ı Türkî’de ise ribât’ın iki anlamı ifade edilmektedir. İlk anlamı, iki şeyi birbirine bağlayan ip vesaire, bağ, bend, ikinci anlamı ise münasebet ve alakadır.¹³⁰⁵

Batılı tarihçiler tarafından “manastır” olarak ifade edilen ribâtlara, müstahkem Müslüman zaviyesi de denilmektedir.¹³⁰⁶ Kur’an’da, “*Onlara (Allah düşmanlarına) karşı kuvvetlerinizi ve atlarınızın bulunduğu ribâtlarınızı (min ribâti’l-hayli) tahkim ediniz.*”¹³⁰⁷ denilmektedir. Düşman saldırısına açık olan yahut düşmanın saldırılabileceği yerlerde savaşa girmeye hazır atlı birlikler bulundurmayı tembih eden bu ifade, lüzumlu her türlü askerî hazırlığı îma etmektedir. Bunların dışında ribât ve râbıta kelimesi Kur’an’da dört yerde daha geçmektedir.¹³⁰⁸ Bu ayetlerden hareketle ribât, sınır boylarında düşmanın hücumuna maruz durumda bulunan mevzide İslâm yurdunu muhafaza ve müdafaa amacıyla ikamet etmek anlamını ifade etmektedir. Esasen ribât, düşman taarruzuna karşı oluşturulan bir sürekli

¹³⁰⁴ Mutçalı, Serdar, Arapça-Türkçe Sözlük, s.305.

¹³⁰⁵ Şemseddin Sami, Kâmûs-i Türkî, s.652.

¹³⁰⁶ Marçais, Georges, “Ribât”, MEB. İ. A., IX/734.

¹³⁰⁷ Enfâl, 8/60.

¹³⁰⁸ Bu ayetler; Âl-i Imrân, 3/200. ayette “cihat için her zaman hazırlıklı olmak”, Enfâl, 8/11. ayette “kalpleri güçlendirmek”, Kehf, 18/14. ayette “kalpleri pekiştirmek” ve Kasas, 28/10. ayette “inancını sonuna kadar güçlü tutmak için yüreğini iyice güçlendirmek” anlamında kullanılmıştır.

ikameti tanımlamaktadır. Herhangi bir şeyi rabt ve zabt için kullanılan ip, bağ ve at sürüsü anlamına da gelmektedir. Sınır boylarında bağlı bulunan süvari atlarına “Ribâtu’l-Hayl” denilmesi de bu münasebetledir.¹³⁰⁹

Genellikle sınır boylarında, stratejik önemi olan başlıca yerlerde kurulmuş müstahkem mevkiiler olan ribâtların çoğu, ribâtın fazileti hakkında söylenen hadislerle uyan gönüllü Müslümanlar tarafından inşa edilmiştir. Hz. Peygamber (s)’in sözlerinde, Allah yolunda bir günlük ribâtın (nöbet tutmak), diğer menzillerde (Allah yolunda geçirilen) bin günden daha hayırlı olduğu ifade edilmektedir.¹³¹⁰ Anlaşılabacağı üzere hadiste, Allah yolunda nöbet tutmanın fazileti anlatılmaktadır. Ribâtla ilgili diğer bir hadiste, her ölenin ameline son verileceği, ancak Allah yolunda ölen murabıtın bundan müstesna tutulacağı söylenmektedir. Çünkü onun ameli kıyamet gününe kadar artırılacak ve o kabir azabına da uğratılmayacaktır.¹³¹¹

Bu ayet ve hadislerden anlaşılabacağı üzere, ribât ve râbıta, çeşitli manalar için kullanılmıştır. Ancak daha çok bir cihat terimidir. Ayet ve hadislerin çoğunda râbıta, Allah ve Peygamber’in düşmanlarına karşı silahlanma, cihat için hazırlıklı olma, sınır karakollarında nöbet bekleme ve bu duygulara sıkı sıkıya bağlı olma demektir. Murabâta ise, savaştan kaçmamak, düşman hücumlarına hedef olan noktalarda metanetle karşı durmak, gaflete düşmemek demektir. Ayrıca “fi sebilillah” din uğruna, düşmana karşı göğüs germek ve lüzumu kadar vaktini bu cihete sarf etmektir. Bu açıklamalardan da anlaşılabacağı üzere, “Murabâta” tamamen cihatla ilgili bir tabirdir.¹³¹²

Başlangıçta ribât, bu anlam ve teşviklerden dolayı cihada hazır bulundurmak üzere, binek hayvanlarının toplandığı yerdir. Buna göre, bu müessesenin daha menşe’inde Müslümanlardaki cihat, yani din harbi vazifesiyle alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Buradan da ribâtın, dinî-askerî bir müessese olduğu görülmektedir.¹³¹³ Daha sonraları ise, aynı zamanda haber taşıyan ulakların hayvan değiştirme konağı ve kervansaray olarak da buna çok yakın bir anlam kazanmıştır. Ribât, bir nevi dinî ve askerî mahiyetteki müesseseye ad olmuş ve kendine has İslâmî bir yöntem olarak İslâm medeniyeti içindeki yerini almıştır.¹³¹⁴ Ayrıca ribâtlar,

¹³⁰⁹ Pakalın, M. Zeki, Osmanlı Târîh Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, s.37.

¹³¹⁰ Buhârî, Cihâd, 73; Müslim, İmâret 163; Tirmizî, Fezâilü’l-Cihâd, 26.

¹³¹¹ Tirmizî, Fezâilü’l-Cihâd, 2; Ebû Dâvûd, Cihâd, 16.

¹³¹² Kara, Mustafa, “Ribât Teşkilâtı”, Fikir ve Sanatta Hareket Dergisi, Sayı: 87, VIII/28.

¹³¹³ Köprülü, M. Fuad, “Ribât”, Vakıflar Dergisi, Sayı: 2, s.268.

¹³¹⁴ Marçais, Georges, “Ribât”, MEB. İA., IX/734.

zamanla imarethânelere, tekkelere, zâviyelere ve yolcular için yapılmış olan kervansaraylara da verilen bir ad halini almıştır.¹³¹⁵

Ribât'ın kuruluşu, cihat görevine, İslâm ülkesinin silah ile korunması ve genişletilmesine dayanmaktadır. Anlamından da anlaşılacağı üzere ribât, İslâm'da dinî bir alt yapıya sahip ise de aslında bu anlamından farklı tarihin önceki dönmlerinde diğer millet ve devletlerinde işletmiş olduğu sınır karakolları olarak biliniyor tanınmaktadır. Örneğin, eski Asurlar'da şehirlerin çevrelerinde “Karum” ve “Wabartum” denilen konaklama yerleri,¹³¹⁶ eski Orta Asya devletlerinde “Çaparhâne” denilen nöbet tutma ve uzaklara haber götüren postacıların atlarını değiştirip dinlendikleri noktaları,¹³¹⁷ yine eski Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan yollar üzerinde (İpek Yolu üzerinde) yol boyunca memur, haberci ve kuryelerin dinlenip ihtiyaçlarını gördüğü çok sayıda konaklama yerleri,¹³¹⁸ İnka'lar döneminde yaygın olan Kuzko'dan imparatorluğun her noktasına buyrukların ve haberlerin ulaştırılmasını sağlayan karayollarının tümünde bulunan koşucu konakları,¹³¹⁹ Eski Çin'de Moğolistan'ın içinde Yinshan Dağı'nın ortalarında ortaya çıkartılan Qing Hânedanlığı dönemine ait 200 km. uzunluğundaki büyük duvar üzerinde; bir km. aralıklarla küçük, beş km. aralıklarla da büyük ateş kuleleri ve istasyonları,¹³²⁰ Roma posta sisteminin doğuda ve batıda en iyi işlediği dönemde yollar üzerindeki “Mansiones” ve “Mutationes” denilen konaklama yerleri¹³²¹ bir bakıma bizim ribât diye isimlendirdiğimiz yapılanmanın karşılıklarıdır. Yine ribâtın işleyiş olarak bir benzerini Bizans ülkesinde de görmek mümkündür. Prokopius'ta da bahsedilen, Kartaca'da denize yakın bir yerdeki Mandra-Kion gibi müstahkem manastırlar ve buralarda ikamet eden keşişler ribât ve murâbitların işlevlerini görmektedirler.¹³²² Bu konu ile ilgili aktarabileceğimiz diğer bir örnek de Eski Türk yurtları olan Orta Asya civarlarında mevcut olan feodal sistem icabı, şato tipi yerleşmeler, iskâna müsait alanlarda ve yol çevrelerinde teşekkül etmiş ve savunmaya müsait tarzda inşa edilmiş mekânlardır. İslâm fetihleri ile Müslümanlar bu bölgelere geldiklerinde ribâtan anladıkları askerî görüşe, bir bakıma uygun düşer halleriyle buralara önce ribât gözüyle bakılmış ve bir kısmından bu amaçla

¹³¹⁵ Pakalın, M. Zeki, Osmanlı Târîh Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, s.37.

¹³¹⁶ Tural, Osman vd., Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı, s.9.

¹³¹⁷ Herodatas, Târîh, s.405.

¹³¹⁸ Tural, Osman vd., Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı, s.25.

¹³¹⁹ Ivar, Lissner, Uygarlık Tarihi, s.243–245.

¹³²⁰ Tural, Osman vd., Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı, s.24.

¹³²¹ Tural, Osman vd., Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı, s.31.

¹³²² Marçais, Georges, “Ribât”, MEB. İA., IX/734; Köprülü, M. Fuad, “Ribât”, Vakıflar Dergisi, Sayı: 2, s.268.

faaydalanılmıştır.¹³²³ Ayrıca, bu coğrafyada Türkler arasında bu kadar çok ribâtın inşa edilmesi, “Hangâh” ve “Zâviye”lere önem verilmesi, Budist Türk toplumlarında bu tip hayır müesseselerinin eskiliği ve Türk toplumlarının bu gibi hayır kurumları için hazırlıklı olduğunun bir ifadesidir.¹³²⁴

Müslümanlar, kendi imkânları ile ribât inşa etmeyi ve onu güçlendirmeyi hayırlı bir iş olarak gördükleri için özellikle Afrika’da “Trablusgarb” ve “Sfakes”^{*} gibi şehirlerde çok sayıda ribât tesis etmişlerdir. Burada İslâmiyet’e hizmet etmek için, halkı bu konuda ikna etmek, karakollara erzak temin etmek ve hatta cihat farzını yerine getirmek için bizzat ribât sakinleri arasına katılmak, sevap olarak telakki edilmektedir.¹³²⁵ İslâm ülkesinde ribâtın inşa edilmesi, gerek gönüllü mücahitlerin gerekse devlet başkanının görevleri arasında olup, Nizamü’l-Mülk’ün Siyaset-Nâme adlı eserinde de devlet başkanının vazifeleri sıralanırken “*Kanallar açmak, belli başlı ırmaklara yataklar kazmak, büyük sulardan geçiş için köprüler yapmak, köyleri ve tarım alanlarını mamur kılmak, surlar inşa etmek, yeni şehirler kurmak gibi cihanın imarı ile ilgili şeyler yapsın, güzel oturulacak yerler vücuda getirsin, ana yollar üzerine ribâtlar, ilim talibleri için medreseler yapılmasını emretsin.*”¹³²⁶ denilmektedir.

Bu yapılanma öncelikle güvenlik içindi belki ama aynı zamanda olaylara ve haberlere erken vukufiyet sağlama, kendilerini korumaya alma amacı da vardı. Bunu bize ispat eden bir uygulama şudur: Medine şehri, İslâmiyet’ten önce, sık sık komşu aşiretlerin saldırılarına uğradığından dolayı şehir halkının çoğu evlerini, sağlam koruganlar şeklinde yapıyorlar ve bunların üzerine kuvvetli kuleler kuruyorlardı. Medine’nin bu şekildeki yapılarına “Utum” deniyordu. O zamanın umumi barınakları da bu cinsten olup utum’a nazaran daha sağlam kulelerden müteşekkil olmak üzere her kabilede birer ikişer tane bulunuyor, savaş veya kabileler arası kavgalarda yenilen kabile bunların içine kapanıp düşmanlarına karşı kendilerini uzun müddet koruyabiliyorlardı. Çünkü buralara sığınan kimselere yetecek kadar yiyecek bulundurulur ve her kabile bu hisarlara güvenerek birbirlerine saldırır ve saldırıya uğrayanlar kendilerini korumaya çalışırlardı.¹³²⁷ Kendi güvenliklerini sağlamak için de bir memleketi fethettikleri zaman, yerli halk ile karışmamak ve herhangi bir hücumu karşı daima toplu

¹³²³ Cezar, Mustafa, Türklerde Şehir ve Mimarlık, s.175–176.

¹³²⁴ Cezar, Mustafa, Türklerde Şehir ve Mimarlık, s.177.

^{*} Trablusgarb, bugünkü Libya da halen aynı isimle anılan şehirdir. Sfakes ise, bugünkü Tunus da bir kenttir.

¹³²⁵ Marçais, Georges, “Ribât”, MEB. İA., IX/734.

¹³²⁶ Nizâmü’l-Mülk, Siyâset-Nâme, s.12–13.

¹³²⁷ Çağatay, Neşet, İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, s.96.

bulunmak için ordugâhlar kurarak, çoluk çocuğuyla beraber oralarda yaşarlardı.¹³²⁸

Ribâtların kurulmasında ki amaçların önemlilerinden birisi de ticaret kervanlarının belirli yerlerde devlet tarafından görevlendirilen muhafızlar nezaretinde yolculuklarını yapmalarıdır. Önemli geçit ve bölgelerde kurulmuş bulunan ribâtların bu görevi yerine getirdikleri muhakkaktır. Her ne kadar ülke içi asayiş ve güvenlik tam olarak sağlanmış olsa da, bu kadar zengin malların nakli sırasında gerek düşman ülkelerin saldırısı gerekse ülke içinde bulunan çapulcu ve eşkıyaların saldırısı imkân dâhilindedir. Neticede, ülke içinde bu gibi durumlar için önlem alınması da önemli bir gerekliliğin ifadesi olmuştur. Ticaret yolları üzerinde kurulan ribâtlar, sosyal yaşantının devamlılığını sağlayabilecek keyfiyettedir. Gerek ticaret yolu üzerinde olması, gerekse yerleşim alanı olarak müsait olması ribâtları ileriki dönemlerde şehirleşmenin merkezi haline getirmiştir. Yapılan araştırmalarda Ortaçağ şehirlerinin şu üç esas bölüme ayrılabilceği belirtilmektedir:

a) İç kale; burası antik şehrin akropolü gibi kabul edilebilir.

b) Şehristan denebilecek, şehrin esas sahası. Burası sur içi olup dış surlar, şehri saldırılardan korur.

c) Şehrin surları dışındaki yerleşmeler ki buna da ribât/rabz denilebilir. Şehrin gelişmesi, surların dışındaki sahada da görülebilirdi.¹³²⁹

Ribâtlar, aynı dönem içerisinde gelişen İslâm fetihleri ile birlikte, hudut boylarında ülke sınırının güvenliği için toplanmış gönüllü mücahitlerin yaşadığı, askerî müessese iken zaman içinde edindiği farklı birçok vazife ile birlikte işlevi farklılaşmıştır. Fetih hareketleri ile genişleyen sınırlar neticesinde, ülke içlerinde kalan ribâtlar, daha sonraları sosyal ve ekonomik bir müessese halini almıştır. Ülke sınırlarının içlerinde yer alan -önceden askerî bir kurum olan- ribâtlar, zamanla sosyal hayat içinde yoksul halkın ihtiyaçlarının karşılanması ve bulundukları ticaret yolları üzerinden geçen ticaret kervanlarının güvenliğinin sağlanması gibi yeni vazifeler üstlenmiştir. Bu vazifelere bağlı olarak ribâtlar, içinde yaşayan gönüllü mücahitlerin tasavvufî cereyanlardan etkilenmesiyle, “Hângâh” veya “Zâviye” diyebileceğimiz yeni kurumsal kimliklere büründüğü görülmektedir.¹³³⁰ Askerî bir kurum olan ribâtların, yapısal özelliklerine de bağlı olarak güvenlik amaçlı kullanılması zaman içinde de devam edegelmiştir. Ayrıca buna bağlı olarak ribâtlar, kervansaray halini aldıktan sonra bile,

¹³²⁸ Barthold, W.-Köprülü, M. Fuad, İslâm Medeniyeti Tarihi, s.108–109.

¹³²⁹ Baykara, Tuncer, “Ribât ve Rabât”, Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, s.125–126.

¹³³⁰ Çetinkaya, Bülent, Ortaçağ İslâm Dünyasında Ribât, s.77–78.

dışarıdan bakıldığında kaleye benzeyen müstahkem yapılar görünümünde olmuştur. Ribâtlar, zamanla imarethânelere, tekkelere, zâviyelere ve yolcular için yapılmış olan kervansaraylara da verilen bir ad halini almıştır.¹³³¹

Ribâtların mimari özellikleri, yüklendikleri görevlere bağlı olarak farklılaşmış, ancak ilk dönem ribâtlarının mimari özelliklerine genelde bağlı kalmıştır. Bir yapı olarak ribât, gelişimi sırasında çoğu zaman basit bir şekilde inşa edilmiştir. Daha sonraları ise kale görünümünde güçlü bir Müslüman zaviyesi halini almıştır.¹³³² Ribât, hangâh, zâviye ve kervansaraylar genellikle dört tarafı müstahkem surlarla çevrili, içlerinde geniş bir avlusu bulunan, eğitim yapılan sınıfları, mescidi, aşhânesi, yatacak hücreleri, hamamları, yolcuların atlarını bağlamaları için ahırları, eczane, hastane ve hatta yolcuların ayakkabılarının tamir edildiği ayakkabıcılardan müteşekkil bir yapısal bütünlüğün ifadesidir.¹³³³

Ribâtların İslâm tarihindeki gelişimi ile alakalı şu bilgileri vermek de faydalı olacaktır: Hz. Ebû Bekir, Üsâme ordusunu gönderdikten sonra, mürtedlerin Medine'ye olası bir saldırısını dikkate alarak, Hz. Peygamber (s)'in başlangıçta yaptığı gibi, şehrin giriş noktalarındaki önemli mevkilere Hz. Ali, Talha, İbn Mes'ud gibi ileri gelen sahâbileri yerleştirmiştir. Bu uygulama ile o, ani bir baskına maruz kalmamak için devletin başkentini güvenlik altına almayı amaçlamıştır.¹³³⁴ Belki de o an için sınır kabul edilen bu noktalara birlik yerleştirme işi “ribât inşa etme faaliyetinin ilk başlangıcını oluşturmuştur” diyebiliriz.

Ama ribât konusunda asıl gelişmeler Hz. Ömer döneminde yaşanmıştır. Hz. Ömer zamanında bu hizmetleri genellikle fethedilen yerlerin ahalisi yapmıştı. Amr b. el-Âs, Fustat topraklarını aldığı zaman Mukavkis, İslâm ordusunun mühendislik hizmetlerinin Kıptiler tarafından yapılmasına razı oldu. Amr, Rumlarla savaşmak üzere İskenderiye üzerine yürüdüğü zaman, Mısırlılar yollar ve köprüler inşa ettiler. Ayrıca güzergâh üzerine İslâm ordusu için pazarlar kurdular.¹³³⁵

Hz. Ömer fetihlerle genişleyen sınırların güvenliği için sınır karakolları ve gözetleme kuleleri kurdu.¹³³⁶ Mesela, Irak bölgesinde oluşturulan, güvenlik, iletişim ve istihbarat

¹³³¹ Pakalın, M. Zeki, Osmanlı Târîh Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, s.37; Çetinkaya, Bülent, Ortaçağ İslâm Dünyasında Ribât, s.1, 4.

¹³³² Marçais, Georges, “Ribât”, MEB. İA., IX/734.

¹³³³ Çetinkaya, Bülent, Ortaçağ İslâm Dünyasında Ribât, s.78.

¹³³⁴ Taberî, Târîh, II/223; Kettânî, et-Terâfîbü'l-İdâriyye, I/294.

¹³³⁵ Şiblî, Mevlâna, Asr-ı Saâdet, II/163; A. Cevdet Paşa, Kısâs-ı Enbiyâ, I/396–397.

¹³³⁶ Kuraşî, Evveliyâtü'l-Fârûki's-Siyâsiyye, s.283–286, 326.

sahalarında kullanılan dört ana karakol noktası vardı. Bunlar, Hulvân, Mâsebezân, Karkisiya ve Musul'dur.¹³³⁷ Hz. Ömer'in halifeliğinde şehirler arasında yapılan yolculuklarda mola verilmesi gerekli yerlere bazı yapılar yapılmıştır. Bunlara Dâru'r-Rakîk (bazıları Dakîk, un evi) diye isim verilmiştir. Bu evde yolda kalmışlara ve halifeye gelen misafirlere verilmek üzere un, kavut, hurma ve kuru üzüm gibi ihtiyaç duyulan yiyecek maddeleri bulunmaktaydı.¹³³⁸ Yine Hz. Ömer, Mekke ve Medine arasındaki Sübül yoluna yolcuların ihtiyaçlarını giderecek ve kendilerini bir konak yerinden diğerine götürebilecek malzemeleri koydurtmuştur.¹³³⁹ Diğer bir rivayette ise Mekke ve Medine arasında yolculukta bulunanlar, bu güzergâha dinlenmek için yapılar yapmak istediklerini Hz. Ömer'e bildirmişler, O da bunlara izin vermiştir.¹³⁴⁰ Hz. Ömer'in bu konuyla ilgili bir diğer faaliyeti de, Kûfe'de şehre gelecek misafirlere için Abdülmelik b. Umeyr'in Miltat denilen konağını tahsis etmesidir.¹³⁴¹ Bu konu ile ilgili olarak bazı âlimler, "*Oturulmayan ve içinde eşyanız bulunan evlere (izinsiz) girmenizden dolayı size bir günah yoktur...*" (Nûr, 24/29) ayetini delil getirmektedirler.¹³⁴²

H.15./M.637 yılda Antakya'nın fethi ile birlikte buraya bir miktar asker yerleştirilmiş ve aylıklar tahsis edilmiştir. Burada yerleşen ve görev yapan askerlere Murâbit denmiştir.¹³⁴³ H.19/M.641 senesinde ise Yezîd b. Ebî Süfyân'ın vefatı üzerine yerine Muâviye geçmiş, Muâviye, Suriye'nin sahil şehirlerinin müdafaası için daha çok tedbir alınması gerektiğini Hz. Ömer'e bildirdiğinde Hz. Ömer ona yazdığı mektupta; kalelerin tamir edilmesini ve oralara asker yerleştirmesini, gözetleme yerlerine bekçiler ve fenerler koymasını istemiştir.¹³⁴⁴

Hz. Ömer'in Cünd adı verilen askerî merkezleri, askerlerin ikametine mahsus barakalar, süvari atlarına mahsus ahırlar, sicillerin ve kayıtların muhafaza edildiği, ordunun levazım ve mühimmatının saklandığı yerlerden oluşuyordu.¹³⁴⁵ Bu merkezleri; Irak, Mısır, Cezire ve Suriye teşkil ediyordu.¹³⁴⁶ Bu yapıların gelişmesi ve kalıcı hale getirilmesi sayesinde ribâtlar ortaya çıkmıştır. Bu yapılanmanın da haberleşmede çok ciddi katkıları

¹³³⁷ İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/485.

¹³³⁸ Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, II/209.

¹³³⁹ İbn Sa'd, Tabakât, III/150; Taberî, Târîh, II/492; Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, II/209.

¹³⁴⁰ İbn Sa'd, Tabakât, III/150; Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, II/210.

¹³⁴¹ Belâzürî, Fütûh, II/65.

¹³⁴² Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, II/210.

¹³⁴³ Belâzürî, Fütûh, s.236; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/128.

¹³⁴⁴ Belâzürî, Fütûh, s.183.

¹³⁴⁵ Şiblî, Mevlâna, Asr-ı Saâdet, IV/387-388.

¹³⁴⁶ Şiblî, Nûmânî, Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi, II/144-146.

olmuştur.

Hız. Osman döneminde de Bizans'a karşı Suriye ve Mağrib'te Bizans'tan kalma kalelerin yanına yeni ribâtlar inşa edilmiştir. Bu dönemde Suriye genel valisi olan Muâviye b. Ebî Süfyân, Cebele'deki eski Bizans kalesi dışında yeni ribâtlar ve askerî binalar yaptırmış ve içlerine askerler yerleştirmiştir.¹³⁴⁷

6.4. Ribâtların Posta Menzilleri Olarak Kullanımı

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi asıl kuruluş amacı askerî sevk, idare ve gözetleme olan ribâtlar, bunun yanında yol güzergâhları üzerinde habercilerin mola yeri, hızlı haber ulaştırmak için ulakların yorulan binit hayvanlarını dinlengin olanlarla değiştirdikleri istasyonlar olmuştur. Bu açılardan bakıldığında gerek istihbarat, gerek haberlerin ulaştırılması konusunda son derece önemli bir işlevi yerine getirmiş olduklarını görmekteyiz. İlk dönemlerdeki bu uygulamalar sonraki dönemlerdeki işleyişi etkilemiştir. Örneğin, Selçuklular hakkında verilen bu tarz haberleşmelerin kökeninin buraya dayandığını rahatlıkla ifade edebiliriz. Selçuklular dönemi ile ilgili şu bilgileri değerlendirdiğimizde ifade ettiğimiz gerçeği ispatlamış oluruz:

Selçuklular döneminde istihbarat teşkilâtında görevli kişilere “Münhi” denilirdi. İstihbaratın en önemli unsurlarından olan güvenilir haberleşmenin düzenli ve hızlı yapılabilmesi için yollar üzerinde karakollar ve daimi kontrolü gerektiren yerlerde kontroller için ribâtlar kurulurdu.¹³⁴⁸ Nizamü'l-Mülk'e göre büyük yolların mühim noktalarında ribâtlar yapmak hükümdarların başlıca vazifelerindendir. Stratejik mevkilerde kurulan ve haberleşmede önemli rol oynayacak olan bu ribâtlar aynı zamanda ordunun herhangi bir seferde yiyecek sıkıntısı çekmemesi ve ihtiyaçlarından dolayı halka eziyet etmemesi için kullanılırdı. Ordunun ihtiyacı olan mahsuller ribâtlarda saklanır, düşmanın durumu ile alakalı bilgi toplama da bu yapılarla gerçekleştirilirdi. Bir tehlikeye yönelik bilgi elde edildiğinde civar bölgede yaşayan halktan herkes ribâtlarda toplanır, müdafaa için hazırlıklar yapılırdı.¹³⁴⁹ İşlek yollar üzerinde kurulan bu merkezlere 50 fersah mesafedeki yerlerden haber toplamak üzere belli ücret mukabili peykler tayin edilirdi. Böylece günlük olarak ülkenin her tarafından haber sağlanmış olurdu. Ribâtlardaki askerî teşkilât gizli ve açık istihbarat ile meşgul

¹³⁴⁷ Belâzürî, Fütûh, s.173–174.

¹³⁴⁸ Kafesoğlu, İbrahim, “Selçuklular” MEB., İA, X/400; “Türkler”, İA., XII/270.

¹³⁴⁹ Köprülü, M. Fuad, “Ribât”, Vakıflar Dergisi, Sayı: 2, s.269–274; Marçais, Georges, “Ribât”, MEB., İA., IX/734; Aslanapa, Oktay, “Ribât”, MEB., İA., IX/737.

olurdu.¹³⁵⁰

İşte bu yapı önceki dönemlerin işleyişleri üzerine kurulmuştur. Çünkü biz biliyoruz ki Hz. Ömer yeni fethedilen birçok sınır boyuna kuleler yaptırmıştır. Bunlara sınır karakolu yani ribât denilmiş, sayı olarak çok fazla inşa edilmiş, fakat barındırdığı asker sayısı az olmuş, düşmanın hareketlerini gözetleyip sınır güvenliğini sağlama amacını gütmüştür.¹³⁵¹ Hz. Ömer'in ilk uygulamalarından biri de gözetleme (Menâzır) kuleleridir. Menâzır, dağların tepelerine kurulan askerî noktalar olup, aralarında gözle görülebilecek kadar mesafe vardı. Bir olay olduğunda veya önemli bir haberin acilen iletilmesinde en yakın noktada ateş yakılarak dikkat çekilir, haber Medine'ye en yakın noktaya kadar iletilmiş olurdu. Bu kulelerde ateş yakma tertibatı ve gözcüler bulunmaktaydı.¹³⁵²

Hz. Ömer deniz yoluyla, özellikle Bizans'tan gelebilecek saldırılara karşı, deniz sınırlarında savunma tedbirleri olarak ribâtlar inşa ettirmiştir. İskenderiye, Reşid, Birlis, Tenyes, Dimyat, Akka, Sur, Sayda, Trablus, Arka, Cubeyl ve Antakya sahillerine kaleler, bekçi kulübeleri, gözetleme kuleleri yaptırarak, buralara kuvvetler ve görevliler yerleştirmiştir.¹³⁵³ Bu sadece askerî bir güvenlik tedbiri olarak kabul edilemez. Aynı zamanda bilgi akışını temin için kurulmuş önemli haber alma ve haber ulaştırma noktaları olarak görmek gerekir. Ribâtlar, haberleşme açısından önemli yere sahip olan yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹³⁵⁰ Köprülü, "Berîd", MEB. İA., II/544-545.

¹³⁵¹ Kuraşî, Evveliyâtü'l-Fârûki's-Siyâsiyye, s.283.

¹³⁵² Kuraşî, Evveliyâtü'l-Fârûki's-Siyâsiyye, s.326; Avn, el-Fennu'l-Harbî fî Sadri'l-İslâm, s.203.

¹³⁵³ Salim, Seyyid Abdülaziz, Tarihu'd-Devleti'l-Arabiyye, s.535-536.

SONUÇ

İnsan topluluklarının köklü bir kültür ve medeniyete sahip olmaları, güvenliklerini temin edip, varlıklarını devam ettirebilmeleri için daha ilk günden itibaren hem kendi içlerinde hem de etrafındaki diğer kültür, medeniyet ve devletlerle olan iletişimlerini sağlam temellere oturtması son derece önemlidir. Bu sebeple en ilkel toplumlardan günümüzdeki en modern toplum ve devletlere kadar tamamı, günün şartlarına göre ihtiyaçlarını karşılayacak bir haberleşme sistemini kurmuşlardır. İlk dönemlerde ateş yakarak, ses çıkartan araçlarla, hızlı koşucular, resim ve hayvanlar vb. vasıtalarla haberleşmeyi temin etmişlerdir. Her geçen gün imkânların gelişmesi ile toplumlar da haberleşmede kullandıkları metot ve araçları geliştirmişler, hızlı, güvenilir ve sağlıklı haber alma ve ulaştırmayı temin etmeye gayret göstermişlerdir. Bu durum o toplumun gelişmişlik düzeyini de ifade eden bir konuma sahip olmuştur. Bu nedenle haberleşme sahası sürekli bir tekâmülün olduğu alan haline gelmiştir.

İncelemiş olduğumuz Râşid Halifeler Dönemi sonuna kadar İlk Dönem İslâm Tarihinde de başta Hz. Peygamber (s) olmak üzere, tüm halife ve idareciler haberleşme sahasına fevkalade önem vermişlerdir. Bir taraftan çevreleri ile iletişimi sağlayacak, etraflarından haberdar olmalarını temin edecek bir haber alma sistemini kurmuşken diğer taraftan da gerek kendi müntesiplerine gerekse müttefik veya düşman toplum ve devletlere haber ulaştırmak için lazım olan yöntemleri titizlikle hayata geçirmişlerdir. Bu sahalarda da kullanıma uygun tüm metotlardan istifade etmişlerdir.

Yerine göre güvenliği temin etmek, sağlıklı haber akışını sağlamak için her türlü istihbarat faaliyetine yer verilmiş, casuslar kullanılmış, ordularda keşif birlikleri oluşturulmuş, iz sürücülerden istifade edilmiş, ases uygulaması hayata geçirilmiştir. Gizli bilgilerin elde edilmesi ve güvenle uzak bölgelere ulaştırılması için özel ajanlar yetiştirilmiştir. Karşı casusluk faaliyetlerine karşı tedbirler alınmıştır. Vaatlerde bulunarak, sorgulama yönteminden istifade ederek haberlere ulaşılmıştır. Duyulması istenmeyen, önemli ama mahrem olan haberler için tedbirler alınmıştır. Yalancı peygamberlerin ortaya çıktığı, sefere gitmek üzere bir ordunun beklediği, civar düşman devletlerin en ufak bir zafiyeti gözleyerek harekete geçmeyi arzu ettikleri bir sırada gerçekleşen Hz. Peygamber (s)'in vefatının yeni devlet başkanının seçimine kadar etrafa duyulmaması için Hz. Ömer'in almış olduğu tedbir ve göstermiş olduğu tavır bu konuda son derece kayda değer bir örnektir.

Yine gizli haberleşmeleri temin için parola, özel iz ve işaretler, farklı anlamlara gelebilecek değişik renk ve şekillerde sancak, bayrak ve alametler kullanılmıştır.

Devletin resmî haberleri, duyuruları münâdîlerle halka ulaştırılmıştır. Bunun en kısa sürede gerçekleşmesi için insanların yoğun olduğu bölge ve zamanlar gözlenmiş, pazar ve panayırlar bu iş için kullanılmış, insanların birçok farklı bölgeden gelerek toplandıkları hac ve umre zaman ve mekânları hızlı iletişim için değerlendirilmiştir. Bu özel mekân ve zamanlarda haberler toplanmış, haberler İlân edilmiştir.

Diğer devletlere bildirilecek önemli resmî haberler için elçiler kullanılmıştır. Devlet idaresinde diplomasi konusu içerisinde değerlendirilen bu elçilik sistemi için başta Hz. Peygamber (s) olmak üzere diğer halifelerin çok hassas davranmış oldukları, elçileri seçmek ve yetiştirmek için büyük gayretler sergiledikleri müşahede edilmektedir. Tüm dünya devletlerinin ortak kabulü olan “elçilerin dokunulmazlığı” ilkesi kesin bir şekilde hayata geçirilmiş, bunun ihlali savaş nedeni olarak görülmüştür. Elçilik sistemi için özel eğitim metotlarının kullanılmış olduğu, gelen elçileri karşılamak, ağırlamak için yine özel teşrifatçılar edinildiği görülmektedir. Elçiler vasıtası ile diğer devlet ve aşiretlere haberler ulaştırılmış, gelen elçiler aracılığı ile haberler alınmıştır.

Gerek merkez ve uç noktalarla olan haberleşmede gerekse devletler arası haberleşmelerde mektup ile iletişim usulünden istifade edilmiş, devlet adına yapılan bu önemli haberleşme yönteminde güvenlik ve saygınlık nedenleri ile resmî mühür kullanma yoluna gidilmiştir. Bu mektupların ulaştırılması, haberci, ulak ve postacıların güvenli ve hızlı gidiş gelişlerini temin için yollar, posta menzilleri, ribât, han ve kervansaraylar oluşturulmuştur. Bu yapılar zaman içerisinde farklı alanlardaki gereksinimleri gidermek için de kullanır hale gelmişlerdir.

İnsanlar arası iletişim yani haberleşme denildiğinde ilk akla gelen yüz yüze gerçekleşen hitâbet yönteminin de bu dönem içerisinde etkin bir şekilde kullanıldığı, bu işte meşhur hatiplerin yetiştiği, hutbe, şiir yöntemlerinin haberleşme alanında çokça kullanılmış olduğu da görülmektedir. Hz. Peygamber (s) başta olmak üzere tüm idareci ve komutanların çok önemli birer hatip olma özellikleri göze çarpmaktadır. Çok önemli zamanlarda yapılan konuşmalar, îrad edilen hutbeler ve inşad edilen şiirlerin o günün şartlarında âdeta bugünkü basının görmüş olduğu işlevi yerine getirdiği müşahede edilmektedir.

Çoğunlukla bilinçsiz olarak gerçekleşen kulaktan kulağa haberlerin yayılması olarak da tanımlanabilecek şâyia, bu dönemde de sıkça rastlanan bir şekil olarak karşımıza çıkarken bazı zamanlarda farklı amaçlar için bu yöntemin bilinçli olarak kullanıldığı da olmuştur. İnsan topluluk ve devletlerini etkilemek, dikkatleri olandan farklı yönle sevk etmek ya da fitnelere kapı aralamak için bu yöntemden istifade edilmiş olduğu görülmektedir. Benzer bir durum

olarak başka kavim ve milletlerin günlük hayatlarındaki bazı uygulama ve inanışların ticaret, fetih vs. gerekçelerle o bölgelere gidip gelen insanlar vasıtası ile kendi toplumlarına ulaştırıldığı, özellikle teknik konularda karşılıklı hızlı bir haberleşmenin gerçekleştiği de görülmektedir. Günümüz için çok daha etkin bir durum olan bu hususun incelediğimiz dönem için de geçerli olduğu birçok örnek ile vuzuha kavuşmuştur.

Devletler için resmî haberleşme kurumu olarak karşımıza çıkan Resâil ve Berîd Teşkilâtlarının yeni kurulan İslâm devlet, kültür ve medeniyet sahasında da geç kalmaksızın hızlı bir şekilde hayata geçirilmiş olduğu da görülmektedir. Zira bu durum bir devletin sağlam yapısını, güçlü ve kuvvetli arka planını ortaya koymaktadır. Bu açıdan İslâm kültür, medeniyet ve devlet yapısına baktığımızda daha Hz. Peygamber (s) döneminde bu kurumların temellerinin atılmış, bunların kurulma ve gelişmesi için imkânlar ölçüsünde gerekli tedbirlerin alınmış olduğu, Râşid Halifeler döneminde ise köklü bir yapıya dönüşmüş oldukları çalışmamız esnasında elde ettiğimiz bilgilerle vuzuha kavuşmuştur. Elbette konu ile ilgili daha geniş bakış açısı ile daha farklı hususlar da zikredilebilirdi. Ancak çalışmamızın hacim olarak daha da genişlemesi endişesi ile bu kadar bilgi ile iktifa ettik. Bizim bu çalışmamız sonraki araştırmacılara ışık tutarak, değinilmemiş yönler var ise onlar da aydınlatılabilir.

BİBLİYOGRAFYA

- AHMED CEVDET PAŞA**, (v.1312/1895), *Kısâs-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, İstanbul, 1981.
- ABDURREZZÂK**, Ebû Bekr b. Hemmâm es-San'ânî, (v.211/826), *el-Musannef*, nşr: Habîburrahman el-A'zamî, Beyrut, 1970.
- ABDÜSSELÂM**, Hârûn, *Tehzîb-u Sîrati İbn Hişâm*, Beyrut, 1999.
- ACAR**, H. İbrahim, “Özel Hayatın Gizliliği ve Korunması”, Yayınlanmamış Makale, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Erzurum, Trz.
- el-ACLÛNÎ**, İsmail b. Muhammed, (v.1141/1730), *Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlu'l-İlbâs ammâ İştehâre minel-Ehâdis alâ Elsineti'n-Nâs*, Mektebetu Turâsi'l-İslâmî, Haleb, Trz.
- AĞIRMAN**, Mustafa, “*Asr-ı Saâdette Ordu ve Savaş Stratejisi*”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdette İslâm*, Beyan Yay., İstanbul, 1994, c.IV/67-80.
- AHMED B. HANBEL**, (v.241/855), *el-Müsned*, Mısır, 1313.
- AHMED EMÎN**, *Fecru'l-İslâm*, Kâhire, 1945.
- AKBULUT**, Ahmet, *Sahâbe Devri Siyasî Hareketlerinin Kelamî Problemlere Etkileri*, Birleşik Yay., İstanbul, 1992.
- el-AKKÂD**, Abbâs Mahmûd, *Abkariyetü Ömer b. el-Hattâb*, Beyrut, 1969.
- ALEMDAR**, Korkmaz, *Türkiye'de Çağdaş Haberleşmenin Tarihsel Kökenleri*, Gazetecilik Halkla İlişkiler Yüksekokulu Yay., Ankara, 1981.
- ALGÛL**, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, İstanbul, 1991.
- ALİ MAZHARÎ**, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, Ter: Bahriye Üçok, İstanbul, 1972.
- ALP**, Ali Rıza, *Büyük Osmanlı Lügâtı*, İstanbul, 1958.
- el-ALÛSÎ**, Mahmud Şükri, *Bülûğu'l-Erab fî Ma'rifeti Ahvâli'l-Arap*, Beyrut, Trz.
- ANABRITANICA**, “*Kades*”, c.XII/370–371.
- el-ASELÎ**, Bessâm, *Fennu'l-Harbi'l-İslâmî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1988.
- ÂSİM EFENDÎ** (v.1236/1820), *Kâmûs Tercümesi*, Hasan Hilmi Matbaası, İstanbul, 1304.
- ASKERÎ**, Murtazâ, *Abdullah b. Sebe Masalı*, Ter: Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul, 1974.
- ASLANAPA**, Oktay, “*Ribât*”, MEB. İA., İstanbul, 1971, c.IX/737-738.

- ATAR**, Fahreddin, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1979.
- ATAY**, Hüseyin, *Ehl-i Sünnet ve Şia*, AÜİF. Yay., No: 159, Ankara, 1988.
- AVCI**, Casim, *İslâm-Bizans İlişkileri (m.610/847)*, Basılmamış Doktora Tezi, Bursa, 1997.
- AVN**, Abdurraûf, *el-Fennu'l- Harbî fî Sadri'l-İslâm*, Dâru'l-Maarif, Mısır, 1961.
- AYCAN**, İrfan, “*Sakîf Kabilesi ve Tâîf Şehrîne İslâm Tarihi Açısından Bir Bakış*”, AÜİFD., Ankara, 1993, c.XXXIV/230-232.
- AYDIN**, Hakkı, *Mukâyeseli Hukûkta İşkence Yasağı*, Sivas, 1995.
- AYDIN**, Mehmet, “*Türklerde Hızır İnancı*”, SÜİFD., Konya, 1986, Sayı 2/60.
- AYKAÇ**, Mehmet, *Abbâsi Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilâtında Dîvanlar (132-232/750-847)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1997.
- el-BAĞDÂDÎ**, Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed, (v.429/1037), *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Thk. ve Haşiye: Muhammed Muhiddin Abdunnecid, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut-Lübnan, Trz.
- BAINES John-MALEK** Jarornir, “*Eski Mısır*”, Ter: Zeynep Aruoba-Oruç Aruoba, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, İletişim Yay., İstanbul, 1986, c.II/64.
- BAKIR**, Abdülhalik, “*Basra*”, DİA., İstanbul, 1992, c.V/109.
- BAKTIR**, Mustafa, *İslâm Hukûkunda Zarûret Hali*, Ankara, 1981.
- BALCI**, İsrâfil, *Hiz. Ebû Bekir döneminde Diplomatik Münasebetler ve Antlaşmalar*, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 1996.
- Hiz. Ömer Döneminde Diplomasi*, Doktora Tezi, Samsun, 2002.
- BALKAN**, Kemal, *Mama Kralı Anum-Hirbi'nin Kaniş Kralı Warşama'ya Gönderdiği Mektup*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1957.
- BARTHOLD**, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İlavelerle Ter: M. Fuad Köprülü, DİB. Yay., Ankara, 1984.
- *İran Moğolları*, Ter: Cemal Köprülü, 2. Bsk., Ankara, 1987.
- BAYKARA**, Tuncer, “*Ribât ve Rabât*”, Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, Marmara Üniversitesi Yay., Ankara, 1995.
- BEDRÜDDİN el-AYNÎ**, Ebu Muhamed Mahmûd b. Ahmed (v.855/1451), *Umeddu'l-Kârî*, Beyrut Mat., Trz.

BEKRÎ, Abdullah b. Abdülaziz Muhammed b. Eyyub b. Amr (v.487/1094), *Mu'cem-u Masta'cem*, nşr: Mustafa es-Sekkâ, 1. Bsk., Beytu'l-Mağrib, Kâhire 1945.

el-BELÂZÜRÎ, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, (v.279/892), *Fütûhu'l-Buldân*, nşr: Rıdvan Muhammed Rıdvan, Beyrut, 1978.

-*Ensâbu'l-Eşraf*, nşr: Suheyl Zekkâr-Riyad Ziriklî, Beyrut, 1996/1417.

BERKÎ, Ali Himmet-Keskioğlu, Osman, *Hatemü'l-Enbiyâ, Hz. Muhammed'in Hayatı*, Ankara, 1974.

el-BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn Ebû Ali (v.458/1066), *el-Mehâsin ve'l-Mesâvi*, Mısır, 1906.

-*es-Sünenü'l-Kübrâ*, Dâru'l-Marife, Beyrut, Trz.

-*Delâilü'n-Nübüvve*, nşr: A. Kal'aci, Beyrut, 1985/1405.

BİLGİLİK, Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi, "Kızılderili", İstanbul, 2000, c.XIV/65.

BİLMEN, Ömer Nasuhî, (v.1971), *Hukûku İslâmiyye ve Islahât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, İstanbul, 1976.

BİR, Atilla-KAÇAR, Mustafa, "Antik Haberleşme" *Dünden Yarına Haberleşmenin Serüveni*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2006.

BROCKELMANN, Carl, *İslâm Ülkeleri ve Devletleri Tarihi*, Ter: Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1992.

el-BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, (v.256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, Dimaşk, 1992.

-*Kitâbu't-Târîhi'l-Kebîr*, nşr: Muhammed Abdulmidhân, Diyarbakır, 1962.

-*el-Edebu'l-Müfred*, Ter. ve Şerh: A. Fikri Yavuz, İstanbul, 1981.

el-CÂHİZ, Ebû Osman Âmir b. Bahr, (v.255/868), *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Mektebetu'l-Hancî, Mısır, 1395/1975.

-*Kitâbu'l-Hayavân*, nşr: Abdusselâm Muhammed Hârûn, Beyrut, 1950.

el-CEŞİYÂRÎ, Muhammed b. Abdus b. Abdillâh el-Kûfî, (v.331/942), *Kitâbu'l-Vuzerâ ve'l-Küttâb*, Kâhire, 1938.

CAN, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, TDV. Yay., Ankara, 1995.

- CANAN**, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yay., İstanbul, 1993.
- CEATANI**, Leone, *İslâm Tarihi*, Ter: Hüseyin Cahit, İstanbul, 1926.
- CENÂBÎ**, Kâzım, *Tahtitu Medineti 'l-Kûfe*, Bağdat, 1967.
- el-CESSÂS**, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, (v.370/980), *Ahkâmu 'l-Kur'an*, Dâru'l-Mushaf, Kâhire, Trz.
- CEVÂD ALÎ**, *el-Mufasssal fî Târîhi 'l-Arap Kable 'l-İslâm*, Bağdat, 1993.
- CEZAR**, Mustafa, *Türklerde Şehir ve Mimarlık*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 1977.
- CHINA POST**, *A Brief History of China Post*, China, 2006.
- CHRISTEL Rüster-ERICH** Neu, *Hethitisches Zeichenlexikon*, Otto Harras Soz Witz, Wiesbaden, 1989.
- CORCI**, Zeydan, (v.1914), *el-Arap Kable 'l-İslâm*, 3. Bsk., Kâhire, 1939.
- İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ter: Zeki Meğamiz, Sad: Mümin Çelik, Üçdal Yay., İstanbul, 1966.
- ÇAĞATAY**, Neşet, *Başlangıçtan Abbâsilere Kadar İslâm Tarihi*, Ankara, 1993.
- “İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı”*, AÜİF. Yay., 4. Bsk., Ankara, 1982.
- ÇAĞATAY**, Neşet-**Çubukçu**, İ. Agâh, *İslâm Mezhepleri Tarihi I*, AÜİF. Yay., LLX, A.Ü. Basımevi, 1965,.
- ÇAĞRICI**, Mustafa, “*Selam*”, Marmara Üniv. İlâhiyât Fak. Vakfı Yayınları Ansiklopedisi, İstanbul, Trz., c.IV/100.
- ÇANGA**, *Kur'an-ı Kerîm Lügâti*, Timaş Yay., İstanbul, 1989.
- ÇEÇEN**, Salih, *Ankara Müzesi'ndeki Yeni Kültepe Metinlerinden Elde Edilen Orijinal Neticeler*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1990.
- ÇELİK**, Edip F., *Milletler Arası Hukuk*, İstanbul, 1987.
- ÇETİN**, Cemal, *XVII-XVIII Yüzyıllarda Konya Menzilleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2004.
- ÇETİN**, Nihat Mazlum, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul, 1973.
- “Arap”*, DİA., İstanbul, 1991, c.III/296.

ÇETİNKAYA, Bülent, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Ribât*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2003.

ÇİL, Halit, Hz. Ömer Dönemi Ordu ve Ordugâhlar, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1999.

DAHLÂN, Ahmed b. Zeynî, (v.1304/1925), *el-Fütûhâtü'l-İslâmiyye ba'de Meda'l-Fütûhâtü'n-Nebevîyye*, el-Mektebetü'l-Ticâriyyâtü'l-Kübrâ, Kahire, 1354.
-es-Sîratu'l-Muhammediyye ve'l-Âsâru'n-Nebeviyye, Beyrut, Trz.

ed-DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdillâh b. Abdîrrahman, (v.255/869), *Sünenu'd-Dârimî*, Thk: Abdullah Hâşim Yemânî el-Medenî, Kâhire, 1966.

DERIAN, James Der, *On Diplomacy, A Geneology of Western Estrangement*, New York, 1987.

ed-DİNEVERÎ, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd, (v.282/895), *el-Ahbâru't-Tivâl*, Mısır, 1330.

ed-DİYARBEKRÎ, Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen, (v.990/1582), *Târîhu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Nefîs*, Beyrut, Trz.

DOĞAN, Mehmet, Büyük Türkçe Sözlük, Ülke Yay., 10. Bsk., İstanbul, 1994.

DOĞUŞTAN GÜNÜMÜZE BÜYÜK İSLÂM TARİHİ, Redaksiyon: Yıldız, Hakkı Dursun vd., İstanbul, 1986.

DÖNMEZER, Sulhi, *Basın ve Hukûku*, İstanbul, 1976.

ed-DUĞMÎ, Muhammed Râkân, *et-Tecessüs ve Ahkâmuhü fî's-Şerîati'l-İslâmiyye*, Kâhire, 1985.

DURMUŞ, İsmail, “Mektup”, DİA., Ankara, 2004, c.XXIX/14.

EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. Eş'as, (v.275/888), *es-Sünen*, Hıms, 1388/1969.

EBÛ HANÎFE, Nu'mân b. Sâbit, (v.150/767), *el-Müsned*, Mısır, 1327.

EBÛ NUAYM EL-İSFEHÂNÎ, (v.430/1038), *Delâilü'n-Nübüvve*, Haydarâbâd, 1369.

-*Hilyetü'l-Evliyâ*, Beyrut, 1387/1967.

EBÛ UBEYD KÂSİM B. SELLÂM, (v.224/838), *Kitâbu'l-Emvâl*, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1408/1988.

EBÛ YÛSUF, Yâkub b. İbrahim (v.182/798), *Kitâbu'l-Harâc*, Kâhire, 1396.

- ELMALI**, Hüseyin, “*Hitâbet*”, DİA., İstanbul, 1998, c.XVIII/158–159.
- ELMALILI**, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Yay., İstanbul, 1979.
- ERGİN**, Feridun, *Uluslararası Politika Stratejileri*, İstanbul, Trz.
- ETKİN**, Ümit, *XVII-XVIII Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Ulaşım ve İletişim Üzerine Araştırma*, AÜSBE., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2002.
- EYÜBOĞLU**, Selim, “*Haberleşme, Optimizm ve Distopya*”, *Dünden Yarına Haberleşmenin Serüveni*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2006.
- el-EZRAKÎ**, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh (v.223/837), *Ahbâru Mekke*, Mekke, 1965.
- FARES**, Bichr, “*Hiciv*”, MEB. İA., İstanbul, 1971, V/473,
- FAYDA**, Mustafa, “*Hz. Ömer'in Dîvan Teşkilâtı*”, DGBİT., Çağ Yay., İstanbul, 1986, c.II/63-183.
- Hâlid b. Velîd*, İstanbul, 1990.
- FIĞLALI**, Ethem Rûhi, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, 4. Bsk., Selçuk Yay., İstanbul, 1990.
- “*Hâriciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler*”, AÜİFD., Ankara, 1975, c.XX/219-247.
- el-FÎRÛZÂBÂDÎ**, Mecdu'd-Dîn Muhammed b. Ya'kûb, (v.816/1413), *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1997.
- FURAT**, Ahmet Subhi, *Arap Edebiyatı Tarihi*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1996.
- GABAIN ANNEMARIE VON**. Acta Orientalia Hung, *Renklerin Sembolik Anlamları*, Ter: Tezcan Semih, Türkoloji Dergisi Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1968, Sayı:1, c.III/108-113.
- GEORGES**, Marçais, “*Ribât*”, MEB. İA., c. IX/734, İstanbul, 1971.
- GIBBON**, Edward, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, Ter: Âsım Baltacıgil, B/F/S Yay., İstanbul, 1988, c.I/67-68.
- GOLDZİHER**, İgnace, *Klasik Arap Literatürü*, Ter: Azmi Yüksel-Rahmi Er, 1. Bsk., Ankara, 1993.
- GÖLCÜKLÜ**, Feyyaz, *Haberleşme Hukûku*, Ankara, 1970.

GÜNALTAY, M. Şemsettin, *İran Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1948.

-*Yakın Şark, Elam ve Mezopotamya*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1937.

GÜNDÜZ, Eren, *İslâm Hukûkunda Haberleşme ve Haberleşme Hürriyeti*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2000.

ĞÂZÎ TULEYMAT-İRFAN EL-EŞKÂR, *el-Edebû'l-Câhilî*, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 2002.

HÂKİM, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nîsâbü'rî, (v.405/1015), *el-Müstedrek*, Riyad, Trz.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV-XVII Yüzyıllarda Osmanlıda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1995.

el-HALEBÎ, Ali b. Burhânuddîn, (v.975/1044), *İnsânü'l-Uyûn fî Sîreti Emîni'l-Me'mûn (es-Sîretü'l-Halebiyye)*, Mısır, 1380/1970.

HALEF, Mahmud, *en-Nazariyye ve'l Mumârasetu'd-Diplomasiyye*, Beyrut, 1989.

HALÎFE B. HAYYÂT, Ebû Amr, (v.240/852), *et-Târîh*, Thk: Ekrem Ziya el-Ömerî, Riyad, 1985.

HALLÂF, Abdulvahâb, *İslâm Teşri'i Tarihi*, Ter: Talat Koçyiğit, Ankara, 1970.

HALLÂK, Hasan Alî, *Ta'rîbu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn fî Asri'l-Ümevî*, Beyrut, 1986.

el-HAMEVÎ, Yâkut, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh Yâkut b. Abdillâh, (v.626/1228), *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut, 1979.

HAMÎDULLAH, Muhammed, (v.2002), “Hz. Peygamber'in İslâm Öncesi Seyahatleri”, Ter: Abdullah Aydın, AÜİFD., Ankara, 1980, Sayı: 4, ss.327-328.

-*Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, Ter: Mehmet Yazgan, Beyan Yay., İstanbul, 1990.

-*Hz. Peygamber'in Savaşları*, Ter: Salih Tuğ, Yağmur Yay., 4. Bsk., İstanbul, 1991.

-“*el-İlâf veya İslâm'dan önce Mekke'nin İktisadî Diplomatik Münasebetleri*”, Ter: İsmail Cerrâhoğlu, AÜİFD., Ankara, 1961, Sayı: IX, ss.213-221.

-“*İslâm'da Devletler Hukûku*”, İİED., Ter: Abdulkadir Şener, Ankara, 1977, s.299.

-*İslâm Müesseselerine Giriş*, Ter: İhsan Süreyya Sırma, Bir Yay., İstanbul, 1980.

-*İslâm Anayasa Hukûku*, Edr: Vecdi Akyüz, Beyan Yay., İstanbul, 1995.

-*İslâm Müesseselerine Giriş*, Ter: Sırma, İ. Süreyya, Bir Yay., İstanbul, Trz.

-*İslâm Peygamberi*, Ter: Salih Tuğ, İrfan Yay., İstanbul, 1993.

-*İslâm'da Devlet İdaresi*, Ter: Kemal Kuşçu, Ankara, Trz.

-*İslâm'ın Doğuşu*, Beyan Yay., İstanbul, 1997.

-*el-Vesaiku's-Siyasîyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, 2. Bsk., Beyrut, 1969.

HAREKÂT, İbrahim, “*Berîd*”, DİA., İstanbul, 1992, c.V/499-500.

HARTMANN, R., “*Basra*”, MEB. İA., İstanbul, 1961, c. II/320-327.

HASAN HÜSEYİN el-HÂC, *Hadarâtu'l-Arap fî Sadri'l-İslâm*, Müessesetu'l-Câmiyye, 1. Bsk., Beyrut, 1992.

HASAN İBRAHİM HASAN, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, Ter: İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş, Kayıhan Yay., 2. Bsk., İstanbul, 1987.

HASAN İbrahim Hasan ve **ALİ** İbrahim Hasan, *en-Nüzumu'l-İslâmiyye*, Kâhire, 1970.

HÂTEMÎ, Hüseyin, *İslâm Hukûku'nda Devlet Yapısı*, İstanbul, 1970.

-*Medenî Hukûk Tüzel Kişileri*, İstanbul, 1979.

HATİBOĞLU, Haydar, *Sünen-i İbn Mâce*, Ter. ve Şerh, İstanbul, 1983.

HATTÂB, Mahmud Şit, *Komutan Peygamber*, Ter: Ahmet Ağırakça, Bir Yay., İstanbul, 1988.

-*Peygamber Ordusunun Tarihi*, Ter: İ. Süreyya Sırma, İstanbul, 1983.

HERODOTAS, *Tarih*, Ter: Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2006.

HEYKEL, *Muhammed Hüseyin*, el-Fâruk Ömer, Kâhire, 1364.

-*Hilâfet ve Meliklik Arasında Osman b.Affân*, Kâhire, 1968.

el-HEYSEMÎ, Nureddin (v.807/1404), *Mecmeu'z-Zevâid*, Beyrut, 1967.

el-HİNDÎ, Alâuddin Ali b. Husâmeddin, (v.975/1567-68), *Kenzu'l-Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Efâl*, Halep, 1969.

HİTTİ, P. H., *İslâm Tarihi*, Ter: Salih Tuğ, İstanbul, 1980.

HİZMETLİ, Sabri, *İslâm Tarihi*, AÜİF. Yay., Ankara, 1991.

HOLSTİ, K. J., *International Politics, A Faremeword for Analysis*, (Fifth Edition), New Jersey, 1988.

el-HUDARÎ BEK, Muhammed, (v.1927), *Târîhu 'l-Ümemi 'l-İslâmiyye*, Mısır, 1969.

HÜNER, Tuncer, *Eski ve Yeni Diplomasi*, Ankara, 1995.

el-ISFEHÂNÎ, Ebû'l-Ferec (v.356/966), *el-Eğânî*, Thk: Abdullah Alî Mühennâ, Beyrut, 1995.

IVAR, Lissner, *Uygarlık Tarihi*, Ter: Adli Moran, Nokta Kitap, İstanbul, 2006.

İBN A'SEM, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî, (v.314/926), *Kitâbu 'l-Fütûh*, Dâru'n-Nedvetü'l-Cedîde, Beyrut, Trz.

İBN ABDÎ'L-BERR, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed, (v.463/1071), *el-İstîâb fî Ma'rifeti 'l-Ashâb*, Thk: Alî Muhammed el-Becâvî, Kâhire, Trz.

İBN ABDÎ'L-HAKEM, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman, (v.257/871), *Fütûhu Mısır ve 'l-Mağrib*, Kâhire, Trz.

İBN ABDÎ RABBÎH, Ebû Amr Ahmed b. Muhammed el-Endelusî, (v.327/938), *Kitâbu Ikdi 'l-Ferîd*, Thk: A. Emin, A. Zeben-İ. el-Ebyârî, 2. Bsk., Kâhire, 1948.

İBN ASÂKİR, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasen b. Hibbetullah, (v.571/1175), *Târîhu Dimeşk el-Kebîr*, Thk: Ahmed Emîn, Ahmet Zeynî, İbrâhîm el-Ebyârî, Kâhire, 1949.

İBN EBÎ ŞEYBE, Ebû Bekr Muhammed el-Kûfî, (v.235/849), *Musannef İbn Ebî Şeybe*, Thk: Kemal Yûsuf, Riyad, 1409.

İBN EBÎ'R-RABÎ', Şihâbuddin Ahmed b. Muhammed, (v.688/1289), *Sülûkü'l-Melik fî Tedbîri 'l-Memâlik*, Kâhire, 1386.

İBN FERRÂ, Ebû Alî Huseyn b. Muhammed, (v.426/1034–1035) *Rusûlu'l-Mülûk*, nşr: S. Muneccid, Beyrut, 1972.

İBN HABÎB, Ebû Câfer Muhammed el-Bağdadî, (v.245/859), *Kitâbu 'l-Muhabber*, nşr: Eliza Lichtenstadter, Beyrut, Trz.

İBN HACER, Ebû'l-Fazl Şihâbuddin Ahmed b. Hacer el-Askalânî, (v.852/1313), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, Thk: Ali Muhammed el-Becavî, Kâhire, 1970.

-Fethu 'l-Bârî, Beyrut, Trz.

-Bülûğu 'l-Merâm min Edilleti 'l-Ahkâm, Thk: Yûsuf Ali Bedevî, Dimeşk, 1995.

- İBN HALDÛN**, Abdurrahman b. Muhammed el-Hadremiyyetû'l-Mağribiyyi (v.808/1405), *Târîhu İbn Haldûn*, Menşûrât-u Müesseseti'l-A'lâli'l- Matbûat, Beyrut, 1391–1981.
-*Mukaddime*, Ter: Zakir Kadiri Ugan, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1990–1991.
- İBN HAZM**, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed, (v.456/1063), *el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâl ve'n-Nihal*, Dâru'l-Ma'rife, 2. Bsk., Beyrut-Lübnan, 1395-1975.
-*Cevâmiu's-Sîra ve Hams Resâil Uhrâ*, Dâru'l-Maârif Matbaası, Mısır, Trz.
- İBN HİBBÂN**, Muhammed b. Halef, (v.306/918), *Ahbâru'l-Kudât*, Kâhire, 1947.
- İBN HİŞÂM**, Ebû Muhammed Abdülmelik, (v.213/828), *es-Sîratü'n-Nebeviyye*, Thk: Mustafa es-Sekkâ ve arkadaşları, Beyrut, 1966.
- İBN KAYYIM el-CEVZİYYE**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr, (v.751/1350), *Zâdu'l-Meâd*, Matba'a ve Mektebe Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1369/1950.
-*Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, Thk: Subhi Sâlih, Beyrut, 1983.
-*et-Turuku'l-Hikemiyye fî's-Siyâseti's-Şer'iyye*, Mısır, 1317.
- İBN KESÎR**, Ebû'l-Fidâ İmâmuddin İsmâil, (v.774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1966.
-*es-Sîratü'n-Nebeviyye*, nşr: M. Abdolvâhid, Beyrut, 1966.
- İBN KUTEYBE**, Ebû Muhammed Abdillâh b. Müslim ed-Dineverî, (v.276/889)', *Maârif*, Thk: Servet Ukkâşe, Dâru'l-Maârif, 4. Bsk., Kâhire, Trz.
-*Uyûnu'l-Ahbâr*, Kâhire, 1930.
- İBN MÂCE**, Muhammed b. Yezîd, (v.273/887), *es-Sünen*, nşr: Muhammed Mustafâ el-A'zamî, Riyad, 1983.
- İBN MANZÛR**, Ebû'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî, (v.771/1369), *Lisânu'l-Arap*, Beyrut, 1410/1990.
- İBN SA'D**, Muhammed b. Sa'd, (v.230/844), *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Beyrut, 1957.
- İBN SEYYİDİ'N-NÂS**, Fethuddin Muhammed b. Muhammed (v.734/1334), *Uyûnu'l-Eser fî Fünûni'l-Meğazî ve's-Şemâil ve's-Siyer*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, Trz.
- İBN ŞEBBE**, Ebû Zeyd Ömer, (v.262/876), *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvera*, Thk: Mahmud Şeltut, Cidde, 1973.

İBN TİKTAKÂ, Muhammed b. Ali b. Tabatabâ, (v.660/1262), *el-Fahri, fî Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1966.

İBNÜ'L-ARABÎ, Ebû Bekir, (v.543/1149), *el-Avâsım mine'l-Kavâsım fî Tahkiki Mevâkıfî's-Sahâbeti ba'de Vefâti'n-Nebî*, Thk: Muhibbuddin el-Hatîb, Mektebetü's-Sünne, 2. Bsk., Kâhire, Trz.

-*Muhâdarâtu'l-Ebrâr ve Mûsâmerâtu'l-Ahbâr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebû'l-Ferac Cemâlüddin Abdurrahman b. Alî (v.597/1200), *el-Muntazm fî Tevârihi'l-Ulûm ve'l-Mülûk ve'l-Ümem*, Thk: Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1995.

-*Menâkıbu Emîri'l-Mü'minîn Ömer b. Hattâb*, nşr: Zeyneb İbrahim el-Kârut, Beyrut, 1407/1987.

-*el-Vefâ bi Ahbâri'l-Mustafâ*, nşr: M. Abdulvâhid, Beyrut, 1966.

İBNÜ'L-ESÎR, İzzüddin Alî b. Ebî'l-Kerem, (v.630/1233), *el-Kâmil fî't-Târih*, Beyrut, 1385/1965.

-*Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, 1390/1970.

İBNÜ'N-NEDÎM, Ebû'l-Ferâc Muhammed b. İshak, (v.385/995), *el-Fihrist fî Ahbâri'l-Ulemâi'l-Mûsannifîn mine'l-Kudemâ ve'l-Muhdesîn ve Esmâi Kütübihim*, Kâhire, 1377.

İBNÜ'L-ÜHUVVE, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kuraşî, (v.729/1329), *el-Me'âlimu'l-Kübrâ fî Ahkâmi'l-Hisbe*, Cambridge, 1937-38.

İÇEL, Kayıhan, *Kitle Haberleşme Hukuku*, İstanbul, 1998.

MÂLİK, Mâlik b. Enes, (v.179/795), *el-Muvatta*, nşr: Muhammed F. Abdülbâki, Kâhire, 1951.

MUHAMMED, Hasan eş-Şeybânî (İmam Muhammed), (v.189/805), *es-Siyerü'l-Kebîr*, Kâhire, 1971.

İNÖNÜ ANSİKLOPEDİSİ, “*Mektup*”, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1950, c. IV/8.

JEANNENEY, Jean-Noel, *Başlangıcından Günümüze Medya Tarihi*, Ter: Esra Atuk, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2006.

KÂDÎ İYÂZ, Ebû'l-Fazl, (v.544/1149), *eş-Şifâ bi Ta'rifî Hukûki'l-Mustafâ*, Mektebe ve Matba'a Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhu, Mısır, 1369/1950.

- KAFESOĞLU**, İbrahim, “*Selçuklular*”, MEB. İA., İstanbul, 1966, c. X/368-400.
- el-KALKAŞENDÎ**, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali, (v.821/1418), *Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*, Kâhire, Trz.
- KALLEK**, Cengiz, “*Casus*”, DİA., İstanbul, 1993, c. VII/163.
- KÂMİHA**, Câbir, *Edebu'r-Rasâil fî Sadri'l-İslâm*, Dâru Fikri'l-Arabî, Kâhire, 1406/1986.
- el-KÂNDEHLEVÎ**, Muhammed Yûsuf, *Hayâtu's-Sahâbe*, Byy., 1968.
- KAPAR**, M. Ali, “*Asr-ı Saâdetde Müşrikler ve Müşriklerle İlişkiler*”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdetde İslâm*, Edr: Vecdi Akyüz, Beyan Yay., İstanbul, 1994, c.II/311-334.
- Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebetleri, İstanbul, 1993.
- KARA**, Mustafa, “*Ribât Teşkilâtı*”, *Fikir ve Sanatta Hareket Dergisi*, 1973, Sayı: 87, c.VIII/28.
- KARADUMAN**, Fatma Ayşe, *1956'da Bulunan Çeşitli Kültepe Vesikalarından Anadolu'nun Tarihi İctimai ve İktisadi Meseleleri Hakkında Çıkan Neticeler*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1994.
- KARAKUŞ**, Nadir, Hz. Ömer ve Devlet İdaresi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1990.
- KARAUĞUZ**, Güngör-DOĞANAY, Osman, “*İ.Ö. II. Binden Bizans Dönemine Kadar Orta Anadolu'nun Güneyinden Akdeniz Kıyılarına Uzanan Yol Ağı Üzerine Düşünceler*”, KAAM Yay., Mersin, 2004.
- el-KASTALLÂNÎ**, Ahmed b. Muhammed, (v.924/1517), *el-Mevâhibü'l-Ledünniyye*, Mısır, 1281.
- KAYA**, Mahmut, “*Hitâbet*”, DİA., İstanbul, 1998, c. XVIII/157.
- KAYAOĞLU**, İsmet, *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara, 1980.
- KAZANCI**, Ahmet Lütfi, *Peygamber Efendimizin Hitâbeti*, İstanbul, Marifet Yay., 1997.
- KAZICI**, Yusuf Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yay., İstanbul, 1991.
- el-KEFEVÎ**, Ebû'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsa el-Hüseynî, *el-Külliyât*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1413/1993.
- KEHHÂLE**, Ömer Rıza, *el-Edebu'l-Arabî*, el-Matbaâtu't-Te'avuniyye, Dimeşk, 1972.

- el-KELÂÎ**, Ebû Rebî Süleyman b. Mûsa (v.634/1237), *el-Hilâfetü'r-Râside ve'l-Butûletu'l-Hâlîde fî Hurûbi'r-Ridde*, Thk: Ahmed Ğanım, Kâhire, 1979.
- el-KETTÂNÎ**, Abdulhayy, (v.1962), *Nizâm-u Hukûmeti'n-Nebevîyye (et-Terâtîbü'l-İdâriyye)*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, Trz.
- KINAL**, Firuzan, *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1962.
- el-KİNDÎ**, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf (v.350/961), *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, Edr: Rhuvon Guest, Beyrut, 1908.
- KİTÂB-I MUKADDES**, *Eski ve Yeni Ahit (Tevrat ve İncil)*, Kitâb-ı Mukaddes Şirketi Neşri, İstanbul, 1985.
- KOCA**, Salim, “*Büyük Hun Devleti*”, *Türkler Ansiklopedisi*, Semih Ofset, Ankara, 2002, c.I/716–717.
- KOÇYİĞİT**, Talat, *Hadis Tarihi*, Ankara, 1977.
- Hadis Usulü*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1975.
- KORKMAZ**, Alemdar, *Türkiye’de Çağdaş Haberleşmenin Tarihsel Kökenleri*, AİTİA. Gazetecilik Halkla İlişkiler Yüksekokulu, Ankara, 1981.
- KORKMAZ**, Sıddık, *Abdullah b. Sebe*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1996.
- KÖKSAL**, M. Âsım, *Peygamberler Peygamberi Hz. Muhammed ve İslâmiyet*, İslâm Tarihi, Işık Yay., İstanbul, 2007.
- KÖPRÜLÜ**, M. Fuad, “*Ribât*”, *Vakıflar Dergisi*, Ankara, 1974, c.II/269–274.
- “*Berîd*”, MEB., İA., İstanbul, 1961, c.II/544.
- KÖPRÜLÜ**, Orhan Fuat, “*Bayrak*”, DİA., İstanbul, 1992, c.V/247-254.
- KRAMER**, Samuel Noah, *Tarih Sümer’de Başlar*, Ter: Muazzez İlmiye Çığ, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1998.
- el-KURAŞÎ**, Ğâlib b. Abdulkâfî, *Evveliyâtü'l-Fârûki's-Siyâsiyye*, Dâru'l-Vefâ, Mansure, 1990.
- el-KURTUBÎ**, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, (v.671–1273), *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur’ân*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1995.
- KURTULAN**, Kasım, *Arap Dili ve Edebiyatında Hz. Muhammed’in Mektupları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2004.

KÜÇÜK, Abdurrahman, *Dönmeler Tarihi*, Rehber Yay., 2. Bsk., Ankara, 1990.

LAURA, Veccia Vaglieri, *Râşid Halifeler ve Emevi Halifeleri, İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, Ter: İlhan Kutluer, İstanbul, 1988, c.I/77-78.

LÜTFİ PAŞA, (v.971/1564), *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul, 1341.

MADRAN, Emre, “*Posta Hizmetlerinin Doğuşu*”, Yeni Koleksiyon Dergisi, Ankara, 1980, ss.15-18.

MAHMUD, Şakir, Dört Halife, Ter: Ferid Aydın, İstanbul, 1994.

el-MAKDÎSÎ, Muhammed b. Ahmed, (v.375/985), *Ahsenu't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Leyden, 1967.

MAKRÎZÎ, Ahmed b. Ali b. Abdulkâdir, (v.845/1441), *Kitâbu'l-Mevâiz ve'l-Itibar bi Zikri'l-Hitâti ve'l-Âsâr*, Kâhire, 1853.

-*İmtâu'l-Esmâ*, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999.

MANSEL, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2004.

MARTIN, Lings, (v. 2005), *Hız Muhammed'in Hayatı*, Ter: Nazife Şişman, İnsan Yay., 1996.

el-MÂVERDÎ, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb, (v.450/1058), *el-Ahkâmü's-Sultâniye ve'l-ve'l-Âyâtü'd-Diniyye*, Kâhire, 1973.

-*Maddi ve Manevi Yüce Hedefler*, Ter: Yaşar Çalışkan, İstanbul, 1993.

-*Nasîhatü'l-Mülûk*, Thk: Fuad Abdulmuminîn, İskenderiyye, 1988.

MAZHARÎ, Ali, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, Ter: Bahriye Üçok, İstanbul, 1972.

MECDELÂVÎ, Fâruk Saîd, *el-İdâretü'l-İslâmiyye fî Ahdi Ömer b. el-Hattâb*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabî, Beyrut, 1991.

MEMİŞ, Ekrem, *Eskiçağda Mezopotamya*, Ekin Kitabevi, Bursa, 2007.

el-MES'ÛDÎ, Ebû'l-Hasen, Alî b. Hüseyin b. Alî, (v.346/957), *Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdini'l-Cevher*, Thk: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, el-Mektebetü'l-Asriyye, Sayda-Beyrut, 1988.

-*et-Tenbîh ve'l-İşrâf* nşr: M.J. Geje, Brill, 1967.

MES'UD, Cemal Abdülhâdî Muhammed, *İstihlâfu Ebî Bekir*, Dâru'l-Vefâ, 1989.

MEVDÛDÎ, Ebû'l-A'lâ, (v.1979), *İslâm'da Savaş Hukûku*, Ter: Beşir Eryarsoy, İstanbul, 1992.

MEYDAN LAROUSSE, “*Diplomasi*”, İstanbul, 1981, c.III/725.

-“*İrogu*”, İstanbul, 1981. c.VII/404.

-“*Kades*”, İstanbul, 1981, c.VII/748.

el-MİNKÂRÎ, Nasr b. Muzâhim (v.212/827), *Vak’atu Sıffîn*, Thk: Abdusselâm Muhammed Hârûn, Kâhire, 1382.

MİRAS, Kamil, (v.1957), *Tecrid-i Sarih Tercümesi*, Ankara, 1980.

MUALLİMOĞLU, Nejat, *Bütün Yönleri İle Hitâbet*, Avcıol Matbaası, İstanbul, 1994.

el-MU’CEMU’L-VASÎT, Heyet, 2. Bsk., Mısır, 1972.

MUHAMMED RIZA, *Muhammed Rasûlullah*, Beyrut, 1966.

-*Zü’n-Nureyn Osman b.Affân*, Beyrut, 1982.

MUHAMMED ŞERİF ER-RAHMÎ, *Nizâmu’ş-Şurta*, Dâru’l-Kütübi’l-Arabî, 1983.

MUSTAFA el-AZAMÎ, “*Asr-ı Saâdette Yazı, Vahiy ve Kâtipleri*”, Ter: Durak Pasmaz, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdette İslâm, Beyan Yay., İstanbul, 1994, c.I/370.

MUTÇALI, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yay., İstanbul, 1995.

MÜDERRİSOĞLU, Fatih, “*Menzil Kavramı ve Osmanlı Devletinde Menzil Yerleşimleri*”, TürklerAnkara, 2002, c.X/920.

el-MÜNÂVÎ, Muhammed Abdurraûf, (v.1031/1622), *Feyzu’l-Kadîr Şerhu Câmiî’s-Sağîr*, Mısır, 1938.

el-MÜNZİRÎ, Ebû Muhammed Zekiyyüddin Abdülazim b. Abdilkâvi, (v.656/1258), *et-Tergîb ve’t-Terhîb*, Kâhire, 1933.

MÜSLİM, Ebu’l-Hasen Müslim b. Haccâc, (v.261/874–75), *el-Câmiu’s-Sahih*, nşr: Muhammed F. Abdulbâkî, Dâru İhyâi Kütübi’l-Arabî, 1955.

NÂSİF, Mansur Ali, *et-Tâc el-Câmi’ li’l-Usûl fî Ehâdisi’r-Rasûl*, İstanbul, 1981.

EN-NESÂÎ, Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb, (v.303/924), *es-Sünen*, Mısır, 1964.

en-NEVBAHTÎ, Ebû Muhammed el-Hasen b. Mûsa, *Firaku’ş-Şîa*, Tashih: Hellmut Ritter, en-Neşriyyâtü’l-İslâmiyye li Cemiyyeti’l-Müsteşrikînî’l-Elmâniyye, İstanbul, 1931.

en-NEVEVÎ, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref, (v.676/1277), *Şerhu Sahihi Müslim*, Byy., 1981.

NICOLSON, Harold, *Diplomacy*, London, 1939.

-*The Evolution of Diplomatic Method*, London, 1953.

NİZÂMÜ'L-MÜLK, (v.489/1096), *Siyâset-Nâme*, Ter: Mehmet Altay Köymen, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1982.

NUVEYRÎ, Şihâbü'd-Dîn Ahmed b. Abdilvâhâb, (v.732/1331), *Nihâyetü'l-Erab fî Fünûni'l-Edeb*, Kâhire, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1374/1995.

ORAL, Rifat, *Hız. Peygamber'in Veda Haccı*, Hüner Yay., Konya, 2006.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2000.

ÖNKAL, Ahmet, *Rasûlüllah'ın İslâm'a Dâvet Metodu*, Kitap Dünyası Yay., Konya, 2006.

ÖZCAN, Abdulkadir, "Asesbaşı", DİA., İstanbul, 1991, c.III/464.

ÖZEK, Ali, *en-Nusûsu'l-Edebiyye*, Özek Yay., İstanbul, Trz.

ÖZER, Yusuf Ziya, *Mısır Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1939.

ÖZTÜRK, Emre, *Kızılderili Tarihi*, Nokta Kitap, İstanbul, 2007.

ÖZTÜRK, Levent, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, İstanbul, 1998.

PAKALIN, M. Zeki, (v.1972), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yay., İstanbul, 1993.

POTYEMKIN, Vladimir, *Uluslararası İlişkiler Tarihi*, Ter: Atilla Tokatlı, May Yay., İstanbul, 1977.

RÂĞIB, el-İsfehânî, Ebû'l-Kâsım, Huseyin b. Muhammed (v.502/1108), *el-Mufradât li Ğarîbi'l-Kur'ân*, nşr: Kahraman Yay., İstanbul, 1986.

er-RÂZÎ, Fahrüddin Muhammed b. Ömer, (v.606/1209), *Mefâtihu'l-Ğayb*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.

ROURKE, John T., *International Politics on The World Stage*, The Dushkin Publishing Group, inc, 1989.

es-SABÛNÎ, Abdolvahhâb, *Şuarâ ve Devâvîn*, Mektebetü Dâri's-Şark, Beyrut, Trz.

es-SABÛNÎ, Muhammed Ali, *Tefsiru Âyâtü'l-Ahkâm*, Dersaâdet Kitâbevi, İstanbul, Trz.

SAFFET, Ahmed Zeki, *Cemheratu Hutabi'l-Arap fî Usûri'l-Arabiyyeti'z-Zâhire*, Matbaâ Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhû, Kâhire, 1391/1971.

SAVAŞ, Rıza, *Asr-ı Saâdette Kadın ve Aile Hayatı*, Bütün Yönleri ile Asr-ı Saâdette İslâm, İstanbul, 1994.

es-SELLÛMÎ, Abdülaziz Abdullah, *Dîvânu'l-Cünd*, Mektebetu't-Tâlibi'l-Câmi', Mekke, 1986.

es-SEMHÛDÎ, Nûrüddin Alî b. Ahmed, (v.911/1505), *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâri'l-Mustafâ*, Thk: Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1984.

es-SERAHSÎ, Muhammed b. Ahmed, (v.483/1104), *Kitâbu'l-Mebsût*, Beyrut, Trz.

SEYYÎD ABDÛLAZÎZ, Salim, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyye*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1986

SEYYÎD ŞERÎF, Rıza (v.406/1016), *Nehcü'l-Belâğa*, Şerh: Muhammed Abduh, Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, Trz.

SILVA, G. E. do Nascimento e, *Diplomacy in International Law*, Leiden, 1972.

SÖNMEZ, Abidin, Rasûlullah'ın İslâm'a Dâvet Mektupları, İnkılap Yay., 2. Bsk., İstanbul, 1990.

SÖYLEMEZ, M. Mahfuz, "Berîd Teşkilâtının Menşesine Dair Bazı Yeni Bulgular", İslâmiyât, Ankara, 2001, Sayı: 2, c.IV/137-140.

es-SUBHÎ, Salih, *İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri*, Ter: İbrahim Sarmış, Bir Yay., İstanbul, 1983.

es-SÜYÛTÎ, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, (v.911/1505), *el-Câmiu's-Sağîr*, şerh: el-Münâvî, Beyrut, 1982.

-Hasâisu'l-Kübrâ, Mısır, 1967.

-Târîhu'l-Hulefâ, Thk: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut, 1988.

es-SÜHEYLÎ, Ahmet b. Ebi'l-Hasen, (v.581/1185), *er-Ravdu'l-Unüf*, Mektebe Külliyyâtî'l-Ezheriyye, 1971.

eş-ŞA'BÎ, Ali, "*Eseru't-Turâsi's-Şarkiyy fi Usûli'l-Mezhebi's-Sebe'*", el-Câmiatü't-Tunûsiyye, en-Neşretü'l-Dîniyye Külliyyetü'z-Zeytûniyye li's-Şerîati ve Usûlu'd-Din, Tunus, 1391/1971.

eş-ŞEHRİSTÂNÎ, Ebi'l-Feth, Muhammed b. Abdilkerîm (v.548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, Thk: Ahmed Fehmî Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-Ümmiyye, Lübnan-Beyrut, Trz.

ŞELEBÎ, Kerem, *el-Haberu's-Sahâfî ve Davâbituhu'l-İslâmî*, Cidde, 1988.

ŞEMSEDDİN, Sami (v.1904), *Kâmûs-i Türki*, 1999.

-*Kâmûsu'l-A'lâm*, Mihran Matbaası, İstanbul, 1889.

ŞENTÜRK, M. Hüdai, “*Osmanlılarda Haberleşme ve Menzil Teşkilâtına Genel Bir Bakış*”, Türkler, Ankara, 2002, c.XIV/446.

ŞEVKÎ, Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî el-Âsru'l-Câhilî*, Dâru'l-Maârif, Mısır, 1970.

ŞİBLÎ, Mevlânâ, *Asr-ı Saâdet, (İslâm Tarihi)*, Ter: Ömer Rıza Doğrul, Günümüz Türkçesine Uygulayan: Osman Zeki Mollamehmedoğlu, Eser Neşriyat, İstanbul, 1977.

ŞİBLÎ, Nûmânî, *Bütün Yönleri ile Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, Ter: Talip Yaşar Alp, Hikmet Yay., İstanbul, 1986.

ŞİMŞİR, Mehmet, *İlk Dönem İslâm Dîvânlarının Tarihi Gelişimi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2002.

ŞİRVÂNÎ, Hârûn Hân, *İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare Üzerine Araştırmalar*, Ter: Kemal Kuşçu, Ankara, 1965.

et-TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (v.310/992), *Târîhu't-Taberî (Târîhu'l-Rusûl ve'l-Mülûk)*, Beyrut, Trz.

TÂHÂ HÜSEYN, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, Kâhire, 1964.

-*İslâmiyyât (Mir'âtü'l-İslâm ve el-Fitnetü'l-Kübrâ)*, Beyrut, 1984.

TEMEL, Ali Rıza, *İslâm'da Dış Politika ve Diplomasi*, İstanbul, 1987.

TEMMÂVÎ, Süleyman Muhammed, *Ömer b. el-Hattâb*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Beyrut, Trz.

TERZÎ, Mustafa Zeki, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilât*, Sönmez Yay., Samsun, 1990.

TİRMİZÎ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, (v.279/892), *es-Sünen*, Thk: Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Fuâd Abdulbâkî, Byy., Trz.

TOGAN, Z. Velidi, *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1946.

TOSUN, Mebrure-Yalvaç, Kadriye, *Sümer; Bâbil Asur Kanunları ve Amrni-Şaduqa Kanunları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1975.

TUNCER, Hüner, *Eski ve Yeni Diplomasi*, Ankara, 1995.

TURAL, Osman vd., *Geçmişten Günümüze Posta Teşkilâtı*, PTT Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 2007.

TÜRK ANSİKLOPEDİSİ, “*Hitâbet*”, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1971 c.XIX/301.

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANSİKLOPEDİSİ, “*Mektup*”, Dergâh Yay., İstanbul, 1986, c.VII/271-232.

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2000.

TÜRKMEN, Ali, *İslâm İletişim Hukûku*, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun, 1996.

TZUU, Sun, “*Harp Sanatı*”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, İstanbul, 1986, Sayı: 14, s.73.

UÇANKUŞ, Tahsin Hasan, *Arkeoloji*, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2000.

UĞUR, Mücteba, *Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumu*, Çağrı Yay., İstanbul, 1980.

UYGUÇ, Ünal, *Radyo Televizyon Haberciliği*, İstanbul, 1998.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, (v.1977), *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhâl*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1988.

ÜSTÜNER, Hüseyin, “*Hız. Peygamber Devrinde İstihbarat*” Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2001.

VAGLIERI, Laura Veccia, *Râşid Halifeler ve Emevi Halifeleri*, İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti, Ter: İlhan Kutluer, İstanbul, 1988, c.I/77–78.

el-VÂKIDÎ, Ebû Abdîrrahman b. Ömer, (v.207/882), *Fütûhu ’ş-Şam*, Mısır, 1935.

-*Kitâbu ’l-Meğâzî*, nşr: M. Jones, Beyrut, 1984.

-*Kitâbü ’r-Ridde ve Nebzetun min Fütûhi ’l-Irak*, nşr: M. Hamîdullah, Paris, 1989.

VLOTEN, Gerlof Van, *Emeviler Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, Ter: M. Saîd Hatipoğlu, AÜİF. Yay., Ankara, 1986.

WATT, W. Montgomery, *Hız. Muhammed Mekke ’de*, Ter: Rami Ayas-Azmi Yüksel, Ankara, 1986.

WELLHAUSEN, Julius, *Arap Devleti ve Sukûtu*, Ter: Fikret Işıltan, AÜİF. Yay., Ankara, 1963.

-*İslâmiyet ’in İlk Devirlerinde Dinî-Siyasî Muhâlefet Partileri*, Ter: Fikret Işıltan, Ankara, 1989.

- WILHELM**, Ennslin, “*The Emperor and the Imperial Administration*” Introduction to East Roman Civilization, Oxford, 1948.
- WOZNIAK**, Frank E., “*Diplomacy Byzantine*” Dictionary of the Middle Ages.
- el-YAKÛBÎ**, Ahmed b. İshâk b. Câfer b. Vehb, (v.284/807), *Târîh*, Beyrut, 1960.
- YALÇIN**, Cavit, *Düşünen İnsanlar İçin*, Vural Yay., İstanbul 1995.
- YAMAN**, Ahmet, İslâm Hukûkunda Uluslar Arası İlişkiler, Fecr Yay., Ankara, 1998.
- YARDIM**, Ali, Hadis, İzmir, 1984.
- YAZICI**, Nesimi, *Klasik İslâm döneminde Haberleşme Kurumu ile İlgili Bazı Mûlahazalar*, AÜİFD., Ankara, 1987, c.XXIX/381.
- Osmanlı Devletinde Posta Teşkilâtı*, Doktora Tezi Ankara, 1981.
- YENİÇERİ**, Celal, “*Asr-ı Saâdet’te Devlet Bütçesi*” Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdet’te İslâm, Beyan Yay., İstanbul, 1994.
- YILDIRIM**, Kadri, *Cahiliye ve İslâmî Dönem Şiir Mevzûlarının Mukâyesesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Şanlıurfa, 1998.
- YİĞİT**, Yaşar, “*İslâm Ceza Hukûkunda Casusluk Suçu ve Cezası*”, Diyanet İlmi Dergi, Ankara, 1999, Sayı: 3, s.39.
- YÜKSEL**, Ahmet Turan, *İslâm’ın İlk Döneminde Ticarî Hayat*, Beyan Yay., İstanbul, Trz.
- ZÂHİR**, İhsan İlahî, *Şia’da İmamet Kur’an ve Takiyye Anlayışı*, Ter: Sabri Hizmetli-Hasan Onat, Ankara, 1984.
- ez-ZEBÎDÎ**, Zeynüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdillatîf, (v.893/1487), *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, Ter: Ahmed Naim/Kamil Miras, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1991.
- ez-ZEBÎDÎ**, Seyyid Muhammed Murtazâ, (v.1255/1840), *Tâcü’l-Arûs*, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1994.
- ez-ZEHEBÎ**, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, (v.748/1347), *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, nşr: S. el-Muneccid vd., Beyrut, 1981-85.
- Târîhu’l-İslâm*, Byy., 1974.
- ez-ZEMAHŞERÎ**, Ebû’l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer, (v.538/1143), *el-Keşşâf an Hakâiki’t-Tenzîl*, Beyrut, 1977.

ZETTERSTIEN, K.V., “*Kûfe*”, MEB. İA., İstanbul, 1955.

ez-ZÜBEYR B. BEKKÂR, Ebû Abdullah ez-Zübeyr b. Bekkâr b. Ahmed (v.256/869), *Cemheretü Nesebi Kureyş*, Medenî Matbaası, Kâhire, 1381.

-el-Ahbâru'l-Muvaffakiyyât, Thk: Dr. Sami Mekkî el-Anî, Bağdat, 1972.

ez-ZÜHRÎ, İbn Şihâb Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah ez-Zührî, (v.124/742), *el-Meğâzî en-Nebevîyye*, Dimeşk, 1980.

ez-ZÜRKÂNÎ, Muhammed b. Abdulbaki b. Yûsuf, (v.1122/1710), *Şerhu'l-Mevâhibü'l-Ledûnniyye*, Beyrut, 1973.

ÖZGEÇMİŞ

30.07.1974 yılında Konya’da doğdu. İlk, orta ve lise tahsilini Konya’da tamamladı. 1994 yılında başlamış olduğu üniversite öğrenimini 1998–99 eğitim-öğretim yılında Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde tamamladı. Aynı yıl Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, İslâm Tarihi Bilim Dalında Yüksek Lisans eğitimine başladı. Hazırlamış olduğu “İlk Dönem İslâm Dîvanlarının Tarihi Gelişimi (Başlangıçtan Abdülmelik b. Mervan Dönemi Sonuna Kadar)” tezi ile Bilim Uzmanı ünvanını almaya hak kazandı. Mezkûr üniversite Sosyal Bilimlerinde “İlk Dönem İslâm Tarihinde Haberleşme (Râşid Halifeler Dönemi Sonuna Kadar)” adlı doktora çalışmasına başladı ve Temmuz 2011 yılında tezini teslim etti.

Ulusal Hakemli İstem Dergisinde “Râşid Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Dîvan Teşkilâtı”, yine Ulusal Hakemli Diyanet İlmi Dergide “T.C. Diyanet İşleri Başkanlığına Geliş Sürecinde Osmanlı Devletinde Şeyhu’l-İslâmlık Müessesesi” isimli makâleleri yayınlandı. Ulusal ve yerel radyo ve tv.’lerde ilmi proğramlara katıldı. Ulusal ve yerel gazete ve dergilerde birçok makâlesi yayınlandı. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın düzenlemiş olduğu konferans ve panellerde tebliğler sundu.

2001 yılı Ocak ayında Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde başlamış olduğu Kahramanmaraş Merkez Vaizliği görevini halen Konya Merkez Selçuklu Vaizi olarak devam ettirmektedir. Evli ve iki çocuk babasıdır.

Adres:

Kocatepe Mh. Nuryol Sk.

Önderler St. 4/5 Selçuklu/ KONYA

Tlf: 0.332.248 02.31/ 0.542.525.63.60

e-mail: m_simsir@mynet.com.